MAHABHARATA

ABRIDGED

BY

C. V. VAIDYA, M. A., LL. B.,

HONRY. FELLOW OF THE UNIVERSITY OF BOMBAY,

and

LATE CHIEF JUSTICE, GWALIOR STATE.

Second Edition.

PUBLISHED BY

RAMCHANDRA GOVIND & SON,

BOOKSELLERS & PUBLISHERS,

Kalkadevi, Bombay.

Printed at the KARNATAK PRINTING PRESS,

BOMBAY.

1909.

Price Rs. 2-8-0.

संक्षिप्तमहाभारत.

चिंतामण विनायक वैद्य, एम्. ए., एल. एल. बी.,

मुंबई येथील युनिव्हर्सिटीचे आनररी फेलो,

आणि

ग्वालेर संस्थानचे माजी चीफ जस्टिस

यांनीं तयार करून,

मुंबईंत

कर्नाटक छापखान्यांत ~~छापिलें.~~

आवृत्ति दुसरी.

सन १९०९.

INSCRIBED

TO

His Highness the Maharajah

MADHORAO SAHEB SCINDIA

ALIJAH BAHADUR,

G C S. I, LL D,

IN

Respectful admiration of His Highness's efforts in the cause of Education.

धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानाम्

महाभारत, आदि. १.

PREFACE.

While reading the Râmâyana and the Mahâbhârata, the idea struck me that abridged forms of the epics would be useful in more ways than one. They would interest those who knowing Sanskrit like to learn something of the epics at first hand but who have not the patience or the leisure to go through the voluminous originals. Secondly they would be invaluable as text-books in schools and colleges, which are at present compelled to exclude the epics from their curriculum owing to their enormous length. Students are thus at present debarred from drinking at the pure fountain head of Sanskrit poetry with its chaste language and its high ideals, and have to study instead later epic property which, even in Kâlidâs, is more artificial and laboured and is certainly more debased in taste. Lastly it would be useful, from a critical point of view to see what the epics might have been in their original unexpanded shape. Very few deny that the epics only assumed their present bulky form sometime before the beginning of the Christian Era. With these three purposes in view, I have abridged the Râmâyana and the Mâhâbhârata giving the chief story in a connected form and in the very words of the author, and preserving at considerable length, such passages or episodes as constitute the most beautiful portions of the epics, from a poetical or didactic point of view. I have also tried to give what may be supposed to be the original archaic portions of them. It is to be hoped that I have succeeded in my attempt and that it is liked by those for whom it is intended.

This abridgment of the Mahâbhârata contains about 7500 Shlokâs and is about one twelfth of the original. I have mainly

used for this abridgment the Bombay version of the epic. As the work was got through the press hastily, the addition of a corrigenda was found necessary and will I hope be tolerated.

31st October 1902. C. V. VAIDYA.

PREFACE TO THE SECOND EDITION.

I may take this oppoitunity of thanking the Allahabad University for prescribing this book for rapid reading at its Inter. and B A. Examinations and thus placing the book in the hands of those for whom it is primarily intended This has necessitated the issue of this second edition in preparing which I have had valuable suggestions from several persons who have to teach the book I hope therefore, that this edition leaves very little to be desired and that the book is more widely appreciated.

BOMBAY,
May 1909.

C V VAIDYA.

संक्षिप्तमहाभारतम्.

प्रणिपत्य गिरामीशं पितरं च विनायकम् ।
चिंतामणिः संक्षिपति भारतं भारतीमुदे ॥

आदिपर्व.

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये सुखासीनानभ्य-
गच्छद्ब्रह्मर्षीन् संशितव्रतान् ॥ २

अथापृच्छदृषिस्तत्र कश्चित्प्रस्तावयन्कथाः ।
कुत आगम्यते सौते क्व कालो विहृतस्त्वया ॥ ३

सौतिरुवाच—जनमेजयस्य राजर्षेः सर्पसत्रे महात्मनः ।
कृष्णद्वैपायनप्रोक्ताः सुपुण्या विविधाः कथाः ॥ ४
कथिताश्चापि विधिवद्या वैशंपायनेन वै ।
श्रुत्वाहं ता विचित्रार्था महाभारतसंश्रिताः ॥ ५
गतवानस्मि तं देशं युद्धं यत्राभवत्पुरा ।
कुरूणां पांडवानां च सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ ६
दिदृक्षुरागतस्तस्मात्समीपं भवतामिह ।

ऋषय ऊचु—द्वैपायनेन यत्प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा ॥ ७
तस्याख्यानवरिष्ठस्य विचित्रपदपर्वणः ।
संहितां श्रोतुमिच्छामः पुण्यां पापभयापहाम् ॥ ८

सौतिरुवाच—आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ।
प्रवक्ष्यामि मतं पुण्यं व्यासस्याद्भुतकर्मणः ॥ ९
मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथापरे ।

तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥ १०
तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम् ।
इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुतः ॥ ११
ततः सस्मार हेरंबं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
तत्राजगाम विघ्नेशो वेदव्यासो यतः स्थितः ॥ १२
व्या० उ०—लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक ।
मयैव प्रोच्यमानस्य मनसा कल्पितस्य च ॥ १३
श्रुत्वैतत्प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
लिखतो नावतिष्ठेत तदा स्यां लेखको ह्यहम् ॥ १४
व्यासोऽप्युवाच तं देवमबुध्वा मा लिख क्वचित् ।
ओमित्युक्त्वा गणेशोपि बभूव किल लेखकः ॥ १५
ग्रंथग्रंथि तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात् ।
यस्मिन् प्रतिज्ञया प्राह मुनिर्द्वैपायनस्त्विदम् ॥ १६
अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च ।
अहं वेद्मि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा ॥ १७
सर्वज्ञोपि गणेशो यत् क्षणमास्ते विचारयन् ।
तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान्बहूनपि ॥ १८
संग्रहाध्यायबीजो वै पौलोमास्तीकमूलवान् ।
संभवस्कंधविस्तारः सभारण्यविटंकवान् ॥ १९
अरणीपर्वरूपाढ्यो विराटोद्योगसारवान् ।
भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान् ॥ २०
कर्णपर्वसितैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगंधिभिः ।
स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शांतिपर्वमहाफलः ॥ २१
अश्वमेधामृतरसस्त्वाश्रमस्थानसंश्रयः ।
मौसलश्रुतिसंक्षेप· शिष्टद्विजनिषेवितः ॥ २२
सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति ।
पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतद्रुमः ॥ २३
चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
उपाख्यानैर्विना तावद् भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥ २४

षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् ।
एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ॥ २५
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥ २६
अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ।
कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २७
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते ।
पुंस्कोकिलगिरं श्रुत्वा रुक्षा ध्वांक्षस्य वागिव ॥ २८
इतिहासोत्तमादस्माज्जायंते कविबुद्धयः ।
पंचभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥ २९
क्रियागुणानां सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः ।
इंद्रियाणां समस्तानां चित्रा इव मन क्रिया ॥ ३०
अनाश्रित्यैतदाख्यानं कथा भुवि न विद्यते ।
आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥ ३१
इदं कविवरैः सर्वैराख्यानमुपजीव्यते ।
उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः ॥ ३२

इति श्रीसंक्षिप्तमहाभारते प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

सौतिरुवाच—जनमेजय. पारीक्षित. सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते। तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत्सारमेयः । जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत् । तं माता रोरूयमाणमुवाच किं रोदिषि केनास्यभिहत इति । स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोस्मीति । तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति । स तां पुनरुवाच नापराध्यामि किंचिन्नावेक्षे हवींषि नावलिह इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्ता तत्सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते । स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किंचिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमर्थमभिहत इति । न किंचिदुक्त-

वंतस्ते । सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति । जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं संभ्रांतो विषण्णश्चासीत् । स तस्मिन्सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विष्यमाणः परं यत्नमकरोत् यो मे पापकृत्यां शमयेदिति । स कदाचिन्मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित्स्वविषय आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिदृषिरासांचक्रे श्रुतश्रवा नाम । तस्य तपस्यभिरतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम । तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरोहित्याय वव्रे । स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय पुत्रोऽयं मम सर्प्यां जातो महातपस्वी स्वाध्यायसंपन्नो मत्तपोवीर्यसंभृतो मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः समर्थोऽयं भवतः सर्वाः पापकृत्याः शमयितुमंतरेण महादेवकृत्याम् । अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कंचिदर्थमभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयं यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति । तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच भगवंस्तत्तथा भविष्यतीति । स तं पुरोहितमुपादायोपावृत्तो भ्रातॄनुवाच मयाऽयं वृत उपाध्यायो यदयं ब्रूयात्तत्कार्यमविचारयद्भिर्भवद्भिरीति । तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः । स तथा भ्रातॄन् संदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे । तं च देशं वशे स्थापयामास ॥ १–२० ॥

इति संक्षिप्तमहाभारते द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

आस्तीकस्य पिता ह्यासीत् प्रजापतिसमः प्रभुः ।
जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महातपाः ॥ १
स कदाचिन्महाभागस्तपोबलसमन्वितः ।
चचार पृथिवीं सर्वां यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ २
अटमानः कदाचित्स्वान् स ददर्श पितामहान् ।
लंबमानान्महागर्ते पादैरूर्ध्वैरवाङ्मुखान् ॥ ३
जर० उ०—के भवंतोऽवलंबंते गर्ते ह्यस्मिन्नधोमुखाः ।
पितर ऊचु—यायावरा नाम वयमृषयः शंसितव्रताः ॥ ४

संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्नधो गच्छाम मेदिनीम् ।
अस्माकं संततिस्त्वेको जरत्कारुरिति स्मृत· ॥ ५
न स पुत्रान् जनयितुं दारान्मूढश्चिकीर्षति ।
जर० उ०—मम पूर्वे भवंतो वै पितरः सपितामहाः ॥ ६
ब्रूत किं करवाण्यद्य जरत्कारुरहं स्वयम् ।
पितर ऊचु—यतस्व यत्नवांस्तात संतानाय कुलस्य नः ॥ ७
आत्मनोऽर्थेऽस्मदर्थे च धर्म इत्येव वा विभो ।
न हि धर्मफलैस्तात न तपोभिः सुसंचितैः ॥ ८
तां गतिं प्राप्नुवंतीह पुत्रिणो यां व्रजंति वै ।
जर० उ०—दरिद्राय हि मे भार्या को दास्यति विशेषत· ॥ ९
प्रतिग्रहीष्ये भिक्षां तु यदि कश्चित्प्रदास्यति ।
सौतिरुवाच—ततो निवेशाय तदा स विप्र· शंसितव्रतः ॥ १०
महीं चचार दारार्थी न च दारानविंदत ।
स कदाचिद्वनं गत्वा विप्रः पितृवचः स्मरन् ॥ ११
चुक्रोश कन्याभिक्षार्थी तिस्रो वाचः शनैरिव ।
तं वासुकिः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ॥ १२
तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कारुर्महातपाः ।
किंनाम्नी भगिनीयं ते ब्रूहि सत्यं भुजंगम ॥ १३
वासुकिरुवाच—जरत्कारो जरत्कारुः स्वसेयमनुजा मम ।
त्वदर्थं रक्षिता पूर्वं प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ १४
एवमुक्त्वा ततः प्रादाद्भार्यार्थे वरवर्णिनीम् ।
स च ता प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १५
आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जज्ञे महामनाः ।
तपस्वी च महात्मा च वेदवेदांगपारगः ॥ १६

इति संक्षिप्तमहाभारते तृतीयोऽध्याय. ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

सौतिरुवाच—परीक्षिन्नाम राजासीद्ब्रह्मन् कौरववंशजः ।
यथा पांडुर्महाबाहुर्धनुर्धरवरो युधि ॥ १

स कदाचिन् मृगं विद्ध्वा बाणेनानतपर्वणा।
पृष्ठतो धनुरादाय ससार गहने वने ॥ २
परिश्रांतः पिपासार्त आससाद मुनिं वने ।
अपृच्छद् धनुरुद्यम्य तं मुनिं क्षुच्छ्रमान्वितः ॥ ३
भो भो ब्रह्मन्नहं राजा परीक्षिदभिमन्युजः ।
मया विद्धो मृगो नष्टः कच्चित्तं दृष्टवानसि ॥ ४
स मुनिस्तं तु नोवाच किंचिन्मौनव्रते स्थितः ।
तस्य स्कंधे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासजत् ॥ ५
न हि तं राजशार्दूलस्तथा धर्मपरायणम् ।
जानाति भरतश्रेष्ठस्तत एनमधर्षयत् ॥ ६
तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ।
शृंगी नाम महाक्रोधो दुःप्रसादो महाव्रतः ॥ ७
आविष्टः स हि कोपेन शशाप नृपतिं तदा ।
योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य ह ॥ ८
स्कंधे मृतं समास्राक्षीत्पन्नगं राजकिल्बिषी ।
तं पापमतिसंक्रुद्धस्तक्षकः पन्नगेश्वरः ॥ ९
सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ।
तमब्रवीत् पिता ब्रह्मंस्तथा कोपसमन्वितम् ॥ १०
न मे प्रियं कृतं तात नैष धर्मस्तपस्विनाम् ।
वयं तस्य नरेंद्रस्य विषये निवसामहे ॥ ११
तेनेह क्षुधितेनाद्य श्रांतेन च तपस्विना ।
अजानता कृतं मन्ये व्रतमेतदिदं मम ॥ १२
जानाम्युग्रप्रभावं त्वां तात सत्यगिरं तथा ।
नानृतं चोक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ १३
शम एव यतीनां तु क्षमिणां सिद्धिकारकः ।
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ॥ १४
मया तु शममास्थाय यच्छक्यं कर्तुमद्य वै ।
तत्करिष्याम्यहं तात प्रेषयिष्ये नृपाय वै ॥ १५
सौतिरुवाच—एवमादिश्य शिष्यं स प्रेषयामास सुव्रतः ।
परीक्षिते नृपतये दयापन्नो महातपाः ॥ १६

श्रुत्वा शिष्यवचो घोरं स राजा कुरुनंदनः ।
पर्यतप्यत तत्पापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ १७
तं च मौनव्रतं श्रुत्वा वने मुनिवर तदा ।
भूय एवाभवद्राजा शोकसंतप्तमानसः ॥ १८
अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य च ।
पर्यतप्यत भूयोपि कृत्वा तत्किल्बिषं मुनेः ॥ १९
संमन्त्र्य मंत्रिभिश्चैव स तथा मंत्रतत्त्ववित् ।
प्रासादं कारयामास एकस्तंभं सुरक्षितम् ॥ २०
रक्षां च विदधे तत्र भिषजश्चौषधानि च ।
ब्राह्मणान्मंत्रसिद्धांश्च सर्वतो वै न्ययोजयत् ॥ २१
राजकार्याणि तत्रस्थः सर्वाण्येवाकरोच्च सः ।
मंत्रिभिः सह धर्मज्ञः समंतात्परिरक्षितः ॥ २२
न चैनं कश्चिदारूढं लभते राजसत्तमम् ।
वातोऽपि निश्चरंस्तत्र प्रवेशे विनिवार्यते ॥ २३
प्राप्ते च दिवसे तस्मिन् सप्तमे द्विजसत्तमः ।
काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ॥ २४
तं ददर्श स नागेंद्रस्तक्षकः काश्यपं पथि ।
गच्छंतमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोतिगः ॥ २५
तमब्रवीत् पन्नगेंद्रः काश्यपं मुनिपुंगवम् ।
क्व भवांस्त्वरितो याति किं च कार्यं चिकीर्षति ॥ २६
का० उ०—नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परीक्षितमरिंदमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाऽद्य प्रधक्ष्यति ॥ २७
तं दष्टं पन्नगेंद्रेण तेनाग्निसमतेजसम् ।
गच्छामि त्वरितं सौम्य सद्यः कर्तुमपज्वरम् ॥ २८
व्या० उ०—अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम् ।
निवर्तस्व न शक्यस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम् ॥ २९
परं मंत्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च ।
न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ ३०

स वृक्षस्तेन दष्टस्तु पन्नगेन महात्मना ।
आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः ॥ ३१
ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः ।
भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥ ३२
तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।
उवाच तक्षको ब्रह्मन्नेतदत्यद्भुतं त्वयि ।
द्विजेंद्र यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा ॥ ३३
यत्तेभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात् ।
अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् ॥ ३४
विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे ।
घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संशयिता भवेत् ॥ ३५
सौतिरुवाच—तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः।
दिव्यज्ञानः स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा ॥ ३६
क्षीणायुषं पांडवेयमपावर्तत काश्यपः ।
लब्ध्वा वित्तं मुनिवरस्तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ ३७
निवृत्ते काश्यपे तस्मिन् समयेन महात्मनि ।
जगाम तक्षकस्तूर्णं नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३८
अथ शुश्राव गच्छन् स तक्षको जगतीपतिम् ।
मंत्रैर्गदैर्विषहरै रक्षमाणं प्रयत्नतः ॥ ३९
ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत्स भुजंगमान् ।
फलदर्भोदकं गृह्य राज्ञे नागोथ तक्षकः ॥ ४०
उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानापः फलानि च ।
तच्च सर्वं स राजेंद्रः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ ४१
गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु ।
अमात्यान् सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः ॥ ४२
भक्षयंतु भवंतो वै स्वादूनीमानि सर्वशः ।
यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत्स्वयम् ॥ ४३
ततो भक्षयतस्तस्य फलात् कृमिरभूदणुः ।
ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रवर्णोथ शौनक ॥ ४४

स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् ।
अस्तमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम् ॥ ४५
सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिर्मा दशतामयम् ।
तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् ॥ ४६
एवमुक्त्वा स राजेंद्रो ग्रीवाया सन्निवेश्य ह ।
कृमिकं प्राहसत्तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतन. ॥ ४७
प्राहसन्नेव भोगेन तक्षकेण त्ववेष्ट्यत ।
वेष्टयित्वा च वेगेन विनद्य च महास्वनम् ।
अदशत्पृथिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः ॥ ४८
ते तथा मंत्रिणो दृष्ट्वा भोगेन परिवेष्टितम् ।
विषण्णवदनाः सर्वे रुरुदुर्भृशदुःखिताः ॥ ४९
तं तु नादं ततः श्रुत्वा मंत्रिणस्ते प्रदुद्रुवुः ।
अपश्यंत तथा यान्तमाकाशे नागमद्भुतम् ॥ ५०
नृपं शिशुं तस्य ततः प्रचक्रिरे समेत्य सर्वे पुरवासिनो जनाः ।
नृपं यमाहुस्तममित्रघातिनं कुरुप्रवीरं जनमेजयं जनाः ॥ ५१

इति श्रीसक्षिप्तमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

अथ पंचमोऽध्यायः

सौ० उ०—ब्रह्मन्भरतशार्दूलो राजा पारीक्षितस्तदा ।
पुरोहितमथाहूय ऋत्विजो वसुधाधिपः ॥ १
अब्रवीद्वाक्यसंपन्न. कार्यसंपत्करं वचः ।
अपि तत्कर्म विदितं भवता येन पन्नगम् ॥ २
तक्षकं संप्रदीप्तेऽग्नौ प्रक्षिपेय सबांधवम् ।
ऋ० ऊ०—अस्ति राजन्महत्सत्र त्वदर्थे देवनिर्मितम् ॥ ३
आहर्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिपः
सौ० उ०—एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने दग्धं हि तक्षकम् ॥ ४
प्रभूतधनधान्याढ्यमृत्विग्भिः सुनिषेवितम् ।
निर्माय चापि विधिवद्यज्ञायतनमीप्सितम् ॥ ५

स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ।
इत्यब्रवीत् सूत्रधारः सूतः पौराणिकस्तदा ॥ ६
यस्मिन्देशे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता ।
ब्राह्मणं कारणं कृत्वा नाय संस्थास्यते क्रतुः ॥ ७
राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राप्तये तदा ।
ततः कर्म प्रववृते सर्पसत्रविधानतः ॥ ८
पर्यक्रामंश्च विधिवत्स्वे स्वे कर्मणि याजकाः ।
प्रावृत्य कृष्णवासांसि धूम्रसरक्तलोचनाः ॥ ९
जुहुवुर्मंत्रवच्चैव समिद्धं जातवेदसम् ।
कपयंतश्च सर्वेषामुरगाणां मनांसि च ॥ १०
सर्पानाजुहुवुस्तत्र सर्वानग्निमुखे तदा ।
ततः सर्पाः समापेतुः प्रदीप्ते हव्यवाहने ॥ ११
विचेष्टमानाः कृपणमाव्हयंत. परस्परम् ।
विस्फुरंतः श्वसंतश्च वेष्टयंतः परस्परम् ॥ १२
पुच्छै. शिरोभिश्च भृशं चित्रभानुं प्रपेदिरे ।
श्वेताः कृष्णाश्च नीलाश्च स्थविराः शिशवस्तथा ॥ १३
नदंतो विविधान्नादान्पेतुर्दीप्ते विभावसौ ।
एवं शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ १४
अवशानि विनष्टानि पन्नगानां तु तत्र वै ।
तुरगा इव तत्रान्ये हस्तिहस्ता इवापरे ॥ १५
मत्ता इव च मातंगा महाकाया महाबलाः ।
उच्चावचाश्च बहवो नानावर्णा विषोल्बणाः ॥ १६
घोराश्च परिघप्रख्या दंदशूका महाबलाः ।
प्रपेतुरग्नावुरगा मातृवाग्दंडपीडिताः ॥ १७
अजस्रं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः ।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १८
कश्मलं चाविशद् घोरं वासुकिं पन्नगोत्तमम् ।
स घूर्णमानहृदयो भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ १९
अयं स कालः संप्राप्तो यदर्थमासि मे स्वसा ।
जरत्कारौ मया दत्ता त्रायस्वास्मान् सबांधवान् ॥ २०

तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजंगमा ।
वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥ २१
अहं तव पितुः पुत्र भ्रात्रा दत्ता निमित्ततः ।
कालः स चायं संप्राप्तस्तत्कुरुष्व यथातथम् ॥ २२
आ० उ०—किंनिमित्तं मम पितुर्दत्ता त्वं मातुलेन मे ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन श्रुत्वा कर्ताऽस्मि तत्तथा ॥ २३
ज० उ०—पन्नगानामशेषाणां माता कद्रूरिति श्रुता ।
तया शप्ता रुषितया सुता यस्मान्निबोध तत् ॥ २४
उच्चैःश्रवाः सोऽश्वराजो यन्मिथ्या न कृतो मम ।
विनतार्थाय पणितं दासभावाय पुत्रकाः ॥ २५
जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्षत्यनिलसारथिः ।
तत्र पंचत्वमापन्नाः प्रेतलोकं गमिष्यथ ॥ २६
तां च शप्तवतीं देवः साक्षाल्लोकपितामहः ।
एवमस्त्विति तद्वाक्यं प्रोवाचानुमुमोद च ॥ २७
वासुकिश्चापि तच्छ्रुत्वा पितामहवचस्तदा ।
अमृते मथिते तात देवाञ्छरणमेयिवान् । २८
सिद्धार्थाश्च सुराः सर्वे प्राप्यामृतमनुत्तमम् ।
भ्रातरं मे पुरस्कृत्य पितामहमुपागमन् ॥ २९
ते तं प्रसादयामासुः सुराः सर्वे असभवम् ।
राज्ञा वासुकिना सार्द्धं शापोऽसौ न भवेदिति ॥ ३०
ब्रह्मोवाच—जरत्कारुर्जरत्कारुं यां भार्यां समवाप्स्यति ।
तत्र जातो द्विजः शापान्मोक्षयिष्यति पन्नगान् ॥ ३१
सौ० उ०—एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोस्तीको मातरं तदा ।
अब्रवीद्दुःखसंतप्तं वासुकिं जीवयन्निव ॥ ३२
अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम ।
तस्माच्छापान्महासत्व सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३३
ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोंऽगेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥ ३४
स गत्वाऽपश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिः सूर्यवह्निसमप्रभैः ॥ ३५

स तत्र वारितो द्वास्थैः प्रविशन् द्विजसत्तमः ।
अभितुष्टाव तं यज्ञं प्रवेशार्थी परंतपः ॥ ३६
शक्रस्य यज्ञः शतसंख्य उक्तस्तथा परं तुल्यसंख्यं शतं वै ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ३७
गयस्य यज्ञो शशबिंदोश्च राज्ञो यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ३८
इमे च ते सूर्यसमानवर्चसः समासते वृत्रहणः क्रतु यथा ।
नैषां ज्ञातुं विद्यते ज्ञानमद्य दत्त येभ्यो न प्रणश्येत् कदाचित् ॥ ३९
ऋत्विक् समो नास्ति लोकेषु चैव द्वैपायनेनेति विनिश्चितं मे ।
एतस्य शिष्या हि क्षितिं चरंति सर्वर्त्विजः कर्मसु स्वेषु दक्षाः ॥ ४०
नेह त्वदन्यो विद्यते जीवलोके समो नृपः पालयिता प्रजानाम् ।
धृत्या च ते प्रीतमनाः सदाऽहं त्वं वा वरुणो धर्मराजो यमो वा ॥ ४१
यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः कृष्णो यथा सर्वगुणोपपन्नः ।
श्रियां निवासोऽसि यथा वसूनां निधानभूतोऽसि तथा क्रतूनाम् ॥ ४२
ज० उ०—बालाभिरूपस्य तवाप्रमेय वरं प्रयच्छामि यथानुरूपम् ।
ऋ० ऊ०—अयमायाति तूर्णं स तक्षकस्ते वशं नृप ॥ ४३
श्रूयतेऽस्य महान्नादो नदतो भैरवं रवम् ।
नूनं मुक्तो वज्रभृता स नागो भ्रष्टो नाकान्मन्त्रवित्रस्तकायः ॥ ४४
घूर्णन्नाकाशे नष्टसंज्ञोऽभ्युपैति तीव्रान्निश्वासान्निश्वसन्पन्नगेंद्रः ।
सौ० उ०—पतिष्यमाने नागेंद्रे तक्षके जातवेदसि ॥ ४५
इदमंतरमित्येव तदास्तीकोऽभ्यचोदयत् ।
आ०उ०—वरं ददासि चेन्मह्यं वृणोमि जनमेजय ॥ ४६
सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ।
तमिंद्रहस्ताद्वित्रस्तं विसंज्ञं पन्नगोत्तमम् ॥ ४७
आस्तीकस्तिष्ठ तिष्ठेति वाचस्तिस्रोऽभ्युदीरयत् ।
वितस्थे सोंऽतरिक्षे च हृदयेन विदूयता ॥ ४८
ततो राजाऽब्रवीद्वाक्यं सदस्यैश्चोदितो भृशम् ।
काममेतद् भवत्वेवं यथास्तीकस्य भाषितम् ॥ ४९
समाप्यतामिदं कर्म पन्नगाः संत्वनामयाः ।
प्रीयतामयमास्तीकः सत्यं सूतवचोऽस्तु तत् ॥ ५०

ततो हलाहलाशब्दः प्रीतिदः समजायत ।
आस्तीकस्य वरे दत्ते तथैवोपरराम च ॥ ५१
स गत्वा परमप्रीतो मातुलं मातरं च ताम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ ५२
वा० ऊ०—सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्प महाविष ।
जनमेजयस्य यज्ञांते आस्तीकवचनं स्मर ॥ ५३
आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते ।
शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफल यथा ॥ ५४

इति श्रीसंक्षिप्तमहाभारते आदिपर्वणि पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्टोऽध्यायः ।

सौ० उ०—श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम् ।
अभ्यगच्छदृषिर्विद्वान् कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १
जनमेजयस्तु राजर्षिर्दृष्ट्वा तमृषिमागतम् ॥
सगणोऽभ्युद्ययौ तूर्णं प्रीत्या भरतसत्तमः ॥ २
कांचनं विष्टरं तस्मै सदस्यानुमतः प्रभुः ।
आसनं कल्पयामास यथा शक्रो बृहस्पतेः ॥ ३
तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
उपोपविश्य प्रीतात्मा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ४
ततस्तु सहितः सर्वैः सदस्यैर्जनमेजयः ।
इदं पश्चाद् द्विजश्रेष्ठं पर्यपृच्छत्कृतांजलिः ॥ ५
कुरूणां पांडवानां च भवान् प्रत्यक्षदर्शीवान् ।
तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ॥ ६
कथं समभवद्भेदस्तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तच्च युद्धं कथं वृत्तं भूतांतकरणं महत् ॥ ७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमंतिके ॥ ८
वैशं० उ०—गुरवे प्राङ्नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।
सपूज्य च द्विजान् सर्वांस्तथान्यान् विदुषो जनान् ॥ ९

महर्षेर्विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु धीमतः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यास्य महात्मनः ॥ १०
भरतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ ११
महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमद्भुतम् ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥ १२
वैश० उ०—राजोपरिचरो नाम धर्मनित्यो महीपतिः ।
स चेदिविषयं रम्यं वसुः पौरवनंदनः ॥ १२
इंद्रोपदेशाज्जग्राह रमणीयं महीपतिः ।
पुत्राश्चास्य महावीर्याः पंचासन्नमितौजसः ॥ १३
महारथो मागधानां विश्रुतो यो बृहद्रथः ।
प्रत्यग्रहः कुशांबश्च यमाहुर्मणिवाहनम् ॥ १५
तस्य रेतः प्रचस्कंद चरतो गहने वने ।
तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सरा ॥ १६
मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी ।
श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्यमथ वासवम् ॥ १७
जग्राह तरसोपेत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी ।
कदाचिदपि मत्स्यीं तां बबंधुर्मत्स्यजीविनः ॥ १८
मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ।
उज्जह्रुरुदरात्तस्याः स्त्रीं पुमांसं च मानुषम् ॥ १९
स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्मिकः सत्यसंगरः ।
सा तु सत्यवती नाम मत्स्यजात्यभिसंश्रयात् ॥ २०
आसीत्सा मत्स्यगंधैव कंचित्कालं शुचिस्मिता ।
शुश्रूषार्थं पितुर्नावं वाहयंतीं जले च ताम् ॥ २१
तीर्थयात्रां परिक्रामन्नपश्यद्वै पराशरः ।
दृष्ट्वैव स च तां धीमांश्चकमे चारुहासिनीम् ॥ २२
उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं भविष्यसि ।
स चास्यै भगवान् प्रादान्मनसः कांक्षितं भुवि ॥ २३
जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्मणा ।
पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा ॥ २४

जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् ।
न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनः स्मृतः ॥ २५
विव्यास वेदान् यस्मात्स तस्माद् व्यास इति स्मृतः ।
वेदानध्यापयामास महाभारतपंचमान् ॥ २६
सुमंतुं जैमिनिं पैलं शुकं चैव स्वमात्मजम् ।
प्रभुर्वरिष्ठो वरदो वैशंपायनमेव च ।
संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ॥ २७

इति श्रीसाक्षिप्तमहाभारते आदिपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

वैश० उ०—पौरवाणां वंशकरो दुष्यंतो नाम वीर्यवान् ।
पृथिव्याश्चतुरंताया गोप्ता भरतसत्तम ॥ १
स कदाचिन्महाबाहुः प्रभूतबलवाहनः ।
निर्ययौ परमप्रीत्या वनं मृगजिघांसया ॥ २
स वनस्यातमासाद्य महच्छून्यं समासदत् ।
आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ ३
नदीं चाश्रमसंश्लिष्टा पुण्यतोयां ददर्श ह ।
सामात्यो राजलिंगानि सोपनीय नराधिपः ॥ ४
पुरोहितसहायश्च जगामाश्रममुत्तमम् ।
दिदृक्षुस्तत्र तमृषिं तपोराशिमथाव्ययम् ॥ ५
ऋचो बह्वृचमुख्यैश्च प्रेर्यमाणाः पदक्रमैः ।
शुश्राव मनुजव्याघ्रो विततेष्विह कर्मसु ॥ ६
यज्ञविद्यांगविद्भिश्च यजुर्विद्भिश्च शोभितम् ।
मधुरैः सामगीतैश्च ऋषिभिर्नियतव्रतैः ॥ ७
अथर्ववेदप्रवराः पूगयज्ञियसामगाः ।
संहितामीरयंति स्म पदक्रमयुतां तु ते ॥ ८
नानाशास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्राव स्वनमीरितम्
लोकायतिकमुख्यैश्च समंतादनुनादितम् ॥ ९
तत्र तत्र च विप्रेन्द्रान् नियतान् शंसितव्रतान् ।

जपहोमपरान् विप्रान् ददर्श परवीरहा ॥ १०
आसनानि विचित्राणि रुचिराणि महीपतिः ।
प्रयत्नोपहितानि स्म दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ११
देवतायतनानां च प्रेक्ष्य पूजां कृतां द्विजैः ।
ब्रह्मलोकस्थमात्मानं मेने स नृपसत्तमः ॥ १२
ततो गच्छन् महाबाहुरेकोऽमात्यान् विसृज्य तान् ।
नापश्यदाश्रमे तस्मिंस्तमृषिं शंसितव्रतम् ॥ १३
उवाच क इहेत्युच्चैर्वनं सन्नादयन्निव ।
श्रुत्वाऽथ तस्य तं शब्दं कन्या श्रीरिव रूपिणी ॥ १४
निश्चक्रामाश्रमात् तस्मात् तापसीवेषधारिणी ।
सा तं दृष्ट्वैव राजानं दुष्यंतमसितेक्षणा ॥ १५
प्रपच्छानामयं राजन् कुशलं च नराधिपम् ।
तां दृष्ट्वा च वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीम् ॥ १६
विभ्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च ।
रूपयौवनसंपन्नामित्युवाच महीपतिः ।
का त्वं कस्यासि सुश्रोणि किमर्थं चागता वनम् ॥ १७
शकु० उ०—तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः ।
सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ॥ १८
प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ।
अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसन्निभम् ॥ १९
विश्वामित्रस्ततस्तां तु विषमस्थामनिंदिताम् ।
अनिर्देश्यवयोरूपामपश्यद्विवृतां तदा ॥ २०
तस्या रूपगुणान् दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा ।
चकार भावं संसर्गात्तया कामवशंगतः ॥ २१
तौ तत्र सुचिरं कालमुभौ व्यहरतां तदा ।
जनयामास स मुनिर्मेनकायां स्वसंभवां ।
प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ॥ २२
जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु ।
कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ॥ २३
तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ।
दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समंतात्पर्यवारयन् ॥ २४

पर्यरक्षंत तां तत्र शकुंता मेनकात्मजाम् ॥
उपस्प्रष्टुं गतः कण्वोऽह्यपश्यच्छयितामिमाम् । २६
आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्यवेशयत् ।
एवं दुहितरं विद्धि मां कण्वस्य शकुंतलाम् ॥ २७
दु० उ०— सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे ।
भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ २८
गांधर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुंदरि ।
विवाहानां हि रंभोरु गांधर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २९
आत्मनो बंधुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः ।
आत्मनैवात्मनो दानं कर्तुमर्हसि धर्मतः ॥ ३०
शकु० उ०—यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम ।
प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ ३१
सत्यं मे प्रतिजानीहि यथावक्ष्याम्यहं रहः ।
मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनंतरः ।
युवराजो महाराज सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ ३२
वै० उ०—एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।
अपि च त्वां हि नेष्यामि नगरं स्वं शुचिस्मिते ॥ ३३
एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिंदितगामिनीम् ।
जग्राह विधिवत्पाणावुवास च तया सह ॥ ३४
विश्वास्य चैनां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः ।
प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनी चतुरंगिणीम् ॥ ३५
मुहूर्ते याते तस्मिंस्तु कण्वोऽप्याश्रममागमत् ।
शकुंतला च पितरं ह्रिया नोपजगाम तम् ॥ ३६
विज्ञायाथ च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपाः ।
उवाच भगवान् प्रीतः पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ॥ ३७
त्वयाऽद्य भद्रे रहसि मामनादृत्य यः कृतः ।
पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः ॥ ३८
क्षत्रियस्य हि गांधर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते ।
सकामायाः सकामेन निर्मंत्रो रहसि स्मृतः ॥ ३९
महात्मा जनिता लोके पुत्रस्तव महाबलः ।
य इमां सागरापांगीं कृत्स्नां भोक्ष्यति मेदिनीम् ॥ ४०

शकु० उ०—मया पतिर्वृतो राजा दुष्यंतः पुरुषोत्तमः ।
तस्मैससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ४१

क० उ०—प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ।
गृहाण च वरं मत्तस्त्वं शुभे यदभीप्सितम् ॥ ४२
ततो धर्मिष्ठतां वव्रे राज्याच्चास्खलनं तथा ।
शकुंतला पौरवाणां दुष्यंतहितकाम्यया ॥ ४३

वै० उ०—प्रतिज्ञाय तु दुष्यंते प्रतियाते शकुंतला ।
गर्भं सुषाव वामोरुः कुमारममितौजसम् ।
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् ॥ ४४
जातकर्मादि संस्कारं कण्वः पुण्यकृतां वरः ।
विधिवत् कारयामास वर्द्धमानस्य धीमतः ॥ ४५
कुमारो देवगर्भाभः स तत्राशु व्यवर्द्धत ॥ ४६
षड्वर्ष एव बालः स कण्वाश्रमपदं प्रति ।
सिंहव्याघ्रान् वराहांश्च महिषांश्च गजांस्तथा ॥ ४७
बबंध वृक्षे बलवानाश्रमस्य समीपतः ।
आरोहन् दमयंश्चैव क्रीडंश्च परिधावति ॥ ४८
स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ।
तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्म चास्यातिमानुषम् ॥ ४९
तस्य तद्बलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह ।
शकुंतलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितो गृहात् ॥ ५०
भर्तुः प्रापयतागारं सर्वलक्षणपूजिताम् ।
नारीणां चिरवासो हि बांधवेषु न रोचते ॥ ५१
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठंत महौजसः ।
शकुंतलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् ॥ ५२
अभिसृत्य च राजानं विदिता च प्रवेशिता ।
सह तेनैव पुत्रेण बालार्कसमतेजसा ॥ ५३
पूजयित्वा यथान्यायमब्रवीच्च शकुंतला ।
अयं पुत्रस्त्वया राजन् यौवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ ५४
यथा मत्संगमे पूर्वं यः कृतः समयस्तथा ।
तं स्मरस्व महाभाग कण्वाश्रमपदं प्रति ॥ ५५

सोऽथ श्रुत्वैव तद्वाक्यं तस्या राजा स्मरन्नपि ।
अब्रवीन्न स्मरामीति कस्य त्वं दुष्टतापसि ॥ ५६
धर्मकामार्थसंबंधं न स्मरामि त्वया सह ।
गच्छ वा तिष्ठ वा कामं यद्वापीच्छसि तत्कुरु ॥ ५७
सैवमुक्ता वरारोहा व्रीडितेव तपस्विनी ।
निःसञ्ज्ञेव च दुःखेन तस्थौ स्थूणेव निश्चला ॥ ५८
संरंभामर्षताम्राक्षी स्फुरमाणौष्ठसंपुटा ।
कटाक्षैर्निर्दहंतीव तिर्यग्राजानमैक्षत ॥ ५९
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ।
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य क्रुद्धा वचनमब्रवित् ॥ ६०
जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे ।
कल्याणं वद साक्ष्येण माऽऽत्मानमवमन्यथाः ॥ ६१
मन्यते पातकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विदंति चैनं देवाश्च यश्चैवांतरपूरुषः ॥ ६२
आदित्यचंद्रावानलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ६३
स्वयं प्राप्तेति मामेवं माऽवमंस्थाः पतिव्रताम् ।
अर्चार्हां नार्चयसि मां स्वयंभार्यामुपस्थिताम् ॥ ६४
भार्यायां जनितं पुत्रमादर्शेष्विव चाननम् ।
ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ६५
आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ।
ऋषीणामपि का शक्तिः स्रष्टुं रामामृते प्रजाम् ॥ ६६
प्रतिपद्य यथा सूनुर्धरणीं रेणुगुंठितः ।
पितुराश्लिष्यतेऽगानि किमस्त्यभ्यधिकं तत. ॥ ६७
स त्वं स्वयमभिप्राप्तं साभिलाषमिमं सुतम् ।
प्रेक्षमाणं कटाक्षेण किमर्थमवमन्यसे ॥ ६८
अंडानि बिभ्रति स्वानि न भिदन्ति पिपीलिकाः ।
न भरेथाः कथं नु त्वं ब्रह्मज्ञः सन्स्वमात्मजम् ॥ ६९
न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथाविधः ।
शिशोरालिंग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः ॥ ७०

ननु नामांकमारोप्य स्नेहाद्ग्रामान्तरं गताः ।
मूर्ध्नि पुत्रानुपाघ्राय प्रतिनंदन्ति मानवाः ॥ ७१
त्वदंगेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
सरसीवामलात्मानं द्वितीयं पश्य वै सुतम् ॥ ७२
कामं त्वया परित्यक्ता गमिष्यामि स्वमाश्रमम् ।
इमं तु बालं संत्यक्तु नार्हस्यात्मजमात्मनः ॥ ७३
दुष्य० उ०—न पुत्रमभिजानामि त्वयि जातं शकुंतले ।
असत्यवचना नार्यः कस्ते श्रद्धास्यते वचः ॥ ७४
अतिकायश्च ते पुत्रो बालोऽतिबलवानयम् ।
कथमल्पेन कालेन शालस्तंभ इवोद्गतः ॥ ७५
सर्वमेतत्परोक्षं मे यत्त्वं वदसि तापसि ।
नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ॥ ७६
शकुं० उ०—आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयन् पृथिवीपते ।
नरेंद्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ॥ ७७
वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ ७८
नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् ।
नहि तीव्रतरं किंचिदनृतादिह विद्यते ॥ ७९
अनृते चेत्प्रसंगस्ते श्रद्धधासि न चेत्स्वयम् ।
आत्मना हंत गच्छामि त्वादृशे नास्ति संगतम् ॥ ८०
वैश० उ०—एतावदुक्त्वा राजानं प्रातिष्ठत शकुंतला ।
अथांतरिक्षाद्दुष्यंतं वागुवाचाशरीरिणी ॥ ८१
भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुष्यंत मावमंस्थाः शकुंतलाम् ॥ ८२
तच्छ्रुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं त्रिदिवौकसाम् ।
पुरोहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥ ८३
शृण्वंतु तद्भवंतोऽस्य देवदूतस्य भाषितम् ।
अहं चाप्येवमेवैनं जानामि स्वयमात्मजम् ॥ ८४
यद्यहं वचनादेव गृह्णीयामिममात्मजम् ।
भवेद्विशंक्यो लोकस्य नैव शुद्धो भवेदयम् ॥ ८५

वैश० उ०—तं विशोध्य तदा राजा देवदूतेन भारत ।
हृष्टः प्रमुदितश्चापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ॥ ८६
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय सस्नेह परिषस्वजे ।
स मुदं परमा लेभे पुत्रसंस्पर्शजां नृप. ॥ ८७
तां चैव भार्यां दुष्यंतः पूजयामास धर्मतः ।
भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ८८
तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
भास्वरं दिव्यमजितं लोकसन्नादनं महत् ॥ ८९
स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्तिनः ।
चकार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः ॥ ९०
स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान् ।
ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ ९१
याजयामास तं कण्वो विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
श्रीमान् गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः ॥ ९२

इति श्रीसंक्षिप्तमहाभारते आदिपर्वणि सप्तमोऽध्याय. ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

वैश० उ०—शृणु राजन् पुरा सम्यङ् मया द्वैपायनाच्छ्रुतम् ।
प्रोच्यमानं मया कृत्स्नं स्ववंशजननं शुभम् ॥ १

दक्षाददितिरदितेर्विवस्वान् विवस्वतो मनुर्मनोरिला इलायाः पुरूरवाः पुरूरवस आयुरायुषो नहुषः नहुषाद्ययातिर्ययातेर्द्वे भार्ये बभूवतुः । उशनसो दुहिता देवयानी वृषपर्वणश्च दुहिता शर्मिष्ठा नाम । अत्रानुवंशश्लोको भवति ॥ २–४ ॥

यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ५

तत्र यदोर्यादवाः पूरोः पौरवाः । पूरोस्तु भार्या कौशल्या नाम तस्यामस्य जज्ञे जनमेजयो नाम यस्त्रीनश्वमेधानाजहार विश्वजिता चेष्ट्वा वनं विवेश । जनमेजयः खल्वनंतां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत् सूर्योदयात् ततस्तस्य प्राचिन्वत्त्वम् । प्राचिन्वान्खल्वश्मकीमुपयेमे यादवीं तस्यामस्य जज्ञे संयातिः । संयातिः खलु दृषद्वतो

दुहितरं वरांगीं नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे अहंयातिः। अहंयातिः खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः। सार्वभौमः खलु जित्वा जहार कैकेयीं सुनंदां नाम तामुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनो नाम। जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपयेमे सुश्रवां नाम तस्यामस्य जज्ञे अवाचीनः। अवाचीनोऽपि वैदर्भीमपरामेवोपयेमे मर्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहः। अरिहः खल्वांगीमुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे महाभौमः। महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुयये मे सुयज्ञां नाम तस्यामस्य जज्ञे अयुतनायी यः पुरुषमेधानामयुतमानयत् तेनास्यायुतनायित्वम्। अयुतनायी खलु पृथुश्रवसो दुहितरमुपयेमे कामां नाम तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधनः। स खलु कालिंगीं करंभां नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः। देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञेऽरिहो नाम। अरिहः खल्वांगेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजीजनदृक्षम्। ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास। मतिनारः खलु सरस्वत्यां गुणसमन्वितं द्वादशवार्षिकं सत्रमाहरत्। समाप्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तं भर्तारं वरयामास। तस्यां पुत्रमजीजनत्तंसुं नाम। अत्रानुवंशश्लोको भवति॥ ६—१९॥

तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत्।
ईलिनं जनयामास कालिग्यां तंसुरात्मजम्॥ २०

ईलिनस्तु रथंतर्यां दुष्यंताद्यान्पंच पुत्रानजीजनत्। दुष्यंतः खलु विश्वामित्रदुहितरं शकुंतलां नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे भरतः। अत्रानुवंशश्लोकौ भवतः॥ २१—२२॥

भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः।
भरस्व पुत्रं दुष्यंत माऽवमंस्थाः शकुंतलाम्॥ २३
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात्।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुंतला॥ २४

ततोऽस्य भरतत्वम्। भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनंदां नाम तस्यामस्य जज्ञे भुमन्युः। भुमन्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे विजयां नाम तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः। सुहोत्रः खल्विक्ष्वाकुकन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम तस्यामस्य जज्ञे हस्ती। य इदं हास्तिनपुरं स्थापयामास

एतदस्य हास्तिनपुरत्वं । हस्ती खलु त्रैगर्तीमुपयेमे यशोधरां नाम तस्यामस्य जज्ञे विकुंठनो नाम । विकुंठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यामस्य जज्ञे अजमीढो नाम । अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां गांधार्यां विशालायामृक्षाया चेति पृथक्पृथग्वंशधरा नृपतयः तत्र वंशकरः संवरणः । संवरणः खलु वैवस्वतीं तपती नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे कुरुः । कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभांगीं नाम तस्यामस्य जज्ञे विदूरः । विदूरस्तु माधवीमुपयेमे संप्रियां नाम तस्यामस्य जज्ञे अनश्वा नाम । अनश्वा खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित् । परीक्षित्खलु बाहुदामुपयेमे सुयशां नाम तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः । भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारीं नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम । प्रतिश्रवसः प्रतीपः खलु शैब्यामुपयेमे सुनंदा नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शांतनुं बाल्हीकं चेति । देवापिः खलु बाल एवारण्यं विवेश शांतनुस्तु महीपालो बभूव । अत्रानुवंशश्लोको भवति ॥ २९–३८ ॥

यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।
पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शांतनुं विदुः ॥ ३९

इति तदस्य शांतनुत्वत् । शांतनुः खलु गंगां भागीरथीमुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे देवव्रतो नाम यमाहुर्भीष्ममिति । भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् यामाहुर्गंधकालीमिति । तस्यां पूर्वं कानीनो गर्भः पराशराद्द्वैपायनोऽभवत् । तस्यामेव शांतनोरन्यौ द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । विचित्रवीर्यश्चित्रांगदश्च तयोरप्राप्तयौवन एव चित्रांगदो गंधर्वेण हतः । विचित्रवीर्यस्तु राजासीत् । विचित्रवीर्यः खलु कौसल्यात्मजेंबिकाबालिके काशिराजदुहितरावुपयेमे । विचित्रवीर्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः । ततः सत्यवत्यचिंतयत् मा दौष्यंतो वंश उच्छेद व्रजेदिति । सा द्वैपायनमृषिं मनसा चिंतयामास स तस्या पुरतः स्थितः किं करवाणीति । सा तमुवाच भ्राता तवानपत्य एव स्वर्यातो विचित्रवीर्यः साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति । स तथेत्युक्त्वा त्रीन्पुत्रानुत्पादयामास धृतराष्ट्रं पांडुं विदुरं चेति । तत्र धृतराष्ट्रराज्ञः पुत्रशतं बभूव गांधार्यां वरदानाद्द्वैपायनस्य । तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः । दुर्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति । पांडोस्तु द्वे भार्ये

बभूवतुः कुंती पृथा नाम माद्री चेत्युभे स्त्रीरत्ने। अथ पांडुर्मृगयां चरन् मैथुनगतमृषिमपश्यत् मृग्यां वर्तमानं तथैवाद्भुतमनासादितकामरसमतृप्तं च बाणेन जघान । स बाणविद्ध उवाच पांडु चरता धर्ममिमं येन त्वयाभिज्ञेन कामरसस्याहमनवाप्तकामरसो निहतस्तस्मात्त्वमप्येतामवस्थामासाद्यानवाप्तकामरसः पंचत्वमाप्स्यसि क्षिप्रमेवेति। विवर्णरूपस्तथा पांडु शाप परिहर माणो नोपासर्पत भार्ये वाक्य चोवाच । स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानह श्रृणोमि च नानपत्यस्यलोका. संतीति । सा त्वं मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुंतीमुवाच सा तथोक्ता पुत्रानुत्पादयामास धर्माद्युधिष्ठिरं मारुताद्भीमसेनं शक्रादर्जुनमिति । तां संहृष्टः पांडुरुवाच इयं ते सपत्न्यनपत्या साध्वस्या अपत्यमुत्पाद्यतामिति । एवमस्त्विति कुंती तां विद्यां माद्याः प्रायच्छत् । माद्यामश्विभ्यां नकुलसहदेवावुत्पादितौ । माद्रीं खल्वलंकृतां दृष्टा पांडुर्भावं चक्रे स तां स्पृष्टैव विदेहत्वं प्राप्तः । तत्रैनं चिताग्निस्थं माद्री समन्वारुरोह । उवाच कुंती यमयोरप्रमत्तया त्वया भवितव्यमिति । ततस्ते पांडवाः कुंत्या सहिता हास्तिनपुरमानयि तापसैर्भीष्मस्य विदुरस्य च निवेदिता· सर्ववर्णानां च निवेद्याताहृतास्तापसा बभूवुः प्रेक्षमाणानां तेषाम् । तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगवतामंतरिक्षात्पुष्पवृष्टिः पपात देवदुंदुभयश्च प्रणेदुः । प्रतिगृहीताश्च पांडवाः पितुर्निधनमावेद्यंतस्तस्यौर्ध्वदैहिकं न्यायतश्च कृतवंत· ॥ ४०–६७ ॥

इति सक्षिप्तमहाभारते आदिपर्वणि अष्टमोध्याय. ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

वै० उ०—अथाप्तवंतो वेदोक्तान् संस्कारान् पांडवास्तदा ।
संव्यवर्धंत भोगांस्ते भुंजानाः पितृवेश्मनि ॥ १

धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः क्रीडंतो मुदिताः सुखम् ।
बालक्रीडासु सर्वासु विशिष्टास्तेजसाभवन् । २

जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
धार्तराष्ट्रान् भीमसेनः सर्वान् स परिमर्दति ॥ ३

शतमेकोत्तरं तेषां कुमाराणां महौजसाम् ।
एक एव निगृह्णाति नातिकृच्छ्राद्वृकोदरः ॥ ४
ततो बलमतिख्यातं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्टभावमदर्शयत् ॥ ५
तस्य धर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यतः ।
मोहादैश्वर्यलोभाच्च पापा मतिरजायत ॥ ६
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चैलकंबलवेश्मानि विचित्राणि महांति च ॥ ७
ततो दुर्योधनस्तत्र पांडवानाह दुर्मतिः ॥
गंगां चैवानुयास्याम उद्यानवनशोभिताम् ॥ ८
एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च गजोत्तमैः ॥ ९
उद्यानमभिपश्यंतो भ्रातरः सर्व एव ते ।
उपस्थानगृहैः शुभ्रैर्वलभीभिश्च शोभितम् ॥ १०
गवाक्षकैस्तथा जालैर्यंत्रैः सांचारिकैरपि ।
दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्करिणीगणैः ॥ ११
अथोद्यानवरे तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्च ते
परस्परस्य वक्रेभ्यो ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ॥ १२
ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ॥ १३
स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्यं बहु भीमस्य पापकृत् ।
प्रतीक्षितं स्म भीमेन तं वै दोषमजानता ॥ १४
पांडवा धार्तराष्ट्राश्च तदा मुदितमानसाः ।
क्रीडावसाने ते सर्वे शुचिवस्त्राः स्वलंकृताः ॥ १५
विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ।
खिन्नस्तु बलवान् भीमो व्यायम्याभ्यधिकं तदा ॥ १६
शीतं वातं समासाद्य श्रांतो मदविमोहितः ।
विषेण च परीतांगो निश्चेष्टः पांडुनंदनः ॥ १७
ततो बध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः स्वयम् ।
मृतकल्पं तदा वीरं स्थलाज्जलमपातयत् ॥ १८

स निःसंज्ञो जलस्यांतमथ वै पांडवोऽविशत् ।
ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ॥ १९
अदश्यत भृशं भीमो महादंष्ट्रैर्विषोल्बणैः ।
ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् ॥ २०
हतं सर्पविषेणैव स्थावरं जंगमेन तु ।
ततस्ते कौरवाः सर्वे विना भीमं च पांडवाः ॥ २१
वृत्तक्रीडाविहारास्तु प्रतस्थुर्गजसाह्वयम् ।
ब्रुवंतो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव नः ॥ २२
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा ह्यविदन्पापमात्मनि ।
अभिवाद्याब्रवीत्कुंतीमंब भीम इहागतः ॥ २३
इत्युक्ता च ततः कुंती धर्मराजेन धीमता ।
हाहेति कृत्वा संभ्राता प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ २४
न पुत्र भीम पश्यामि न मामभ्येत्यसाविति ।
शीघ्रमन्वेषणे यत्नं कुरु तस्यानुजैः सह ॥ २५
तत उत्थाय कौंतेयो भीमसेनो महाबलः ।
आजगाम महाबाहुर्मातुरंतिकमंजसा ॥ २६
तैश्चापि संपरिष्वक्तः सह मात्रा नरर्षभैः ।
अन्योन्यगतसौहार्दाद्दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रुवन् ॥ २७
स तु तत्सर्वमाचष्ट दुर्योधनविचेष्टितम् ।
वैशं० उ०—ततः संपूजिते द्रोणे पौत्रानादाय कौरवान् ॥ २८
शिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च ।
स तांच्छिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान् ॥ २९
पांडवान् धार्तराष्ट्रांश्च द्रोणो मुदितमानसः ।
सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः ॥ ३०
अर्जुनः परमं यत्नमातिष्ठद् गुरुपूजने ।
अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ ३१
तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावपि स पांडवः ।
योग्यां चक्रे महाबाहुर्धनुषा पांडुनंदनः ॥ ३२
ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो हयेषु च गजेषु च ।
रथेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ ३३

गदायुद्धेऽसिचर्यायां तोमरप्रासशक्तिषु ।
द्रोण· संकीर्णयुद्धे च शिक्षयामास कौरवान् ॥ ३४
द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यौ बभूवतुः ।
दुर्योधनश्च भीमश्च सदा संरब्धमानसौ ॥ ३५
अश्वत्थामा रहस्येषु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् ।
तथातिपुरुषानन्यान् त्सारुकौ यमजावुभौ ॥ ३६
युधिष्ठिरो रथिश्रेष्ठः सर्वत्र तु धनंजयः ।
प्रथितः सागरांतायां रथयूथपयूथपः ॥ ३७
बुद्धियोगबलोत्साहै· सर्वास्त्रेषु च निष्ठितः ।
अस्त्रे गुर्वनुरागे च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ॥ ३८
कृतास्त्रान् धार्तराष्ट्रांश्च पांडुपुत्रांश्च भारत ।
दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन् धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ३९
कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
गांगेयस्य च सान्निध्ये व्यासस्य विदुरस्य च ॥ ४०
राजन् संप्राप्तविद्यास्ते कुमारा· कुरुसत्तम ।
ते दर्शयेयु· स्वां शिक्षां राजन्ननुमते तव ॥ ४१
धृत० उ०—क्षत्तर्यद्गुरुराचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा ।
ततो राजानमामंत्र्य निर्गतो विदुरो बहिः ॥ ४२
भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ।
समामवृक्षां निर्गुल्मामुदक्प्रस्रवणान्विताम् ॥ ४३
प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्ते तस्य शिल्पिनः ।
तस्मिंस्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा ॥ ॥ ४४
भीष्म प्रमुखतः कृत्वा कृपं चाचार्यसत्तमम् ।
मुक्ताजालपरिक्षिप्तं वैदूर्यमणिशोभितम् ॥ ४५
शातकुंभमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ।
गाधारी च महाभागा कुंती च जयतां वर ॥ ४६
स्त्रियश्च राज्ञः सर्वास्ता सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ।
हर्षादारुरुहुर्मचान्मेरुं देवस्त्रियो यथा ॥ ४७
ब्राह्मणक्षत्रियाद्यं च चातुर्वर्ण्यं पुराद्द्रुतम् ।
दर्शनेप्सु समभ्यागात् कुमाराणां कृतास्त्रताम् ॥ ४८

प्रवादितैश्च वादित्रैर्जनकौतूहलेन च ।
महार्णव इव क्षुब्धः समाजः सोऽभवत्तदा ॥ ४९
ततः शुक्लांबरधरः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
शुक्लकेशः सितश्मश्रुः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ ५०
रंगमध्यं तदाचार्यः सपुत्रः प्रविवेश ह ।
नभो जलधरैर्हीनं सांगारक इवांशुमान् ॥ ५१
स यथासमयं चक्रे बलिं बलवतां वरः ।
ब्राह्मणास्तु सुमंत्रज्ञान्कारयामास मंगलम् ॥ ५२
ततो बद्धांगुलित्राणा बद्धकक्षा महारथाः ।
बद्धतूणाः सधनुषो विविशुर्भरतर्षभाः ॥ ५३
अनुज्येष्ठं तु ते तत्र युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुरस्त्रं महावीर्याः कुमाराः परमाद्भुतम् ॥ ५४
केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे ।
मनुजा धृष्टमपरे वीक्षाचक्रुः सुविस्मिताः ॥ ५५
ते स्वलक्ष्याणि बिभिदुर्बाणैर्नामांकशोभितैः ।
विविधैर्लाघवोत्सृष्टैरुह्यंतो वाजिभिर्द्रुतम् ॥ ५६
कृत्वा धनुषि ते मार्गान् रथचर्यासु चासकृत् ।
गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च नियुद्धे च महाबलाः ॥ ५७
गृहीतखड्गचर्माणस्ततो भूय प्रहारिणः ।
त्सरुमार्गान् यथोद्दिष्टांश्चेरुः सर्वासु भूमिषु ॥ ५८
लाघवं सौष्ठवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुष्टिताम् ।
ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगं खड्गचर्मणो. ॥ ५९
अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनवृकोदरौ ।
अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशृंगाविवाचलौ ॥ ६०
कुरुराजे हि रंगस्थे भीमे च बलिनां वरे ।
पक्षपातकृतस्नेहः स द्विधेवाभवज्जनः ॥ ६१
हा वीर कुरुराजेति हा भीम इति जल्पताम् ।
पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादा. सहसोत्थिताः ॥ ६२
ततस्तावुद्यतगदौ गुरुपुत्रेण वारितौ ।
युगांतानिलसंक्षुब्धौ महावेलाविवार्णवौ ६३

ततो रंगांगणगतो द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
निवार्य वादित्रगणं महामेघनिभस्वनम् ॥ ६४
यो मे पुत्रात्प्रियतरः सर्वशस्त्रविशारदः ।
ऐंद्रिरिंद्रानुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति ॥ ६५
आचार्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा ।
बद्धगोधांगुलित्राणः पूर्णतूणः सकार्मुकः ॥ ६६
कांचनं कवचं बिभ्रत्प्रत्यदृश्यत फाल्गुनः ।
सार्कः सेंद्रायुधतडित्ससंध्य इव तोयदः ॥ ६७
तस्मिन् प्रमुदिते रंगे कथंचित् प्रत्युपस्थिते ।
दर्शयामास बीभत्सुराचार्याय स्वलाघवम् ॥ ६८
आग्नेयेनासृजद्वह्निं वारुणेनासृजत्पयः ।
वायव्येनासृजद्वायुं पार्जन्येनासृजद् घनान् ॥ ६९
भौमेन प्राविशद् भूमिं पार्वतेनाभवद् गिरिः ।
अंतर्धानेन चास्त्रेण पुनरंतर्हितोऽभवत् ॥ ७०
क्षणात्प्रांशुः क्षणाद्ध्रस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः
क्षणेन रथमध्यस्थः क्षणेनावतरन्महीम् ॥ ७१
भ्रमतश्च वराहस्य लौहस्य प्रमुखे समम् ।
पंच बाणानसंसक्तान् संमुमोचैकबाणवत् ॥ ७२
गव्ये विषाणकोषे च बले रज्ववलंबिनि ।
निचखान महावीर्यः सायकानेकविंशतिम् ॥ ७३
ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन् कर्मणि भारत ।
मंदीभूते समाजे च वादित्रस्य च निःस्वने ॥ ७४
द्वारदेशात्समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचकः ।
वज्रनिष्पेषसदृशः शुश्रुवे भुजनिःस्वनः ॥ ७५
द्वारं चाभिमुखाः सर्वे बभूवुः प्रेक्षकास्तदा ।
दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ७६
विवेश रंगं विस्तीर्णं कर्णः परपुरंजयः ।
सहजं कवचं बिभ्रत् कुंडलोद्योतिताननः ॥ ७७
सधनुर्बद्धनिस्त्रिंशः पादचारीव पर्वतः ।
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ७८

असंख्येयगुणः श्रीमान् भास्करस्यात्मसंभवः ।
स निरीक्ष्य महाबाहुः सर्वतो रंगमंडलम् ॥ ७९
प्रणामं द्रोणकृपयोर्नात्यादृतमिवाकरोत् ।
स समाजजनः सर्वो निश्चलः स्थिरलोचनः ॥ ८०
कोऽयमित्यागतक्षोभः कौतूहलपरोऽभवत् ।
सोऽब्रवीन्मेघगंभीरस्वरेण वदतां वरः ॥ ८१
भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम् ।
पार्थ यत्ते कृतं कर्म विशेषवदहं ततः ॥ ८२
करिष्ये पश्यतां नृणां मात्मानं विस्मयं गमः ।
असमाप्ते ततस्तस्य वचने वदतां वरः ॥ ८३
यंत्रोत्क्षिप्त इवोत्तस्थौ क्षिप्रं वै सर्वतो जनः ।
प्रीतिश्च मनुजव्याघ्र दुर्योधनमुपाविशत् ॥ ८४
ह्रीश्च क्रोधश्च बीभत्सुं क्षणेनान्वाविवेश ह ।
ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा ॥ ८५
यत्कृतं तत्र पार्थेन तच्चकार महाबलः ।
अथ दुर्योधनस्तत्र भ्रातृभिः सह भारत ॥ ८६
कर्णं परिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् ।
दुर्यो०उ०—स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ॥ ८७
अहं च कुरुराज्यं च यथेष्टमुपभुज्यताम् ।
कर्ण०उ०—कृतं सर्वमहं मन्ये सखित्वं च त्वया वृणे ॥ ८८
द्वंद्वयुद्धं च पार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ।
ततः क्षिप्तमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्यभाषत ॥ ८९
अर्जु०उ०—अनाहूतोपसृष्टानामनाहूतोपजल्पिनाम् ।
ये लोकास्तान्हतः कर्ण मया त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ ९०
कर्ण०उ०—रंगोऽयं सर्वसामान्यः किमत्र तव फाल्गुन ।
वीर्यज्येष्ठाश्च राजानो बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ ९१
ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुरंजयः ।
भ्रातृभिस्त्वरयाश्लिष्टो रणायोपजगाम तम् ॥ ९२
द्विधा रंगः समभवत्स्त्रीणां द्वैधमजायत ।
कुंतिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ॥ ९३

तां तथा मोहमापन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुंतीमाश्वासयामास प्रेष्याभिश्चंदनोदकैः ॥ ९४
तावुद्यतमहाचापौ कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्वंद्वयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ९५
अयं पृथायास्तनयः कनीयान् पांडुनंदनः ।
कौरवो भवता सार्धं द्वंद्वयुद्धं करिष्यति ॥ ९६
त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम् ।
कथयस्व नरेंद्राणां येषां त्वं कुलभूषणः ॥ ९७
ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्स्यति वा न वा ।
वृथाकुलसमाचारैर्न युद्ध्यंते नृपात्मजाः ॥ ९८
एवमुक्तस्य कर्णस्य व्रीडावनतमाननम् ।
बभौ वर्षांबुविक्लिन्नं पद्ममागलितं यथा ॥ ९९
दुर्यो०उ०—आचार्य त्रिविधा योनी राज्ञां शास्त्रविनिश्चये ।
सत्कुलीनश्च शूरश्च यश्च सेनां प्रकर्षति ॥ १००
यद्ययं फाल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति ।
तस्मादेषोऽगविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ १०१
ततस्तस्मिन्क्षणे कर्ण. सलाजकुसुमैर्घटैः ।
अभिषिक्तोऽगराज्ये स श्रिया युक्तो महाबलः ॥ १०२
कर्ण०उ०—अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददानि ते ।
अत्यंतं सख्यमिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ॥ १०३
एवमुक्तस्ततः कर्णस्तथेति प्रत्युवाच तम् ।
ततः स्रस्तोत्तरपटः सप्रस्वेदः सवेपथु· ॥ १०४
विवेशाधिरथो रंगं यष्टिप्राणो ह्वयन्निव ।
तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयंत्रितः ॥ १०५
कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा समवंदत ।
परिष्वज्य च तस्याथ मूर्धानं स्नेहविक्लवः ॥ १०६
अंगराज्याभिषेकार्द्रमश्रुभिः सिषिचे पुनः ।
तं दृष्ट्वा सूतपुत्रोऽयमिति संचित्य पांडवः ॥ १०७
भीमसेनस्तदा वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ।
न त्वमर्हसि पार्थेन सूतपुत्र रणे वधम् ॥ १०८

कुलस्य सदृशस्तूर्णं प्रतोदो गृह्यतां त्वया ।
अंगराज्यं च नार्हस्त्वमुपभोक्तुं नराधम ॥ १०९
श्वा हुताशसमीपस्थं पुरोडाशमिवाध्वरे ।
एवमुक्तस्ततः कर्णः किंचित्प्रस्फुरिताधरः ॥ ११०
गगनस्थं विनिःश्वस्य दिवाकरमुदैक्षत ।
ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ॥ १११
भ्रातृपद्मवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विपः ।
सोऽब्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमवस्थितम् ॥ ११२
वृकोदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम् ।
क्षत्रियाणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रबंधुना ॥ ११३
शूराणां च नदीनां च दुर्विदाः प्रभवाः किल ।
क्षत्रियेभ्यश्च ये जाता ब्राह्मणास्ते च ते श्रुताः ॥ ११४
विश्वामित्रप्रभृतयः प्राप्ता ब्रह्मत्वमव्ययम् ।
भवतां च यथा जन्म तदप्यागमितं मया ॥ ११५
सकुंडलं सकवचं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
कथमादित्यसदृशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ॥ ११६
पृथिवीराज्यमर्होऽयं नांगराज्यं नरेश्वरः ।
अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानुवर्तिना ॥ ११७
यस्य वा मनुजस्येदं न क्षांतं मद्विचेष्टितम् ।
रथमारुह्य पद्भ्यां स विनामयतु कार्मुकम् ॥ ११८
ततः सर्वस्य रंगस्य हाहाकारो महानभूत् ।
साधुवादानुसंबद्धः सूर्यश्चास्तमुपागमत् ॥ ११९
ततो दुर्योधनः कर्णमालंब्याग्रकरे नृपः ।
दीपिकाग्निकृतालोकस्तस्माद्रंगाद्विनिर्ययौ ॥ १२०
पांडवाश्च सहद्रोणाः सकृपाश्च विशांपते ।
भीष्मेण सहिताः सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ १२१
अर्जुनेति जनः कश्चित्कश्चित्कर्णेति भारत ।
कश्चिद्दुर्योधनेत्येवं ब्रुवंतः प्रस्थितास्तदा ॥ ११२
कुंत्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणसूचितम् ।
पुत्रमंगेश्वरं स्नेहाच्छन्ना प्रीतिरजायत ॥ ११३

दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव ।
भयमर्जुनसंजातं क्षिप्रमंतरधीयत ॥ १२४

इति संक्षिप्तमहाभारते आदिपर्वणी नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

वै० उ०—श्रुत्वा पांडुसुतान् वीरान् बलोद्रिक्तान् महौजसः ।
धृतराष्ट्रो महीपालश्चिंतामगमदातुरः ॥ १
तत आहूय मंत्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
कणिकं मंत्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ॥ २
धृ० उ०—उत्सिक्ताः पांडवा नित्यं तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम ।
तत्र मे निश्चिततमं संधिविग्रहकारणम् ।
कणिक त्वं ममाचक्ष्व करिष्ये वचनं तव ॥ ३
कणिक उ०—शृणु राजन्निदं तत्र प्रोच्यमानं मयानघ ।
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या श्रुत्वैतत्कुरुसत्तम ॥ ४
नित्यमुद्यतदंड. स्यान्नित्य विवृतपौरुषः ।
अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी स्यात्परेषां विवरानुगः ॥ ५
वधमेव प्रशंसंति शत्रूणामपकारिणाम् ।
नावज्ञेयो रिपुस्तात दुर्बलोऽपि कथंचन ॥ ६
अंधः स्यादंधवेलायां बाधिर्यमपि चाश्रयेत् ।
कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ॥ ७
वहेदमित्रं स्कंधेन यावत्कालस्य पर्ययः ।
ततः प्रत्यागते काले भिद्याद्धटमिवाश्मनि ॥ ८
भयेन भेदयेद्भीरुं शूरमंजलिकर्मणा ।
लुब्धमर्थप्रदानेन समं न्यूनं तथौजसा ॥ ९
शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुनः ।
विषेण मायया वापि नोपेक्षेत कथचन ॥ १०
प्रहरिष्यन् प्रियं ब्रूयात् प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च ॥ ११
आश्वासयेच्चापि परं सांत्वधर्मार्यवृत्तिभिः ।

अथास्य प्रहरेत्काले यदा विचलिते पथि ॥ १२
यः स्यादनुप्राप्तवधस्तस्यागारं प्रदीपयेत् ॥ १३
अशंकितेभ्यः शंकेत शंकितेभ्यश्च सर्वशः ।
अशंक्याद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निकृंतति ॥ १४
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृंतति ॥ १५
चारः सुविहितः कार्य आत्मनश्च परस्य वा ।
पाखंडांस्तापसादींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत् ॥ १६
वाचा भृशं विनीतः स्याद्धृदयेन तथा क्षुरः ।
स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात्सृष्टो रौद्रेण कर्मणा ॥ १७
सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान्स्याद्दुरारुहः ।
आमः स्यात्पक्वसंकाशो न च जीर्येत कर्हिचित् ॥ १८
न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ १९
यस्य बुद्धिः परिभवेत्तमतीतेन सांत्वयेत् ।
अनागतेन दुर्बुद्धिं प्रत्युत्पन्नेन पंडितम् ॥ २०
योऽरिणा सह संधाय शयीत कृतकृत्यवत् ।
स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ॥ २१
नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महती श्रियम् ॥ २२
कर्षितं व्याधितं क्लिन्नमपानीयमघासकम् ।
परिविश्वस्तमंदं च प्रहर्तव्यमरेर्बलम् ॥ २३
संग्रहे विग्रहे चैवयत्नः कार्योऽनसूयता ।
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ २४
नास्य कृत्यानि बुध्येरन् मित्राणि रिपवस्तथा ।
आरब्धान्येव पश्येरन् सुपर्यवसितान्यपि ॥ २५
भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ २६
तालवत्कुरुते मूलं बालः शत्रुरुपेक्षितः ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः क्षिप्रं संजायते महान् ॥ २७

पांडवेषु यथान्यायमन्येषु च कुरूद्वह ।
वर्तमानो न मज्जेस्त्वं तथा कृत्यं समाचर ॥ २८
वै० उ०—ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुर्योधनश्च ह ।
दुःशासनश्च कर्णश्च दुष्टं मंत्रममंत्रयन् ॥ २९
ते कौरव्यमनुज्ञाप्य धृतराष्ट्रं नराधिपम् ।
दहने तु सपुत्रायाः कुंत्या बुद्धिमकारयन् ॥ ३०
तेषामिंगितभावज्ञो विदुरस्तत्त्वदर्शिवान् ।
आकारेण च तं मंत्रं बुबुधे दुष्टचेतसाम् ॥ ३१
प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ।
प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् ॥ ३२
कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।
न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ ३३
अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फाल्गुनस्य ते ।
वारणावतमासाद्य ददृशुर्नागरं जनम् ॥ ३४
तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसंवत्सरोषितान् ।
विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षं चक्रे पुरोचनः ॥ ३५
निषादी पंचपुत्रा तु जातुषे तत्र वेश्मनि ।
कारणाभ्यागता दग्धा सह पुत्रैरनागसा ॥ ३६
स च म्लेच्छाधमः पापो दग्धस्तत्र पुरोचनः ।
वंचिताश्च दुरात्मानो धार्तराष्ट्राः सहानुगाः ॥ ३७
ततस्तस्मिन् पुरे लोका नगरे वारणावते ।
दृष्ट्वा जतुगृहं दग्धमनुशोचंत दुःखिताः ॥ ३८
अविज्ञाता महात्मानो जनानामक्षतास्तथा ।
जनन्या सह कौन्तेया मुक्ता विदुरमन्त्रिताः ॥ ३९
प्राद्रवन् भयसंविग्ना मात्रा सह परंतपाः ।
ददृशुर्दारुणं रक्षो हिडिंबं वननिर्हरे ॥ ४०
हत्वा च तं राक्षसेंद्रं भीताः समवबोधनात् ।
निशि संप्राद्रवन्पार्था धार्तराष्ट्रभयार्दिताः ।
प्राप्ता हिडिंबा भीमेन यत्र जातो घटोत्कचः ॥ ४१
एकचक्रां ततो गत्वा पांडवाः शसितव्रताः ।

वेदाध्ययनसंपन्नास्तेऽभवन् ब्रह्मचारिणः ॥ ४२
ते तत्र नियताः कालं कंचिदूषुर्नरर्षभाः ।
तत्र ते शुश्रुवुः कृष्णां पांचालेषु स्वयंवराम् ॥ ४३

इति श्रीसंक्षिप्तमहाभारते आदिपर्वणि दशमोऽध्याय. ॥ १० ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

वै० उ०—तच्छ्रुत्वाथ प्रयातास्ते पांडवा जनमेजय ।
राज्ञा दक्षिणपांचालान् द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ १
पश्यंतो रमणीयानि वनानि च सरांसि च ।
तत्र तत्र वसंतश्च शनैर्जग्मुर्महारथाः ॥ २
स्वाध्यायवंतः शुचयो मधुराः प्रियवादिनः ।
आनुपूर्व्येण संप्राप्ताः पांचालान् पांडुनंदनाः ॥ ३
ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कंधावारं च पांडवाः ।
कुंभकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा ॥ ४
तत्र भैक्ष्यं समाजह्रुर्ब्राह्मणीं वृत्तिमाश्रिताः ।
तान् संप्राप्तांस्तथा वीरान् जज्ञिरे न नराः क्वचित् ॥ ५
यज्ञसेनस्य कामस्तु पांडवाय किरीटिने ।
कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विवृणोति सः ॥ ६
सोऽन्वेषमाणः कौंतेयं पांचाल्यो जनमेजय ।
दृढं धनुरनानम्यं कारयामास भारत ॥ ७
यंत्रं वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम् ।
तेन यंत्रेण समितं राजा लक्ष्यं चकार सः ॥ ८
इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्जैरेभिश्च सायकैः ।
अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिमाम् ॥ ९
इति स द्रुपदो राजा स्वयंवरमघोषयत् ।
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥ १०
ऋषयश्च महात्मानः स्वयंवरदिदृक्षवः ।
दुर्योधनपुरोगाश्च सकर्णाः कुरवो नृप ॥ ११
ततोऽर्चिता राजगणा द्रुपदेन महात्मना ।
शिशुमारशिरः प्राप्य न्यविशंस्ते स्म पार्थिवाः ॥ १२

प्रागुत्तरेण नगराद्भूमिभागे समे शुभे ।
समाजवाटः शुशुभे भवनैः सर्वतो वृतः ॥ १३
प्राकारपरिखोपेतो द्वारतोरणमंडितः ।
वितानेन विचित्रेण सर्वतः समलंकृतः ॥ १४
तूर्यौघशतसंकीर्णः पराघ्यागरुधूपितः ।
चंदनोदकसिक्तश्च माल्यदामोपशोभितः ॥ १५
असंबाधशतद्वारैः शयनासनशोभितैः ।
बहुधातुपिनद्धांगैर्हिमवच्छिखरैरिव ।
सर्वतः संवृतः शुभ्रैः प्रासादैः सुकृतोच्छ्रयैः ॥ १६
तत्रोपविष्टान् ददृशुर्महासत्त्वपराक्रमान् ।
राजसिंहान् महाभागान् कृष्णागुरुविभूषितान् ॥ १७
मंचेषु च परार्ध्येषु पौरजानपदा जनाः ।
कृष्णादर्शनसिद्ध्यर्थं सर्वतः समुपाविशन् ॥ १८
आप्लुतांगी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ।
मालां च समुपादाय कांचनीं समलंकृताम् ।
अवतीर्णा ततो रंगं द्रौपदी भरतर्षभ ॥ १९
पुरोहितः सोमकानां मंत्रविद् ब्राह्मणः शुचिः ।
परिस्तीर्य जुहावाग्निमाज्येन विधिवत्तदा ॥ २०
संतर्पयित्वा ज्वलनं ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च ।
वारयामास सर्वाणि वादित्राणि समंततः ॥ २१
निःशब्दे तु कृते तस्मिन् धृष्टद्युम्नो विशांपते ।
कृष्णामादाय विधिवन्मेघदुंदुभिनिःस्वनः ॥ २२
वाक्यमुच्चैर्जगादेदं श्लक्ष्णमर्थवदुत्तमम् ॥ २३
इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः शृण्वंतु मे भूपतयः समेताः ।
छिद्रेण यंत्रस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्योमचरैर्दशार्धैः ॥ २४
एतन्महत्कर्म करोति यो वै कुलेन रूपेण बलेन युक्तः ।
तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ २५
तेऽलंकृताः कुंडलिनो युवानः परस्परं स्पर्धमाना नरेंद्राः ।
अस्त्रं बलं चात्मनि मन्यमानाः सर्वे समुत्पेतुरुदायुधास्ते ॥ २६
कंदर्पबाणाभिनिपीडितांगाः कृष्णागतैस्ते हृदयैर्नरेंद्राः ।
रंगावतीर्णा द्रुपदात्मजार्थं द्वेषं प्रचक्रुः सुहृदोऽपि तत्र ॥ २७

ततस्तु ते राजगणाः क्रमेण कृष्णानिमित्तं कृतविक्रमाश्च।
सकर्णदुर्योधनशाल्वशल्यद्रौणायनिक्राथसुनीथवक्राः ॥ २८
कलिंगवंगाधिपपांड्यपौड्रा विदेहराजो यवनाधिपश्च।
अन्ये च नानानृपपुत्रपौत्रा राष्ट्राधिपाः पंकजपत्रनेत्राः ॥ २९
तत्कार्मुकं संहननोपपन्नं सज्यं न शेकुर्मनसाऽपि कर्तुम्।
ते विक्रमंतः स्फुरता दृढेन विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेंद्राः ॥ ३०
विचेष्टमाना धरणीतलस्था यथाबलं शैक्ष्यगुणक्रमाश्च।
गतौजसः स्रस्तकिरीटहारा विनिःश्वसंतः शमयांबभूवुः ॥ ३१
हाहाकृतं तद्धनुषा दृढेन विस्रस्तहारांगदचक्रवालम्।
कृष्णानिमित्तं विनिवृत्तकामं राज्ञां तदा मंडलमार्तमासीत् ॥ ३२
सर्वान्नृपांस्तान् प्रसमीक्ष्य कर्णो धनुर्धराणां प्रवरो जगाम।
उद्धृत्य तूर्णं धनुरुद्यतं तत्सज्जं चकाराशु युयोज बाणान् ॥ ३३
दृष्ट्वा तु तं द्रौपदी वाक्यमुच्चैर्जगाद नाहं वरयामि सूतम्।
सामर्षहासं प्रसमीक्ष्य सूर्यं तत्याज कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् ॥ ३४

यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणः।
अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याज्जिष्णुरुदारधीः ॥ ३५
दृष्ट्वा संप्रस्थितं पार्थमिंद्रकेतुसमप्रभम्।
केचिदासन् विमनसः केचिदासन् मुदान्विताः ॥ ३६
अथ तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः।
अर्जुनो धनुषोऽभ्याशे तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ३७
स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत्।
प्रणम्य शिरसा देवमीशानं वरदं प्रभुम्।
कृष्णं च मनसा कृत्वा जगृहे चार्जुनो धनुः ॥ ३८

तदर्जुनो वीर्यवतां सदर्पस्तदैंद्रिरिंद्रावरजप्रभावः।
सज्जं च चक्रे निमिषांतरेण शरांश्च जग्राह दशार्धसंख्यान्।
विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च छिद्रेण भूमौ सहसातिविद्धम् ॥ ३९
ततोऽतरिक्षे च बभूव नादः समाजमध्ये च महान्निनादः।
पुष्पाणि दिव्यानि ववर्ष देवः पार्थस्य मूर्ध्नि द्विषतां निहंतुः ॥ ४०
तस्मिंस्तु शब्दे महति प्रवृद्धे युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः।

आवासमेवोपजगाम शीघ्रं सार्धं यमाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ ४१
विद्धं तु लक्ष्यं प्रसमीक्ष्य कृष्णा पार्थं च शक्रप्रतिमं निरीक्ष्य ।
आदाय शुक्लांबरमाल्यदाम जगाम कुंतीसुतमुत्स्मयंती ॥ ४२
स तामुपादाय विजित्य रंगे द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः ।
रंगान्निरक्रामदचिंत्यकर्मा पत्न्या तया चाप्यनुगम्यमानः ॥ ४३
तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय तदा नृपे ।
कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमंतिकात् ॥ ४४
तान् गृहीतशरावापान् क्रुद्धानापततो बहून् ।
द्रुपदो वीक्ष्य संत्रासाद्ब्राह्मणाञ्छरणं गतः ॥ ४५
वेगेनापततस्तांस्तु प्रभिन्नानिव वारणान् ।
पांडुपुत्रौ महेष्वासौ प्रतियातावरिंदमौ ॥ ४६
ततः कर्णो महातेजा जिष्णुं प्रति ययौ रणे ।
युद्धार्थी वासिताहेतोर्गजः प्रतिगजं यथा ॥ ४७
भीमसेनं ययौ शल्यो मद्राणामीश्वरो बली ॥ ४८
ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्यदापतंतं शितैः शरैः ।
कर्णं वैकर्तनं श्रीमान् विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ४९
तावुभावप्यनिर्देश्यौ लाघवाज्जयतां वरौ ।
अयुध्येतां सुसंरब्धावन्योन्यविजिगीषिणौ ॥ ५०
कर्ण उवाच—तुष्यामि ते विप्रमुख्य भुजवीर्यस्य संयुगे ।
अविषादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविजयस्य च ॥ ५१
किं त्वं साक्षाद्धनुर्वेदो रामो वा विप्रसत्तम ।
अथ साक्षाद्धरिहयः साक्षाद्वा विष्णुरच्युतः ॥ ५२
तमेवंवादिनं तत्र फाल्गुनः प्रत्यभाषत ।
नास्मि कर्ण धनुर्वेदो नास्मि रामः प्रतापवान् ।
ब्राह्मणोऽस्मि युधांश्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ५३
एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात्कर्णो न्यवर्तत ।
ब्राह्मं तेजस्तदाजय्यं मन्यमानो महारथः ॥ ५४
अपरस्मिन्वनोद्देशे वीरौ शल्यवृकोदरौ ।
बलिनौ युद्धसंपन्नौ विद्यया च बलेन च ॥ ५५

मुहूर्तं तौ तदाऽन्योन्यं समरे पर्यकर्षताम् ।
ततो भीमः समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां शल्यमाहवे ॥ ५६
अपातयत्कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणा जहसुस्तदा ।
पातिते भीमसेनेन शल्ये कर्णे च शंकिते ॥ ५७
शंकिताः सर्वराजानः परिवव्रुर्वृकोदरम् ।
ऊचुश्च सहितास्तत्र साध्विमौ ब्राह्मणर्षभौ ॥ ५८
विज्ञायेतां क्वजन्मानौ क्वनिवासौ तथैव च ।
अथैतानुपलभ्यैव पुनर्योत्स्याम हृष्टवत् ॥ ५९
तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य कृष्णः कुंतीसुतौ तौ परिशंकमानः ।
निवारयामास महीपतींस्तान् धर्मेण लब्धेत्यनुनीय सर्वान् ॥ ६०
एवं ते विनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्धविशारदाः ।
यथावासं ययु' सर्वे विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ६१
वृत्तो ब्रह्मोत्तरो रंगः पाचाली ब्राह्मणैर्वृता ।
इति ब्रुवंतः प्रययुर्ये तत्रासन् समागताः ॥ ६२
ब्राह्मणैस्तु प्रतिच्छन्नौ रौरवाजिनवासिभिः ।
कृच्छ्रेण जग्मतुस्तौ तु भीमसेनधनंजयौ ॥ ६३
विमुक्तौ जनसंबाधाच्छत्रुभिः परिविक्षतौ ।
कृष्णयानुगतौ तत्र नृवीरौ तौ विरेजतुः ॥ ६४
गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ ।
तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ भिक्षेत्यथावेदयतां नराग्र्यौ ॥ ६५
कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रौ प्रोवाच भुंक्तेति समेत्य सर्वे ।
पश्चाच्च कुंती प्रसमीक्ष्य कृष्णां कष्टं मया भाषितमित्युवाच ॥ ६६
स एवमुक्तो मतिमान्नृवीरो मात्रा मुहूर्तं त्ववचिंत्य राजा ।
कुंतीं समाश्वास्य कुरुप्रवीरो धनंजयं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ६७
त्वया जिता फाल्गुन याज्ञसेनी त्वयैव शोभिष्यति राजपुत्री ।
प्रज्वाल्यतामग्निरमित्रसाह गृहाण पाणिं विधिवत्त्वमस्याः ॥ ६८
अर्जु० उ०—मा मां नरेंद्र त्वमधर्मभाजं कृथा न धर्मोऽयमशिष्टदृष्टः ।
भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं भीमो महाबाहुरचिंत्यकर्मा ॥ ६९
अहं ततो नकुलोनंतरं मे पश्चादयं सहदेवस्तरस्वी ।
वृकोदरोहं च यमौ च राजन्नियं च कन्या भवतो नियोज्याः ॥ ७०

जिष्णोर्वचनमाज्ञाय भक्तिस्नेहसमन्वितम् ।
दृष्टिं निवेशयामासुः पांचाल्यां पांडुनंदनाः ॥ ७१
तेषां तु द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वेषाममितौजसाम् ।
संप्रमथ्येंद्रियग्रामं प्रादुरासीन्मनोभवः ॥ ७२
तेषामाकारभावज्ञः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीत्संहितान् भ्रातॄन् मिथो भेदभयान्नृपः ॥ ७३
सर्वेषां द्रौपदी भार्या भविष्यति हि नः शुभा ॥ ७४
तत आहूय पांचाल्यो राजपुत्रं युष्ठिधिरम् ।
परिग्रहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युतिः ॥ ७५
पर्यपृच्छत दीनात्मा कुंतीपुत्रं सुवर्चसम् ।
कथं जानीम भवतः क्षत्रियान् ब्राह्मणानुत ॥ ७६
अपि नः संशयस्यांते मनः संतुष्टिमावहेत् ।
अपि नो भागधेयानि शुभानि स्युः परंतप ॥ ७७
युधि० उ०—मा राजन् विमना भूस्त्वं पांचाल्य प्रीतिरस्तु ते ।
ईप्सितस्ते ध्रुवः कामः स वृत्तोऽयमसंशयम् ॥ ७८
वयं हि क्षत्रिया राजन् पांडोः पुत्रा महात्मनः ।
ज्येष्ठं मां विद्धि कौंतेयं भीमसेनार्जुनाविमौ ॥ ७९
व्येतु ते मानसं दु.खं क्षत्रियाः स्मो नरर्षभ ।
पद्मिनीव सुतेयं ते ह्रदादन्यह्रदं गता ॥ ८०
ततः स द्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः ।
प्रतिवक्तुं मुदा युक्तो नाशकत्तं युधिष्ठिरम् ॥ ८१
यत्नेन तु स तं हर्षं सन्निगृह्य परंतपः ।
अनुरूपं तदा वाचा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
पप्रछ चैनं धर्मात्मा यथा ते प्रद्रुताः पुरात् ॥ ८२
स तस्मै सर्वमाचख्यावानुपूर्व्येण पांडवः ।
तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुंतीपुत्रस्य भाषितम् ॥ ८३
विगर्हयामास तदा धृतराष्ट्रं नरेश्वरम् ।
आश्वासयामास च तं कुंतिपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदतां वरः ॥ ८४
ततः कुंती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि ।

यमौ च राज्ञा संदिष्टं विविशुर्भवनं महत् ॥ ८५
तत्र ते न्यवसन् राजन् यज्ञसेनेन पूजिताः ।
प्रत्याश्वस्तस्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तम् ॥ ८६
गृह्णातु विधिवत्पाणिमद्यायं कुरुनंदनः ।
पुण्येऽहनि महाबाहुरर्जुनः कुरुतां क्षणम् ॥ ८७
युधि० उ०—सर्वेषां महिषी राजन् द्रौपदी नो भविष्यति ।
एवं हि व्याहृतं पूर्वं मम मात्रा विशांपते ॥ ८८
पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता सुता तव ।
एष नः समयो राजन् रत्नस्य सहभोजनम् ॥ ८९
सर्वेषा धर्मतः कृष्णा महिषी नो भविष्यति ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषा गृह्णातु ज्वलने करान् ॥ ९०
द्रुप० उ०—एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्यः कुरुनदन ।
नैकस्या बहवः पुंसः श्रूयंते पतयः क्वचित् ॥ ९१
लोकवेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धर्मविच्छुचिः ।
कर्तुमर्हसि कौंतेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥ ९२
धर्म० उ०—सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विद्मो वय गतिम् ।
पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे ॥ ९३
न मे वागनृत प्राह नाधर्मे धीयते मति· ।
एवं चैव वदत्यंबा मम चैतन्मनोगतम् ॥ ९४
एष धर्मो ध्रुवो राजंश्चरैनमविचारयन् ।
मा च शंका तत्र ते स्यात्कथंचिदपि पार्थिव ॥ ९५
ततोऽब्रवीद्भगवान् धर्मराजमद्यैव पुण्याहमुत व· पांडवेयाः ।
अद्य पौष्यं योगमुपैति चंद्रमाः पाणि कृष्णायास्त्वं गृहाणाद्य पूर्वम् ॥ ९६
ततो राजा यज्ञसेनः सपुत्रो जन्यार्थमुक्तं बहु तत्तदग्र्यम् ।
समानयामास सुतां च कृष्णामाप्लाव्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ॥ ९७
ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा विभूषिताः कुंडलिनो युवान· ।
महार्हवस्त्रांबरचंदनोक्षिताः कृताभिषेकाः कृतमंगलक्रिया· ॥ ९८
पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा सदैव धौम्येन यथाविधि प्रभो ।
क्रमेण सर्वे विविशुस्ततः सदो महर्षभा गोष्ठमिवाभिनंदिनः ९९
क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा वरस्त्रियस्ते जगृहुस्तदा करम् ।
अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो महारथाः कौरववंशवर्धनाः ॥ १००

कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम् ।
शतं रथानां वरहेममालिनां चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् ॥ १०१
शतं गजानामपि पद्मिना तथा शत गिरीणामिव हेमशृंगिणाम् ।
तथैव दासीशतमग्र्ययौवनं महार्हवेषाभरणांबरस्रजम् ॥ १०२
पृथक् पृथक् दिव्यदृशां पुनर्ददौ तदा धनं सौमकिरग्निसाक्षिकम् ।
तथैव वस्त्राणि विभूषणानि प्रभावयुक्तानि महानुभावः ॥ १०३

इति श्रीसंक्षिप्तमहाभारते आदिपर्वणि एकादशोऽध्याय. ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

पांडवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य ह ।
न बभूव भयं किंचिद्देवेभ्योऽपि कथंचन ॥ १
कुंतीमासाद्य ता नार्यो द्रुपदस्य महात्मनः ।
नाम संकीर्तयंत्योऽस्या जग्मुः पादौ स्वमूर्धभिः ॥ २
कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमंगला ।
कृताभिवादना श्वश्वा तस्थौ प्रह्वा कृतांजलिः ॥ ३
रूपलक्षणसंपन्नां शीलाचारसमन्विताम् ।
द्रौपदीमवदत्प्रेम्णा पृथाऽऽशीर्वचनं स्नुषाम् ॥ ४
यथेंद्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ ।
रोहिणी च यथा सोमे दमयंती यथा नले ॥ ५
यथा वैश्रवणे भद्रा वसिष्ठे चाप्यरुंधती ।
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्तृषु ॥ ६
जीवसूर्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ।
सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥ ७
अथितीनागतान्साधून् वृद्धान् बालांस्तथा गुरून् ।
पूजयंत्या यथान्यायं शश्वद्गच्छंतु ते समाः ॥ ८
कुरुजांगलमुख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
अनु त्वमभिषिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सला ॥ ९
पतिभिर्निर्जितामुर्वीं विक्रमेण महाबलैः ।
कुरु ब्राह्मणसात्सर्वामश्वमेधे महाक्रतौ ॥ १०

ततस्तु कृतदारेभ्यः पांडुभ्यः प्राहिणोद्धरिः ।
वैडूर्यमणिचित्राणि हैमान्याभरणानि च ॥ ११
वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः ।
कंबलाजिनरत्नानि स्पर्शवंति शुभानि च ॥ १२
रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च स्वलंकृताः ।
प्रेष्याः संप्रददौ कृष्णो नानादेश्याः स्वलंकृताः ॥ १३
गजान् विनीतान् भद्रांश्च सदश्वांश्च स्कलंकृतान् ।
रथांश्च दांतान् सौवर्णैः शुभ्रैः पट्टैरलंकृतान् ॥ १४
कोटिशश्च सुवर्णं च तेषामकृतकं तथा ।
विथीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः ॥ १५
तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
मुदा परमया युक्तो गोविंदप्रियकाम्यया ॥ १६
ततो राज्ञां चरैराप्तैः प्रवृत्तिरुपनीयत ।
पांडवैरुपसंपन्ना द्रौपदी पतिभि. शुभा ॥ १७
येन तद्धनुरादाय लक्ष्यं विद्धं महात्मना ।
सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महाबाणधनुर्धरः ॥ १८
यः शल्यं मद्रराजं वै प्रोत्क्षिप्यापातयब्दली ।
स भीमो भीमसंस्पर्शः शत्रुसेनांगपातनः ॥ १९
ब्रह्मरूपधरान् श्रुत्वा प्रशांतान्पांडुनंदनान् ।
कौंतेयान्मनुजेंद्राणां विस्मयः समजायत ॥ २०
सपुत्रा हि पुरा कुंती दग्धा जतुगृहे श्रुता ।
पुनर्जातानिव च तांस्तेऽमन्यंत नराधिपाः ॥ २१
अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ।
विनिवृत्तो वृतं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् ॥ २२
वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत् ।
अब्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ २३
यथैव पांडोः पुत्रास्तु तथैवाभ्यधिका मम ।
यथा चाभ्यधिका बुद्धिर्मम तान्प्रति तच्छृणु ॥ २४
ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ।

सकाशं यज्ञसेनस्य पांडवानां च भारत ॥ २५
समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ।
द्रौपद्याः पांडवानां च यज्ञसेनस्य चैव ह ॥ २६
ददर्श पांडवांस्तत्र वासुदेवं च भारत ।
स्नेहात् परिष्वज्य स तान् पप्रच्छानामयं ततः ॥ २७
प्रददौ चापि रत्नानि विविधानि वसूनि च ।
पांडवानां च कुंत्याश्च द्रौपद्याश्च विशांपते ॥ २८
ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ।
पांडवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महीपते ॥ २९
आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुंतीं चैव यशस्विनीम् ।
सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३०
नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविविशुस्तदा ।
कौतूहलेन नगरं दीप्यमानमिवाभवत् ॥ ३१
ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः ।
अन्येषां च तदर्हाणां चक्रुः पादाभिवंदनम् ॥ ३२
विश्रांतास्ते महात्मानः कंचित्कालं महाबलाः ।
आहूता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥ ३३
धृत० उ०—भ्रातृभिः सह कौंतेय निबोध गदतो मम ।
पुनर्नो विग्रहो माभूत्खांडवप्रस्थमाविश ॥ ३४
न च वो वसतस्तत्र कश्चिच्छक्तः प्रबाधितुम् ।
संरक्ष्यमाणान्पार्थेन त्रिदशानिव वज्रिणा ॥ ३५
प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्वे प्रणम्य च ।
प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः ॥ ३६
अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खांडवप्रस्थमाविशन् ॥ ३७
ततः पुण्ये शिवे देशे शांतिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥ ३८
सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलंकृतम् ।
प्राकारेण च संपन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥ ३९
पांडुराभ्रप्रकाशेन हिमरश्मिनिभेन च ।
द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ॥ ४०

गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मंदरोपमैः ।
तीक्ष्णांकुशशतघ्नीभिर्यंत्रजालैश्च शोभितम् ॥ ४१
सुविभक्तमहारथ्यं देवताबाधवर्जितम् ।
विरोचमानं विविधैः पांडुरैर्भवनोत्तमैः ॥ ४२
तत्रागच्छन् द्विजा राजन् सर्ववेदविदां वराः ।
निवासं रोचयंति स्म सर्वभाषाविदस्तथा ॥ ४३
वणिजश्चाययुस्तत्र नाना दिग्भ्यो धनार्थिनः ।
सर्वशिल्पविदस्तत्र वासायाभ्यागमंस्तदा ॥ ४४
उद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समंतत. ।
आम्रैराम्रातकैर्नीपैरशोकैश्चंपकैस्तथा ॥ ४५
नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतैः ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टकोकिलैश्च सदामदैः ॥ ४६
गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्च लतागृहैः ।
मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथाजगतिपर्वतैः ॥ ४७
तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमाविशतां महत् ।
पांडवानां महाराज शश्वत्प्रीतिरवर्द्धत ॥ ४८
पंचभिस्तैर्महेष्वासैरिंद्रकल्पैः समन्वितम् ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ४९
समयं चक्रिरे राजंस्तेऽन्योन्यवशमागताः ।
द्रौपद्या नः सहासीनानन्योऽन्यं योऽभिदर्शयेत् ।
स नो द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥ ५०
एवं तैः समयः पूर्वं कृतो नारदचोदितैः ।
न चाभिद्यंत ते सर्वे तदाऽन्योन्येन भारत ॥ ५१
तेषां मनुजसिंहानां पंचानाममितौजसाम् ।
बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ ५२
ते तया तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पंचभिः ।
बभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ५३
अनंतरं च द्रौपद्या सहासीनं युधिष्ठिरम् ।
अनुप्रविश्य विप्रार्थे फाल्गुनो गृह्य चायुधम् ॥ ५४
मोक्षयित्वा गृहं गत्वा विप्रार्थे कृतनिश्चयः ।

समयं पालयन्वीरो वनं यत्र जगाम ह ॥ ९५
पार्थस्य वनवासे च उलूप्या पथि संगमः ।
पुण्यतीर्थानुसंयात बभ्रुवाहनजन्म च ॥ ९६

इति श्रीसंक्षिप्तमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

प्रभासदेशं संप्राप्तं बीभत्सुमपराजितम् ।
सुपुण्यं रमणीयं च शुश्राव मधुसूदनः ॥ १
ततोऽभ्यगच्छत् कौंतेयं सखायं तत्र माधवः ।
तावन्योऽन्यं समाश्लिष्य पृष्ट्वा च कुशलं वने ।
आस्ता प्रियसखायौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २
तौ विहृत्य यथाकामं प्रभासे कृष्णपांडवौ ।
महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ॥ ३
स कृत्वाऽवश्यकार्याणि वार्ष्णेयेनाभिनंदितः ।
रथेन कांचनांगेन द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ ४
कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नभोज्यसमावृते ।
उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ॥ ५
ततः कतिपयाहस्य तस्मिन्रैवतके गिरौ ।
वृष्ण्यंधकानामभवदुत्सवो नृपसत्तम ॥ ६
अलंकृताः कुमाराश्च वृष्णीना सुमहौजसाम् ।
यानैर्हाटकचित्रैश्च चंचूर्यंते स्म सर्वशः ॥ ७
पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।
सदाराः सानुयात्राश्च शतशोथ सहस्रशः ॥ ८
ततो हलधरः क्षीबो रेवतीसहितः प्रभुः ।
अनुगम्यमानो गंधर्वैरचरत्तत्र भारत ॥ ९
तत्र चंक्रममाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
अलंकृता सखीमध्ये सुभद्रां ददृशुस्तदा ॥ १०
दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कंदर्पः समजायत ।
त तदैकाग्रमनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ॥ ११
अब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः प्रहसन्निव भारत ।

वनेचरस्य किमिदं कामेनालोड्यते मनः ॥ १२
ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता ॥ १३
अर्जु० उ०—दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैषा संपन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥ १४
वासु० उ०—स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ १५
प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
विवाहहेतुः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ १६
स त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।
हर स्वयंवरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥ १७
ततः संवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनंजयः ॥ १८
गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय ।
मृगयाव्यपदेशेन प्रययौ पुरुषर्षभः ॥ १९
सुभद्रा त्वथ शैलेंद्रमभ्यर्च्यैव हि रैवतम् ।
प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ २०
तामभिद्रुत्य कौंतेयः प्रसह्यारोपयद्रथम् ।
सुभद्रां चारुसर्वांगीं कामबाणप्रपीडितः ॥ २१
ह्रियमाणां तु तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिका जनाः ।
विक्रोशंतोऽद्रवन् सर्वे द्वारकामभितः पुरीम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदसंरक्तलोचनाः ।
अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहंकृताः ॥ २३
उक्तवंतो यथावीर्यमसकृत्सर्ववृष्णयः ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंयुतम् ॥ २४
नावमानं कुलस्यास्य गुडाकेशः प्रयुक्तवान् ।
समानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोऽयं न संशयः ॥ २५
अर्थलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सात्वतान्सदा ।
स्वयंवरमनाधृष्यं मन्यते चापि पांडवः ॥ २६
प्रदानमपि कन्यायाः पशुवत्कोनुमन्यते ।
विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात् पुरुषो भुवि ॥ २७

भरतस्यान्वये जातं शांतनोश्च यशस्विनः ।
कुंतिभोजात्मजं पुत्रं को बुभूषेत नार्जुनम् ॥ २८
न च पश्यामि यः पार्थं विजयेत रणे बलात् ।
वर्जयित्वा विरूपाक्षं भगनत्रहरं हरम् ॥ २९
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथा चक्रुर्जनाधिप ।
निवृत्तश्चार्जुनस्तत्र विवाहं कृतवान्प्रभुः ॥ ३०
उषित्वा तत्र कौंतेयः संवत्सरपराः क्षपाः ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे खांडवप्रस्थमागतः ॥ ३१
अभिगम्य च राजानं नियमेन समाहितः ।
अभ्यर्च्य ब्राह्मणान् पार्थो द्रौपदीमभिजग्मिवान् ॥ ३२
तं द्रौपदी प्रत्युवाच प्रणयात् कुरुनंदनम् ।
तत्रैव गच्छ कौंतेय यत्र सा सात्वतात्मजा ।
सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबंधः श्लथायते ॥ ३३
तथा बहुविधं कृष्णां विलपंती धनंजयः ।
सांत्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत् ॥ ३४
सुभद्रां त्वरमाणश्च रक्तकौशेयवासिनीम् ।
पार्थः प्रस्थापयामास कृत्वा गोपालिकावपुः ॥ ३५
साऽधिकं तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी ।
ववंदे पृथुताम्राक्षी पृथा भद्रा यशस्विनी ॥ ३६
ततोऽभिगम्य त्वरिता पूर्णेंदुसदृशानना ।
ववदे द्रौपदी भद्रा प्रेष्याऽहमिति चाब्रवीत् ॥ ३७
प्रत्युत्थाय तदा कृष्णा स्वसारं माधवस्य च ।
परिष्वज्यावदत्प्रीत्या निःसपत्नोऽस्तु ते पतिः ॥ ३८
अर्जुनं पांडवश्रेष्ठमिंद्रप्रस्थगतं तदा ।
आजगाम विशुद्धात्मा सह रामेण केशवः ॥ ३९
तांश्च वृष्ण्यंधकश्रेष्ठान् कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रतिजग्राह सत्कारैर्यथाविधि यथागतम् ॥ ४०
तेषां ददौ हृषीकेशो जन्यार्थे धनमुत्तमम् ।
हरणे वै सुभद्राया ज्ञातिदेयं महायशाः ॥ ४१
रथानां कांचनांगानां किंकिणीजालमालिनाम् ।

सहस्रं प्रददौ कृष्णो गवामयुतमेव च ॥ ४२
श्रीमन्माथुरदेश्यानां दोग्ध्रीणां पुण्यवर्चसाम् ॥ ४३
वडवानां च शुद्धानां चंद्रांशुसमवर्चसाम् ।
तथैवाश्वतरीणां च दांतानां वातरंहसाम् ॥ ४४
शतान्यंजनकेशीनां श्वेतानां पंच पंच च ।
स्नानपानोत्सवे चैव प्रयुक्तं वयसान्वितम् ॥ ४५
स्त्रीणां सहस्रं गौरीणा सुवेषाणां सुवर्चसाम् ।
पृष्ठ्यानामपि चाश्वानां बाह्लिकानां जनार्दनः ॥ ४६
स महाधनरत्नौघो वस्त्रकंबलफेनवान् ।
महागजमहाग्राहः पताकाशैवलाकुलः ॥ ४७
पांडुसागरमाविद्धः प्रविवेश महाधनः ।
प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४८
एवमुत्तमवीर्यास्ते विहृत्य दिवसान् बहून् ।
पूजिताः कुरुभिर्जग्मुः पुनर्द्वारवतीं प्रति ॥ ४९
वासुदेवस्तु पार्थेन तत्रैव सह भारत ।
उवास नगरे रम्ये शक्रप्रस्थे महात्मना ॥ ५०
ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा ।
जयंतमिव पौलोमी ख्यातिमतमजीजनत् ॥ ५१
दीर्घबाहुं महोरस्कं वृषभाक्षमरिंदमम् ।
सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्युं नरर्षभम् ॥ ५२
यस्मिन् जाते महातेजाः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अयुतं गा द्विजातिभ्यः प्रादान्निष्कांश्च भारत ॥ ५३
दयितो वासुदेवस्य बाल्यात्प्रभृति चाभवत् ।
जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रियाः शुभाः ॥ ५४
विज्ञानेष्वपि चास्त्राणा सौष्ठवे च महाबलः ।
क्रियास्वपि च सर्वासु विशेषानभ्यशिक्षयत् ॥ ५५
आगमे च प्रयोगे च चक्रे तुल्यमिवात्मना ।
तुतोष पुत्रं सौभद्रं प्रेक्षमाणो धनंजयः ॥ ५६
पांचाल्यपि तु पंचभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा ।
लेभे पंच सुतान् वीरान् श्रेष्ठान् पंचाचलानिव ॥ ५७

युधिष्ठिरात्प्रतिविंध्यं सुतसोमं वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकं च नाकुलिम् ।
सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान् पंच महारथान् ॥ ५८

इति श्रीसंक्षिप्तमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

तस्मिंस्तदा वर्तमाने कुरुदाशार्हनंदनौ ।
समीपं जग्मतुः कंचिदुद्देशं सुमनोहरम् ॥ १
अभ्यागच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनंजयौ ।
बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः ॥ २
हरिपिंगोज्ज्वलश्मश्रुः प्रमाणायामतः समः ।
सोऽब्रवीदर्जुनं चैव वासुदेवं च सात्वतम् ॥ ३
ब्राह्मणो बहुभोक्ताऽस्मि भुञ्जेऽपरिमितं सदा ।
एवमुक्तौ तदा ब्रूता ततस्तौ कृष्णपांडवौ ॥ ४
केनान्नेन भवांस्तुष्येत्तस्यान्नस्य यतामहे ।
ब्राह्म० उ०—नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावकं मां निबोधतम् ॥ ५
इदमिंद्रः सदा दावं खांडवं परिरक्षति ।
न च शक्नोम्यहं दग्धु रक्ष्यमाणं महात्मना ॥ ६
स युवाभ्यां सहायाभ्यामस्त्रविद्भ्यां समागतः ।
दहेयं खाडवं दावमेतदन्नं वृतं मया ॥ ७
अ० उ०—उत्तमास्त्राणि मे संति दिव्यानि च बहूनि च ।
धनुर्मे नास्ति सदृशं बाहुवीर्येण संमितम् ॥ ८
एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिंतयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥ ९
स च तच्चिंतितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ।
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम् ॥ १०
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत्प्रयच्छोभय शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम् ॥ ११

दृदानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ॥ १२
तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्जुनः ॥ १३
अर्जु० उ०—सर्वतः परिवार्यैव दावमेतन्महत् प्रभो ।
कामं संप्रज्वलाद्यैव कल्पौ स्वः साह्यकर्मणि ॥ १४
एवमुक्तः स भगवान् दाशार्हेणार्जुनेन च ।
तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धु प्रचक्रमे ॥ १५
तौ रथाभ्यां रथिश्रेष्ठौ दावस्योभयतः स्थितौ ।
दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदन महत् ॥ १६
न चं स्म किंचिच्छक्नोति भूत निश्चरितुं ततः ।
संच्छिद्यमानमिषुभिरस्यता सव्यसाचिना ॥ १७
भूतसंघाश्च बहवो दीनाश्चक्रुर्महास्वनम् ।
रुरुदुर्वारणाश्चैव तथा मृगतरक्षवः ॥ १८
न त्वर्जुनं महाबाहो नापि कृष्णं जनार्दनम् ।
निरीक्षितुं वै शक्नोति कश्चिद्योद्धुं कुतः पुनः ॥ १९
पेतुर्भिन्नशिरोदेहाश्चक्रवेगाद्गतासवः ।
पेतुरन्ये महाकायाः प्रदीप्ते वसुरेतसि ॥ २०
समांसरुधिरौघैश्च वसाभिश्चापि तर्पितः ।
उपर्याकाशगोभूत्वाविधूम समपद्यत ॥ २१
तद्वनं पावको धीमान् दिनानि दश पंच च ।
ददाह कृष्णपार्थाभ्यां रक्षितः पाकशासनात् ॥ २२
तस्मिन्वने दह्यमाने षडग्निर्न ददाह च ।
अश्वसेनं मयं चैव चतुरः शार्ङ्गकांस्तथा ॥ २३

इति श्रीसंक्षिप्तमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

समाप्तमादिपर्व ॥ पर्वश्लोकसंख्या ७६८ ॥

२ सभापर्व.

१

वै०उ०—ततोऽब्रवीन्मयः पार्थं वासुदेवस्य सन्निधौ ।
त्वया त्रातोस्मि कौंतेय ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १
चोदयामास तं कृष्णः सभा वै क्रियतामिति ।
प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं संप्रहृष्टो मयस्तदा ॥ २
विमानप्रतिमां चक्रे पांडवस्य शुभां सभाम् ।
सर्वर्तुगुणसंपन्नां दिव्यरूपा मनोरमाम् ॥ ३
दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः ।
अथाब्रवीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतां वरम् ॥ ४
सभायां सत्यसंधस्य यदासीद्वृषपर्वणः ।
चित्रं मणिमयं भाण्डं तदानेष्यामि पांडव ॥ ५
अस्ति बिंदुसरस्युग्रा गदा च कुरुनंदन ।
अनुरूपा च भीमस्य गांडीवं भवतो यथा ॥ ६
वारुणश्च महाशंखो देवदत्तः सुघोषवान् ।
इत्युक्त्वा सोऽसुरः पार्थं प्रागुदीचीं दिशं गतः ॥ ७
अथोत्तरेण कैलासान्मेनाकं पर्वत प्रति ।
हिरण्यशृंगः सुमहान् महामणिमयो गिरिः ॥ ८
रम्यं बिंदुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
द्रष्टुं भागीरथीं गंगामुवास बहुलाः समाः ॥ ९
तत्र गत्वा स जग्राह गदां शंखं च भारत ।
स्फाटिकं च सभाद्रव्यं यदासीद्वृषपर्वणः ॥ १०
तदाहृत्य च तां चक्रे सोऽसुरोऽप्रतिमां सभाम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु दिव्यां मणिमयी शुभाम् ॥ ११
गदां च भीमसेनाय प्रवरां प्रददौ तदा ।
देवदत्तं चार्जुनाय शंखप्रवरमुत्तमम् ॥ १२
सभा च सा महाराज शातकुंभमयद्रुमा ।
प्रबभौ ज्वलमानेव दिव्या दिव्येन तेजसा ॥ १३

उत्तमद्रव्यसंपन्ना रत्नप्राकारमालिनी ।
तस्या सभायां नलिनीं चकाराप्रतिमां मयः ॥ १४
वैडूर्यपत्रविततां मणिनालोज्ज्वलांबुजाम् ।
हैमसौगंधिकवतीं नानाद्विजगणायुताम् ॥ १५
चित्रस्फटिकसोपानां निष्पंकसलिलां शुभाम् ।
महामणिशिलापट्टबद्धपर्यंतवेदिकाम् ॥ १६
अभ्येत्य मानवाः केचिद्दृष्ट्वापि न विजानते ।
तेऽज्ञानात्प्रपतति स्म नरा विभ्रांतचेतसः ॥ १७
ईदृशीं ता सभां कृत्वा मासैः परिचतुर्दशैः ।
निष्ठितां धर्मराजाय मयो राज्ञे न्यवेदयत् ॥ १८
तथा स कृत्वा पूजां तां भ्रातृभिः सह पांडवः ।
तस्यां सभायां रम्यायां रेमे शक्रो यथा दिवि ॥ १९
सभायामृषयस्तस्या पांडवैः सह आसते ।
आसाचक्रुर्नरेंद्राश्च नानादेशसमागताः ॥ २०
धनंजयसखा चात्र नित्यमास्ते स्म तुबरुः ।
चित्रसेनः सहामात्यो गंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ २१

२

अथ तत्रोपविष्टेषु पांडवेषु महात्मसु ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु यथावत्कृतनिश्चयः ॥ २२
युद्धगांधर्वसेवी च सर्वत्राप्रतिघस्तथा ।
लोकाननुचरन्सर्वानगमत्तां सभां नृप ।
नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ॥ २३
तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ।
धर्मकामार्थसंयुक्तं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरम् ॥ २४
ना० उ०—कच्चिदर्थाश्च कल्पंते धर्मे च रमते मनः ।
सुखानि चानुभूयंते मनश्च न विहन्यते ॥ २५
कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतांवर ।

विभज्य काले कालज्ञ' समं वरद सेवसे । २६
मित्रोदासीनशत्रूणां कच्चिद्वेत्सि चिकीर्षितम् ॥ २७
कच्चित्संवृतमंत्रैस्ते अमात्यैः शास्त्रकोविदै. ।
राष्ट्रं सुरक्षितं तात शत्रुभिर्नाविलुप्यते ॥ २८
कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेक क्रीणासि पडितम् ।
पंडितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्नि.श्रेयसं परम् ॥ २९
कच्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः ।
यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरै' ॥ ३०
कच्चिन्नोग्रेण दंडेन भृशमुद्विजसे प्रजाः ।
कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान् धृतिमान् शुचिः ।
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव ॥ ३१
कच्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ।
संप्राप्तकाले दातव्यं ददासि न विकर्षसि ॥ ३२
कालातिक्रमणादेते भक्तवेतनयोर्भृता' ।
भर्तुः कुर्वंति यद्भृत्या' सोनर्थ. सुमहान्स्मृतः ॥ ३३
कच्चिद्दारान् मनुष्याणां तवार्थेमृत्युमीयुषां ।
व्यसनं चाभ्युपेतानां बिभर्षि भरतर्षभ ॥ ३४
कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेंद्रियः ।
परान् जिगीषसे पार्थ प्रमत्तानजितेंद्रियान् ॥ ३५
कच्चिदायस्य चार्धेन चतुर्भागेन वा पुनः ।
पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशोध्यते तव ॥ ३६
कच्चिच्चायव्यये युक्ताः सर्वे गणकलेखकाः ।
अनुतिष्ठंति पूर्वाह्णे नित्यमायं व्ययं तव ॥ ३७
कच्चिदर्थेषु सप्रौढान् हितकामाननुप्रियान् ।
नापकर्षसि कर्मभ्य' पूर्वमप्राप्य किल्बिषम् ॥ ३८
कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशांपते ।
अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनुष्ठिताः ॥ ३९
कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्तुष्टाः कृषीवलाः ॥ ४०
कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च बृहंति च ।

भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥ ४१
कच्चिन्न बीज भक्त च कर्षकस्यावसीदति ।
प्रत्येक च शत वृद्ध्या ददास्यृणमनुग्रहम् ॥ ४२
कच्चिच्छूरा कृतप्रज्ञा पच पच स्वनुष्ठिता ।
क्षेम कुर्वन्ति सहत्य राजन् जनपदे तव ॥ ४३
कच्चिद्बलेनानुगता समेषु विषमेषु च ।
पुराणि चौर निघ्नतश्चरति विषये तव ॥ ४४
कच्चित्स्त्रिय सात्वयासि कच्चित्ताश्च सुरक्षिता ।
कच्चिन्न श्रद्दधास्यासा कच्चिद्गुह्य न भाषसे ॥ ४५
कच्चिद्दर्शयसे नित्य मनुष्यान्समलकृत ।
उत्थाय काले कालज्ञै सह पाडव मत्रिभि ॥ ४६
कच्चिद्रक्ताबरधरा खड्गहस्ता स्वलकृता ।
उपासते त्वामभितो रक्षणार्थमरिंदम ॥ ४७
कच्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा ।
मानस वृद्धसेवाभि सदा पार्थापकर्षसि ॥ ४८
कच्चित्ते सफला वेदा कच्चित्ते सफल धनम् ।
कच्चित्ते सफला दारा कच्चित्ते सफल श्रुतम् ॥ ४९
अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफल धनम् ।
रतिपुत्रफला दारा शीलवृत्तफल श्रुतम् ॥ ५०
कच्चित्सूत्राणि गृह्णासि सर्वाणि भरतर्षभ ।
हस्तिसूत्राश्वसूत्राणि रथसूत्राणि वा विभो ॥ ५१
कच्चिदभ्यस्यते नित्य गृहे ते भरतर्षभ ।
धनुर्वेदस्य सूत्र वै यंत्रसूत्र च नागरम् ॥ ५२
कच्चिदस्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ ।
विषयोगास्तथा सर्वे विदिता शत्रुनाशना ॥ ५३
कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्पव्यालभयात्तथा ।
रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्र स्व परिरक्षसि ॥ ५४
कच्चिदधाश्च मूकाश्च पगून्व्यगानबाधवान् ।
पितेव पासि धर्मज्ञ तथा प्रव्रजितानपि ॥ ५५
षडनर्था महाराज कच्चित्ते पृष्ठत कृता ।

निद्रालस्य भय क्रोधो मार्दव दीर्घसूत्रता ॥ ५६
एव यो वर्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ।
स विहृत्येह सुसुखी शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ ५७

३

यु० उ०—भवान्सचरते लोकान्सदा नानाविधान्बहून् ।
ईदृशी भवता काचित् दृष्टपूर्वा सभा क्वचित् ॥ ५८
नार० उ०—मानुषेषु न मे तात दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
सभा मणिमयी राजन् यथेय तव भारत ॥ ५९
शक्रस्य तु सभा दिव्या भास्वरा कर्मनिर्मिता ।
स्वय शक्रेण कौरव्य निर्जितार्कसमप्रभा ॥ ६०
एषा सभा मया राजन् दृष्टा पुष्करमालिनी ।
तथा च सा सभा राजन् पितृराज्ञो महात्मन ।
वरुणस्य सभा दृष्टा कुबेरस्य तथैव च ॥ ६१
पितामहसभा द्रष्टु व्रत वर्षसहस्रिकम् ।
ब्रह्मव्रतमुपास्याह प्रयतेनातरात्मना ॥ ६२
न वेद परिमाण वा सस्थान वापि भारत ।
न च रूप मया तादृक् दृष्टपूर्व कदाचन ॥ ६३
पितृलोकगतस्त्वाह पाडुस्ते पाडुनदन ।
समर्थोऽसि महीं जेतु भ्रातरस्ते वशे स्थिता ॥ ६४
राजसूय क्रतुश्रेष्ठमाहरस्वेति भारत ॥ ६५
त्वयीष्टवति पुत्रेऽह हरिश्चद्रवदाशु वै ।
मोदिष्ये बहुला शश्वत्समा शक्रस्य ससदि ॥ ६६
तस्य त्व पुरुषव्याघ्र सकल्प कुरु पाडव ।
गतासि त्व महेंद्रस्य पूर्वैं सह सलोकताम् ॥ ६७
एवमाख्याय पार्थेभ्यो नारदो जनमेजय ।
जगाम तैर्वृतो राजन्नृषिभिर्यै समागन ॥ ६८
वै० उ०—ऋषेस्तद्वचन श्रुत्वा निशश्वास युधिष्ठिर ।
चिंतयन्राजसूयेष्टि न लेभे शर्म भारत ॥ ६९

स निश्चयार्थं कार्यस्य कृष्णमेव जनार्दनम् ।
सर्वलोकात्पर मत्वा जगाम मनसा हरिम् ।
गुरुवद्भूतगुरवे प्राहिणोद्दूतमञ्जसा ॥ ७०
दर्शनाकाक्षिण पार्थ दर्शनाकाक्षयाच्युत ।
इद्रसेनेन सहित इद्रप्रस्थमगात्तदा ॥ ७१
युधि० उ०—प्रार्थितो राजसूयो मे न चासौ केवलेप्सया ।
प्राप्यते येन तत्तर्हि विदित कृष्ण सर्वश ॥ ७२
केचिद्धि सौहृदादेव न दोष परिचक्षते ।
स्वार्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदत्युत ॥ ७३
त्व तु हेतूनतीत्यैतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च ।
परम यत्क्षम लोके यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ७४
श्रीकृ० उ—सर्वैर्गुणैर्महाराज राहसूय त्वमर्हसि ।
जानतस्त्वेव ते सर्वे किचिद्वक्ष्यामि भारत ॥ ७५
जामदग्न्येन रामेण क्षत्र यदवशेषितम् ।
तस्मादवरज लोके यदिद क्षत्रसज्ञितम् ॥ ७६
कृतोऽय कुलसकल्प क्षत्रियैर्वसुधाधिप ।
निदेशवाग्भिस्तत्तेह विदित भरतर्षभ ॥ ७७
इदानीमेव वै राजन् जरासधो महीपति ।
साम्राज्य हि महाराज प्राप्तो भवति योगत ॥ ७८
न च शक्य जरासधे जीवमाने महाबले ।
राजसूय त्वया प्राप्तुमेषा राजन्मतिर्मम ॥ ७९
स हि राजा जरासधो यियक्षुर्वसुधाधिपै ॥ ८०
महादेव महात्मानमुमापतिमरिदम ।
आराध्य तपसोग्रेण निर्जितास्तेन पार्थिवा ॥ ८१
स हि निर्जित्य निर्जित्य पार्थिवान्पृतनागतान् ।
पुरमानीय बध्वा च चकार पुरुषव्रतम् ॥ ८२
वय चैव महाराज जरासधभयात्तदा ।
मथुरा सपरित्यज्य गता द्वारवतीं पुरीम् ॥ ८३
यदि त्वेत महाराज यज्ञ प्राप्तमभीप्स्यसि ।
यतस्व तेषा मोक्षाय जरासधवधाय च ॥ ८४

पतितौ हसडिंभकौ कसश्च सगणो हत ।
जरासधस्य निधने कालोऽय समुपागत ॥ ८५
न शक्योऽसौ रणे जेतु सर्वैरपि सुरासुरै ।
प्राणयुद्धेन जेतव्य स इत्युपलभामहे ॥ ८६
मयि नीतिर्बल भीमे रक्षिता चावयोर्जय ।
मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्नय ॥ ८७
अवमानाच्च लोभाच्च बाहुवीर्याच्च दर्पित ।
भीमसेनेन युद्धाय ध्रुवमप्युपयास्यति ॥ ८८
यदि मे हृदय वेत्सि यदि ते प्रत्ययो मयि ।
भीमसेनार्जुनौ शीघ्र न्यासभूतौ प्रयच्छ मे ॥ ८९
युधि० उ०—यथा वदसि गोविंद सर्वं तदुपपद्यते ।
न हि त्वमग्रतस्तेषा येषा लक्ष्मी पराङ्मुखी ॥ ९०
निहतश्च जरासधो मोक्षिताश्च महीक्षित ।
राजसूयश्च मे लब्धो निदेशे तव तिष्ठत ॥ ९१
त्रिभिर्भवद्भिर्हि विना नाह जीवितुमुत्सहे ।
धर्मकामार्थरहितो रोगार्त इव दु खित ॥ ९२
एवमेव यदुश्रेष्ठ यावत्कार्यार्थसिद्धये ।
अर्जुन कृष्णमन्वेतु भीमोन्वेतु धनजयम् ।
नयो जयो बल चैव विक्रमे सिद्धिमेष्यति ॥ ९३

४

वै० उ०—एवमुक्त्वा तत सर्वे भ्रातरो विपुलौजस ।
वार्ष्णेय पाडवेयौ च प्रतस्थुर्मगध प्रति ॥ ९४
कुरुभ्य प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजागलम् ।
रम्य पद्मै सरो गत्वा कालकूटमतीत्य च ॥ ९५
गडकीं च महाशोण सदानीरा तथैव च ।
उत्तीर्य सरयू रम्या दृष्ट्वा पूर्वाश्च कोशलान् ॥ ९६
अतीत्य जग्मुर्मिथिला माला चर्मण्वतीं नदीम् ।
अतीत्य गगा शोण च त्रयस्तेऽवाङ्मुखास्तदा ॥ ९७

कुशचीरच्छदा जग्मुर्मागधं क्षेत्रमच्युता ॥ ९८
ते शश्वद्गोधनाकीर्णमबुमंत शुभद्रुमम् ।
गोरथं गिरिमासाद्य ददृशुर्मागधं पुरम् ॥ ९९
ततो द्वारमनासाद्य पुरस्य गिरिमुच्छ्रितम् ।
मागधानां तु रुचिरं चैत्यकांतरमाद्रवन् ।
यत्र मांसादमृषभमाससाद बृहद्रथ ॥ १००
तं हत्वा मांसतालाभिस्तिस्रो भेरीरकारयत् ।
भक्त्वा भेरीत्रयं तेपि चैत्यप्राकारमाद्रवन् ॥ १०१
स्थिरं सुविपुलं शृंगं सुमहत्तत्पुरातनम् ।
विपुलैर्बाहुभिर्वीरास्तेऽभिहत्याभ्यपातयन् ॥ १०२
ततस्ते मागधं दृष्टुं पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ १०३
विरागवसना सर्वे स्रग्विणो मृष्टकुंडला ।
निवेशनमथाजग्मुर्जरासंधस्य धीमत ॥ १०४
तान् दृष्ट्वा द्विरदप्रख्यान् शालस्कंधानिवोद्गतान् ॥
व्यूढोरस्कान्मागधानां विस्मयं समपद्यत ॥ १०५
ते त्वतीत्य जनाकीर्णा कक्षास्तिस्रो नरर्षभा ।
अहंकारेण राजानमुपतस्थुर्गतव्यथा ॥ १०६
तान्पाद्यमधुपर्कार्हान् गवार्हान सत्कृतिं गतान् ।
प्रत्युत्थाय जरासंध उपतस्थे यथाविधि ॥ १०७
उवाच चैतान्राजासौ स्वागतं वोस्त्विति प्रभु ।
मौनमासीत्तदा पार्थभीमयोर्जनमेजय ॥ १०८
तेषां मध्ये महाबुद्धि कृष्णो वचनमब्रवीत् ।
वक्तुं नायाति राजेंद्र एतयोर्नियमस्तथा ॥ १०९
तानुवाच जरासंध सत्यसंधो नराधिप ।
विगर्हमाण कौरव्य वेशग्रहणवैकृतान् ॥ ११०
न स्नातकव्रता विप्रा बहिर्माल्यानुलेपना ।
भवतीति नृलोकेस्मिन्विदितं मम सर्वश ॥ १११
के यूयं पुष्पवतश्च भुजैर्ज्याकृतलक्षणै ।
बिभ्रत क्षात्रमोजश्च ब्राह्मण्यं प्रतिजानथ ॥ ११२
चैत्यकस्य गिरे शृंगं भित्वा किमिह छद्मना ।

अद्वारेण प्रविष्टा स्थ निर्भया राजकिल्बिषात् ॥ ११३
एव च मामुपास्थाय कस्माच्च विधिनार्हणाम् ।
प्रणीतान्नानुगृह्णीत कार्यं किवास्मदागमे ॥ ११४
श्रीकृ० उ०—स्नातकान्ब्राह्मणान्राजन्विद्ध्यस्मास्त्व नराधिप ।
पुष्पवत्सु ध्रुवा श्रीश्च पुष्पवतस्ततो वयम् ॥ ११५
स्ववीर्यं क्षत्रियाणा तु बाह्वोर्धाता न्यवेशयत् ।
तद्दिदृक्षसि चेद्राजन्द्रष्टास्यद्य न सशय ॥ ११६
अद्वारेण रिपोर्गेह द्वारेण सुहृदो गृहान् ।
प्रविशति नरा धीरा द्वाराण्येतानि धर्मत ॥ ११७
कार्यवतो गृहानेत्य शत्रुतो नार्हणा वयम् ।
प्रतिगृह्णीम तद्विद्धि एतन्न शाश्वत व्रतम् ॥ ११८
जरा०उ०—न स्मरामि कदा वैर कृत युष्माभिरित्युत ।
अरि वै ब्रूत हे विप्रा सता समय एष हि ॥ ११९
योऽनागसि प्रसजति क्षत्रियो हि न सशय ।
वृजिना गतिमाप्नोति श्रेयसोप्युपहति च ॥ १२०
त्रैलोक्ये क्षत्रधर्मो हि श्रेयान्वै साधुचारिणाम् ।
नान्य धर्मं प्रशसति ये च धर्मविदो जना ॥ १२१
तस्य मेद्य स्थितस्येह स्वधर्मनियतात्मन ।
अनागस प्रजाना च प्रमादादिव जल्पथ ॥ १२२
श्रीकृ ०उ०—कुलकार्यं महाबाहो कश्चिदेक कुलोद्वह ।
वहते यस्तन्नियोगाद्वयमभ्युद्यतास्त्वयि ॥ १२३
त्वया चोपहृता राजन् क्षत्रिया लोकवासिन ।
तदाग क्रूरमुत्पाद्य मन्यसे किमनागसम् ॥ १२४
राजा राज्ञ कथ साधून् हिस्यान्नृपतिसत्तम ।
तद्राज्ञ सनिगृह्य त्व रुद्रायोपजिहीर्षसि ॥ १२५
अस्मास्तदेनो गच्छेद्धि कृत बार्हद्रथ त्वया ।
वय हि शक्ता धर्मस्य रक्षणे धर्मचारिण ॥ १२६
मनुष्याणा समालभो न च दृष्ट कथचन ।
स कथ मानुषैर्देव यष्टुमिच्छसि शकरम् ॥ १२७
ते त्वा ज्ञातिक्षयकर वयमार्तानुसारिण ।

ज्ञातिवृद्धिनिमित्तार्थं विनिहतुमिहागता ॥ १२८
युयुक्षमाणास्त्वत्तो हि न वय ब्राह्मणा ध्रुवम् ।
शौरिरस्मि हृषीकेशो नृवीरौ पाडवाविमौ ॥ १२९
त्वामाह्वयामहे राजन् स्थिरो युद्धचस्व मागध ।
मुच वा नृपतीन् सर्वान्गच्छ वा त्व यमक्षयम् ॥ १३०
त्रयाणा केन ते राजन्योद्धुमुत्सहते मन ।
अस्मादन्यतमेनेह सज्जीभवतु को युधि ॥ १३१
वै० उ०—एवमुक्त स नृपतिर्युद्ध वव्रे महाद्युति ।
जरासधस्ततो राजा भीमसेनेन मागध ॥ १३२
आदाय रोचना माल्य मगल्यान्यपराणि च ।
धारयन्नगदान्मुख्यान्निर्वृतीर्वेदनानि च ॥ १३३
उपतस्थे जरासध युयुत्सु वै पुरोहित ।
कृतस्वस्त्ययनो राजा ब्राह्मणेन यशस्विना ।
समनह्य जरासध क्षात्र धर्ममनुस्मरन् ॥ १३४
अवमुच्य किरीट स केशान्समनुगृह्य च ।
उदतिष्ठज्जरासधो वेलातिग इवार्णव ॥ १३५
उवाच मतिमान्राजा भीम भीमपराक्रमम् ।
भीम योत्स्ये त्वया सार्धं श्रेयसा निर्जित वरम् ॥ १३६
ततस्ते नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतु ।
करग्रहणपूर्व तु कृत्वा पादाभिवदनम् ॥ १३७
कक्षै कक्षा विधुन्वानावास्फोट तत्र चक्रतु ।
स्कधे दोर्भ्या समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहु ॥ १३८
अगमगै समाश्लिष्य पुनरास्फालन विभो ।
चित्रहस्तादिक कृत्वा कक्षाबद्ध च चक्रतु ॥ १३९
बाहुपाशादिक कृत्वा पादाहतशिरावुभौ ।
उरोहस्त ततश्चक्रे पूर्णकुभौ प्रयुज्य तौ ॥ १४०
सर्वातिक्रातमर्याद पृष्ठभग च चक्रतु ।
सपूर्णमूर्च्छा बाहुभ्या पूर्णकुभ प्रचक्रतु ॥ १४१
तृणपीड यथाकाम पूर्णयोग समुष्टिकम् ।
एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वतौ परस्परम् ॥ १४२

तयोर्युद्ध ततो द्रष्टु समेता पुरवासिन ।
ब्राह्मणा वणिजश्चैव क्षत्रियाश्च सहस्रश ॥ १४३

तयोरथ भुजाघातान्निग्रहात्प्रग्रहात्तथा ।
आसीत्सुभीम सपातो वज्रपर्वतयोरिव ॥ १४४

कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्त प्रथमेहनि ।
अनाहार दिवारात्रमविश्रातमवर्तत ॥ १४५

चतुर्दश्या निशाया तु निवृत्तो मागध क्लमात् ॥ १४६

त राजान तथा क्लात दृष्ट्वा राजन् जनार्दन ।
उवाच भीमकर्माण भीम सबोधयन्निव ॥ १४७

क्लात शत्रुर्न कौतेय लभ्य पीडयितु रणे ।
पीड्यमानो हि कार्त्स्न्येन जह्याज्जीवितमात्मन ॥ १४८

एवमुक्त स कृष्णेन पाडव परवीरहा ।
जरासधस्य तद्रूप ज्ञात्वा चक्रे मतिं वधे ॥ १४९

उत्क्षिप्य भ्रामयामास बलवत महाबल ।
भ्रामयित्वा शतगुण जानुभ्या भरतर्षभ ॥ १५०

बभज पृष्ठ सक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च ।
करे गृहीत्वा चरण द्वेधा चक्रे महाबल ॥ १५१

तस्य निष्पिष्यमाणस्य पाडवस्य च गर्जत ।
अभवत्तुमुलो नाद सर्वप्राणिभयकर ।
वित्रेसुमार्गधा सर्वे स्त्रीणा गर्भाश्च सुस्रुवु ॥ १५२

ततो राज्ञ कुलद्वारि प्रसुप्तमिव त नृपम् ।
रात्रौ गतासुमुत्सृज्य निश्चक्रमुररिंदमा ॥ १५३

जरासधरथ कृष्णो योजयित्वा पताकिनम् ।
आरोप्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास बाधवान् ॥ १५४

इंद्रप्रस्थमुपागम्य पाडवाभ्या सहाच्युत ।
धर्मराजमनुज्ञाप्य प्रययौ स्वा पुरीं प्रति ॥ १५५

'१

वै० उ०—पार्थ प्राप्य धनु श्रेष्ठमक्षय्यौ च तथेषुधी ।
विजयायाथ प्रययौ करस्याहरणाय च ॥ १५६
तथैव भीमसेनोपि यमौ च पुरुषर्षभौ ।
ससैन्या प्रययु सर्वे धर्मराजेन पूजिता ॥ १५७
दिश धनपतेरिष्टामजयत्पाकशासनि ।
भीमसेनस्तथा प्राचीं सहदेवस्तु दक्षिणाम् ।
प्रतीची नकुलो राजन् दिश व्यजयतास्त्रवित् ॥ १५८
खाण्डवप्रस्थमध्यस्थो धर्मराजो युधिष्ठिर ।
आसीत्परमया लक्ष्म्या सुहृद्गणवृत प्रभु ॥ १५९
रक्षणाद्धर्मराजस्य सत्यस्य परिपालनात् ।
शत्रूणा क्षपणाच्चैव स्वधर्मनिरता प्रजा ॥ १६०
बलीना सम्यगादानाद्धर्मतश्चानुशासनात् ।
निकामवर्षी पर्जन्य स्फीतो जनपदोऽभवत् ॥ १६१
सर्वारभा सुप्रवृत्ता गोरक्षाकर्षण वणिक् ।
विशेषात्सर्वमेवैतत्सजज्ञे राजकर्मणा ॥ १६२
अवर्ष चातिवर्ष च व्याधिपावकमूर्च्छनम् ।
सर्वमेतत्तदा नासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥ १६३
स्वकोष्ठस्य परीमाण कोशस्य च महीपति ।
विज्ञाय राजा कौतेयो यज्ञायैव मनो दधे ॥ १६४
उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधव ।
धनौघ पुरुषव्याघ्र प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १६५
असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
कृष्णेन समुपेतेन जहृषे भारत पुरम् ॥ १६६
श्रीकृ० उ०—यजस्वाभीप्सित यज्ञ मयि श्रेयस्यवस्थिते ।
नियुङ्क्ष्व त्व च मा कृत्ये सर्व कर्तास्मि ते वच १६७
ततो द्वैपायनो राजन्नृत्विज समुपानयत् ।
वेदानिव महाभागान् साक्षान्मूर्तिमतो द्विजान् ॥ १६८
स्वय ब्रह्मत्वमकरोत्तस्य सत्यवतीसुत ॥

धनजयनामृषभ सुसामा सामगोऽभवत् ॥ १६९
याज्ञवल्क्यो बभूवाथ ब्रह्मिष्ठोऽध्वर्युसत्तम ।
पैलो होता वसो पुत्रो धौम्येन सहितोऽभवत् ॥ १७०
ते वाचयित्वा पुण्याह कल्पयित्वा च त विधिम् ।
शास्त्रोक्त पूजयामासुस्तद्देवयजन महत् ॥ १७१
तत्र चक्रुरनुज्ञाता शरणान्युत शिल्पिन ।
गधवति विशालानि वेश्मानीव दिवौकसाम् ॥ १७२
ततस्ते तु यथाकाल कुतीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
दीक्षयाचक्रिरे विप्रा राजसूयाय भारत ॥ १७३
दीक्षित स तु धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिर ।
जगाम यज्ञायतन वृतो विप्रै सहस्रश ॥ १७४
समाज्ञप्तास्ततो दूता पाडवेयस्य शासनात् ।
आमत्रयत राष्ट्रेषु ब्राह्मणान् भूमिपानपि ॥ १७५
विशश्च मान्यान् शूद्राश्च आनयश्चापरानपि ॥ १७६
नकुलश्चापि धर्मस्य शासनात्समितिजय ।
भीष्ममामत्रयाचक्रे धृतराष्ट्र च बाधवान् ॥ १७७
द्रष्टुकामा सभा चैव धर्मराजं महाक्रतुम् ।
दिग्भ्य सर्वे समापेतु क्षत्रियाश्च तथापरे ॥ १७८
समुपादाय रत्नानि विविधानि महाति च ।
धृतराष्ट्रश्च भीष्मश्च विदुरश्चापि बाधवा ॥ १७९
सत्कृताश्च यथोद्दिष्टान् जग्मुरावसथान्नृपा ।
कैलासशिखरप्रस्थान् मनोज्ञान् द्रव्यभूषितान् ॥ १८०
सर्वत सुकृतानुच्चै प्राकारै सुकृतै सितै ।
सुवर्णजालसवीतान् मणिकुट्टिमभूषितान् ॥ १८१
सुखारोहणसोपानान् महासनपरिच्छदान् ।
स्रग्दामसमवच्छन्नानुत्तमागरुगधिन ॥ १८२
हसेंदुवर्णसदृशानायोजनसुदर्शनान् ।
असबाधान् समद्वारान् युतानुच्चावचैर्गुणै ॥ १८३
पितामह गुरु चैव प्रत्युद्गम्य युधिष्ठिर ।
अभिवाद्य ततो राजन्निद वचनमब्रवीत् ।

भीष्म द्रोण कृप द्रौणि दुर्योधनविविंशती ॥ १८४
अस्मिन्यज्ञे भवतो मामनुगृह्णतु सर्वश ।
इद व सुमहच्चैव यदिहास्ति धन मम ॥ १८५
एवमुक्त स तान् सर्वान् दीक्षित पाडवाग्रज ।
युयोज स यथायोग्यमधिकारेष्वनतरम् ॥ १८६
भक्ष्यभोज्याधिकारेषु दु शासनमयोजयत् ।
परिग्रहे ब्राह्मणानामश्वत्थामानमुक्तवान् ॥ १८७
राज्ञस्तु प्रतिपूजार्थ सजय स न्ययोजयत् ।
कृताकृतपरिज्ञाने भीष्मद्रोणौ महामती ॥ १८८
हिरण्यस्य सुवर्णस्य रत्नाना चान्ववेक्षणे ।
दक्षिणाना च वै दाने कृप राजा न्ययोजयत् ॥ १८९
क्षत्ता व्ययकरस्त्वासीद्विदुर सर्वधर्मवित् ।
दुर्योधनस्त्वर्हणानि प्रतिजग्राह सर्वश ॥ १९०
चरणक्षालने कृष्णो ब्राह्मणाना स्वय ह्यभूत् ।
सर्वलोकसमावृत्त पिप्रीषु फलमुत्तमम् ॥ १९१
राजभिश्च समावृत्तैरतीवश्रीसमृद्धिभि ।
अशोभत सदो राजन् कौतेयस्य महात्मन ॥ १९२
षडग्निनाऽथ यज्ञेन सोऽयजद्दक्षिणावता ।
सर्वान् जनान् सर्वकामै समृद्धै समतर्पयत् ॥ १९३
अन्नवान् बहुभक्ष्यश्च भुक्तवज्जनसवृत ।
रत्नोपहारसपन्नो बभूव स समागम ॥ १९४
इडाज्यहोमाहुतिभिर्मंत्रशिक्षाविशारदै ।
तस्मिन् हि ततृपुर्देवास्तते यज्ञे महर्षिभि ॥ १९५
यथा देवास्तथा विप्रा दक्षिणान्नमहाधनै ।
ततृपु सर्ववर्णाश्च तस्मिन् यज्ञे मुदान्विता ॥ १९६

६.

वै० उ०—ततोऽभिषेचनीयेऽह्नि ब्राह्मणा राजभि सह ।
अतर्वेदीं प्रविविशु सत्काराह्र्हा महर्षय ॥ १९७

क्रियतामर्हणा राज्ञा यथार्हमिति भारत ॥ १९८

युधि० उ०—कस्मै भवान् मन्यतेऽर्घमेकस्मै कुरुनदन ।
उपनीयमान युक्त च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १९९

वैश० उ०—ततो भीष्म शातनवो बुद्ध्या निश्चित्य वीर्यवान् ।
वार्ष्णेयं मन्यते कृष्ण पूजनीयतम भुवि ॥ २००
तस्मै भीष्माभ्यनुज्ञात' सहदेव प्रतापवान् ।
उपजह्रेऽथ विधिवद्वार्ष्णेयायार्घमुत्तमम् ॥ २०१
प्रतिजग्राह तत्कृष्ण शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
शिशुपालस्तु ता पूजा वासुदेवे न चक्षमे ॥ २०२
स उपालभ्य भीष्म च धर्मराज च ससदि ।
अथाक्षिपद्वासुदेव चेदिराजो महाबल ॥ २०३

शिशु० उ०—नायमर्हति वार्ष्णेयस्तिष्ठत्स्विह महात्मसु ।
महीपतिषु कौरव्य राजवत्पार्थिवार्हणाम् ॥ २०४
बाला यूय न जानीध्व धर्म सूक्ष्मो हि पाडवा ।
अय च स्मृत्यतिक्रातो ह्यापगेयोऽल्पदर्शन ॥ २०५
त्वादृशो धर्मयुक्तो हि कुर्वाण प्रियकाम्यया ।
भवत्यभ्यधिक भीष्म लोकेष्ववमत सताम् ॥ २०६
अथवा मन्यसे कृष्ण स्थविर कुरुपुगव ।
वसुदेवे स्थिते वृद्धे कथमर्हति तत्सुत ॥ २०७
आचार्य मन्यसे कृष्णमथवा कुरुनदन ।
द्रोणे तिष्ठति वार्ष्णेय कस्मादर्चितवानासि ॥ २०८
ऋत्विज मन्यसे कृष्णमथवा कुरुनदन ।
द्वैपायने स्थिते वृद्धे कथ कृष्णोऽर्चितस्त्वया ॥ २०९
दुर्योधने च राजेंद्रे स्थिते पुरुषसत्तमे ।
कृपे च भारताचार्ये कथ कृष्णस्त्वयार्चित ॥ २१०
भीष्मके च दुराधर्षे पाड्ये च कृतलक्षणे ।
नृपे च रुक्मिणि श्रेष्ठे एकलव्ये तथैव च ॥ २११
शल्ये मद्राधिपे चैव कथ कृष्णस्त्वयार्चित ॥ २१२
नैवर्त्विङ्नैव चाचार्यो न राजा मधुसूदन ।
अर्चितश्च कुरुश्रेष्ठ किमन्यत्प्रियकाम्यया ॥ २१३

अथवाभ्यर्चनीयोय युष्माक मधुसूदन ।
किं राजभिरिहानीतैरवमानाय भारत ॥ २१४
वयं तु न भयादस्य कौंतेयस्य महात्मन ।
प्रयच्छाम करान्सर्वे न लोभान्न च सात्वनात् ॥ २१५
अस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्व चिकीर्षत ।
करानस्मै प्रयच्छाम सोयमस्मान्न मन्यते ॥ २१६
अथवा कृपणैरेतामुपनीता जनार्दन ।
पूजामनर्हं कस्मात्त्वमभ्यनुज्ञातवानसि ॥ २१७
क्लीबे दाराक्रिया याद्दगधे वा रूपदर्शनम् ।
अराज्ञो राजवत्पूजा तथा ते मधुसूदन ॥ २१८
दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृश ।
वासुदेवोप्यय दृष्ट सर्वमेतद्यथातथम् ॥ २१९
भीष्म० उ०—क्षत्रिय क्षत्रिय जित्वा रणे रणकृता वर ।
यो मुचति वशे कृत्वा गुरुर्भवति तस्य स ॥ २२०
अस्या हि समितौ राज्ञामेकमप्यजित युधि ।
न पश्यामि महीपाल सात्वतीपुत्रतेजसा ॥ २२१
न हि केवलमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युत ।
त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो महाभुज ॥ २२२
ज्ञानवृद्धो द्विजातीना क्षत्रियाणा बलाधिक ।
वैश्याना धान्यधनवान् शूद्राणामेव जन्मत ॥ २२३
पूज्यतायाश्च गोविंदे हेतू द्वावपि संस्थितौ ।
वेदवेदागविज्ञान बल चाभ्यधिक तथा ॥ २२४
तमिम सत्वसपन्नमाचार्यं पितर गुरुम् ।
अर्घ्यमर्चितमर्चार्हं सर्वे सक्षतुमर्हथ ॥ २२५
अय तु पुरुषो बाल शिशुपालो न बुध्यते ।
सर्वत्र सर्वदा कृष्ण तस्मादेव प्रभाषते ॥ २२६
शि० उ०—बिभीषिकाभिर्बह्वीभिर्भीषयन्सर्वपार्थिवान् ।
न व्यपत्रपसे कस्माद्वृद्ध सन्कुलपासन ॥ २२७
नावि नौरिव सबद्धा यथाधो वान्धमन्वियात् ।
तथाभूता हि कौरव्या येषां भीष्म त्वमग्रणी: ॥ २२८
अवलिप्तस्य मूर्खस्य केशव स्तोतुमिच्छत ।

कथं भीष्म न ते जिह्वा शतधेय विदीर्यते ॥ २२९
न ते श्रुतमिद भीष्म नून कथयता सताम् ।
यद्वक्ष्ये त्वामधर्मज्ञ वाक्य कुरुकुलाधम ॥ २३०
स्त्रीषु गोषु न शस्त्राणि पातयेद्ब्राह्मणेषु च ।
यस्य चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रय ॥ २३१
गोघ्न स्त्रीघ्नश्च सन् भीष्म त्वद्वाक्याद्यदि पूज्यते ।
एवभूतश्च यो भीष्म कथ स स्तवमर्हति ॥ २३२
असौ मतिमतां श्रेष्ठ य एष जगत प्रभु ।
जनार्दन सर्वमिति तत्सर्वं वितथ ध्रुवम् ॥ २३३
न गाथा गाथिन शास्ति बहु चेदपि गायति ।
प्रकृतिं याति भूतानि भूलिंगशकुनिर्यथा ।
मा साहसमितीद सा सतत वाशते किल ॥ २३४
गाथामप्यत्र गायति ये पुराणविदो जना ।
अतरात्मन्यभिहते रौषि पत्ररथाशुचि ।
अंडभक्षणकर्मैतत्तव वाचमतीयते ॥ २३५
ते त्वा हससधर्माणमपीमे वसुधाधिपा ।
निहन्युर्भीष्म सक्रुद्धा पक्षिणस्त यथाण्डजम् ।
इच्छता भूमिपालाना भीष्म जीवस्यसशयम् ॥ २३६
भी० उ०—इच्छता किल नामाह जीवाम्येषा महीक्षिताम् ।
सोह न गणयाम्येतास्तृणेनापि नराधिपान् ॥ २३७
एवमुक्ते तु भीष्मेण तत सचुक्रुशुर्नृपा ।
केचिज्जहृषिरे तत्र केचिद्भीष्म जगर्हिरे ॥ २३८
केचिदूचुर्महेष्वासा श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वच ।
पापोऽवलिप्तो वृद्धश्च नाय भीष्मोऽर्हति क्षमाम् ॥ २३९
हन्यता दुर्मतिर्भीष्म पशुवत्साध्वय नृपा ।
सर्वैं समेत्य सरब्धो दह्यता वा कटाग्निना ॥ २४०
भी० उ०—उक्तस्योक्तस्य नेहान्तमह समुपलक्षये ।
पशुवद्धातन वा मे दहनं वा कटाग्निना ।
क्रियता मूर्ध्नि वो न्यस्त मयेद सकल पदम् ॥ २४१
एष तिष्ठति गोविंद पूजितोऽस्माभिरच्युत ।
यस्य वा त्वरते बुद्धिर्मरणाय स माधवम् ।
कृष्णमाह्वयतामद्य युद्धे चक्रगदाधरम् ॥ २४२

शि० उ०—आह्वये त्वा रणं गच्छ मया सार्द्धं जनार्दन ।
यावदद्य निहन्मि त्वां सहितं सर्वपाण्डवैः ॥ २४३
कृ० उ०—शृण्वन्तु मे महीपाला येनैतत्क्षमितं मया ।
अपराधशतं क्षाम्यं मातुरस्यैव याचने ॥ २४४
दत्तं मया याचितं च तद्वै पूर्णं हि पार्थिवाः ।
अधुना मारयिष्यामि पश्यतां वो महीक्षिताम् ॥ २४५
वै० उ०—एवमुक्त्वा यदुश्रेष्ठश्चेदिराजस्य तत्क्षणात् ।
अपाहरत् शिरः क्रुद्धश्चक्रेणामित्रकर्षणः ॥ २४६
अनभ्रे प्रववर्ष द्यौः पपात ज्वलिताशनिः ।
कृष्णेन निहते चैद्ये चचाल च वसुंधरा ॥ २४७
ततः केचिन्महीपाला नाब्रुवंस्तत्र किंचन ।
अतीतवाक्पथे काले प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ २४८
हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यपिंषन्नमर्षिताः ॥
अपरे दशनैरोष्ठानदशन् क्रोधमूर्छिताः ॥ २४९
रहश्च केचिद्वार्ष्णेयं प्रशशंसुर्जनाधिपम् ।
प्रहृष्टाः केशवं जग्मुः संस्तुवतो महर्षयः ॥ २५०

७.

ततस्त्ववभृथस्नातं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
समस्तं पार्थिवं क्षत्रमुपागम्येदमब्रवीत् ॥ २५१
दिष्ट्या वर्धसि धर्मज्ञ साम्राज्यं प्राप्तवानसि ।
आपृच्छामो नरव्याघ्र सर्वैः कामैः सुपूजिताः ॥ २५२
वसन् दुर्योधनस्तस्यां सभायां पुरुषर्षभ ।
शनैर्ददर्श तां सर्वां सभां शकुनिना सह ॥ २५३
तस्यां दिव्यानभिप्रायान् ददर्श कुरुनंदनः ।
न दृष्टपूर्वा ये तेन नगरे नागसाह्वये ॥ २५४
स कदाचित् सभामध्ये धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
स्फाटिकं स्थलमासाद्य जलमित्यभिशंकया ॥ २५५
स्ववस्त्रोत्कर्षणं राजा कृतवान् बुद्धिमोहितः ।
ततः स्थले निपतितो दुर्मना व्रीडितो नृपः ॥ २५६
ततः स्फाटिकतोयां वै स्फाटिकाम्बुजशोभिताम् ।
वापीं मत्वा स्थलमिव सवासाः प्रापतज्जले ॥ २५७

जले निपतित दृष्ट्वा भीमसेनो महाबल ।
जहास जहसुश्चैव किंकराश्च सुयोधनम् ।
नामर्षयत् ततस्तेषामवहासममर्षण ॥ २५८

अनेकाग्र तु त दृष्ट्वा शकुनि प्रत्यभाषत ।
दुर्योधन कुतोऽमूल नि श्वसन्निव गच्छसि ॥ २५९

दुर्यो०— दृष्ट्वेमा पृथिवीं कृत्स्ना युधिष्ठिरवशानुगाम् ।
त च यज्ञ यथाभूत दृष्ट्वा पार्थस्य मातुल ।
शुचिशुक्रागमे काले शुष्ये तोयमिवाल्पकम् ॥ २६०

पश्य सात्वतमुख्येन शिशुपालो निपातित ।
न च तत्र पुमानासीत् कश्चित्तस्य पदानुग ॥ २६१

दह्यमाना हि राजान पाण्डवोत्थेन वह्निना ।
क्षातवतोऽपराध ते को हि तत् क्षतुमर्हति ॥ २६२

सोऽह श्रिय च ता दृष्ट्वा सभा ता च तथाविधाम् ।
रक्षिभिश्चावहास त परितप्ये यथाग्निना ॥ २६३

शकु० उ०—धनजयो वासुदेवो भीमसेनो युधिष्ठिर ।
नकुल सहदेवश्च द्रुपदश्च सहात्मजै ॥ २६४

नैते युधि पराजेतु शक्या देवगणैरपि ॥ २६५

अह तु तद्विजानामि विजेतु येन शक्यते ।
द्यूतप्रियो हि कौतेयो न स जानाति देवितुम् ॥ २६६

समाहूतश्च राजेंद्रो न शक्ष्यति निवार्तितुम् ।
देवने कुशलश्चाह न मेऽस्ति सदृशो भुवि ॥ २६७

तस्याक्षकुशलो राजन्नादास्येऽहमसशयम् ।
राज्य श्रिय च ता दीप्ता त्वदर्थ पुरुषर्षभ ॥ २६८

इद तु सर्वं त्व राज्ञे दुर्योधन निवेदय ।
अनुज्ञातस्तु ते पित्रा विजेष्ये तान्न सशय ॥ २६९

एवमुक्त शकुनिना राजा दुर्योधनस्तदा ।
धृतराष्ट्रमिद वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ २७०

दुर्यो० उ०—अश्माम्याच्छादये चाह यथा कुपुरुषस्तथा ।
अमर्ष धारये चोग्र निनीषु कालपर्ययम् ।
तस्मादह विवर्णश्च दीनश्च हरिण कृश ॥ २७१

अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिन ।

त्रिशद्दासीक एकैको यान् बिभर्ति युधिष्ठिर ॥ २७२
दशान्यानि सहस्राणि नित्य तत्रान्नमुत्तमम् ।
भुजते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ २७३
कदलीमृगमोकानि कृष्णश्यामारुणानि च ।
काबोज प्राहिणोत् तस्मै परार्ध्यानपि कबलान् ॥ २७४
पृथग्विधानि रत्नानि पार्थिवा पृथिवीपते ।
आहरन् क्रतुमुख्येऽस्मिन् कुतिपुत्राय भूरिश ॥ २७५
पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणा परिवेष्यताम् ।
स्थापिता तत्र सज्ञा भूच्छखो ध्मायति नित्यश ॥ २७६
मुहुर्मुहु प्रणदतस्तस्य शखस्य भारत ।
अनिश शब्दमश्रौष ततो रोमाणि मेऽहृषन् ॥ २७७
अयमुत्सहते राजन् श्रियमाहर्तुमक्षवित् ।
द्यूतेन पाडुपुत्रस्य तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ २७८
धृत० उ०—क्षत्ता मत्री महाप्राज्ञ स्थितो यस्यास्मि शासने ।
तेन सगम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ॥ २७९
दु० उ०—निवर्तयिष्यति त्वासौ यदि क्षत्ता समेष्यति ।
निवृत्ते त्वयि राजेंद्र मरिष्येऽहमसशयम् ॥ २८०
स त्व मयि मृते राजन् विदुरेण सुखी भव ।
भोक्ष्यसे पृथिवीं कृत्स्ना किं मया त्व करिष्यसि ॥ २८१
वैश० उ०—आर्तवाक्य तु तत् तस्य प्रणयोक्त निशम्य स ।
धृतराष्ट्रोऽब्रवीत् प्रेष्यान् दुर्योधनमते स्थित ॥ २८२
स्थूणासहस्रैर्बृहतीं शतद्वारा सभा मम ।
मनोरमां दर्शनीयामाशु कुर्वंतु शिल्पिन ॥ २८३
तत संस्तीर्य रत्नैस्ता तक्षण आनाय्य सर्वश ।
सुकृता सुप्रवेशा च निवेदयत मे शनै ॥ २८४
तच्छ्रुत्वा विदुरो धीमान् कलिद्वारमुपस्थितम् ।
विनाशमुखमुत्पन्न धृतराष्ट्रमुपाद्रवत् ॥ २८५
सोऽभिगम्य महात्मान भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।
मूर्ध्ना प्रणम्य चरणाविद वचनमब्रवीत् ॥ २८६
वि० उ०—नाभिनदामि ते राजन् व्यवसायमिम प्रभो ।

पुत्रैर्भेदो यथा न स्यात् द्यूतहेतोस्तथा कुरु ॥ २८७
धृत० उ०—क्षत्त पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहो न भविष्यति ।
यदि देवा प्रसाद न करिष्यति न सशय ॥ २८८
अशुभ वा शुभ वापि हित वा यदि वाऽहितम् ।
प्रवर्तता सुहृद्द्यूत दिष्टमेतन्न सशय ॥ २८९
मयि सन्निहिते द्रोणे भीष्मे त्वयि च भारत ।
अनयो दैवविहितो न कथचिद्भविष्यति ॥ २९०
गच्छ त्व रथमास्थाय हयैर्वातसमैर्जवे ।
खाडवप्रस्थमद्यैव समानय युधिष्ठिरम् ॥ २९१
न वाच्यो व्यवसायो मे विदुरैतद् ब्रवीमि ते ।
दैवमेव पर मन्ये येनैतदुपपद्यते ॥ २९२

८.

वै० उ०—तत प्रायाद्विदुरोऽश्वैरुदारैर्महाजवैर्बलिभि साधुदातै ।
बलान्नियुक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा मनीषिणा पांडवाना सकाशे ॥ २९३
सोऽभिपत्य तमध्वानमासाद्य नृपते पुरम् ।
अभ्यागच्छत धर्मात्मा धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ॥ २९४
वि० उ०—राजा महात्मा कुशली सपुत्र आस्ते वृतो ज्ञातिभिरिंद्रकल्प ।
इद तु त्वा कुरुराजोऽभ्युवाच पूर्व पृष्ट्वा कुशल चाव्यय च ॥ २९५
इय सभा त्वत्सभातुल्यरूपा भ्रातृणा ते दृश्यतामेत्य पुत्र ।
समागम्य भ्रातृभि पार्थ तस्या सुहृद्द्यूत क्रियता रम्यता च ॥२९६
जानाम्यह द्यूतमनर्थमूल कृतश्च यत्नोऽस्य मया निवारणे ।
राजा च मा प्राहिणोत्त्वत्सकाश श्रुत्वा विद्वन् श्रेय इहाचरस्व ॥२९७
यु० उ०—महाभया कितवा सन्निविष्टा मायोपधा देवितारोऽत्र सति ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेद सर्व जगत्तिष्ठति न स्वतत्रम् ॥ २९८
न चाकाम शकुनिना देविताह न चेन्मा धृष्ट आह्वयिता सभाया ।
आहूतोऽह न निवर्ते कदाचित्तदाहित शाश्वत वै व्रत मे ॥ २९९
वै० उ०—एवमुक्त्वा विदुर धर्मराज प्रायात्रिक सर्वमाज्ञाप्य तूर्णम् ।
प्रायाच्छ्वोभूते सगण सानुयात्र सह स्त्रीभिर्द्रौपदीमादिकृत्वा ३००
दैव हि प्रज्ञा मुष्णाति चक्षुस्तेज इवापतत् ।

धातुश्च वशमन्वेति पाशैरिव नर सित ॥ ३०१
इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सह क्षत्रा युधिष्ठिर ॥ ३०२
स हास्तिनपुर गत्वा धृतराष्ट्रगृह ययौ ।
समियाय च धर्मात्मा धृतराष्ट्रेण पाडव' ॥ ३०३
ततस्ते पुरुषव्याघ्रा गत्वा स्त्रीभिस्तु सविदम् ।
कृत्वा व्यायामपूर्वाणि कृत्यानि प्रतिकर्म च ॥ ३०४
सुखोषितास्ते रजनीं प्रात सर्वे कृताह्निका ।
सभा रम्या प्रविविशु कितवैरभिनदिता ॥ ३०५
तेषु तत्रोपविष्टेषु सर्वेष्वथ नृपेषु च ।
शकुनि सौबलस्तत्र युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३०६
श० उ०—उपास्तीर्णा सभा राजन् सर्वे त्वयि कृतक्षणा ।
अक्षानुप्त्वा देवनस्य समयोऽस्तु युधिष्ठिर ॥ ३०७
यु० उ०—निकृतिर्देवन पाप न क्षात्रोऽत्र पराक्रम ।
न च नीतिर्ध्रुवा राजन् किं त्व द्यूत प्रशससि ॥ ३०८
न हि मान प्रशसति निकृतौ कितवस्य हि ।
शकुने मैव नो जैषीरमार्गेण नृशसवत् ॥ ३०९
नाऽऽर्यो म्लेच्छति भाषाभिर्मायया न चरत्युत ।
अजिह्ममशठ युद्धमेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ ३१०
श० उ०—श्रोत्रिय श्रोत्रियानेति निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्ता निकृतिं जना ॥ ३११
अक्षैर्हि शिक्षितोभ्येति निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
अकृतास्त्र कृतास्त्रश्च दुर्बल बलवत्तर ॥ ३१२
एव कर्मसु सर्वेषु निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
विद्वानविदुषोभ्येति नाहुस्ता निकृति जना ॥ ३१३
एव त्व मामिहाभ्येत्य निकृतिं यदि मन्यसे ।
देवनाद्विनिवर्तस्व यदि ते विद्यते भयम् ॥ ३१४
यु० उ०—आहूतो न निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
विधिश्च बलवान् राजन् दिष्टस्यास्मि वशे स्थित ॥ ३१५
ततो जग्राह शकुनिस्तानक्षानक्षतत्त्ववित् ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३१६

वि०उ०—जानीमहे देविर्तं सौबलस्य वेद द्यूते निकृतिं पार्वतीय ।
यत प्राप्त शकुनिस्तत्र यातु मायूयुधो भारत पाडवेयान् ॥ ३१७
दु०उ०—जानीमहे विदुर यत्प्रियस्त्व बालानिवास्मानवमन्यसे नित्यमेव ।
स विज्ञेय पुरुषोऽन्यत्रकामो निदाप्रशसे हि तथा युनक्ति ॥ ३१८
जिव्हा मनस्ते हृदय व्यनक्ति ज्यायोंऽतरान्मनस प्रातिकल्प्यम् ।
उत्सगे च व्याल इवाहितोऽसि मार्जारवत्पोषक चोपहसि ॥ ३१९
भर्तृघ्नत्वान्नहि पापीयमाहुस्तस्मात् क्षत्त किं न बिभेषि पापात् ।
अमित्रता याति नरोऽक्षम ब्रुवन्निगूहते गुह्यममित्रसस्तवे ।
तदाश्रितोऽपत्रप किं नु बाधसे यदिच्छसि त्वं तदिहाभिभाषसे ॥ ३२०
न वासयेत्पारवर्ग्यं द्विषत विशेषत क्षत्तरहितं मनुष्यम् ।
स यत्रेच्छसि विदुर तत्र गच्छ सुसात्विता ह्यसती स्त्री जहाति ॥ ३२१
वि० उ०—लभ्यते खलु पापीयान् नर सुप्रियवागिह ।
अप्रियस्य हि पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ ॥ ३२२
आशीविषान्नेत्रविषान् कोपयेन्न च पडित ।
एव तेऽह वदामीद प्रयत कुरुनदन ॥ ३२३
श० उ०—बहुवित्त पराजैषी पाडवाना युधिष्ठिर ।
आचक्ष्व वित्त कौतेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ ३२४
यु० उ०—अयुत प्रयुतं चैव पद्म खर्वमथार्बुदम् ।
शख चैव महापद्म निखर्वं कोटिरेव च ॥ ३२५
मध्य चैव परार्धं च सपर चात्र पण्यताम् ।
एतन्मम धन राजस्तेन दीव्याम्यह त्वया ॥ ३२६
वै० उ०—एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रित ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३२७
यु० उ०—पुर जनपदो भूमिरब्राह्मणधनै सह ।
अब्राह्मणाश्च पुरुषा राजन् शिष्ट धन मम ॥ ३२८
एतद्राजन् मम धन तेन दीव्याम्यह त्वया ॥ ३२९
वै० उ०—एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रित ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३३०

युधि० उ०—राजपुत्रा इमे राजन् शोभन्ते यैर्विभूषिता ।
एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३३१
श्यामो युवा लोहिताक्षः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
नकुलो ग्लह एवैको विद्ध्येतन्मम तद्धनम् ॥ ३३२
अयं धर्मान् सहदेवोऽनुशास्ति लोके ह्यस्मिन्पण्डिताख्यां गतश्च ।
अनर्हता राजपुत्रेण तेन दीव्याम्यहं चाप्रियवत्प्रियेण ॥ ३३३
यो नः संख्ये नौरिव पारनेता जेता रिपूणां राजपुत्रस्तरस्वी ।
अनर्हता लोकवीरेण तेन दीव्याम्यहं शकुने फाल्गुनेन ॥ ३३४
यो नो नेता यो युधि नः प्रणेता यथा वज्री दानवशत्रुरेकः ।
तिर्यक्प्रेक्षी संनतभ्रूर्महात्मा सिंहस्कन्धो यश्च सदात्यमर्षी ॥ ३३५
बलेन तुल्यो यस्य पुमान्न विद्यते गदाभृतामग्र्य इहारिमर्दनः ।
अनर्हता राजपुत्रेण तेन दीव्याम्यहं भीमसेनेन राजन् ॥ ३३६
अहं विशिष्टः सर्वेषां भ्रातॄणां दयितस्तथा ।
कुर्यामहं जितः कर्म स्वयमात्मन्युपप्लुते ॥ ३३७
वै० उ०—एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३३८
श० उ०—अस्ति ते वै प्रिया राजन् ग्लह एकोऽपराजितः ।
पणस्व कृष्णां पाञ्चालीं तयात्मानं पुनर्जय ॥ ३३९
यु० उ०—नैव ह्रस्वा न महती न कृशा नापि रोहिणी ।
नीलकुञ्चितकेशी च तया दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३४०
शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया ।
शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥ ३४१
तथैव स्यादानृशंस्यात्तथा स्याद्रूपसंपदा ।
तथा स्याच्छीलसंपत्त्या यामिच्छेत्पुरुषः स्त्रियम् ॥ ३४२
चरमं संविशति या प्रथमं प्रतिबुध्यते ।
आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ३४३
तयैवंविधया राजन् पाञ्चाल्याऽहं सुमध्यया ।
ग्लहं दीव्यामि चार्वङ्ग्या द्रौपद्या हन्त सौबल ॥ ३४४
वै० उ०—एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन धीमता ।
धिग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निःसृता गिरः ॥ ३४५

चुक्षुभे सा सभा राजन् राज्ञा सजज्ञिरे शुच ।
भीष्मद्रोणकृपादीना स्वेदश्च समजायत ॥ ३४६
शिरो गृहीत्वा विदुरो गतसत्व इवाभवत् ।
आस्ते ध्यायन्नधोवक्त्रो नि श्वसन्निव पन्नग ॥ ३४७
धृतराष्ट्रस्तु सहृष्ट पर्यपृच्छत्पुन पुन ।
किं जित किं जितमिति ह्याकार नाभ्यरक्षत ॥ ३४८
जहर्ष कर्णोऽतिभृशं सह दु शासनादिभि ।
इतरेषा तु सभ्याना नेत्रेभ्य प्रापतज्जलम् ॥ ३४९
सौबलस्त्वभिधायैव जितकाशी मदोत्कट ।
जितमित्येव तानक्षान्पुनरेवान्वपद्यत ॥ ३५०

दु० उ०—एहि क्षत्तर्द्रौपदीमानयस्व प्रिया भार्या संमता पाडवानाम् ।
समार्जता वेश्म परैतु शीघ्र तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला॥३५१

वि० उ०—दुर्विभाष भाषित त्वादृशेन न मद सबुद्धचासि पाशबद्ध ।
प्रपाते त्व लम्बमानो न वेत्सि व्याघ्रान्मृग कोपयसेऽतिवेलम्॥३५२

आशीविषास्ते शिरसि पूर्णकोपा महाविषा ।
मा कोपिष्ठा सुमदात्मन् मा गमस्त्व यमक्षयम् ॥ ३५३
नहि दासीत्वमापन्ना कृष्णा भवितुमर्हति ।
अनीशेन हि राज्ञैषा पणे न्यस्तेति मे मति ॥ ३५४

नारुतुद स्यान्न नृशसवादी न हीनत परमभ्याददीत ।
समुच्चरत्यतिवादाश्च वक्त्राद्यैराहत शोचति राज्यहानि ॥ ३५५
मूढो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो न मे वाच पथ्यरूपा शृणोति ।
अतो नून भविताय कुरूणा सुदारुण सर्वहरो विनाश ॥ ३५६

वै० उ०—धिगस्तु क्षत्तारमिति ब्रुवाणो दर्पेण मत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्र ।
अवैक्षत प्रातिकामीं सभायामुवाच चैन परमार्यमध्ये ॥ ३५७
त्व प्रातिकामिन् द्रौपदीमानयस्व न ते भय विद्यते पाडवेभ्य ।
क्षत्ता ह्यय विवदत्येव भीतो न चास्माक वृद्धिकाम सदैव ॥ ३५८
एवमुक्त प्रातिकामी स सूत प्रायाच्छीघ्र राजवचो निशम्य ।
प्रविश्य च श्वेव हि सिंहगोष्ठ समासदन्महिषीं पाडवानाम् ॥ ३५९

प्रा० उ०—युधिष्ठिरो द्यूतमदेन मत्तो दुर्योधनो द्रौपदि त्वामजैषीत् ।
द्रौ० उ०—कथ त्वेव वदसि प्रातिकामिन्को हि दीव्येद्भार्यया राजपुत्र ३६०

प्रा० उ०—मूढो राजा द्यूतमदेन मत्तो ह्यभून्नान्यत्कैतवमस्य किंचित् ।
न्यस्ता पूर्वं भ्रातरस्तेन राज्ञा स्वयं चात्मा त्वमथो राजपुत्रि ॥ ३६१
द्रौ० उ०—गच्छ त्वं कितव गत्वा सभायां पृच्छ सूतज ।
किं नु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथवा नु माम् ॥ ३६२
वै० उ०—सभां गत्वा स चोवाच द्रौपद्यास्तद्वचस्तदा ।
युधिष्ठिरस्तु निश्चेता गतसत्त्व इवाभवत् ।
न तं सूत प्रत्युवाच वचनं साध्वसाधु वा ॥ ३६३
दु० उ०—दुःशासनैष मम सूतपुत्रो वृकोदरादुद्विजतेऽल्पचेताः ।
स्वयं प्रगृह्यानय याज्ञसेनीं किं ते करिष्यत्यवशाः सपत्नाः ॥ ३६५

९

वै० उ०—ततः समुत्थाय स राजपुत्रः श्रुत्वा भ्रातुः शासनं रक्तदृष्टिः ।
प्रविश्य तद्वेश्म महारथानामित्यब्रवीद्द्रौपदीं राजपुत्रीम् ॥ ३६६
एह्येहि पाचालि जितासि कृष्णे दुर्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा ।
कुरून् भजस्वायतपद्मनेत्रे धर्मेण लब्धासि सभां परैहि ॥ ३६७
ततः समुत्थाय सुदुर्मना सा विवर्णमामृज्य मुखं करेण ।
आर्ता प्रदुद्राव यतः स्त्रियस्ता वृद्धस्य राज्ञः कुरुपुंगवस्य ॥ ३६८
ततो जवेनाभिससार रोषात् दुःशासनस्तामभिगर्जमानः ।
दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु जग्राह केशेषु नरेंद्रपत्नीम् ॥ ३६९
स तां पराकृष्य सभासमीपमानीय कृष्णामतिदीर्घकेशीम् ।
दुःशासनो नाथवतीमनाथवच्चकर्ष वायुः कदलीमिवार्ताम् ॥ ३७०
सा कृष्यमाणा नमितांगयष्टिः शनैरुवाचाथ रजस्वलास्मि ।
एकं च वासो मम मन्दबुद्धे सभां नेतुं नार्हसि मामनार्य ॥ ३७१
दु० उ०—रजस्वला वा भव याज्ञसेनि एकाम्बरा वाप्यथवा विवस्त्रा ।
द्यूते जिता चासि कृतासि दासी दासीषु वासश्च यथोपजोषम् ॥ ३७२
द्रौ० उ०—धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां धर्मस्तथा क्षत्रविदां च वृत्तम् ।
यत्र ह्यतीतां कुरुधर्मवेलां प्रेक्षन्ति सर्वे कुरवः सभायाम् ॥ ३७३
भी० उ०—न धर्मसौक्ष्म्यात्सुभगे विवेक्तुं शक्नोमि ते प्रश्नमिमं यथावत् ।
अस्वाम्यशक्तः पणितुं परस्वं स्त्रियश्च भर्तुर्वशतां समीक्ष्य ॥ ३७४
द्रौ० उ०—सभूय सर्वैश्च जितोऽपि यस्मात्पश्चादयं कैतवमभ्युपेतः ।

समीक्ष्य सर्वे मम चापि वाक्य विब्रूत मे प्रश्नमिम यथावत् ॥ ३७५
वै०उ०—ता कृष्यमाणा च रजस्वला च स्रस्तोत्तरीयामतदर्हमाणाम् ।
वृकोदर प्रेक्ष्य युधिष्ठिर च चकार कोप परमार्तरूप ॥ ३७६
भी०उ०—भवति गेहे बधक्य कितवाना युधिष्ठिर ।
न ताभिरुत दीव्यंति दया चैवास्ति तास्वपि ॥ ३७७
एषा ह्यनर्हती बाला पाडवान्प्राप्य कौरवै ।
त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशसैरकृतात्मभि ॥ ३७८
अस्या कृते मन्युरय त्वयि राजन् निपात्यते ।
बाहू ते सप्रधक्ष्यामि सहदेवाग्निमानय ॥ ३७९
अर्जु० उ०—न पुरा भीमसेन त्वमीदृशीर्वदिता गिर ।
परैस्ते नाशित नून नृशसैर्धर्मगौरवम् ॥ ३८०
न सकामा परे कार्या धर्ममेवाचरोत्तमम् ।
भ्रातर धार्मिक ज्येष्ठ कोऽतिवर्तितुमर्हति ॥ ३८१
आहूतो हि परै राजा क्षात्रव्रतमनुस्मरन् ।
दीव्यते परकामेन तन्न कीर्तिकर महत् ॥ ३८२
वै० वा०—तथा तान् दु खितान् दृष्ट्वा पाडवान्धृतराष्ट्रज ।
क्लिश्यमाना च पाचालीं विकर्ण इदमब्रवीत् ॥ ३८३
याज्ञसेन्या यदुक्त तद्वाक्य विब्रूत पार्थिवा ।
अविवेकेन वाक्यस्य नरक सद्य एव न ॥ ३८४
जितेन पूर्व चानेन पाडवेन कृत पण ।
इय च कीर्तिता कृष्णा सौबलेन पणार्थिना ।
एतत्सर्व विचार्याह मन्ये न विजितामिमाम् ॥ ३८५
एतच्छ्रुत्वा महान्नाद सभ्यानामुदतिष्ठत ।
विकर्ण शसमानाना सौबल चापि निंदताम् ॥ ३८६
तस्मिन्नुपरते शब्दे राधेय॰ क्रोधमूर्छित ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३८७
कीर्तिता द्रौपदी वाचा अनुज्ञाता च पाडवै ।
भवत्यविजिता केन हेतुनैषा मता तव ॥ ३८८

दु शासन सुबालोऽय विकर्ण प्राज्ञवादिक ।
पाडवाना च वासासि द्रौपद्याश्चाप्युपाहर ॥ ३८९
तच्छ्रुत्वा पाडवा सर्वे स्वानि वासासि भारत ।
अवकीर्योत्तरीयाणि सभाया समुपाविशन् ॥ ३९०
ततो दु शासनो राजन् द्रौपद्या वसन बलात् ।
सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपाक्रष्टु प्रचक्रमे ॥ ३९१
वै० उ०—आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्या चिंतितो हरि ।
गोविंद द्वारकावासिन्कृष्ण गोपीजनप्रिय ।
कौरवै परिभूता मा किं न जानासि केशव ॥ ३९२
हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन ।
कौरवार्णवमग्ना मामुद्धरस्व जनार्दन ॥ ३९३
कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन ।
प्रपन्ना पाहि गोविंद कुरुमध्येऽवसीदतीम् ॥ ३९४
इत्यनुस्मृत्य कृष्ण सा हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ।
प्रारुदद्दु खिता राजन् मुखमाच्छाद्य भामिनी ॥ ३९५
याज्ञसेन्या वच श्रुत्वा कृष्णो गव्हरितोऽभवत् ।
त्यक्त्वा शय्यासन पद्भ्या कृपालु कृपयाभ्यगात् ॥ ३९६
आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशापते ।
तद्रूपमपर वस्त्र प्रादुरासीदनेकश ॥ ३९७
नानारागविरागाणि वसनान्यथ वै प्रभो ।
प्रादुर्भवन्ति शतशो धर्मस्य परिपालनात् ॥ ३९८
ततो हलहलाशब्दस्तत्रासीद्धोरदर्शन ॥ ३९९
तदद्भुततमं लोके वीक्ष्य सर्वे महीभृत ।
शशसुर्द्रौपदीं तत्र कुत्सतो धृतराष्ट्रजम् ॥ ४००
शशाप तत्र भीमस्तु राजमध्ये बृहत्स्वन ।
क्रोधाद्विस्फुरमाणोष्ठो विनिष्पिष्य करे करम् ॥ ४०१
यद्येतदेवमुक्त्वाह न कुर्या पृथिवीश्वरा ।
पितामहाना पूर्वेषा नाह गतिमवाप्नुयाम् ॥ ४०२
अस्य पापस्य दुर्बुद्धेर्भारतापसदस्य च ।
न पिबेयं बलाद्वक्षो भित्वा चेद्रुधिर युधि ॥ ४०३

वै० उ०—तस्य ते तद्वच श्रुत्वा रौद्र लोमप्रहर्षणम् ।
प्रचक्रुर्बहुला पूजा कुत्सतो धृतराष्ट्रजम् ॥ ४०४
यदा तु वाससा राशि सभामध्ये समाचित ।
ततो दु शासन श्रान्तो व्रीडित समुपाविशत् ॥ ४०५
धिक्शब्दस्तु ततस्तत्र समभूल्लोमहर्षण ।
सभ्याना नरदेवाना दृष्ट्वा कुतीसुतास्तथा ॥ ४०६
ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ।
त रासभा प्रत्यभाषन्त राजन् समन्तत पक्षिणश्चैव रौद्रा ॥ ४०७
त वै शब्द विदुरस्तत्त्ववेदी शुश्राव घोर सुबलात्मजा च ।
भीष्मो द्रोणो गौतमश्चापि विद्वान् स्वस्तिस्वस्तीत्यपि चैवाहुरुच्चै ॥ ४०८
ततो गाधारी विदुरश्चापि विद्वास्तमुत्पात घोरमालक्ष्य राज्ञे ।
निवेदयामासतुरार्तवत्तदा ततो राजा वाक्यमिद बभाषे ॥ ४०९
धृ० उ०—हतोऽसि दुर्योधन मदबुद्धे यस्त्व सभाया कुरुपुगवानाम् ।
स्त्रिय समाभाषसि दुर्विनीत विशेषतो द्रौपदीं धर्मपत्नीम् ॥ ४१०
एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी हितान्वेषी बाधवानामपायात् ।
कृष्णा पाचालीमब्रवीत्सान्त्वपूर्वं विमृश्यैतत्प्रज्ञया तत्त्वबुद्धि ॥ ४११
वर वृणीष्व पाचालि मत्तो यदभिवाछसि ।
वधूना हि विशिष्टा मे त्व धर्मपरमा सती ॥ ४१२
द्रौ० उ०—ददासि चेद्वर मह्य वृणोमि भरतर्षभ ।
सर्वधर्मानुग श्रीमानदासोऽस्तु युधिष्ठिर ॥ ४१३
सरथौ सधनुष्कौ च भीमसेनधनजयौ ।
यमौ च वरये राजन्नदासान् स्ववशानहम् ॥ ४१४
धृ० उ०—तथास्तु ते महाभागे यथा त्व नन्दिनीच्छसि ।
त्व हि सर्वस्नुषाणा मे श्रेयसी धर्मचारिणी ॥ ४१५
द्रौ० उ०—पापीयास इमे भूत्वा सतीर्णा पतयो मम ।
वेत्स्यति चैव भद्राणि राजन्पुण्येन कर्मणा ॥ ४१६
धृ० उ०—अजातशत्रो भद्र ते अरिष्ट स्वस्ति गच्छत ।
अनुज्ञाता सहधना स्वराज्यमनुशासत ।
यतो बुद्धिस्तत क्षाति प्रशम गच्छ भारत ॥ ४१७
नादारुणि पतेच्छस्त्र दारुण्येतन्निपात्यते ।
न वैराण्यभिजानन्ति गुणान् पश्यन्ति नागुणान् ॥ ४१८

विरोध नाधिगच्छन्ति ये तु उत्तमपूरुषा ।
दुर्योधनस्य पारुष्य तत्तात हृदि मा कृथा ॥ ४१९
मातर चैव गाधारीं मा च त्व गुणकाक्षया ।
उपस्थित वृद्धमन्ध पितर पश्य भारत ॥ ४२०
वै० उ०—इत्युक्तो भरतश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिर ।
कृत्वार्यसमय सर्व प्रतस्थे भ्रातृभि सह ॥ ४२१
ते रथान् मेघसकाशानास्थाय सह कृष्णया ।
प्रययुर्हृष्टमनस इद्रप्रस्थ पुरोत्तमम् ॥ ४२२
अथ दुर्योधन कर्ण शकुनिश्चापि सौबल ।
मिथ सगम्य सहिता पाडवान्प्रति मानिन ॥ ४२३
वैचित्रवीर्यं राजान धृतराष्ट्र मनीषिणम् ।
अभिगम्य त्वरायुक्ता श्लक्ष्ण वचनमब्रुवन् ॥ ४२४
न त्वयेद श्रुत राजन् यज्जगाद बृहस्पति ।
शक्रस्य नीति प्रवदन् विद्वान्देवपुरोहित' ॥ ४२५
सर्वोपायैर्निहतव्या शत्रव शत्रुसूदन ।
पुरा युद्धाद्बलाद्वापि प्रकुर्वन्ति तवाहितम् ॥ ४२६
ते वय पाडवधनै सर्वान्सपूज्य पार्थिवान् ।
यदि तान्योधयिष्याम किं वै न परिहास्यति ॥ ४२७
आत्तशस्त्रा रथगता कुपितास्तात पाडवा ।
नि शेष व करिष्यन्ति क्रुद्धा ह्याशीविषा इव ॥ ४२८
सन्नद्धो ह्यर्जुनो याति विधृत्य परमेषुधी ।
गाडीव मुहुरादत्ते निश्वसश्च निरीक्षते ॥ ४२९
गदा गुर्वीं समुद्यम्य त्वरितश्च वृकोदर ।
स्वरथ योजयित्वाशु निर्यात इति न श्रुतम् ॥ ४३०
पुनर्दीव्याम भद्र ते वनवासाय पाडवै ।
एवमेतान्वशे कर्तुं शक्ष्याम पुरुषर्षभ ॥ ४३१
ते वा द्वादश वर्षाणि वय वा द्यूतनिर्जिता ।
प्रविशेम महारण्यमाजिनै परिवासिता ॥ ४३२
त्रयोदश च सजनेनाज्ञाता परिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ।

निवसेम वयं ते वा तथा द्यूत प्रवर्तताम् ॥ ४३३

धृत० उ०—तूर्णं प्रत्यानयस्वैतान् काम व्यध्वगतानपि ।
आगच्छतु पुनर्द्यूतमिद कुर्वंतु पांडवा ॥ ४३४

वै० उ०—ततो द्रोण सोमदत्तो बाह्लीकश्चैव गौतम ।
मा द्यूतमित्यभाषत शमोऽस्त्विति च सर्वश ॥ ४३५

अकामाना च सर्वेषा सुहृदामर्थदर्शिनाम् ।
अकरोत्पाडवाह्वान धृतराष्ट्र सुतप्रिय ॥ ४३६

वै० उ०—ततो व्यध्वगत पार्थं प्रातिकामी युधिष्ठिरम् ।
उवाच वचनाद्राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमत ॥ ४३७

उपास्तीर्णा सभा राजन्नक्षानुप्त्वा युधिष्ठिर ।
एहि पाडव दीव्येति पिता त्वाहेति भारत ॥ ४३८

यु० उ०—धातुर्नियोगाद्भूतानि प्राप्नुवन्ति शुभाशुभम् ।
न निवृत्तिस्तयोरस्ति देवितव्य पुनर्यदि ॥ ४३९

अक्षद्यूते समाह्वान नियोगात्स्थविरस्य च ।
जानन्नपि क्षयकर नातिक्रमितुमुत्सहे ॥ ४४०

वै० उ०—इति ब्रुवन्निववृते भ्रातृभि सह पाडव ।
जानश्च शकुनेर्माया पार्थो द्यूतमियात्पुन ॥ ४४१

विविशुस्ते सभा ता तु पुनरेव महारथा ।
व्यथयन्ति स्म चेतासि सुहृदा भरतर्षभा ॥ ४४२

श० उ०—अमुंचत्स्थविरो यद्वो धन पूजितमेव तत् ।
महाधन ग्लह त्वेक शृणु भो भरतर्षभ ॥ ४४३

वय वा द्वादशाब्दानि युष्माभिर्द्यूतनिर्जिता ।
प्रविशेम महारण्य रौरवाजीनवासस ॥ ४४४

त्रयोदश च सजने अज्ञाता परिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ ४४५

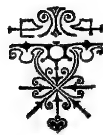
अस्माभिर्निर्जिता यूय वने द्वादश वत्सरान् ।
वसध्व कृष्णया सार्धमजिनै परिवासिता ॥ ४४६

त्रयोदशे च निर्वृत्ते पुनरेव यथोचितम् ।
स्वराज्य प्रतिपत्तव्यमितरैरथवेतरै । ४४७

यु० उ०—कथ वै मद्विधो राजा स्वधर्ममनुपालयन् ।

आहूतो विनिवर्तेत दीव्यामि शकुने त्वया ॥ ४४८
प्रतिजग्राह त पार्थो ग्लह जग्राह सौबल ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ४४९
वै० उ०—तत पराजिता पार्था वनवासाय दीक्षिता ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥ ४५०
दु० उ०—प्रवृत्त धार्तराष्ट्रस्य चक्र राज्ञो महात्मन ।
पराजिता पाडवेया विपत्ति परमा गता ॥ ४५१
वै० उ०—तस्य राजा सिंहगते सखेल दुर्योधनो भीमसेनस्य हर्षात् ।
गतिं स्वगत्यानुचकार मदो निर्गच्छता पाडवाना सभाया ॥
नैतावता कृतमित्यब्रवीत्त वृकोदर सन्निवृत्तार्धकाय ।
शीघ्र हि त्वा निहत सानुबंध सस्मार्याह प्रतिवक्ष्यामि मूढ ॥
अ० उ०—नैव वाचा व्यवसित भीम विज्ञायते सताम् ।
इतश्चतुर्दशे वर्षे द्रष्टारो यद्भविष्यति ॥ ४५४
यु० उ०—आमत्रयामि भरतास्थता वृद्धं पितामहम् ।
सर्वानामन्त्र्य गच्छामि द्रष्टास्मि पुनरेत्य व ॥ ४५५
वै० उ०—न ते किंचिदथोचुस्त ह्रिया सन्ना युधिष्ठिरम् ।
मनोभिरेव कल्याण दध्युस्ते तस्य धीमत ॥ ४५६
वि० उ०—आर्या पृथा राजपुत्री नारण्य गतुमर्हति ।
सुकुमारी च वृद्धा च नित्य चैव सुखोचिता ॥ ४५७
इह वत्स्यति कल्याणी सत्कृता मम वेश्मनि ।
इति पार्था विजानीध्वमगद वोऽस्तु सर्वश ॥ ४५८
तथेत्युक्त्वाब्रुवन्सर्वे यथा नो वदसेऽनघ ।
त्व पितृव्य पितृसमो वय च त्वत्परायणा ॥ ४५९
वै० उ०—एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा पाडव सत्यविक्रम ।
भीष्मद्रोणौ नमस्कृत्वा प्रातिष्ठत युधिष्ठिर ॥ ४६०
ततो निनाद सुमहान् पाडवान्त पुरेऽभवत् ॥ ४६१
कुती च भृशसतप्ता द्रौपदीं प्रेक्ष्य गच्छतीम् ।
शोकविह्वलया वाचा कृच्छ्राद्वचनमब्रवीत् ॥ ४६२

वत्से शोको न ते कार्यः प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
स्त्रीधर्माणामभिज्ञासि शीलाचारवती तथा ॥ ४६३
न त्वां संदेष्टुमर्हामि भर्तॄन्प्रति शुचिस्मिते ।
साध्वीगुणसमापन्ना भूषितं ते कुलद्वयम् ॥ ४६४
सभाग्याः कुरवश्चेमे ये न दग्धास्त्वयानघे ।
अरिष्टं व्रज पन्थानं मदनुध्यानबृंहिता ॥ ४६५
भाविन्यर्थे हि सत्स्त्रीणां वैक्लव्यं नोपजायते ।
गुरुधर्माभिगुप्ता च श्रेयः क्षिप्रमवाप्स्यसि ॥ ४६६
तथेत्युक्त्वा तु सा देवी स्रवन्नेत्रजलाविला ।
शोणिताक्तैकवसना मुक्तकेशी विनिर्ययौ ॥ ४६७

३ वनपर्व

१

वै० उ०—एव द्यूतजिता पार्था कोपिताश्च दुरात्मभि ।
धार्तराष्ट्रै सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥ १
वर्धमानपुरद्वाराद‍भिनिष्क्रम्य पाण्डवा ।
उदङ्मुखा शस्त्रभृत प्रययु कृष्णया सह ॥ २
इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्या परिचतुर्दश ।
रथैरनुययु शीघ्रै स्त्रिय आदाय सर्वश ॥ ३
गतानेतान्विदित्वा तु पौरा शोकाभिपीडिता ।
गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ।
ऊचुर्विगतसत्रासा समागम्य परस्परम् ॥ ४
न तत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थ कुत सुखम् ।
यत्र पापसहायोऽय पापो राज्य चिकीर्षति ॥ ५
दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जन ।
अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीच प्रकृतिनिर्घृण ॥ ६
नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृप ।
साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छति पाडवा ॥ ७
एवमुक्त्वानुजग्मुस्ते पाडवाम्तान्समेत्य च ।
ऊचु प्राजलय सर्वे कौतेयान्माद्रिनदनान् ॥ ८
क्व गमिष्यथ भद्र वस्त्यक्त्वास्मान् दु खभागिन ।
वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूय गमिष्यथ ॥ ९
अधर्मेण जिताञ्श्रुत्वा युष्मास्त्यक्तघृणै परै ।
उद्विग्ना स्मो भृश सर्वे नास्मान् हातुमिहार्हथ ॥ १०
भक्तानुरक्तान् सुहृद सदा प्रियहिते रतान् ।
कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वश ॥ ११
श्रूयता चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभा ।
शुभाशुभाधिवासेन ससर्ग कुरुते यथा ॥ १२
वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गधो वासयते यथा ।

पुष्पाणामधिवासेन तथा ससर्गजा गुणा ॥ १३
मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागम ।
अहन्यहनि धर्मस्य योनि साधुसमागम ॥ १४
तस्मात्प्राज्ञैर्महद्भिश्च सुस्वभावैस्तपस्विभि ।
सद्भिश्च सह ससर्ग कार्य शमपरायणै ॥ १५
येषा त्रीण्यवदातानि विद्या योनि स्वकर्म च ।
तान्सेवेत्तै समास्या हि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥ १६
असता दर्शनात्स्पर्शात्सजल्पाच्च सहासनात् ।
धर्माचारा प्रहीयते सिध्यति च न मानवा ॥ १७
बुद्धिश्च हीयते पुसा नीचै सह समागमात् ॥ १८
ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणा ।
इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तु श्रेयोभिकाक्षिण ॥ १९
यु० उ०—धन्या वय यदस्माक स्नेहकारुण्ययन्त्रिता ।
असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखा प्रजा ॥ २०
तदह भ्रातृसहित सर्वान्विज्ञापयामि व ।
नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ॥ २१
भीष्म पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ।
सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ २२
ते त्वस्मद्धितकामार्थं पालनीया प्रयत्नत ।
युष्माभि सहिता सर्वे शोकसतापविह्वला ॥ २३
निवर्तितागता दूर ममागमनशापिता ।
स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मति ॥ २४
एतद्धि मम कार्याणा परम हृदि सस्थितम् ।
कृतेनानेन तुष्टिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ॥ २५
वै० उ०—तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ता प्रजा ।
चक्रुरार्तस्वर घोर हा राजन्निति सहता ॥ २६
गुणान्पार्थस्य सस्मृत्य दु खार्ता परमातुरा ।
अकामा सन्न्यवर्तत समागम्याथ पाडवान् ॥ २७
निवृत्तेषु तु पौरेषु रथानास्थाय पाडवा ।
आजग्मुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्य महावटम् ॥ २८

ते त दिवसशेषेण वट गत्वा तु पाडवा ।
ऊषुस्ता रजनीं वीरा सस्पृश्य सलिल शुचि ॥ २९
उदकेनैव ता रात्रिमूषुस्ते दु खकर्षिता ।
अनुजग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद्द्विजातय ॥ ३०

२

प्रभाताया तु शर्वर्यां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
वन यियासता विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजोऽग्रत ॥ ३१
तानुवाच ततो राजा कुतीपुत्रो धनजय ।
वय हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रिय ।
फलमूलामिषाहारा वन गच्छाम दु खिता' ॥ ३२
वन च दोषबहुल बहुव्यालसरीसृपम् ।
परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुव तत्र भविष्यति ॥ ३३
ब्राह्मणाना परिक्लेशो दैवतान्यपि सादयेत् ।
कि पुनर्मामितो विप्रा निवर्तध्व यथेष्टत ॥ ३४
ब्राह्म० ऊ०—गतिर्या भवता राजस्ता वय गतुमुद्यता ।
नार्हस्यस्मान्परित्यक्तु भक्तान्सद्धर्मदर्शिन ॥ ३५
अनुकपा हि भक्तेषु देवता ह्यपि कुर्वते ।
विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलबिषु ॥ ३६
यु० उ०—ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजा ।
सोऽद्य विपरिभ्रशस्त्वर्य सादयतीव माम् ॥ ३७
आहरेयुरिमे येऽपि फलमूलमृगास्तथा ।
त इमे शोकजैर्दु खैर्भ्रातरो मे विमोहिता ॥ ३८
द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।
दु खार्दितानिमान्क्लेशैर्नाह योक्तुमिहोत्सहे ॥ ३९
ब्राह्म० ऊ०—अस्मत्पोषणजा चिंता माभूत्ते हृदि पार्थिव ।
स्वयमाहृत्य चान्नानि त्वानुयास्यामहे वयम् ॥ ४०
अनुध्यानेन जप्येन विधास्याम शिव तव ।
कथाभिश्चाभिरम्याभि सह रस्यामहे वयम् ॥ ४१
युधि० उ०—एवमेतन्न सदेहो रमेऽह सतत द्विजै ।

न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मन ॥ ४२
कथ द्रक्ष्यामि व सर्वान्स्वयमाहृत्य भोजित ।
मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान्धिक् पापान्धृतराष्ट्रजान् ॥ ४३
वै० उ०—इत्युक्त्वा स नृप शोचन्निपपात महीतले ॥ ४४
तमध्यात्मरतो विद्वाञ्छौनको नाम वै द्विज ।
योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ४५
शौ० उ०—शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ४६
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।
श्रेयोघातिषु सज्जते बुद्धिमतो भवद्विधा ॥ ४७
अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च ।
शारीरमानसैदु खैर्न सीदति भवद्विधा ॥ ४८
श्रूयता चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ।
आत्मव्यवस्थानकरा गीता श्लोका महात्मना ॥ ४९
मनोदेहसमुत्थाभ्या दु खाभ्यामर्दित जगत् ।
तयोर्व्याससमासाभ्या शमोपायमिम शृणु ॥ ५०
व्याधेरनिष्टसस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ।
दु ख चतुर्भि शारीर कारणै सप्रवर्तते ॥ ५१
तदा तत्प्रतिकाराच्च सतत चाविचिंतनात् ।
आधिव्याधिप्रशमन क्रियायोगद्वयेन तु ॥ ५२
मतिमतो ह्यतो वैद्या शम प्रागेव कुर्वते ।
मानसस्य प्रियाख्यानै सभोगोपनयैर्नृणाम् ॥ ५३
मानसेन हि दु खेन शरीरमुपतप्यते ।
अय पिण्डेन तप्तेन कुम्भसस्थमिवोदकम् ॥ ५४
मानस शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाबुना ।
प्रशाते मानसे ह्यस्य शारीरमुपशाम्यति ॥ ५५
मनसो दु खमूल तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
स्नेहाद्धि सज्जते जतुर्दु खयोगमुपैति च ॥ ५६
स्नेहमूलानि दु खानि स्नेहजानि भयानि च ।
शोकहर्षौ तथायास सर्व स्नेहात्प्रवर्तते ॥ ५७

कोटराग्निर्यथाऽशेष समूल पादप दहेत् ।
धर्मार्थौ तु तथाऽल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ ५८
विप्रयोगेन तु त्यागी दोषदर्शी समागमात् ।
विराग भजते जतुर्निर्वैरो निरवग्रह ॥ ५९
तस्मात्स्नेह न लिप्सेत मित्रेभ्यो धनसचयात् ।
स्वशरीरसमुत्थ च ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ६०
रागाभिभूत पुरुष कामेन परिकृष्यते ।
इच्छा सजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्धते ॥ ६१
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यत ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्ता तृष्णा त्यजत सुखम् ॥ ६२
राजत सलिलादग्नेश्चौरत स्वजनादपि ।
भयमर्थवता नित्य मृत्यो प्राणभृतामिव ॥ ६३
यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभि श्वापदैर्भुवि ।
भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ ६४
कार्पण्य दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।
अर्थजानि विदु प्राज्ञा दु खान्येतानि देहिनाम् ॥ ६५
अर्था दु ख परित्यक्तुं पालिताश्चैव शत्रव ।
दु खेन चाधिगम्यन्ते तस्मान्नाश न चिंतयेत् ॥ ६६
अतो नास्ति पिपासाया सतोष परम सुखम् ।
अनित्यं यौवन रूप जीवित रत्नसचय ।
ऐश्वर्थ प्रियसवासो गृध्येत्तत्र न पण्डित ॥ ६७
नहि सचयवान् कश्चिद् दृश्यते निरुपद्रव ।
अतश्च धार्मिकै. पुभिरनीहार्थ प्रशस्यते ॥ ६८
धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वर तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद्धि पकस्य श्रेयो न स्पर्शन नृणाम् ॥ ६९
युद्धिष्ठिरैव सर्वेषु न स्पृहा कर्तुमर्हसि ।
धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थत ॥ ७०
यु० उ०—नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेप्सुता मम ।
भरणार्थं तु विप्राणा ब्रह्मन्काङ्क्षे न लोभत ॥ ७१

कथं ह्यस्मद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।
भरण पालन चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ७२
सविभागो हि भूताना सर्वेषामेव दृश्यते ।
तथैवापचमानेभ्य प्रदेय गृहमेधिना ॥ ७३
तृणानि भूमिरुदक वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ७४
देयमार्तस्य शयन स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।
तृषितस्य च पानीय क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ७५
चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाच दद्यात्सुभाषिताम् ।
उत्थाय चासन दद्यादेष धर्म सानातन ॥ ७६
अग्निहोत्रमनड्वाश्च ज्ञातयोऽतिथिबान्धवा ।
पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च निर्दहेयुरपूजिता ॥ ७७
आत्मार्थं पाचयेन्नान्न न वृथा घातयेत्पशून् ।
न च तत्स्वयमश्नीयाद्विधिवद्यन्न निर्वपेत् ॥ ७८
श्वभ्यश्च श्वापदेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
वैश्वदेव हि नामैतत्सायप्रातश्च दीयते ॥ ७९
विघसाशी भवेत्तस्मान्नित्य चामृतभोजन ।
विघसो भुक्तशेष तु यज्ञशेष तथामृतम् ॥ ८०
चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाच दद्याच्च सूनृताम् ।
अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञ पचदक्षिण ॥ ८१
एव यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।
तस्य धर्मं वर प्राहु कथ वा विप्र मन्यसे ॥ ८२
शौ० उ०—अहो बत महत्कष्ट विपरीतमिद जगत् ।
येनाऽपत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ८३
शिश्नोदरकृतेऽप्राज्ञ करोति विघस बहु ।
मोहरागवशाक्रात इन्द्रियार्थवशानुग ॥ ८४
ह्रियते बुद्ध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिंद्रियै ।
विमूढसज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथि ॥ ८५
तदिद वेदवचन कुरु कर्म त्यजेति च ।
तस्माद्धर्मानिमान्सर्वान्नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ८६

इज्याध्ययनदानानि तप सत्य क्षमा दम ।
अलोभ इति मार्गोऽय धर्मस्याष्टविध स्मृत ॥ ८७
अत्र पूर्वश्चतुर्वर्ग पितृयाणपथे स्थित ।
कर्तव्यमिति यत्कार्य नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ८८
उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरित सदा ।
अष्टागेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ८९
सम्यक् सकल्पसबंधात्सम्यक् चेंद्रियनिग्रहात् ।
सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक् च गुरुसेवनात् ॥ ९०
सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक् चाध्ययनागमात् ।
सम्यक् कर्मोपसन्यासात्सम्यक्चित्तनिरोधनात् ॥ ९१
एव कर्माणि कुर्वंति ससारविजिगीषव ।
रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्य देवता गता ॥ ९२
तथा त्वमपि कौंतेय शममास्थाय पुष्कलम् ।
तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥ ९३
पितृमातृमयी सिद्धि प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय च ॥ ९४

३.

वै० उ०—शौनकेनैवमुक्तस्तु कुतीपुत्रो युधिष्ठिर ।
पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ ९५
प्रस्थित माऽनुयातीमे ब्राह्मणा वेदपारगा
न चास्मि पोषणे शक्तो बहुदु खसमन्वित ॥ ९६
परित्यक्तु न शक्तोऽस्मि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
कथमत्र मया कार्यं तद्ब्रूहि भगवन्मम ॥ ९७
धौ० उ—पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यते क्षुधया भृशम् ।
ततोऽनुकपया तेषा सविता स्वपिता यथा ॥ ९८
गत्वोत्तरायण तेजोरसानुद्धृत्य रश्मिभि ।
दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रवि ॥ ९९
क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोषधीरोषधीपति ।
दिवस्तेज समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ १००

निषिक्तश्चन्द्रतेजोभि स्वयोनौ निर्गते रवि ।
ओषध्य षड्रसा मेध्यास्तदन्न प्राणिना भुवि ॥ १०१
एव भानुमय ह्यन्न भूताना प्राणधारणम् ।
पितैष सर्वभूताना तस्मात्त शरण व्रज ॥ १०२
भीमेन कार्तवीर्येण वैन्येन नहुषेण च ।
तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापद प्रजा ॥ १०३
तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधित ।
तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत ॥ १०४
वै० उ०—एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृश वच ।
विप्रत्यागसमाधिस्थ सयतात्मा दृढव्रत ॥ १०५
धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ।
पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ॥ १०६
सोऽवगाह्य जल राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ।
योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षो जितेंद्रिय ॥ १०७
गागेय वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ।
शुचि प्रयतवाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवास्तत ॥ १०८
यु० उ०—त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् ।
त्व योनि सर्वभूताना त्वमाचार क्रियावताम् ॥ १०९
त्व गति सर्वसाख्याना योगिना त्व परायणम् ।
अनावृतार्गलद्वार त्व गतिस्त्व मुमुक्षताम् ॥ ११०
त्वया सधार्यते लोकस्त्वया लोक प्रकाशते ।
त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याज पाल्यते त्वया ॥ १११
त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगा ।
स्वशाखाविहितैर्मंत्रैरर्चंत्यृषिगणार्चितम् ॥ ११२
त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणा ।
सोपेंद्रा समहेंद्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागता ॥ ११३
सब्रह्मकेषु लोकेषु सप्तस्वप्यखिलेषु च ।
न तद्भूतमह मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ॥ ११४
ज्योतींषि त्वयि सर्वाणि त्व सर्वज्योतिषा पति ।
त्वयि सत्य च सत्त्व च सर्वे भावाश्च सात्त्विका ॥ ११५

त्वत्तेजसा कृत चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा ।
देवारीणा मदो येन नाशित शार्ङ्गधन्वना ॥ ११६
त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकाना हितायैक प्रवर्तसे ॥ ११७
तव यद्युदयो न स्यादध जगदिद भवेत् ।
न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तेरन्मनीषिण ॥ ११८
यदहर्ब्रह्मण प्रोक्त सहस्रयुगसमितम् ।
तस्य त्वमादिरतश्च कालज्ञै परिकीर्तित ॥ ११९
मनूना मनुपुत्राणा जगतोऽमानवस्य च ।
मन्वतराणा सर्वेषामीश्वराणा त्वमीश्वर ॥ १२०
सहारकाले सप्राप्ते तव क्रोधविनि सृत ।
सवर्तकाग्निस्त्रैलोक्य भस्मीकृत्यावतिष्ठते ॥ १२१
त्वद्दीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघना ।
सैरावता साशनय कुर्वत्याभूतसप्लवम् ॥ १२२
कृत्वा द्वादशधात्मान द्वादशादित्यता गत ।
सहृत्यैकार्णव सर्वं त्व शोषयसि रश्मिभि ॥ १२३
त्वामिंद्रमाहुस्त्व रुद्रस्त्व विष्णुस्त्व प्रजापति ।
त्वमग्निस्त्व मन सूक्ष्म प्रभुस्त्व ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १२४
त्व हस सविता भानुरशुमाली वृषाकपि ।
विवस्वान्मिहिर पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ॥ १२५
सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्व गवा पति ।
मार्तंडोऽर्को रवि सूर्य शरण्यो दिनकृत्तथा ॥ १२६
दिवाकर सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचन ।
आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्यसे ॥ १२७
सप्तम्यामथवा षष्ठ्या भक्त्या पूजा करोति य ।
अनिर्विण्णोऽनहकारी त लक्ष्मीर्भजते नरम् ॥ १२८
न तेषामापद सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा ।
ये तवानन्यमनस कुर्वत्यर्चनवंदने ॥ १२९
त्वं ममाप्यन्नकामस्य सर्वातिथ्यं चि[redacted]
अन्नमन्नपते दातुमभित श्रद्धयार्हसि ॥ १३०

ये च तेऽनुचरा सर्वे पादोपात सामाश्रिता ।
माठरारुणदण्डाद्यास्तास्तान्वदेऽशनिक्षुभान् ॥ १३१
क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातर ।
ताश्च सर्वा नमस्यामि पातु मा शरणागतम् ॥ १३२
वै० उ०—एवस्तुतो महाराज भास्करो लोकभावन ।
ततो दिवाकर प्रीतो दर्शयामास पाडवम् ॥ १३३
दि० उ०—गृह्णीष्व पिठर ताम्र मया दत्त नराधिप ।
यावद्वर्त्स्यति पाचाली पात्रेणानेन सुव्रत ॥ १३४
फलमूलामिष शाक सस्कृत यन्महानसे ।
चतुर्विध तदन्नाद्यमक्षय्य ते भविष्याति ॥ १३५
इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ।
वै० उ०—एवमुक्त्वा तु भगवास्तत्रैवातरधीयत ॥ १३६
लब्ध्वा वर तु कौतेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।
जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातॄश्च परिषस्वजे ॥ १३७
द्रौपद्या सह सगम्य वद्यमानस्तया प्रभु ।
महानसे तदानीं तु साधयामास पाडव ॥ १३८
सस्कृत प्रसव याति स्वल्पमन्न चतुर्विधम् ।
अक्षय्य वर्धते चान्न तेन भोजयते द्विजान् ॥ १३९
भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वानुजानपि ।
युधिष्ठिर भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती ।
द्रौपद्या भुज्यमानाया तदन्नं क्षयमेतिच ॥ १४०
तत कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाडवा ।
द्विजसघै परिवृता प्रययु काम्यक वनम् ॥ १४१

४.

वै० उ०—वन प्रविष्टेष्वथ पाडवेषु प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽबिकेय ।
धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १४२
धृ० उ०—एव गते विदुर यदद्य कार्यं पौराश्चेमे कथमस्मान्भजेरन् ।
ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयु समूलास्तत्त्व ब्रूया साधुकार्याणि वेत्सि ॥ १४३

वि० उ०—दुर्योधन त्वद्धित वै निगृह्य पाडो पुत्र प्रकुरुष्वाधिपत्ये ।
सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजा च युधिष्ठिर त्व परिसात्वयस्व ॥ १४४

धृ० उ०—कथ हि पुत्र पाडवार्थे त्यजेय स मा जिह्म विदुर सर्वं ब्रवीषि ।
मान च तेऽहमधिक धारयामि यथेच्छक गच्छ वा तिष्ठ वा त्वम् ॥ १४५

वै० उ०—एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदतर्वेश्म सहसोत्थाय राजन् ।
नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाण सप्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवु ॥ १४६

गते तु विदुरे राजन्नाश्रम पाडवान्प्रति ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञ पर्यतप्यत भारत ॥ १४७

विदुरस्य प्रभाव च सधिविग्रहकारितम् ।
विवृद्धिं च परा मत्वा पाडवाना भविष्यति ॥ १४८

स सभाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहित ।
समक्ष पार्थिवेद्राणा पपाताविष्टचेतन ॥ १४९

समानयतु धर्मज्ञ मम भ्रातरमाशु वै ।
इति ब्रुवन्स नृपति कृपण पर्यदेवयत् ॥ १५०

तस्य तद्वचन श्रुत्वा प्राद्रवत्काम्यक प्रति ।
सजयोऽजिनसवीत ददर्शाथ युधिष्ठिरम् ॥
विदुरेण सहासीन ब्राह्मणैश्च सहस्रश ॥ १५१

स० उ०—राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोऽबिकासुत ।
त पश्य गत्वा त्व क्षिप्र सजीवय च पार्थिवम् ॥ १५२

एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवल्लभ ।
युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्गजाह्वयम् ॥ १५३

अधस्तमकमानीय मूर्धन्याघ्राय चैव हि ।
क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मयानघ ॥ १५४

वि० उ०—क्षातमेव मया राजन्गुरुर्मे परमो भवान् ।
एषोऽहमागत शीघ्र त्वद्दर्शनपरायण ॥ १५५

श्रुत्वा च विदुर प्राप्त राज्ञा च परिसात्वितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यतप्यत दुर्मति ॥ १५६

स सौबलेयमानाय्य कर्णदु शासनौ तथा ।
मत्रयामास वै हतु पाडवान्वनगोचरान् ॥ १५७

प्रतिषिध्याथ तान्सर्वान्कृष्णद्वैपायन प्रभु ।
प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरम् ॥ १५८
व्या० उ०—धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ तव पुत्र सुमदधी ।
पाडवान्नित्यसक्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघासति ॥ १५९
वार्यता साध्वय मूढ शम गच्छतु ते सुत ।
वनस्थास्तानय हतुमिच्छन्प्राणान्विमोक्ष्यति ॥ १६०
धृ० उ०—परित्यक्तु न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।
पुत्रस्नेहेन भगवञ्जानन्नपि प्रियव्रत ॥ १६१
व्या० उ०—वैचित्रवीर्य नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढ विद्म पर पुत्र पर पुत्रान्न विद्यते ॥ १६२
गवा माता पुरा तात सुरभि प्रारुदत्किल ।
इन्द्र० उ०—किमिद रोदिषि शुभे कच्चित्क्षेम दिवौकसाम् ॥ १६३
सु० उ०—अह हि पुत्र शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ।
पश्यैन कर्षक क्षुद्र दुर्बल मम पुत्रकम् ॥ १६४
प्रतोदेनाभिनिघ्नत लागलेन च पीडितम् ।
इन्द्र० उ०—तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ॥ १६५
किं कृपायितमस्त्यत्र पुत्र एकेऽत्र हन्यति ।
सु० उ०—यदि पुत्रसहस्राणि सर्वत्र समतैव मे ॥ १६६
दीनस्य तु सत शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ।
व्या० उ०—तद्यथा सुरभि प्राह सममेवास्तु तत्तथा ॥ १६७
यादृशो मे सुत पाडुस्तादृशो मेसि पुत्रक ।
चिराय तव पुत्राणा शतमेकश्च भारत ।
पाडो पचैव लक्ष्यते तेऽपि मदा सुदुःखिता ॥ १६८
यदि पार्थिव कौरव्याञ्जीवमानानिहेच्छसि ।
दुर्योधनस्तव सुत शाम गच्छतु पाडवै ॥ १६९
धृ० उ०—एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ।
अह चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपा ॥ १७०
यदि त्वहमनुग्राह्य कौरवेषु दया यदि ।

अन्वशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ १७१
व्या० उ०—अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।
एष दुर्योधनं राजन्ननुशास्ता सुतं तव ॥ १७२
एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ।
पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ १७३
मै० उ०—तीर्थयात्रामनुक्रामन्प्राप्तोऽस्मि कुरुजाङ्गलान् ।
यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान्काम्यके वने ॥ १७४
तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम् ।
अनयं द्यूतरूपेण महाभयमुपस्थितम् ॥ १७५
ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ।
सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १७६
मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् ।
किमर्थमनयं घोरमुत्पद्यन्तमुपेक्षसे ॥ १७७
ततो व्यावृत्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १७८
दुर्योधन महाबाहो निबोध वचनं हितम् ॥ १७९
मा द्रुहः पाण्डवान्राजन्कुरुष्व प्रियमात्मनः ।
ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ १८०
सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ।
सत्यव्रतधराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ॥ १८१
हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ।
हिडिम्बबकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ॥ १८२
इतः प्रद्रवतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनाम् ।
आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १८३
तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः ।
जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १८४
पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
जरासंधो महेष्वासो नागायुतबलो युधि ॥ १८५
संबंधी वासुदेवश्च श्यालाः सर्वे च पार्षताः ।
कस्तान्युधि समासीदेज्जरामरणवान्नरः ॥ १८६

तस्य ते शम एवास्तु पाडवैर्भरतर्षभ ।
कुरु मे वचन राजन्मा मन्युवशमन्वगा. ॥ १८७
वै० उ०—एव तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशापते ।
ऊरु गजकराकार करेणाभिजघान स ॥ १८८
दुर्योधन स्मित कृत्वा चरणेनोल्लिखन्महीम् ।
न किंचिदुक्त्वा दुर्मेधास्तथौ किंचिदवाङ्मुख ॥ १८९
तमशुश्रूषमाण तु विलिखत वसुधराम् ।
दृष्ट्वा दुर्योधन नाजन्मैत्रेय कोप आविशत् ॥ १९०
तत स वार्युपस्पृश्य कोपसरक्तलोचन ।
मैत्रेयो धार्तराष्ट्र तमशपद्दुष्टचेतसम् ॥ १९१
यस्मात्त्व मामनादृत्य नेमा वाच चिकीर्षसि ।
तस्मादस्याभिमानस्य सद्य फलमवाप्नुहि ॥ १९२
त्वदभिद्रोहसयुक्त युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
तत्र भीमो गदाघातैस्तवोरु भेत्स्यते बली ॥ १९३

५

वै० उ०—भोजा. प्रव्रजितान् श्रुत्वा वृष्णयश्चाधकै सह ।
पाडवान्दु खसतप्तान्समाजग्मुर्महावने ॥ १९४
वासुदेव पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभा ।
परिवार्योपविविशुर्धर्मराज युधिष्ठिरम् ॥ १९५
पाचाली पुडरीकाक्षमासीन भ्रातृभि सह ।
अभिगम्याब्रवीत्क्रुद्धा शरण्य शरणैषिणी ॥ १९६
द्रौ० उ०—सर्वे प्रजाभिसर्गे त्वामाहुरेक प्रजापतिम् ।
स्रष्टार सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ १९७
विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्ष त्व यज्ञो मधुसूदन ।
यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाब्रवीत् ॥ १९८
ऋषयस्त्वा क्षमामाहु सत्य च पुरुषोत्तम ।
सत्याद्यज्ञोऽसि सभूत काश्यपस्त्वा यथाब्रवीत् ॥ १९९
साध्यानामपि देवाना शिवानामीश्वरेश्वरम् ।
लोकभावन भूतेश यथा त्वा नारदोऽब्रवीत् ॥ २००

ब्रह्मशंकरशक्राद्यैर्देववृन्दैः पुनः पुनः ।
क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनकैरिव ॥ २०१
द्यौश्च ते शिरसा व्याप्ता पद्भ्यां च पृथिवी विभो ।
जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ २०२
त्वं प्रभुस्त्वं विभुस्त्वं च भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ।
लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ॥ २०३
नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मर्त्यता चैव लोकानाममरत्वं दिवौकसाम् ॥ २०४
सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ २०५
कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी प्रिया ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी समाकृष्येत मादृशी ॥ २०६
स्त्रीधर्मिणी वेपमाना शोणितेन समुक्षिता ।
एकवस्त्रा विकृष्टास्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ २०७
राज्ञां मध्ये सभायां तु रजसातिपरिप्लुता ।
दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥ २०८
दासीभावेन मां भोक्तुमीषुस्ते मधुसूदन ।
जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेषु च वृष्णिषु ॥ २०९
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासी कृता बलात् ॥ २१०
गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
यत्क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ २११
शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ।
यद्भार्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ २१२
भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ॥ २१३
नन्विमे शरणं प्राप्तं न त्यजन्ति कदाचन ।
ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ २१४
पञ्चभिः पतिभिर्जाता कुमारा मे महौजसः ।
एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्यास्मि जनार्दन ॥ २१५

धिग्बलं भीमसेनस्य धिक् पार्थस्य च पौरुषम् ।
यत्र दुर्योधन कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ २१६
अधर्मेण हृत राज्य सर्वे दासीकृतास्तदा ।
सभाया परिकृष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ २१७
कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल ।
पाडवाना प्रिया भार्या स्नुषा पाडोर्महात्मन ॥ २१८
कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती ।
पचाना पाडुपुत्राणा प्रेक्षता मधुसूदन ॥ २१९
इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा मुख प्रच्छाद्य पाणिना ।
पद्मकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ २२०
स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ।
अत्यवर्षत पाचाली दु खजैरश्रुबिंदुभि ॥ २२१
चक्षुषी परिमार्जती निश्वसती पुन पुन ।
बाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ २२२
नैव मे पतय सति न पुत्रा न च बाधवा ।
न भ्रातरौ न च पिता नैव त्व मधुसूदन ॥ २२३
ये मा विप्रकृता क्षुद्रैरुपेक्षध्व विशोकवत् ।
न च मे शाम्यते दु ख कर्णो यत्प्राहसत्तदा ॥ २२४
चतुर्भि कारणै कृष्ण त्वया रक्ष्यास्मि नित्यश ।
सबधाद्गौरवात्सख्यात्प्रभुत्वेनैव केशव ॥ २२५
वै० उ०—अथ तामब्रवीत्कृष्णस्तास्मिन्वीरसमागमे ।
श्री० कृ० उ०—रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येव येषा क्रुद्धासि भाविनी ॥ २२६
बीभत्सुशरसच्छन्नाञ्छोणितौघपरिप्लुतान् ।
निहतान्वल्लभान्वीक्ष्य शयानान्वसुधातले ॥ २२७
यत्समर्थ पाडवाना तत्करिष्यामि मा शुच ।
सत्य ते प्रतिजानामि राज्ञा राज्ञी भविष्यसि ॥ २२८
पतेद्द्यौर्हिमवाञ्छीर्येत्पृथिवी शकलीभवेत् ।
शुष्येत्तोयनिधि कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥ २२९
तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्य प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ।
साचीकृमतवैक्षत्सा पाचाली मध्यम पतिम् ॥ २३०

आबभाषे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा ।
मारोदी शुभताम्राक्षि यदाह मधुसूदन ॥ २३१
तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ।
इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिता ॥ २३२
तेषा मध्ये महाबाहु केशवो वाक्यमब्रवीत् ।
नैतत्कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान्स्याद्वसुधाधिप ।
यद्यह द्वारकाया स्या राजन्सन्निहित पुरा ॥ २३३
आगच्छेयमह द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवै ।
वारयेयमह द्यूत बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ॥ २३४
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
दु ख चतुष्टय प्रोक्त यैर्नरो भ्रश्यते श्रिय ॥ २३५
तत्र सर्वत्र वक्तव्यमत्यत शास्त्रकोविदै ।
विशेषतश्च वक्तव्य द्यूते पश्यति तद्विद ॥ २३६
एकाहाद्द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुव व्यसनमेव च ।
अभुक्तनाशश्चार्थाना वाक्पारुष्यं च केवलम् ॥ २३७
एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसगिकटुकोदयम् ।
द्यूते ब्रूया महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम् ॥ २३८
न चेत्स मम राजेंद्र गृह्णीयान्मधुर वच ।
पथ्य च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीया बलेन तम् ॥ २३९
असान्निध्य तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूत्तदा ।
येनेद व्यसन प्राप्ता भवतो द्यूतकारितम् ॥ २४०
सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारका पाडुनदन ।
श्रुत्वा चाभ्यागतोऽस्मि त्वा द्रष्टुकामो विशापते ॥ २४१
अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ता सर्वे स्म भरतर्षभ ।
सोऽहं त्वा व्यसने मग्न पश्यामि सह सोदरै ॥ २४२

६

यु० उ०—असानिध्य कथ कृष्ण तवासीद्वृष्णिनदन ।
क चासीद्विप्रवासस्ते किं चाकार्षी प्रवासत ॥ २४३

वा० उ०—इत श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रव नृपम् ।
उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ २४४
अरुधत्ता सुदुष्टात्मा सर्वत पाण्डुनदन ।
शाल्वो वैहायस चापि तत्पुर व्यूह्य धिष्ठित २४५
तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास ता पुरीम् ।
अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ २४६
पुरी समताद्विहिता सपताका सतोरणा ।
सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥ २४७
सोपशल्यप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा ।
सचक्रग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ २४८
सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ सभेरीपणवानका ।
सतोमराकुशा राजन्सशतघ्नीकलागला ॥ २४९
मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभि सा सुरक्षिता ।
प्राक्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपताकिभि ॥ २५०
आघोषित च नगरे न पातव्या सुरेति वै ।
प्रमत्तेष्वभिघात हि कुर्याच्छाल्वो नराधिप ॥ २५१
सक्रमा भेदिता सर्वे नावश्च प्रतिषेधिता ।
परिखाश्चापि कौरव्य कीलै सुनिचिता कृता ॥ २५२
न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्र प्रवेश्यते ॥ २५३
दत्तवेतनभक्त च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
कृतोपधान च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २५४
एव सुविहिता राजन्द्वारका भूरिदक्षिणा ।
आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २५५
ता तूपयातो राजेंद्र शाल्व सौभपतिस्तदा ।
प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह ॥ २५६
वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च ।
वल्मीकाश्चैत्यवृक्षाश्च तन्निविष्टमभूद्बलम् ॥ २५७
ततो निर्याय कौरव्य प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ।
आश्वसध्व न भी कार्या सौभराडद्य नश्यति ॥ २५८

एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो रथमास्थाय काचनम् ।
तूणखङ्गधर शूरो बद्धगोधागुलित्रवान् ॥ २५९
सविद्युच्छुरित चाप विहरन्वै तलात्तलम् ।
मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौभनिवासिन ॥ २६०
तत सुतुमुलं युद्ध शाल्ववृष्णिप्रवीरयो ।
समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ॥ २६१
स तैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहित ।
निश्चेष्ट कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २६२
त तथा मोहित दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयै ।
रणादपाहरत्तूर्ण शिक्षितो दारुकिस्तदा ॥ २६३
नातिदूरापयाते तु रथे रथिवर प्रभु ।
धनुर्गृहीत्वा यतार लब्धसज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ २६४
सौते किं ते व्यवसित कस्माद्यासि पराङ्मुख ।
कच्चित्सौते न ते मोह शाल्व दृष्ट्वा महाहवे ॥ २६५
सौति० उ०—मोहितो हि रणे शूरो रक्ष्य सारथिना रथी ।
आयुष्मस्त्व मया नित्य रक्षितव्यस्तथाप्यहम् ॥ २६६
एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान् ।
उवाच सूत कौरव्य निवर्तय रथ मम ॥ २६७
न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति सगरम् ।
यो वा निपतित हति तवास्मीति च वादिनम् ॥ २६८
तथा स्त्रिय च यो हति बाल वृद्ध तथैव च ।
विरथ विप्रकीर्णं च भग्नशस्त्रायुध तथा ॥ २६९
त्व च सूतकुले जातो विनीत सूतकर्मणि ।
धर्मज्ञश्चापि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ २७०
अपयात हत पृष्ठे भ्रात रणपलायिनम् ।
गदाग्रजो दुराधर्ष किं मा वक्ष्यति माधव २७१
अक्रूरश्चारुदेष्णश्च बलदेवश्च सात्यकि ।
स्त्रियश्च वृष्णिवीराणा किं मा वक्ष्यति सहता ॥ २७२
न युक्त भवता त्यक्तु सग्राम दारुकात्मज ।
मयि युद्धार्थिनि भृश स त्व याहि यतो रणम् ॥ २७३

एवमुक्तस्ततः सूतो हयान्सचोद्य सगरे ।
रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ २७४
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः
चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २७५
तत उत्थाय राजेंद्र शाल्वः परमदुर्मना ।
व्यपायात्सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २७६
स द्वारका परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्दितः ।
सौभमास्थाय राजेंद्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७७
निवृत्ते राजसूये ते तत्राहमगम तदा ।
अपश्य द्वारका चाह निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ २७८
रोध मोक्ष च शाल्वेन श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरव मतिम् ॥ २७९
प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः ।
समतीत्य बहून्देशानार्तिकावतमासदम् ॥ २८०
तत्राश्रौष नरव्याघ्र शाल्व सागरमतिकात् ।
प्रयात सौभमास्थाय तमह पृष्ठतोऽन्वयाम् ॥ २८१
मायायुद्धेन महता योधयामास मा युधि ।
तामह माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयम् ॥ २८२
क्षुरातममल चक्र कालातकयमोपमम् ।
अनुमन्त्र्याहमतुल तस्मै प्राहिणव रुषा ॥ २८३
तत्समासाद्य नगर सौभं व्यपगतत्विषम् ।
मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥ २८४
पुनश्चादाय तच्चक्र शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ।
द्विधा चकार शाल्व तत्प्रजज्वाल च तेजसा ॥ २८५
तदेतत्कारण राजन्यदह नागसाह्वयम् ।
नागम परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधन ॥ २८६
एवमुक्त्वा महाबाहु कौरव पुरुषोत्तमः ।

आमन्त्र्य प्रययौ श्रीमान्द्रौपद्या चार्चितोऽश्रुभि ॥ २८७
सुभद्रामभिमन्यु च रथमारोप्य काचनम् ।
द्वारका प्रययौ कृष्ण समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ २८८

७

वै० उ०—तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।
यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च रथान्महार्हान्परमाश्वयुक्तान् ॥ २८९
आस्थाय वीरा सहिता वनाय प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशा ।
हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च प्रादाय शिक्षाक्षरमंत्रविद्भ्य ॥ २९०
तत्सालतालाम्रमधूकनीपकदबसर्जार्जुनकर्णिकारै ।
तपात्यये पुष्पधरैरुपेत युधिष्ठिरो द्वैतवन ददर्श ॥ २९१
महाद्रुमाणा शिखरेषु तस्थुर्मनोरमा वाचमुदीरयन्त ।
मयूरदात्यूहचकोरसघास्तस्मिन्वने बर्हिण कोकिलाश्च ॥ २९२
करेणुयूथै सह यूथपाना मदोत्कटानामचलप्रमाणाम् ।
महान्ति यूथानि महाद्विपाना तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ २९३
तत स यानादवरुह्य राजा सभ्रातृक सजन कानन तत् ।
विवेश धर्मात्मवता वरिष्ठस्त्रिविष्टप शक्र इवामितौजा ॥ २९४
तत्कानन प्राप्य नरेंद्रपुत्रा सुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् ।
विजह्रुरिंद्रप्रतिमा शिवेषु सरस्वतीशालवनेषु तेषु ॥ २९५
अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषामृषि पुराणोऽतिथिराजगाम ।
तमाश्रम तीव्रसमृद्धतेजा मार्कंडेय श्रीमता पाडवानाम् ॥ २९६
मा० उ०—तवापद त्वद्य समीक्ष्य राम सत्यव्रत दाशरथिं स्मरामि ।
स चापि राजा सह लक्ष्मणेन वने निवास पितुरेव शासनात् ।
धन्वी चरन्पार्थ मयैव दृष्टो गिरे पुरा ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ २९७
स चापि शक्रस्य समप्रभावो महानुभाव समरेष्वजेय ।
विहाय भोगानचरद्वनेषु नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ २९८
भूपाश्च नाभागभगीरथादयो महीमिमा सागराता विजित्य ।
सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोकान्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ २९९
महान्बलान्पर्वतकूटमात्रान्विषाणिन पश्य गजान्नरेंद्र ।

स्थिताग्निदेशे नरवर्य धातुर्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ३००
सत्येन धर्मेण यथार्हवृत्या ह्रिया यथा सर्वभूतानतीत्य ।
यशश्च तेजश्च तवापि दीप्त विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ ३०१
तमेवमुक्त्वा वचन महर्षिस्तपस्विमध्ये सहित सुहृद्भि ।
आमन्त्र्य धौम्य सहिताश्च पार्थास्तत प्रतस्थे दिशमुत्तरा स ॥ ३०२
वै० उ०—वसत्सु वै द्वैतवने पांडवेषु महात्मसु ।
ब्रह्मलोकसम पुण्यमासीद्द्वैतवन सर ॥ ३०३
यजुषामृचा साम्ना च गद्याना चैव सर्वश ।
आसीदुच्चार्यमाणाना निस्वनो हृदयगम ॥ ३०४
ज्याघोषश्चैव प्रार्थाना ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
सस्रष्ट ब्रह्मणा क्षत्र भूय एव व्यरोचत ॥ ३०५
अथाब्रवीद्बको दाल्भ्यो धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
सध्या कौंतेयमासीन ऋषिभि परिवारितम् ॥ ३०६
ब्रह्मक्षत्रेण सस्रष्ट क्षत्र च ब्रह्मणा सह ।
उदीर्णे दहत शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ ३०७
कुजरस्येव सग्रामे परिगृह्याकुशग्रहम्
ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ ३०८
नाब्राह्मणस्तात चिर बुभूषेदिच्छान्निम लोकममु च जेतुम् ।
विनीतधर्मार्थमपेतमोह लब्ध्वा द्विज नुदति नृप सपत्नान् ॥ ३०९
ब्रह्मण्यनुपमा दृष्टि क्षात्रमप्रतिम बलम् ।
तौ यदा चरत सार्धं तदा लोक प्रसीदति ॥ ३१०
ब्राह्मणेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्येषण चरेत् ।
अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य परिवृद्धये ॥ ३११
ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तिस्तव नित्य युधिष्ठिर ।
तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथित यश ॥ ३१२

८

वै० उ०—ततो वनगता पार्था सायाह्ने कृष्णया सह ।
उपविष्टा कथाश्चक्रुर्दु खशोकपरायणा ॥ ३१३

प्रिया च दर्शनीया च पंडिता च पतिव्रता ।
अथ कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३१४
न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किंचन ।
विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३१५
यस्त्वा राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ३१६
आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वा धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥ ३१७
चतुर्णामेव पापानामस्रं न पतितं तदा ।
त्वयि भारत निष्क्राते वनायाजिनवाससि ॥ ३१८
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य राजन्दुःशासनस्य च ॥ ३१९
इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ३२०
नूनं च तव वै नास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
यत्ते भ्रातॄंश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३२१
त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीक्षस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ।
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ॥ ३२२
यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३२३
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।
बलिः पप्रच्छ दैत्येंद्रः प्रल्हादं पितरं पितुः ॥ ३२४
क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।
तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेव पृष्टः पितामहः ॥ ३२५
न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विंदति ॥ ३२६
भृत्याः परिभवंत्येनमुदासीनास्तथारयः ।
सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमंते कदाचन ॥ ३२७
यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च ।
आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ॥ ३२८

क्षमिणं तादृश तात ब्रुवति कटुकान्यपि ।
प्रेष्या पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तय ॥ ३२९
अप्यस्य दारानिच्छति परिभूय क्षमावत ।
दाराश्चास्य प्रवर्तंते यथाकाममचेतस ॥ ३३०
एते चान्ये च बहवो नित्य दोषा क्षमावताम् ।
अथ वैरोचने दोषानिमान्विद्धयक्षमावताम् ॥ ३३१
मित्रै सह विरोध हि प्राप्नुते तेजसा वृत ।
आप्नोति द्वेष्यता चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ ३३२
सोऽवमानादर्थहानिमुपालभमनादरम् ।
सतापद्वेषमोहाश्च शत्रूश्च लभते नर ॥ ३३३
भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्य स्वजनादपि ।
तस्मादुद्विजते लोक सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ३३४
तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्य मृदुर्भवेत् ।
काले काले तु सप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ॥ ३३५
क्षमाकालास्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि ।
उपकारेण तत्तस्य क्षतव्यमपराधिन ॥ ३३६
अबुद्धिमाश्रिताना तु क्षतव्यमपराधिनाम् ।
सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षतव्य प्राणिनो भवेत् ॥ ३३७
मृदुना दारुण हति मृदुना हत्यदारुणम् ।
नासाध्य मृदुना किंचित्तस्मात्तीव्रतर मृदु ॥ ३३८
नादेशकाले किंचित्स्याद्देशकालौ प्रतीक्ष्यताम् ।
तथा लोकभयाच्चैव क्षतव्यमपराधिन ॥ ३३९
एत एवविधा काला क्षमाया परिकीर्तिता ।
अतोऽन्यथानुवर्तत्सु तेजस काल उच्यते ॥ ३४०
तदह तेजस' काल तव मन्ये नराधिप ।
धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सतत चापकारिषु ॥ ३४१
यु० उ०—क्रुद्धो हि कार्य सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
हत्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरून्क्रुद्धस्तुदत्यपि ॥ ३४२

यो हि क्रोध समुत्पन्न प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
तेजस्विन त विद्वासो मन्यते तत्त्वदर्शिन ॥ ३४३
दाक्ष्य ह्यमर्ष शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजस ।
गुणा क्रोधाभिभूतेन न शक्या प्राप्तुमजसा ॥ ३४४
हन्युर्हि पितर पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितॄन् ।
हन्युश्च पतयो भार्या पतीन्भार्यास्तथैव च ॥ ३४५
एव सकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
प्रजाना सधिमूल हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ ३४६
तथा मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ।
अत्राप्युदाहरतीमा गाथा गीता क्षमावताम् । ३४७
क्षमा धर्म क्षमा यज्ञ क्षमा वेदा क्षमा श्रुति ।
य एतदेवं जानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३४८
क्षमा तप क्षमा शौच क्षमयेद धृतं जगत् ।
क्षमा तेजस्विना तेज क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ॥ ३४९
क्षमावतामय लोक परश्चैव क्षमावताम् ।
यदा हि क्षमते सर्व ब्रह्म सपद्यते तदा ॥ ३५०
इति गीता काश्यपेन गाथा नित्य क्षमावताम् ।
श्रुत्वा गाथा क्षमायास्त्व तुष्य द्रौपदि मा क्रुध ॥ ३५१
कालोऽय दारुण' प्राप्तो भरतानामभूतये ।
निश्चित मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भाविनि ॥ ३५२
सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेव न विंदति ।
अर्हस्तत्राहमित्येव तस्मान्मा विंदते क्षमा ॥ ३५३

९

द्रौ० उ०—नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोह चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मति ॥ ३५४
कर्मभिश्चिंतितो लोको गत्या गत्या पृथग्विध ।
तस्मात्कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्ष यियासति ॥ ३५५
नेह धर्मानृशस्याभ्या न क्षात्या नार्जवेन च ।
पुरुष. श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ३५६

भीमसेनार्जुनौ चेमौ माद्रेयौ च मया सह ।
त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजे ॥ ३९७
अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते ।
बुद्धि सततमन्वेति च्छायेव पुरुष निजा ॥ ३९८
नावमस्था हि सदृशान्नावरान् श्रेयस कुत ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्ना न ते शृगमवर्धत ॥ ३९९
स्वाहाकारै स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
दैवतानि पितृश्चैव सतत पार्थ सेवसे ॥ ३६०
अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ ३६१
ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमत सत्यवादिन ।
कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ ३६२
अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ।
निशम्य ते दु खमिदमिमा चापदमीदृशीम् ॥ ३६३
धातैव खलु भूताना सुखदु खे प्रियाप्रिये ।
दधाति सर्वमीशान पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ ३६४
यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ।
ईरयत्यगमगानि तथा राजन्निमा प्रजा ॥ ३६५
आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
ईश्वरो विदधातीह कल्याण यच्च पातकम् ॥ ३६६
शकुनिस्ततुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वर ।
ईश्वरस्य वशे तिष्ठेन्नान्येषा नात्मन प्रभु ॥ ३६७
स्रोतसा मध्यमापन्न कूलाद्वृक्ष इव च्युत ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव वा ॥ ३६८
आर्ये कर्मणि युजान पापे वा पुनरीश्वर ।
व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ ३६९
यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मान चाश्मना पुन ।
अयसा चाप्ययश्छिद्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३७०
एव स भगवान्देव स्वयभू प्रपितामह ।
हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३७१

संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३७२
न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।
रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथायमितरो जनः ॥ ३७३
आर्यान्शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्षितान् ।
अनार्यान्सुखिनश्चैव विह्वलानिव चिंतया ॥ ३७४
तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।
धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ३७५
आर्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ।
धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्वा धाता किं फलमश्नुते ॥ ३७६
कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ।
कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ३७७
अथ कर्मकृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ।
कारणं बलमेवेह जनाञ्शोचामि दुर्बलान् ॥ ३७८
यु० धि०—वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ।
उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं तु प्रभाषसे ॥ ३७९
नाहं कर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ।
ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ ३८०
धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।
धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ॥ ३८१
न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।
पापीयान्स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते ।
शास्त्रातिगो मंदबुद्धिर्यो धर्ममभिशंकते ॥ ३८२
व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः ।
एते हि धर्ममेवादौ वर्णयंति सदानघे ॥ ३८३
अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च ।
राज्ञि मूढेन मनसा क्षेप्तुं शंकितुमेव च ॥ ३८४
धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मास्माभिशंकिथाः ॥ ३८५
अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।

अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिंदिते ॥ ३८६
तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञ स्वाध्याय एव च ।
दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ ३८७
नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरे च ये ।
विप्रलम्भोऽयमत्यत यदि स्युरफला क्रिया ॥ ३८८
त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे यथाश्रुतम् ।
एतावदेव पर्याप्तमुपमान शुचिस्मिते ॥ ३८९
कर्मणा फलमाप्नोति धीरोल्पेनापि तुष्यति ।
बहुना ह्यप्यविद्वासो नैव तुष्यत्यबुद्धय ॥ ३९०
कर्मणा श्रुतपुण्याना पापाना च फलोदय ।
प्रभवश्चात्ययश्चैव देवगुह्यानि भाविनि ॥ ३९१
कृताशाश्च व्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषा ।
प्रसादैर्मानसैर्युक्ता पश्यत्येतानि वै द्विजा ॥ ३९२
न फलादर्शनाद्धर्म शकितव्यो न देवता ।
कर्मणा फलमस्तीह तथैतद्धर्मशाश्वतम् ॥ ३९३
ईश्वर चापि भूताना मावमस्था कथचन ।
शिक्षस्वैन नमस्वैन मा तेऽभूद्बुद्धिरीदृशी ॥ ३९४
द्रौ० उ०—नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथचन ।
ईश्वर कुत एवाहमवमस्ये प्रजापतिम् ॥ ३९५
आर्ताह प्रलपामीदमिति मा विद्धि भारत ।
भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्व निबोध मे ॥ ३९६
कर्म खल्विह कर्तव्य जानता मित्रकर्शन ।
अकर्माणो हि जीवति स्थावरा नेतरे जना ॥ ३९७
सर्वे हि स्व समुत्थानमुपजीवति जतव ।
अपि धाता विधाता च यथायमुदके बक ॥ ३९८
अकर्मणा वै भूताना वृत्ति स्यान्न हि काचन ॥३९९
स कर्म कुरु माग्लासी कर्मणा भव दशित ।
कृत हि योऽभिजानाति सहस्रे सोऽस्ति नास्ति च ॥ ४००
यश्च दिष्टपरो लोके यश्चापि हठवादिक ।
उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धि प्रशस्यते ॥ ४०१

अकस्मादिह य कश्चिदर्थ प्राप्नोति पूरुष ।
त हठेनेति मन्यते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥ ४०२
यच्च दैवेन विधिना तद्दैवमिति निश्चितम् ।
यत्स्वय कर्मणा किचित्तत्पौरुषमिति श्रुतम् ॥ ४०३
स्वभावत प्रवृत्तो य प्राप्नोत्यर्थ न कारणात् ।
तत्स्वभावात्मक विद्धि फल पुरुषसत्तम ॥ ४०४
एव हठाच्च दैवाच्च कर्मणश्च स्वभावत ।
प्राप्नोति धातृविहित पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ ४०५
कर्तृत्वादेव पुरुष कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
असिद्धौ निंद्यते चापि कर्मनाशात्कथ त्विह ॥ ४०६
कर्तव्यमेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चय ।
एकातेन ह्यनीहोय पराभवति पूरुष ॥ ४०७
एकातफलसिद्धि तु न विंदत्यलस क्वचित् ।
नि सशय फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्नुते ॥ ४०८
एकातेन ह्यनर्थोऽय वर्ततेऽस्मासु साप्रतम् ।
स तु नि सशय न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥ ४०९
पृथिवीं लागलेनेह भित्त्वा बीज वपत्युत ।
वृष्टिश्चेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षक ॥ ४१०
सिद्धिर्वाप्यथवाऽसिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ।
अनारभे हि न फल न गुणो दृश्यते क्वचित् ॥ ४११
देशकालावुपायाश्च मगल स्वस्तिवृद्धये ।
युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ ४१२
नीतिर्बृहस्पतिप्रोक्ता श्रुता मे पितुरतिके ।
या पूर्व ब्राह्मण प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ४१३

१०.

वै० उ० — याज्ञसेन्या वच श्रुत्वा भीमसेनो ह्यमर्षण ।
निश्वसन्नुपसगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ ४१४
धर्मलेशप्रतिच्छन्न प्रभव धर्मकामयो ।
अर्थमुत्सृज्य कि राजन् दु खेषु परितप्यसे ॥ ४१५

कुणीनामिव बिल्वानि पगूनामिव धेनव ।
हृतमैश्वर्यमस्माक जीवता भवत कृते ॥ ४१६
भवत प्रियमित्येव महद्व्यसनमीदृशम् ।
धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्ना स्म भारत ॥ ४१७
यद्वय न तदैवैतान् धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ।
भवत शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ ४१८
स भवान् दृष्टिमान् शक्त पश्यन्नस्मासु पौरुषम् ।
आनृशस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ ४१९
कर्षणार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
व्यसन नाम तद्राजन् न धर्म स कुधर्मतत् ॥ ४२०
सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रह ।
इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ ४२१
न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो नर ।
न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ ४२२
धर्म पूर्वे धन मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधि ॥ ४२३
काम पूर्वे धन मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।
वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधि ॥ ४२४
मोक्षो वा परम श्रेय प्राप्तिर्वापि सुखार्थिनाम् ।
जीवित ह्यातुरस्येव दु खमतरवर्तिन ॥ ४२५
विदितश्चैव मे धर्म सतत चरितश्च ते ।
जानतस्त्वयि शसति सुहृद कर्मचोदनाम् ॥ ४२६
दान यज्ञा सता पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
एष धर्म परो राजन् बलवान्प्रेत्य चेह च ॥ ४२७
एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुम् ।
न चार्थो भैक्ष्यचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ॥ ४२८
न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुन श्रियम् ॥ ४२९
भ्रातर पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वश ।
ानकृत्या निर्जिता देवैरसुरा पार्थिवर्षभ ॥ ४३०

एव बलवत सर्वमिति मत्वा महीपते ।
जहि शत्रून्महाबाहो परा निकृतिमास्थित ॥ ४३१
यदेन कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणै ॥ ४३२
श्वहतौ क्षीरमासक्त ब्रह्म वा वृषले यथा ।
सत्य स्तेने बल नार्यां राज्य दुर्योधने तथा ॥ ४३३
स भवान् रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।
त्वरमाणोऽभिनिर्यातु विप्रेभ्योऽर्थविभावक ॥ ४३४
न हि गाण्डीवमुक्ताना शराणा गार्ध्रवाससाम् ।
स्पर्शमाशीविषाभाना मर्त्य कश्चन ससहेत् ॥ ४३५
न स वीरो न मातगो न च सोऽश्वोऽस्ति भारत ।
य सहेत गदावेग मम क्रुद्धस्य सयुगे ॥ ४३६
यु० उ०—असशय भारत सत्यमेतद्यन्मा तुदन्वाक्यशल्यै क्षिणोषि ।
न त्वां विगर्हे प्रतिकूलमेव ममानयाद्धि व्यसन व आगात् ॥ ४३७
स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो न्यपातयद्व्यसने राज्यमिच्छन् ।
दास्य च नोऽगमयद्भीमसेन यत्राभवच्छरण द्रौपदी न ॥ ४३८
त्व चापि तद्वेत्थ धनजयश्च पुनर्द्यूतायागतास्ता सभा न ।
यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र एककलहार्थे भरताना समक्षम् ॥ ४३९
तं सधिमास्थाय सता सकाशे को नाम जह्यादिह राज्यहेतो ।
आर्यस्य मन्ये मरणाद्गरीयो यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशासेत् ॥ ४४०
तदैव चेद्वीर कर्माकरिष्यो यदा द्यूते परिघ पर्यमृक्ष ।
बाहू दिधक्षन्वारित फाल्गुनेन किं दुष्कृत भीम तदाभविष्यत् ॥ ४४१
प्रागेव चैवं समयक्रियाया किं नाब्रवी पौरुषमाविदान ।
प्राप्त तु कालमभिपद्य पश्चात्किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ ४४२
न त्वद्य शक्य भरतप्रवीर कृत्वा यदुक्त कुरुवीरमध्ये ।
काल प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य पक्तिं फलानामिव बीजवाप ॥ ४४३
मम प्रतिज्ञा च निबोध सत्या वृणे धर्मममृताज्जीविताच्च ।
राज्य च पुत्राश्च यशो धन च सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ ४४४
भी० उ०—यो नूनममितायु स्यादथवापि प्रमाणवित् ।
स काल वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४४५

योन यातयते वैरमल्पसत्वोद्यम पुमान् ।
अफल जन्म तस्याह मन्ये दुर्जातजायिन ॥ ४४६
नात पापीयसी काचिदापद्राजन्भविष्यति ।
यन्नौ नीचैरल्पबलै राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ ४४७
श्रोत्रियस्येव ते राजन्मदकस्याविपश्चित ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्वार्थदर्शिनी ॥ ४४८
तृणाना मुष्टिनैकेन हिमवत नु पर्वतम् ।
छन्नमिच्छसि कौतेय योऽस्मान्सवर्तुमिच्छसि ॥ ४४९
हस्ती श्वेत इवाज्ञात कथ जिष्णुश्चरिष्यति ।
नकुल सहदेवो वा द्रौपदी वीरसूरियम् ॥ ९९०
मा चापि राजन् जानाति ह्याकुमारमिमा प्रजा ।
नाज्ञातचर्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् ॥ ४९१
अस्माभिरुषिता सम्यक् वने मासास्त्रयोदश ।
अस्ति मास प्रतिनिधिर्यथाप्राहुर्मनीषिण । ४९२
अथवाऽनडुहे राजन् साधवे साधुवाहिने ।
सौहित्यदानादेतस्मादेनस प्रतिमुच्यते ।
तस्माच्छत्रुवधे राजन् क्रियता निश्चयस्त्वया ॥ ४९३
भीमसेनवच श्रुत्वा कुतीपुत्रो युधिष्ठिर ।
निश्वस्य पुरुषव्याघ्र सप्रदध्यौ परतप ॥ ४९४
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येतिकृत्यताम् ।
भीमसेनमिद वाक्यमपदातरमब्रवीत् ॥ ४९९
महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहमात् ।
आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथते तानि भारत ॥ ४९६
सुमन्त्रिते सुविक्राते सुकृते सुविचारिते ।
सिद्ध्यन्त्यर्था महाबाहो दैव चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ४९७
समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।
द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मन ॥ ४९८
अवश्यं राजपिंडस्तैर्निर्वेश्य इति मे मति ।
तस्मात्त्यक्ष्यंति सग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥ ४९९
सर्वे दिव्यास्त्रविद्वास सर्वे धर्मपरायणा ।
अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवै सवासवै ॥ ४६०

अमर्षी नित्यसंरब्धस्तत्र कर्णो महारथ ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्यो ह्यभेद्यकवचावृत ॥ ४६१
अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
अशक्यो ह्यसहायेन हंतु दुर्योधनस्त्वया ॥ ४६२
न निद्रामधिगच्छामि चिंतयानो वृकोदर ।
अति सर्वान्धनुर्ग्राहान् सूतपुत्रस्य लाघवम् ॥ ४६३
एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोप्यमर्षण ।
बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किंचन ॥ ४६४

११.

वै०उ०—कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिर ।
धनंजय सांत्वपूर्वं रहसीदमुवाच ह ॥ ४६५
यु० उ०—भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।
धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठित ॥ ४६६
दैवं ब्राह्मं मानुषं च सयत्नं सचिकित्सितम् ।
सर्वास्त्राणां प्रयोगं ते अभिजानंति कृत्स्नश ॥ ४६७
शक्तिं न हापयिष्यंति ते काले प्रतिपूजिता ।
भवानेव प्रियोस्माकं त्वयि भार समाहित ॥ ४६८
अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम ।
कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ॥ ४६९
तया प्रयुक्तया सम्यक् जगत्सर्वं प्रकाशते ।
तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्त सुसमाहित ।
देवतानां यथाकालं प्रसाद परिपालय ॥ ४७०
इंद्रे शस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ।
शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ॥ ४७१
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ।
एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभु ॥ ४७२
निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुकाम पुरंदरम् ।
धनुर्गांडीवमादाय तथाक्षय्ये महेषुधी ॥ ४७३
प्रातिष्ठत महाबाहु स्वस्ति वाच्य च स द्विजान् ।

वधाय धार्तराष्ट्राणा नि श्वस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च ॥ ४७५
त तथा प्रस्थित वीर शालस्कधोरुमर्जुनम् ।
मनास्यादाय सर्वेषा कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ ४७५
यत्ते कुती महाबाहो जातस्यैच्छद्धनजय ।
तत्तेऽस्तु सर्वं कौतेय यथा च स्वयमिच्छसि ॥ ४७६
मास्माक क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् ।
ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्य येषा भैक्ष्येण जीविका ॥ ४७७
इद मे परम दु ख य स पाप सुयोधन ।
दृष्ट्वा मा गौरिति प्राह प्रहसन्राजससदि ॥ ४७८
नून ते भ्रातर सर्वे त्वत्कथाभि प्रजागरे ।
रस्यन्ते वीर कर्माणि कथयत पुन पुन ॥ ४७९
नैव न पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ ४८०
त्वयि न पार्थ सर्वेषा सुखदु खे समाहिते ।
जीवित मरण चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ॥ ४८१
स्वस्ति तेऽस्त्वातरिक्षेभ्य पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपथिन ॥ ४८२
एवमुक्त्वाशिष. कृष्णा विरराम यशस्विनी ॥ ४८३
तत प्रदक्षिण कृत्वा भ्रातॄन्धौम्य च पाडव ।
सोऽगच्छत्पर्वत पुण्यमेकाह्नैव महामना । ४८४
हिमवतमतिक्रम्य गधमादनमेव च ।
अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमतद्रित ॥ ४८५
अत्रातरे स भगवान् सर्वपापहरो हर ।
कैरात वेषमास्थाय काचनद्रुमसन्निभम् ॥ ४८६
निपपात महावेगो दहनो देहवानिव ।
तेन विद्धो मृगो यस्मिन्नर्जुनोऽपि शर दधौ ॥ ४८७
ममैष लक्ष्यभूतो हि मम पूर्वपरिग्रह ।
अवलिप्तोऽसि मदात्मन् न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ ४८८
तस्य तद्वचन श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभि ॥ ४८९

मुहूर्तं शरवर्षं तत्प्रतिगृह्य पिनाकधृत् ।
अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ४९०
क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा ।
भीश्चैनमाविशत्तीव्रा तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ४९१
संप्रयुद्धो धनुःकोट्या कौंतेयः परवीरहा ।
तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ॥ ४९२
मुष्टिभिर्वज्रसंकाशैस्ततः पार्थो महाबलः ।
प्रजहार दुराधर्षं धूममुत्पादयन्मुखे ॥ ४९३
ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
किरातरूपी भगवान्मर्दयामास फाल्गुनम् ॥ ४९४
तयोर्भुजविनिष्पेषात्संघर्षेणोरसस्तदा ।
समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ४९५
ततोऽभिपीडितैर्गात्रैर्देवदेवेन भारत ।
निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव निश्चेष्टश्चापतद्भुवि ॥ ४९६
स मुहूर्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।
रुधिरेणाप्लुताङ्गस्तु पांडवो भृशदुःखितः ॥ ४९७
पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतो भवद्भवः ।
उवाच चैनं वचसा मेघगंभीरगीर्हरः ॥ ४९८
भो भो फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ।
शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ४९९
प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् ।
त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ॥ ५००
तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
उपसंगम्य विश्वेशमधीष्वेत्यथ सोऽब्रवीत् ॥ ५०१
ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् ।
अस्त्रं पाशुपतं पार्थं मूर्तिमंतमिवांतकम् ॥ ५०२
तस्य संपश्यतस्त्वेव जगामादर्शनं विभुः ।
ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ॥ ५०३
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्र्यंबको हरः ।
पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ५०४

इत्येव चिंतयानस्य पार्थस्यामिततेजस ।
समाजग्मुर्लोकपाला पूजयामास तान् जय ॥ १०५
दिव्यान्यस्त्राणि तस्मै ते ददु प्रीत्या समागता ।
देवकार्यं हि सुमहत्त्वया कार्यमरिंदम ।
इत्युक्त्वा ते गता सर्वे पार्थ शत्रुनिबर्हण ॥ १०६
चिंतयामास राजेंद्र देवराजरथ प्रति ।
रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभ ॥ १०७
ततोऽर्जुनो हृष्टमना गगायामाप्लुत शुचि ।
आरुरोह रथ दिव्य द्योतयन्निव भास्कर ॥ १०८
ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रश ।
न तत्र सूर्य सोमो वा द्योतते न च पावक ॥ १०९
स्वयैव प्रभया तत्र द्योतते पुण्यलब्धया ।
तारारूपाणि यानीह दृश्यते द्युतिमति वै ॥ ११०
ततोऽपश्यत्स्थित द्वारि शुभ वैजयिन गजम् ।
ऐरावत चतुर्दत कैलासमिव शृगिणम् ॥ १११
ततो ददर्श शक्रस्य पुरींताममरावतीम् ।
सर्वर्तुकुसुमै पुण्यै पादपैरुपशोभिताम् ॥ ११२
नदन च वन दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्भिरिव द्रुमै ॥ ११३
तत पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात् ।
ददर्श साक्षाद्देवेश पितर पाकशासनम् ॥ ११४
पाडुरेणातपत्रेण हेमदडेन चारुणा ।
दिव्यगधाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ ११५
ततोऽभिगम्य कौतेय शिरसाभ्यगमद्बली ।
स चैन वृत्तपीनाभ्या बाहुभ्या प्रत्यगृह्णत ॥ ११६
तत शक्रासने पुण्ये देवर्षिगणसेविते ।
शक्र पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदतिके ॥ ११७
अग प्रेम्णा वृत्रशत्रुरर्जुनस्य शुभ सुखम् ।
पस्पर्श पुण्यगधेन करेण परिसात्वयन् ॥ ११८
एकासनोपविष्टौ तौ शोभयाचक्रतु सभाम् ।

सूर्याचन्द्रमसौ व्योम चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ ११९
ततो देवा सगंधर्वा समादायार्घ्यमुत्तमम् ।
शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरंजसा ॥ १२०
प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥ १२१
एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।
उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पांडव ॥ १२२
गृहीतास्त्रस्तु कौंतेयो भ्रातॄन्सस्मार पांडवः ।
पुरंदरनियोगाच्च पंचाब्दानवसत्सुखी ॥ १२३
चित्रसेनेन संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ।
गीतवादित्रनृत्यादि भूय एवादिदेश ह ॥ १२४

१२

वै० उ०—कदाचिदथ तं शक्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत् ।
पार्थस्य चक्षुरुर्वश्यां सक्तं विज्ञाय वासवः ॥ १२५
गंधर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसां वराम् ।
उर्वशीं पुरुषव्याघ्र सोपातिष्ठतु फाल्गुनम् ॥ १२६
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽभ्यगादुर्वशीं वराम् ।
प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिन्दिता ॥ १२७
महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः सप्रणयेन च ।
तस्य चाहं गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा ॥ १२८
ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्यं शुचिस्मिता ।
उर्वशी चाकरोत्स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ॥ १२९
स्नानालंकरणैर्हृद्यैर्गंधमाल्यैश्च सुप्रभैः ।
धनंजयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ॥ १३०
निर्गम्य चंद्रोदयने विगाढरजनीमुखे ।
प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति ॥ १३१
मृदुकुंचितदीर्घेण कुमुदोत्करधारिणा ।
केशहस्तेन ललना जगामाथ विराजिता ॥ १३२
भ्रूक्षेपालापमाधुर्यैः कांत्या सौम्यतयापि च ।
शशिनं वक्त्रचंद्रेण साऽऽह्वयतीव गच्छती ॥ १३३
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ॥ १३४

गूढगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलागुली ।
कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किंकिणीकिणौ ॥ १३५
सीधुपानेन चाल्पेन तुष्ट्या च मदनेन च ।
विलासनैश्च विविधै प्रेक्षणीयतराभवत् ॥ १३६
सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
तनुरभ्रावृता व्योम्नि चंद्रलेखेव गच्छती ॥ १३७
तत प्राप्ता क्षणेनैव भवन फाल्गुनस्य च ।
अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ द्वारस्थैश्च निवेदिता ॥ १३८
स शकितमना राजन् प्रत्युद्गच्छत ता निशि ।
दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासवृतलोचन ॥ १३९
अ० उ०—अभिवादये त्वा शिरसा प्रवराप्सरसा वरे ।
किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽह समुत्थित ॥ १४०
फाल्गुनस्य वच श्रुत्वा गतसज्ञा ततोर्वशी ।
गधर्ववचन सर्व श्रावयामास त तदा ॥ १४१
ता तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृश लज्जावृतोऽर्जुन ।
उवाच कर्णौ हस्ताभ्या पिधाय त्रिदशालये ॥ १४२
दु श्रुत मेऽस्तु सुभगे यन्मा वदसि भाविनि ।
गुरुदारै समाना मे निश्चयेन वरानने ॥ १४३
यथा कुती महाभागा यथेंद्राणी शची मम ।
तथा त्वमपि कल्याणि नात्र कार्या विचारणा ॥ १४४
इय पौरववशस्य जननी मुदितेति ह ।
त्वामह दृष्टवास्तत्र विज्ञायोत्फुल्ललोचन ॥ १४५
न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सर ।
गुरोर्गुरुतरा मे त्व मम त्व वशवर्धिनी ॥ १४६
उ० उ०—अनावृताश्च सर्वा स्म देवराजाभिनदन ।
गुरुस्थाने न मा वीर नियोक्तु त्वमिहार्हसि ॥ १४७
पूरोर्वंशे हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागता ।

तपसा रमयत्यस्मान्न च तेषा व्यतिक्रम ॥ ९४८
तत्प्रसीद न मामार्ता विसर्जयितुमर्हसि ।
हृदयेन च सतप्ता भक्ता च भज मानद ॥ ९४९
अ० उ०—शृणु सत्य वरारोहे यत्त्वा वक्ष्याम्यनिंदिते ।
शृण्वतु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवता ॥ ९५०
यथा कुती च माद्री च शची च त्व तथा मम ।
त्व हि मे मातृवत्पूज्या रक्ष्योह पुत्रवत्त्वया ॥ ९५१
एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्छिता ।
वेपती भृकुटीवक्त्रा शशापाथ धनजयम् ॥ ९५२
तव पित्राभ्यनुज्ञाता स्वय च गृहमागताम् ।
यस्मान्मा नाभिनदेथा कामबाणवशगताम् ॥ ९५३
तस्मात्त्व नर्तन पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जित ।
अपुमानिति विख्यात षढवद्विचरिष्यसि ॥ ९५४
एव दत्वार्जुने शाप स्फुरदोष्ठी श्वसत्यथ ।
पुन प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मन ॥ ९५५
तद्वृत्त कथयामास चित्रसेनाय पाडव ।
आवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वश ॥ ९५६
सात्वयन्स शुभैर्वाक्यैस्तनय चाभ्यभाषत ॥ ९५७
इ० उ०—सपुत्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण भारत ।
ऋषयोऽपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज ॥ ९५८
यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ।
स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ॥ ९५९
अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्भूतलेऽनघ ।
वर्षे त्रयोदशे वीर त शाप क्षपयिष्यसि ॥ ९६०
एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुन परवीरहा ।
मुद परमिका लेभे न च शाप व्यचिंतयत् ॥ ९६१
इदममरवरात्मजस्य घोर शुचि चरित विनिशम्य फाल्गुनस्य ।
व्यपगतमददभरागदोषास्त्रिदिवगताभिरमति मानवेंद्रा ॥ ९६२

१३

वै० उ०—अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोक महात्मनि ।
आवसन् कृष्णया सार्ध काम्यके भरतर्षभा ॥ ९६३
रुरून्कृष्णमृगाश्चैव मेध्याश्चान्यान्वनेचरान् ।
बाणैरुन्मथ्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९६४
पितृनिव प्रियान्भ्रातृन् ज्ञातीनिव सहोदरान् ।
पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिर ॥ ९६५
पतींश्च द्रौपदी सर्वान् द्विजातींश्च यशस्विनी ।
मातृवद्भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ ९६६
तत कदाचिदेकाते विविक्त इव शाद्वले ।
दु खार्ता भरतश्रेष्ठा निषेदु सह कृष्णया ॥ ९६७
धनजय शोचमाना साश्रुकठा सुदु खिता ।
तद्वियोगार्दितान्सर्वान् शोक समभिपुप्लुवे ॥ ९६८
अत्रातरे आजगाम बृहदश्वो महानृषि ।
धर्मात्मा मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ९६९
युo उ०—अक्षद्यूतेन भगवन् धन राज्य च मे हृतम् ।
आहूय निकृतिप्रज्ञै कितवैरक्षकोविदै ॥ ९७०
भार्या च मे सभा नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
प्राव्राजितो महारण्यमजिनै परिवारित ॥ ९७१
आर्ताना सुहृदा वाचो द्यूतप्रभृति शसताम् ।
अह हृदि श्रिता स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिंतयन् ॥ ९७२
यस्मिंश्चैव समस्ताना प्राणा गाडीवधन्वनि ।
विना महात्मना तेन गतसत्व इवाभवम् ॥ ९७३
अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा क्वचित् ।
न मत्तो दु खिततर पुमानस्तीति मे मति ॥ ९७४
बृहदश्व० उ०—आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविद ॥ ९७५
ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपति ।

अक्षप्रिय सत्यवादी महानक्षौहिणीपति ॥ १७६
तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रम ।
तस्मै प्रसन्नो दमन' सभार्याय वर ददौ ॥ १७७
कन्यारत्न कुमाराश्च त्रीनुदारान्महायशा ।
दमयतीं दम दात दमन च सुवर्चसम् ॥ १७८
दमयती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यश प्राप सुमध्यमा ॥ १७९
न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ।
मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वाथवा श्रुता ॥ १८०
नलोऽपि नरशार्दूलो लोकेष्वप्रतिमो भुवि ।
कदर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १८१
तयोरदृष्ट कामोऽभूच्छृण्वतो सतत गुणान् ।
अन्योन्य प्रति कौतेय स व्यवर्धत हृच्छय ॥ १८२
स ददर्श ततो हसान् जातरूपपरिष्कृतान् ।
वने विचरता तेषामेक जग्राह पक्षिणम् ॥ १८३
ततोऽतरिक्षगो वाच व्याजहार नल तदा ।
हतव्योऽस्मि न ते राजन् करिष्यामि तव प्रियम् ॥ १८४
दमयतीसकाशे त्वा कथयिष्यामि नैषध ।
यथा त्वदन्य पुरुष न सा मस्यति कर्हिचित् ॥ १८५
एवमुक्तस्ततो हसमुत्ससर्ज महीपति ।
ते तु हसा समुत्पत्य विदर्भानगमस्तत ॥ १८६
विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदातिके ।
निपेतुस्ते गरुत्मत सा ददर्श च तान्गणान् ॥ १८७
सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
हृष्टा ग्रहीतु खगमास्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ १८८
दमयती तु य हस समुपाधावदतिके ।
स मानुषीं गिर कृत्वा दमयतीमथाब्रवीत् ॥ १८९
दमयति नलो नाम निषधेषु महीपति ।
अश्विनो सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषा ॥ १९०
तस्य वै यदि भार्या त्व भवेथा वरवर्णिनि ।

सफल ते भवेज्जन्म रूप चेद सुमध्यमे ॥ ९९१
त्व चापि रत्न नारीणा नरेषु च नलो वर ।
विशिष्टाया विशिष्टेन सगमो गुणवान् भवेत् ॥ ९९२
एवमुक्ता तु हसेन दमयती विशापते ।
अब्रवीत्तत्र त हस त्वमप्येव नले वद । ९९३
तथेत्युक्त्वाऽडज कन्या विदर्भस्य विशापते ।
पुनरागम्य निषधान् नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ९९४
तत प्रभृति सा दीना विवर्णवदना कृशा ।
बभूव दमयती तु नि श्वासपरमाभवत् ॥ ९९५
ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
न नक्त न दिवा शेते हाहेति रुदती पुन ॥ ९९६
स समीक्ष्य महीपाल स्वा सुता प्राप्तयौवनाम् ।
अपश्यदात्मना कार्यं दमयत्या स्वयवरम् ॥ ९९७
तच्छ्रुत्वा पृथिवीपाला सर्वे हृच्छयपीडिता ।
त्वरिता समुपाजग्मुर्दमयतीमभीप्सव ॥ ९९८
कनकस्तभरुचिर तोरणेन विराजितम् ।
विविशुस्ते नृपा रग महासिंहा इवाचलम् ॥ ९९९
सुकेशातानि चारूणि सुनासाक्षिभ्रुवाणि च ।
मुखानि राज्ञा शोभते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ६००
दमयती ततो रग प्रविवेश शुभानना ।
मुष्णती प्रभया राज्ञा चक्षूषि च मनासि च ॥ ६०१
तस्या गात्रेषु पतिता तेषा दृष्टिर्महात्मनाम् ।
तत्र तत्रैव सक्ताभून्न चचाल च पश्यताम् ॥ ६०२
तत सकीर्त्यमानेषु राज्ञा नामसु भारत ।
ददर्श भैमी पुरुषान् पच तुल्याकृतीनिह ॥ ६०३
सदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानन्नल नृपम् ।
य यं हि ददृशे तेषा त त मेने नल नृपम् ॥ ६०४
कथ हि देवान् जानीयां कथ विद्या नल नृपम् ।
इति सचिंतयती सा वैदर्भी भृशदु खिता ॥ ६०५
वाचा च मनसा चैव नमस्कार प्रयुज्य सा ।

देवेभ्य प्राजलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ॥ ६०६
हसाना वचन श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृत ।
पतित्वे तेन सत्येन देवास्त प्रदिशतु मे ॥ ६०७
मनसा वचसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशतु मे ॥ ६०८
यथा देवै स मे भर्ता विहितो निषधाधिप ।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशतु मे ॥ ६०९
स्व चैव रूप कुर्वतु लोकपाला महेश्वरा ।
यथाहमभिजानीया पुण्यश्लोक नराधिपम् ॥ ६१०
निशम्य दमयत्यास्तत्करुण परिदेवितम् ॥ ६११
निश्चय परम तथ्यमनुराग च नैषधे ।
यथोक्त चक्रिरे देवा समर्था लिंगधारणे ॥ ६१२
सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदास्तब्धलोचनान् ।
हृषितस्रग्रजोहीनान् स्थितानस्पृशत क्षितिम् ॥ ६१३
सा समीक्ष्य तदा देवान्वरयामास नैषधम् ।
विलज्जमाना वस्त्राते जग्राहायतलोचना ।
स्कधदेशेऽसृजत्तस्य स्रज परमशोभनाम् ॥ ६१४
ततो हाहेति सहसा मुक्त शब्दो नराधिपै ।
देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधुसाध्विति भारत ॥ ६१५
तौ परस्परत प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।
तानेव शरण देवान् जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ६१६
प्रहृष्टमनसस्तेऽपि नलायाष्टौ वरान् ददु ॥ ६१७
प्रत्यक्षदर्शन यज्ञे शक्रो गतिमनुत्तमाम् ।
अग्निरात्मभव प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषध ।
लोकानात्मप्रभाश्चैव ददौ तस्मै हुताशन ॥ ६१८
यमस्त्वन्नरस प्रादाद्धर्मे च परमा स्थितिम् ।
अपापतिरपा भाव यत्र वाछति नैषध ॥ ६१९
स्रजश्चोत्तमगधाढ्या सर्वे ते मिथुन ददु ।
वरानेव प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिव गता ॥ ६२०
गतेषु पार्थिवेद्रेषु भीम प्रीतो महामना ।
विवाह कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ६२१

भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ।
अवाप्य नारीरत्नं तद्रेमे शच्येव वृत्रहा ॥ १२२

१४.

बृह० उ०—वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
यातो ददृशुरायात द्वापरं कलिना सह ॥ १२३
श० उ०—द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क यास्यसि ।
क० उ० —देवराज गमिष्यामि दमयत्या स्वयंवरम् ॥ १२४
तमब्रवीत्प्रहस्येंद्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ १२५
क० उ० —देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविंदत ।
तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दडधारणम् ॥ १२६
श० उ० —अस्माभिः समनुज्ञाते दमयत्या नलो वृतः ।
का च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ॥ १२७
योऽधीते चतुरो वेदान् सर्वानाख्यानपंचकान् ।
नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ १२८
यस्मिन्सत्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः ।
अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः ॥ १२९
एवंरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना ॥ १३०
ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
सहतुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ १३१
भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते ।
त्वमप्यक्षान्समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १३२
एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १३३
स नित्यमंतरं प्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरम् ।
अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरंतरम् ॥ १३४
कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य सध्यामन्वास्त नैषधः ।
अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ १३५

तमासाद्य नल वीर पुष्कर परवीरहा ।
दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहु ॥ ६३६
न चक्षमे ततो राजा समाह्वान महामना ।
वैदर्भ्या प्रेक्षमाणाया पणकालममन्यत ॥ ६३७
आविष्ट कलिना द्यूते जायते स्म नलस्तदा ।
तमक्षमदसमत्त सुहृदा न तु कश्चन ॥ ६३८
निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमरिंदमम् ।
तथा तदभवद्द्यूत पुष्करस्य नलस्य च ॥ ६३९
पुष्करेण हृत राज्य यच्चान्यद्वसु किंचन ।
हृतराज्य नल राजन् प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ॥ ६४०
शिष्टा ते दमयन्त्येका पणस्तस्या प्रवर्तताम् ।
पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ॥ ६४१
व्यदीर्यतेव हृदय न चैन किंचिदब्रवीत् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशा ॥ ६४२
एकवासा ह्यसवीतो निश्चक्राम सुदु खित ।
दमयन्त्येकवस्त्राथ गच्छत पृष्ठतोऽन्वयात् ॥ ६४३
क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
ददर्श शकुनान्कांश्चिद्धिरण्यसदृशच्छदान् ॥ ६४४
ततस्तान्परिधानेन वाससा स समावृणोत् ।
तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ ६४५
उत्पतत खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् ।
दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थित दीनमधोमुखम् ॥ ६४६
वयमक्षा सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षव ।
आगता न हि न प्रीति सवाससि गते त्वयि ॥ ६४७
पुण्यश्लोकस्तदा राजन् दमयतीमथाब्रवीत् ।
येषा प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिंदिते । ६४८
इमे ते शकुना भूत्वा वासो भीरु हरति मे ।
वैषम्य परम प्राप्तो दु खितो गतचेतन । ६४९
भर्ता तेऽह निबोधेद वचन हितमात्मन. ।
एते गच्छति बहव पथानो दाक्षिणापथम् ॥ ६५०

अवंतीमृक्षवन्तं च समभिक्रम्य पर्वतम् ।
एष पथा विदर्भानामसौ गच्छति कोशलान् ॥ ६११
तत सबाष्पकलया वाचा दु खेन कर्षिता ।
उवाच दमयती तं नैषध करुण वच ॥ ६१२
उद्वेजते मे हृदय सीदत्यगानि सर्वश ।
तव पार्थिव सकल्प चिंतयत्या पुन पुन ॥ ६१३
हृतराज्य हृतद्रव्य विवस्त्र क्षुच्छ्रमान्वितम् ।
कथमुत्सृज्य गच्छेयमह त्वा निर्जने वने ॥ ६१४
श्रातस्य ते क्षुधार्तस्य चितयानस्य तत्सुखम् ।
वने घोरे महाराज नाशयिष्याम्यह क्लमम् ॥ ६१५
न च भार्यासम किंचिद्विद्यते भिषजा मतम् ।
औषध सर्वदु खेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६१६
नल उ०—एवमेतद्यथात्थ त्व दमयति सुमध्यमे ।
न चाह त्यक्तुकामस्त्वा किमल भीरु शकसे ॥ ६१७
इति ब्रुवन्नलो राजा दमयतीं पुन पुन ।
सात्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्द्धेन सवृताम् ॥ ६१८
तावेकवस्त्रसवीतावटमानावितस्तत ।
क्षुत्पिपासापरिश्रातौ सभा काचिदुपेयतु ॥ ६१९
स वै विवस्त्रो विकटो मलिन पासुगुठित ।
दमयन्त्या सह श्रात सुष्वाप धरणीतले ॥ ६२०
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता तत ।
सहसा दु खमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ६२१
सुप्ताया दमयन्त्या तु नलो राजा विशापते ।
शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ ६२२
किं नु मे स्यादिद कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वत ।
किं नु मे मरण श्रेय परित्यागो जनस्य वा ॥ ६२३
मामिय ह्यनुरक्तैव दु खमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्विय गच्छेत्कदाचित्स्वजन प्रति ॥ ६२४
न चैता तेजसा शक्य. कश्चिद्धर्षयितु पथि ।
यशस्विनी महाभागा भक्ता चेयं पतिव्रता ।

एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्या न्यवर्तत ॥ ६६५
कथं वासो विकर्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया ।
विचिंत्यैव नलो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ ६६६
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ ६६७
तेनार्द्धं वाससश्छित्त्वा निरस्य च परंतप ।
सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनः ॥ ६६८
ततो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
दमयंतीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ ६६९
यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ ६७०
इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्धा भविष्यति ॥ ६७१
कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥ ६७२
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणौ ।
रक्षंतु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ॥ ६७३
एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
कलिनापहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ ६७४
गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।
आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृष्यते ॥ ६७५
नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः ।
जगामैकां वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥ ६७६

१५.

बृ० उ०—अपक्राते नले राजन् दमयंती गतक्लमा ।
अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ ६७७
अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता ।
प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ ६७८
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन् किं जहासि माम् ।
हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥ ६७९
ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।

कथमुत्सृज्य गतासि दक्षा भार्यामनुव्रताम् ॥ ६८०
शक्यसे ता गिर सम्यक् कर्तुं मयि नरेश्वर ।
यास्तेषा लोकपालाना सनिधौ कथिता पुरा ॥ ६८१
नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्याना पुरुषर्षभ ।
यत्र काता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ६८२
पर्याप्त परिहासोऽयमेतावत्पुरुषर्षभ ।
भीताहमतिदुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ६८३
दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष दृष्टोऽसि नैषध ।
आच्छाद्य गुल्मैरात्मान किं मा न प्रतिभाषसे ॥ ६८४
नृशस बत राजेंद्र यन्मामेवगतामिह ।
विलपतीं समागम्य नाश्वासयासि पार्थिव ॥ ६८५
कथ नु राजस्तृषित क्षुधित श्रमकर्षित ।
सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन् भविष्यसि ॥ ६८६
तत सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दु खिता ॥ ६८७
मुहुरुत्पतते बाला मुहु पतति विह्वला ।
मुहुरालीयते भीता मुहु क्रोशति रोदिति ॥ ६८८
ता क्रदमानामत्यर्थमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
जग्राह सहसा ग्राहो महाकाय क्षुधान्वित ॥ ६८९
सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिप्लुता ।
नात्मान शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ ६९०
हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ।
ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ॥ ६९१
श्रातस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ।
कः श्रम राजशार्दूल नाशयिष्यति तेऽनघ ॥ ६९२
तत कश्चिन्मृगव्याध उरगेणायतेक्षणाम् ।
ग्रस्ता दृष्ट्वा क्रदमाना समभिक्रम्य वेगत ॥ ६९३
मुखत पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ।
निर्विचेष्ट भुजग तं मुमोचाथ तपस्विनीम् ॥ ६९४
तामर्धवस्त्रसवीता पीनश्रोणिपयोधराम् ।

सुकुमारानवद्यांगीं पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ ६९५
लक्षयित्वा मृगव्याध कामस्य वशमीयिवान् ॥ ६९६
दमयन्त्यपि त दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
तीव्ररोषसमाविष्टा पतिराज्यविनाकृता ।
अतीतवाक्पथे काले शशापैन रुषान्विता ॥ ६९७
यद्यह नैषधादन्य मनसापि न चिंतये ।
तथाय पतता क्षुद्रो गतासुर्मृगजीवन ॥ ६९८
उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवन ।
व्यसु पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुम ॥ ६९९
सा निहत्य मृगव्याध प्रतस्थे कमलेक्षणा ॥ ७००
वन प्रतिभय शून्य झिल्लिकागणनादितम् ।
वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती सती ॥ ७०१
भर्तृशोकपरीतागी विललाप सुदु खिता ।
हा वीर नल नामाह नष्टा किल तवानघ ।
अस्यामटव्या घोराया कि मा न प्रतिभाषसे ॥ ७०२
महाराज महारण्ये अहमेकाकिनी सती ।
दमयन्त्यभिभाषे त्वा कि मा न प्रतिभाषसे ॥ ७०३
शार्दूलोऽभिमुखो ह्येति व्रजाम्येनमशकिता ॥ ७०४
भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभु ।
विदर्भराजतनया दमयंतीति विद्धि माम् ॥ ७०५
पतिमन्वेषतीमेकां कृपणा शोककर्षिताम् ।
आश्वासय मृगेंद्रेह यदि दृष्टो नलस्त्वया ॥ ७०६
अथवा त्व वनपते नल यदि न शससि ।
मा खादय मृगश्रेष्ठ दु खादस्माद्विमोचय ॥ ७०७
एवमादीनि पृच्छती मृगान्वृक्षान्सपर्वतान् ।
गच्छती सा चिराद्बाला पुरमासादयन्महत् ॥ ७०८
अथ वस्त्रार्धसवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
ता विह्वला कृशा दीना मुक्तकेशीममार्जिताम् ॥ ७०९
उन्मत्तामिव गच्छतीं ददृशु पुरवासिन ।
अनुजग्मुस्तत्र बाला ग्रामिपुत्रा॰ कुतूहलात् ॥ ७१०

ता प्रासादगता पश्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ।
धात्रीमुवाच चैवैनामानयेह ममातिकम् ॥ ७११
तामश्रुपरिपूर्णाक्षी विलपतीं पतिं बहु ।
राजमाताब्रवीदार्ता भैमीमार्तस्वरा स्वयम् ॥ ७१२
वसस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।
मृगयिष्यति ते भद्रे भर्तार पुरुषा मम ॥ ७१३
सा तत्र पूज्यमाना वै दमयती व्यनदत ।
सर्वकामै सुविहितैर्निरुद्वेगावसत्तदा ॥ ७१४
उत्सृज्य दमयतीं तु नलो राजा विशापते ।
ददर्श दाव दह्यत महातं गहने वने ॥ ७१५
तत्र शुश्राव शब्द वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।
आभिधाव नलेत्युच्चै पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ ७१६
मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्ने प्रविश्य च ।
नाग गृहीत्वा स प्रायाद्देश दावविवर्जितम् ॥ ७१७
उवाच नागो मा विद्धि नाग कर्कोटक नृप ।
पदानि कानिचिद्गच्छ श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ ७१८
तत सख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे ।
तस्य दष्टस्य तद्रूप क्षिप्रमतरधीयत ॥ ७१९
तत कर्कोटको नाग सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
मया तेऽतर्हित रूप न त्वा विद्युर्जना इति ॥ ७२०
यत्कृते चासि निकृतो दु खेन महता नल ।
विषेण स मदीयेन त्वयि दु ख निवत्स्यति ॥ ७२१
गच्छ राजन्नित सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुण ॥ ७२२
स्वरूप च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्व नराधिप ।
अनेन वाससा च्छन्न स्वरूप प्रतिपत्स्यसे ॥ ७२३
ततश्चान्तर्हिते नागे अयोध्या प्रययौ नल ।
ऋतुपर्णस्य नगरे न्यवसत्तेन पूजित ॥ ७२४

१६.

बृ० उ०—हृतराज्ये नले भीम सभार्ये प्रेष्यता गते ।
द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ ७२५
ततश्चेदिपुरीं रम्या सुदेवो नाम ब्राह्मण ।
विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ॥ ७२६
पूर्णचन्द्रनिभा श्यामा चारुवृत्तपयोधराम् ।
निबद्धा धूमजालेन प्रभामिव विभावसो ॥ ७२७
मलपकानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव चोद्धृताम् ।
पतिशोकाकुला दीना शुष्कश्रोता नदीमिव ॥ ७२८
विध्वस्तपर्णकमला वित्रासितविहङ्गमाम् ।
हस्तिहस्तपरामृष्टा व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ ७२९
चद्रलेखामिव नवा व्योम्नि नीलाभ्रसवृताम् ।
देह धारयतीं दीन भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ ७३०
भर्ता नाम पर भार्याभूषण भूषणैर्विना ।
एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ॥ ७३१
रुरोद च भृश राजन् वैदर्भीं शोककर्षिता ।
दृष्ट्वा सुदेव सहसा भ्रातुरिष्ट द्विजोत्तमम् ॥ ७३२
अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चात पुरात्तदा ।
जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ७३३
तथ्य ज्ञात्वा सुनदा च राजमाता च भारत ।
रुदत्यौ ता परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतु ॥ ७३४
उत्सृज्य बाष्प शनकै राजमातेदमब्रवीत् ।
भगिन्या दुहिता मेसि पिशुनानेन सूचिता ॥ ७३५
तत सा न चिरादेव विदर्भानगमत्पुन ।
ता तु बधुजन सर्व प्रहृष्टः समपूजयत् ॥ ७३६
सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्मनि भाविनी ।
विश्राता मातर राजन्निद वचनमब्रवीत् ॥ ७३७
मा चेदिच्छसि जीवतीं मात सत्य ब्रवीमि ते ।
यतस्व नरवीरस्य नलस्यानयने खलु ॥ ७३८
दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदु खिता ।
बाष्पेण पिहिता राज्ञी नोत्तर किंचिदब्रवीत् ॥ ७३९

तदवस्था च ता दृष्ट्वा सर्वमत पुर तदा ।
हाहाभूतमतीवासीद्भृश च प्ररुरोद ह ॥ ७४०
ततो भीम महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ।
दमयती तव सुता भर्तारमनुशोचति ॥ ७४१
अपाकृष्य च लज्जा सा स्वयमुक्तवती नृप ।
प्रयततु तव प्रेष्या पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ॥ ७४२
ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा ।
दमयतीमथो सृत्वा प्रस्थितास्ते तथाब्रुवन् ॥ ७४३
अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विद वच ।
ब्रूयास्त जनससत्सु तत्र तत्र पुन पुन ॥ ७४४
क नु त्व कितव छित्त्वा वस्त्रार्ध प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्ता प्रिया प्रिय ॥ ७४५
सा वै यथा त्वयादिष्टा तथा ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
दह्यमाना भृश बाला वस्त्रार्द्धेनाभिसवृता ॥ ७४६
तस्या रुदत्या सतत तेन शोकेन पार्थिव ।
प्रसाद कुरु वै वीर प्रतिवाक्य वदस्व च ॥ ७४७
एवमन्यच्च वक्तव्य कृपा कुर्याद्यथा मयि ।
वायुना धूयमानो हि वन दहति पावक ॥ ७४८
भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ।
तन्नष्टमुभय कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ ७४९
ख्यात प्राज्ञ कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान्सदा ।
सवृत्तो निरनुक्रोश शके मद्भाग्यसक्षयात् ॥ ७५०
एवमुक्तास्त्वगच्छस्ते ब्राह्मणा सर्वतोदिशम् ।
नल मृगयितु राजस्तदा व्यसनिन तथा ॥ ७५१
अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विज ।
प्रत्येत्य नगर भैमीमिद वचनमब्रवीत् ॥ ७५२
नैषध मृगयाणेन दमयति मया नलम् ।
अयोध्या नगरीं गत्वा भागासुरिरुपस्थित ॥ ७५३
श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीय स महाजने ।
तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किचिदृतुपर्णो नराधिप ॥ ७५४

अनुज्ञात तु मा राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।
ऋतुपर्णस्य भूपस्य विरूपो ह्रस्वबाहुक ॥ ७५५
शीघ्रयानेषु कुशलो मिष्टकर्ता च भोजने ।
विनिश्वस्य च बहुशो रुदित्वा च पुन पुन ।
कुशल चैव मा पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७५६
वैषम्यमपि सप्राप्ता गोपायति कुलस्त्रिय ।
आत्मानमात्मना सत्यो जित स्वर्गो न सशय ॥ ७५७
रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यति कदाचन ।
प्राणाश्चारित्रकवचान्धारयति वरस्त्रिय ॥ ७५८
विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ ७५९
प्राणयात्रापरिप्रेप्सो शकुनैर्हृतवासस ।
आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ७६०
सत्कृताऽसत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
भ्रष्टराज्य श्रिया हीन क्षुधितं व्यसनाऽऽप्लुतम् ॥ ७६१
तस्य तद्वचन श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागत ।
श्रुत्वा प्रमाण भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ ७६२
एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी दमयती शोककर्षिता ।
सुदेव द्विजमाभाष्य अब्रवीन्मातृसनिधौ ॥ ७६३
गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिन नृपम् ।
ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि सपतान्निव कामग ॥ ७६४
आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयती स्वयवरम् ।
तथा च गणित काल श्वोभूते स भविष्यति ॥ ७६५
एव तया तथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
स सांत्वयन्सुवचसा बाहुक प्रत्यभाषत ॥ ७६६
विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयत्या स्वयवरम् ।
एकाह्ना हयतत्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥ ७६७
एवमुक्तस्य कौंतेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
व्यदीर्यत मनो दु खात्प्रदध्यौ च महामना ॥ ७६८
दमयती वदेदेतत्कुर्याद्दु खेन मोहिता ।

अस्मदर्थे भवेद्वायमुपायश्चिंतितो महान् ॥ ७६९
नृशंसं बत वैदर्भी भर्तृकामा तपस्विनी ।
मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ॥ ७७०
स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुण ।
स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवासाद्गतसौहृदा ।
मम शोकेन सविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ॥ ७७२
नैव सा कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषत ।
यदत्र सत्य वाऽसत्य गत्वा वेत्स्यामि निश्चितम् ॥ ७७३
इति सचिंत्य मनसा प्रत्यजानान्नराधिपम् ।
तत. परीक्षामश्वाना चक्रे राजन्स बाहुक ॥ ७७४
अध्यगच्छत्कृशानश्वान्समर्थानध्वनि क्षमान् ।
तेजोबलसमायुक्तान्पृथुप्रोथान्महाहनून् ॥ ७७५
शुद्धान्दशभिरावर्तै सिंधुजान्वातरहस ।
ततो युक्त रथ राजा समारोहत्त्वरान्वित ॥ ७७६
ते चोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन हयोत्तमा ।
समुत्पेतुरथाकाश रथिन मोहयन्निव ॥ ७७७
स नदी पर्वताश्चैव वनानि च सरासि च ।
अचिरेणातिचक्राम खेचर खे चरन्निव ॥ ७७८
तथा प्रयाते तु रथे पटो निपतितो नृप ।
–निगृह्णीष्व महाबाहो पटमानयता मम ॥ ७७९
–योजन समतिक्रातो नाहर्तु शक्यते रथ. ॥ ७८०
एवमुक्तो नलेनाथ आससाद बिभीतकम् ।
त दृष्ट्वा बाहुक राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ ७८१
सर्व सर्व न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
ममापि सूत पश्य त्व सख्याने परम बलम् ॥ ७८२
प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्या प्रशाखिका ।
आभ्या फलसहस्रे द्वे पचोन शतमेव च ॥ ७८३
ततो रथमवस्थाप्य राजान बाहुकोऽब्रवीत् ।
अथात्र गण्यते राजन्विद्यते न परोक्षता ॥ ७८४
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं शातयामास त द्रुमम् ।

गणयित्वा च त प्राह तावत्येव फलानि तु ॥ ७८५
नल० उ०—अत्यद्भुतमिद राजन्दृष्टवानस्मि ते बलम् ।
ऋतु० उ०—विद्धचक्षहृदयज्ञ मा सख्याने च विशारदम् ॥ ७८६
बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमा मम ।
मत्तोऽपि चाश्वहृदय गृहाण पुरुषर्षभ ॥ ७८७
ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुक कार्यगौरवात् ।
हयज्ञानस्य लोभाच्च ता विद्या प्रददौ नले ॥ ७८८
तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निसृत कलि ।
कर्कोटकविष तीक्ष्ण मुखात्सततमुद्वहन् ॥ ७८९
ततो विषविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलि ।
त शप्तुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नल ॥ ७९०
तमुवाच कलिर्भीतो वेपमान कृताञ्जलि ।
कोप सयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥ ७९१
ये हि त्वा मनुजा लोके कीर्तयिष्यत्यतन्द्रिता ।
मत्प्रसूत भय तेषा न कदाचिद्भविष्यति ॥ ७९२
एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मन ।
ततो भीत कलि क्षिप्र प्रविवेश बिभीतकम् ।
बिभीतकश्चाप्रशस्त सवृत्त कलिसश्रयात् ॥ ७९३
नलोऽपि नोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
हयान्विदर्भाभिमुखो द्विजानिव पुन पुन ॥ ७९४
ततो विदर्भान्सप्राप्त सायाह्ने प्राविशत्पुरम् ।
नादयन्रथघोषेण सर्वा स विदिशो दश ॥ ७९५
दमयन्त्यपि शुश्राव रथघोष नलस्य तम् ॥ ७९६
दम० उ०—यथासौ रथनिर्घोष पूरयन्निव मेदिनीम् ।
ममाह्लादयते चेतो नल एष महीपति ॥ ७९७
यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ।
प्रविशामि सुखस्पर्शं न भविष्याम्यसशयम् ॥ ७९८
यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषध ।
अद्य चामीकरप्रख्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ ७९९
गुणांस्तस्य स्मरंत्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।

हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ॥ ८००
एवं विलपमाना सा नष्टसञ्ज्ञेव भारत ।
आरुरोह महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदृक्षया ॥ ८०१
सा ददर्शाथ शोकार्ता बाहुकं न च नैषधम् ।
शङ्कमाना च भर्तारं बाहुकं पुनरिंगितैः ॥ ८०२
केशिनीं प्रेषयामास बाहुकस्य परीक्षणे ।
ज्ञात्वा च बहुभिश्चिह्नैर्नलं पित्रे न्यवेदयत् ॥ ८०३
सा च पित्राऽभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ८०४
तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयंतीं नलो नृपः ।
आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ८०५
ततः काषायवसना जटिला मलपंकिनी ।
बाष्पगद्गदया वाचा बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८०६
पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ ८०७
अनागसं प्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ ८०८
साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स पुरा मया ।
अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ ८०९
दमयत्या ब्रुवत्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ।
शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्रवद्बहु ॥ ८१०
अतीव कृष्णसाराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्तामिदमब्रवीत् ॥ ८११
मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ ८१२
मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ ८१३
विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः ।
त्वदर्थं विपुलश्रोणि नहि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ ८१४
कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।

उत्सृज्य वरयेदन्य यथा त्व भीरु कर्हिचित् ॥ ८१५
दूताश्चरति पृथिवीं कृत्स्ना नृपतिशासनात् ।
भैमी किल स्म भर्तार द्वितीय वरयिष्यति ॥ ८१६
स्वैरवृत्तो यथाकाममनुरूपमिवात्मन ।
श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भागासुरिरुपस्थित ॥ ८१७
दमयती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
प्राजलिर्वेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ ८१८
उपायोऽय मया दृष्टो नैषधाऽऽनयने तव ।
त्वामृते नहि लोकोऽन्य एकाह्ना पृथिवीपते ।
समर्थो योजनशत गतुमश्वैर्नराधिप ॥ ८१९
स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ।
यथा नासत्कृत किंचिन्मनसापि चराम्यहम् ॥ ८२०
अय चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागति ।
एष मे मुचतु प्राणान्यदि पाप चराम्यहम् ॥ ८२१
यथा चरति तिग्माशु परेण भुवन सदा ।
स मुचतु मम प्राणान्यदि पाप चराम्यहम् ॥ ८२२
चद्रमा सर्वभूतानामतश्चरति साक्षिवत् ।
स मुचतु मम प्राणान्यदि पाप चराम्यहम् ॥ ८२३
एते देवास्त्रय कृत्स्न त्रैलोक्य धारयति वै ।
विब्रुवन्तु यथा सत्यमेतद्देवास्त्यजतु माम् ॥ ८२४
एवमुक्तस्तथा वायुरतरिक्षादभाषत ।
नैषा कृतवती पाप नल सत्य ब्रवीमि ते ॥ ८२५
तथा ब्रुवति वायौ च पुष्पवृष्टि पपात ह ।
देवदुदुभयो नेदुर्ववौ च पवन शिव ॥ ८२६
तदद्भुतमय दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत ।
दमयत्या विशका तामुपाकर्षदरिंदम ॥ ८२७
तत स्ववस्त्रमजर प्रावृणोद्वसुधाधिप ।
सस्मृत्य नागराज त ततो लेभे स्वक वपु ॥ ८२८
स्वरूपिण तु भर्तार दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिंदिता ॥ ८२९

तत स्वोरसि विन्यस्य वक्त्र तस्य शुभानना ।
परीता तेन दु खेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ ८३०
तथैव मलदिग्धागीं परिष्वज्य शुचिस्मिताम् ।
सुचिर पुरुषव्याघ्रस्तस्थौ शोकपरिप्लुत ॥ ८३१
ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयतौ पुरातनम् ।
वने विचरित सर्वमूचतुर्मुदितौ नृप ॥ ८३२
स चतुर्थे ततो वर्षे सगम्य सह भार्यया ।
सर्वकामै सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमा मुदम् ॥ ८३३
दमयत्यपि भर्तारमासाद्याप्यायिता भृशम् ।
अर्धसजातशस्येव तोय प्राप्य वसुधरा ॥ ८३४
अथ ता व्युषितो रात्रिं नलो राजा स्वलकृत ।
वैदर्भ्या सहित काले ददर्श वसुधाधिपम् ॥ ८३५
ततोऽभिवादयामास प्रयत श्वशुर नल ।
ततो नु दमयती च ववदे पितर शुभा ॥ ८३६
ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्मिन नलम् ।
तमानाय्य नल राजा क्षमयामास पार्थिवम् ॥ ८३७
स च त प्रददौ विद्या पूर्वमेव प्रतिश्रुताम् ।
सोऽपि लब्ध्वा हयज्ञान ययौ स्वपुरमेव च ॥ ८३८
नलोऽथ निषधान् गत्वा जित्वाक्षैश्चापि पुष्करम् ।
स्वपुर प्रेषयामास परिष्वज्य पुन पुन ॥ ८३९
एव सप्राप्तराज्यश्रीर्दमयन्त्या च सगत ।
वर्तयामास मुदितो देवराडिव नेदुन् ॥ नन्दने ८४०
दु खमेतादृश प्राप्तो नल परपुरजय ।
देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ८४१
एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते ।
दु खमासादित घोर प्राप्तश्चाभ्युदय पुन ॥ ८४२
त्व पुनर्भ्रातृसहित कृष्णया चैव पाडव ।
रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिंतयन् ॥ ८४३
ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदागपारगै ।
नित्यमन्वास्यसे राजस्तत्र का परिदेवना ॥ ८४४

श्रुत्वेतिहास नृपते समाश्वसिहि मा शुच ।
व्यसने त्व महाराज न विषीदतुमर्हसि ॥ ८४५

कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षे कीर्तन कलिनाशनम् ॥ ८४६

अस्थिरत्व च सचिंत्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।
तस्योदये व्यये चापि न चितायितुमर्हसि ॥ ८४७

भय पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मा पुन ।
अक्षज्ञ इति तत्तेऽह नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ ८४८

वेदाऽक्षहृदय कृत्स्नमह सत्यपराक्रम ।
उपपद्यस्व कौतेय प्रसन्नोऽह ब्रवीमि ते ॥ ८४९

ततोऽक्षहृदय प्रादाद्बृहदश्वो महात्मने ।
दत्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्प्रष्टु महातपा ॥ ८५०

१७

वै० उ०—लोमश सुमहातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ।
त पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणास्तथा ।
उपातिष्ठन्महाभाग दिवि शक्रमिवामरा ॥ ८५१

स पृष्ट पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामना ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाडवान् ॥ ८५२

सरचन्नस्मि कौतेय सर्वान्लोकान्यदृच्छया ।
गत शक्रस्य भवन तत्रापश्य सुरेश्वरम् ॥ ८५३

तव च भ्रातर वीरमपश्य सव्यसाचिनम् ।
शक्रस्यार्धासनगत तत्र मे विस्मयो महान् ॥ ८५४

यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं भरतर्षभ ।
तदस्त्रमाप्त पार्थेन रुद्रादप्रतिम विभो ॥ ८५५

तत्समत्र ससहार सप्रायश्चित्तमगलम् ।
वज्रमस्त्राणि चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर ॥ ८५६

यमात्कुबेराद्वरुणादिंद्राच्च कुरुनदन ।
अस्त्राण्यवाप्तवान्पार्थो दिव्यान्यस्मितविक्रम ॥ ८५७

विश्वावसोस्तु तनयाद्गीत नृत्य च साम च ।
वादित्र च यथान्याय प्रत्यविंदद्यथाविधि ॥ ८५८

सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्जुनस्य च ।
रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वा चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८५९
द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनंदन ।
इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ८६०
इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ ८६१
त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञ सत्यसंगर ।
विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ ८६२
यु० उ०—न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ॥ ८६३
भवता संगमो यस्य भ्राता चैव धनंजयः ।
वासवः स्मरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ ८६४
यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।
धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ ८६५
ततः कुंतीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ ८६६
लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
धौम्येन सहिता वीरास्तथा तैर्वनवासिभिः ।
मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ ८६७
कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः ।
अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्ततः ॥ ८६८
इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यैः रथैः परिचतुर्दशैः ।
महानसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ ८६९
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः समार्गणाः ।
प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पांडवा जनमेजय ॥ ८७०
ते तथा सहिता वीरा वसतस्तत्र तत्र ह ।
क्रमेण पृथवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ ८७१
ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पांडवा नृप ।
कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥ ८७२
कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च भारत ।
कालकोट्यां विषप्रस्थे गिरावुष्य च कौरवाः ।

बाहुदाया महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ८७३
प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।
गंगायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ॥ ८७४
तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
जग्मुः पाण्डुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ८७५
ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसंस्कृतम् ॥ ८७६
नगो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।
ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ॥ ८७७
अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ॥ ८७८
लो० उ०—एषा भागीरथी पुण्या देवगंधर्वसेविता ।
वातेरिता पताकेव विराजति नभस्तले ॥ ८७९
भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ।
यत्रोपस्पृष्टवान् रामो हृतं तेजस्तदाप्तवान् ॥ ८८०
ततः प्रयातः कौंतेय क्रमेण भरतर्षभ ।
नंदामपरनंदां च नद्यौ पापभयापहे ॥ ८८१
पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
अचिंत्यानद्भुतान्भावान्ददर्श सु बहून्नृप ॥ ८८२
ततस्तत्र समाप्लुत्य गात्राणि सगणो नृप ।
जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शीतजलां शुभाम् ॥ ८८३
लो० उ०—विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते ।
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ॥ ८८४
ऋष्यशृंगः सुतो यस्य तपस्वी संयतेंद्रियः ।
तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ॥ ८८५
ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय ।
आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्यथ ॥ ८८६
स सागरं समासाद्य गंगायाः संगमे नृप ।
नदीशतानां पंचानां मध्ये चक्रे समाप्लवम् ॥ ८८७
ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिंगान् प्रति भारत ॥ ८८८

ततो वैतरणीं सर्वे पाडवा द्रौपदी तथा ।
अवतीर्य महाभागास्तर्पयाचक्रिरे पितृन् ॥ ८८९
तत कृतस्वस्त्ययनो महात्मा युधिष्ठिर सागरमभ्यगच्छत् ।
कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वे महेंद्रमासाद्य निशामुवास ॥ ८९०
स वृत्तवास्तेषु कृताभिषेक सहानुज पार्थिवपुत्रपौत्र ।
समुद्रगा पुण्यतमा प्रशस्ता जगाम पारिक्षित पाडुपुत्र ॥ ८९१
द्विजातिमुख्येषु धन विसृज्य गोदावरीं सागरमभ्यगच्छत् ।
ततो विपाप्मा द्रविडेषु राजन् समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ॥ ८९२
अगस्त्यतीर्थं च महापवित्र नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ।
स तानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ॥ ८९३
क्रमेण गच्छन् परिपूर्णकाम शूर्पारक पुण्यतम ददर्श ।
तत्रोदधे कचिदतीत्य देश ख्यात पृथिव्या वनमाससाद ॥ ८९४
स तत्र तामध्यधनुर्धरस्य वेदीं ददर्शायतपीनबाहु ।
ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसघै समावृता पुण्यकृदर्चनीयाम् ॥ ८९५
स तेन तीर्थेन तु सागरस्य पुन प्रयात सह सोदरीयै ।
द्विजै पृथिव्या प्रथित महद्भिस्तीर्थं प्रभास समुपाजगाम ॥ ८९६
तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ युधिष्ठिर जग्मतुराजमीढम् ।
ते वृष्णय पाडुसुतान्समीक्ष्य भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ।
अनर्हतीं द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा सुदु खिताश्चक्रुशुरार्तनादम् ॥ ८९७
विसृज्य कृष्ण त्वथ धर्मराजो विदर्भराजोपचिता सुतीर्थाम् ।
जगाम पुण्या सरितं पयोष्णीं सभ्रातृभृत्य सह लोमशेन ॥ ८९८

१८

वै० उ०—स पयोष्ण्या नरश्रेष्ठ स्नात्वा वै भ्रातृभि सह ।
वैडूर्यपर्वत चैव नर्मदा च महानदीम् ।
समागमत तेजस्वी भ्रातृभि सहितोऽनघ ॥ ८९९
लो० उ०—सैंधवारण्यमासाद्य कुल्याना कुरु दर्शनम् ।
पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जल स्पृश ॥ ९००
आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिदशाना युधिष्ठिर ॥ ९०१

यमुना चाक्षयस्रोता कृष्णश्चेह तपोरत ।
अत्र राजा महेष्वासो माधाताऽयजत स्वयम् ॥ ९०२
एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी ।
एतद्विनशन नाम सरस्वत्या विशापते ॥ ९०३
द्वार निषादराष्ट्रस्य येषां दोषात्सरस्वती ।
प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मा विदु ॥ ९०४
एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।
एतद्विष्णुपद नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
एष रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ९०५
काश्मीरमडल चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ।
महर्षिभिश्चाध्युषित पश्येद भ्रातृभि सह ॥ ९०६
एतद्द्वार महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ ९०७
एष वातिकखडो वै प्रख्यात सत्यविक्रम. ।
नात्यवर्तत यद्द्वार विदेहादुत्तर च यः ॥ ९०८
ह्रदश्च कुशवानेष यत्र पद्म कुशेशयम् ।
वितस्ता पश्य राजेंद्र सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ ९०९
महर्षिभिश्चाध्युषिता शीततोया सुनिर्मलाम् ।
एषा मधुविला राजन् समगा सप्रकाशते ॥ ९१०
एतत्कर्दमिल नाम भरतस्याभिषेचनम् ।
एते कनखला राजन्नृषीणा दयिता नगा ॥ ९११
एषा प्रकाशते गगा युधिष्ठिर महानदी ।
उशीरबीज मैनाक गिरिश्वेत च भारत ॥ ९१२
समतीतोऽसि कौतेय कालशैल च पार्थिव ।
एषा गगा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ॥ ९१३
स्थान विरजस पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ।
एतद्वै मानुषेनाद्य न शक्य द्रष्टुमद्भुतम् ॥ ९१४
श्वेत गिरिं प्रवेक्ष्यामो मदर चैव पर्वतम् ।
यत्र मणिवरो यक्ष कुबेरश्चैव यक्षराट् ॥ ९१५
दुर्गमा. पर्वता पार्थ समाधिं परम कुरु ।
एतद्विकीर्णं सुश्रीमत् कैलासशिखरोपमम् ॥ ९१६

यत्पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिम स्थितम् ।
एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मन ॥ ९१७
पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना ।
दैत्यो विनिहतस्तात सुरराजहितैषिणा ॥ ९१८
वैं० उ० —ते शूरास्ततधन्वानस्तूणवत समार्गणा ।
बद्धगोधागुलित्राणा खड्गवतोऽमितौजस ॥ ९१९
परिगृह्य द्विजश्रेष्ठान् ज्येष्ठा सर्वधनुष्मताम् ।
पाचालीसहिता राजन् प्रययुर्गंधमादनम् ॥ ९२०
सरासि सरितश्चैव पर्वताश्च वनानि च ।
वृक्षाश्च बहुलच्छायान् ददृशुर्गिरिमूर्धनि ॥ ९२१
चेरुरुच्चावचाकारान् देशान्विषमसकटान् ।
पश्यतो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ९२२
प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वत गधमादनम् ।
चडवात महद्वर्ष प्रादुरासीद्विशापते ॥ ९२३
ततो रेणु समुद्भूत सपत्रबहुलो महान् ।
पृथिवीं चातरिक्ष च द्या चैव सहसाऽऽवृणोत् ॥ ९२४
न चापि शेकुस्तत्कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ।
न चापश्यस्ततोऽन्योन्य तमसावृतचक्षुष ।
आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ ९२५
द्रुमाणा वातभग्नाना पतता भूतलेऽनिशम् ।
अन्येषा च महीजाना शब्द समभवन्महान् ॥ ९२६
द्यौ स्वित्पतति कि भूमिर्दीर्यते पर्वतो नु किम् ।
इति ते मेनिरे सर्वे पवनेनापि मोहिता ॥ ९२७
ते पथानतरान्वृक्षान् वल्मीकान्विषमाणि च ।
पाणिभि परिमार्गंतो भीता वायोर्निलिल्यिरे ॥ ९२८
तत कार्मुकमादाय भीमसेनो महाबल ।
कृष्णामादाय सगम्य तस्थावाश्रित्य पादपम् ॥ ९२९
मदीभूते तु पवने तस्मिन्रजसि शाम्यति ।
महद्भिर्जलधारौघैर्वर्षमभ्याजगाम ह ॥ ९३०
भृश चटचटाशब्दो वज्राणा क्षिप्यतामिव ।

ततस्ताश्चचलाभासश्चेरुरभ्रेषु विद्युत ॥ ९३१
ततोऽश्मसहिता धारा सवृण्वत्य समतत ।
प्रपेतुरनिश तत्र शीघ्रवातसमीरिता ॥ ९३२
तत्र सागरगा ह्याप कीर्यमाणा समतत ।
प्रादुरासन्सकलुषा फेनवत्यो विशापते ॥ ९३३
वहन्त्यो वारि बहुल फेनोडुपपरिप्लुतम् ।
परिसस्रुर्महाशब्दा प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ ९३४
तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समता गते ।
गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ ९३५
निर्जग्मुस्ते शनै सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
प्रतस्थिरे पुनर्वीरा पर्वत गधमादनम् ॥ ९३६
क्रोशमात्र प्रयातेषु पाडवेषु महात्मसु ।
पद्भ्यामनुचिता गतु द्रौपदी समुपाविशत् ॥ ९३७
श्राता दु खपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
सौकुमार्याच्च पाचाली समुमोह तपस्विनी ॥ ९३८
ता पतर्ती वरारोहा भज्यमाना लतामिव ।
नकुल समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ९३९
तामवेक्ष्य तु कौतेयो विवर्णवदना कृशाम् ।
अकमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुर ॥ ९४०
कथं वेश्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
भूमौ निपतिता शेते सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ ९४१
सुकुमारौ कथ पादौ मुख च कमलप्रभम् ।
मत्कृतेऽद्य वरार्हाया. श्यामता समुपागतम् ॥ ९४२
किमिद द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
आदाय कृष्णा चरता वने मृगगणायुते ॥ ९४३
सुख प्राप्स्यसि कल्याणि पाडवान् प्राप्य वै पतीन् ।
इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ॥ ९४४
तत्सर्वमनवाप्येय श्रमशोकाध्वकर्शिता ।
शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभि ॥ ९४५
तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।

धौम्यप्रभृतय सर्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमा ॥ ९४६
ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् ।
रक्षोघ्नाश्च तथा मन्त्रान् जेपुश्चक्रुश्च ते क्रिया ॥ ९४७
स्पृश्यमाना करै शीतै पाण्डवैश्च मुहुर्मुहु ।
सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ॥ ९४८
पाचाली सुखमासाद्य लेभे चेत शनै शनै ॥ ९४९
परिगृह्य च ता दीना कृष्णामजिनसस्तरे ।
पार्था विश्रामयामासुर्लब्धसज्ञा तपस्विनीम् ॥ ९५०
उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिद वच ।
बहव पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमा ।
तेषु कृष्णा महाबाहो कथ नु विचरिष्यति ॥ ९५१
भी० उ०—त्वा राजन् राजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभ ।
स्वय नेष्यामि राजेंद्र मा विषादे मन कृथा ॥ ९५२
हैडिंबश्च महावीर्यो विहगो मद्बलोपम ।
वहेदनघ सर्वान्नो वचनात्ते घटोत्कच ॥ ९५३
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।
आदिदेश नरव्याघ्रस्तनय शत्रुकर्शनम् ॥ ९५४
ते त्वाशुगनिभिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाजवै ।
उह्यमाना ययु शीघ्र महदध्वानमल्पवत् ॥ ९५५
तेऽवतीर्य बहून् देशानुत्तराश्च कुरूनपि ।
ददृशुर्विविधाश्चर्य कैलास पर्वतोत्तमम् ॥ ९५६
तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ॥ ९५७
ददृशुस्ता च बदरीं वृत्तस्कधा मनोरमाम् ।
स्निग्धामविरलच्छाया श्रिया परमया युताम् ॥ ९५८
तामुपेत्य महात्मान सह तैर्ब्राह्मणर्षभै ।
अवतेरुस्तत सर्वे राक्षसस्कधत शनै ॥ ९५९
ततस्तमाश्रम रम्य ददृशु पाण्डवा नृप ।
तमसा रहित पुण्यमनामृष्ट रवे करै ।
क्षुत्तृट्शीतोष्णदोषैश्च वर्जित शोकनाशनम् ॥ ९६०
तत्र ते पुरुषव्याघ्रा. परम शौचमास्थिता ।
षड्रात्रमवसन् वीरा धनजयदिदृक्षव ॥ ९६१

१९

तत किंपुरुषावास सिद्धचारणसेवितम् ।
ददृशुर्हृष्टरोमाण पर्वत गधमादनम् ॥ ९६२
विविशु क्रमशो वीरा शरण्य शुभकाननम् ।
शृण्वत प्रीतिजननान् वल्गून् मदकलान् शुभान् ।
श्रोत्ररम्यान् सुमधुरान् शब्दान्खगमुखेरितान् ॥ ९६३
सर्वर्तुफलभाराढ्यान् सर्वर्तुकुसुमोज्वलान् ।
पश्यंत पादपाश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ९६४
सरासि च मनोज्ञानि समताज्जलचारिभि ।
कुमुदै पुडरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलै ॥ ९६५
हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसै ।
पद्मोदरच्युतरज किंजल्कारुणरजितै ॥ ९६६
मजुस्वरैर्मधुकरैर्विरुतान्कमलाकरान् ।
अपश्यस्ते नरव्याघ्रा गधमादनसानुषु ॥ ९६७
तथैव पद्मखडैश्च मडिताश्च समतत ।
शिखडिनीभि सहिताल्लतामडलकेषु च ॥ ९६८
मेघतूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान्भृशम् ।
कृत्वैव केकामधुर सगीत मधुरस्वरम् ॥ ९६९
चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ।
मयूरान्ददृशुर्हृष्टान्नृत्यतो वनलालसान् ॥ ९७०
विवरेषु तरूणा च रुचिर ददृशुश्च ते ।
सिंधुवारास्तथोदारान् मन्मथस्येव तोमरान् ॥ ९७१
सुवर्णवर्णकुसुमान् गिरीणा शिखरेषु च ।
कर्णिकारान्विकसितान् कर्णपूरानिवोत्तमान् ॥ ९७२
तथैव वनराजीनामुदारान्नचितानिव ।
विराजमानास्तेऽपश्यस्तिलकास्तिलकानिव ॥ ९७३
कमलोत्पलकह्लारपुडरीकसुगधिना ।
सेव्यमाना वने तस्मिन् सुखस्पर्शेन वायुना ॥ ९७४
ततो युधिष्ठिरो भीममाहेद प्रीतिमद्वच ।
अहो श्रीमदिद भीम गधमादनकाननम् ॥ ९७५
भ्रमराराबमधुरा नलिनी. फुल्लपंकजा ।

विलोड्यमाना पश्येमा करिभि सकरेणुभि ॥ ९७६
पश्य भीम शुभान्देशान् देवाक्रीडान्समतत ।
पत्रिण पुष्पितानेतान् सपतति महाद्रुमान् ॥ ९७७
रक्तपीतारुणा पार्थ पादपाग्रगता खगा ।
वदति मधुरा वाच सर्वभूतमनोरमा ॥ ९७८
बहुतालसमुत्सेधा शैलशृगपरिच्युता ।
नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधारा पतति च ॥ ९७९
शोभयति महाशैल नानारजतधातव ।
क्वचिदजनवर्णाभा क्वचित्काचनसन्निभा ॥ ९८०
धातवो हरितालस्य क्वचिद्धिंगुलकस्य च ।
मन शिलागुहाश्चैव सध्याभ्रनिकरोपमा ॥ ९८१
गधर्वा सह कताभिर्यथोक्त वृषपर्वणा ।
दृश्यते शैलशृगेषु पार्थ किंपुरुषै सह ॥ ९८२
गीताना समतालाना तथा साम्ना च निस्वन ।
श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहर ॥ ९८३
महागगामुदीक्षस्व पुण्या देवनदीं शुभाम् ।
कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिंनरसेविताम् ॥ ९८४
ते प्रीतमनस शूरा प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
नातृप्यन्पर्वतेंद्रस्य दर्शनेन परतपा ॥ ९८५
उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपै ।
आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेराश्रम ददृशुस्तदा ॥ ९८६
तत कदाचिद्धरिसप्रयुक्त महेंद्रवाह सहसोपयातम् ।
विद्युत्प्रभ प्रेक्ष्य महारथाना हर्षोऽर्जुन चिंतयता बभूव ॥ ९८७
बभूव तेषा परमप्रहर्षस्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् ।
स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली ननद राजानमभिप्रशसन् ॥ ९८८

२०

ततो रजन्या व्युष्टाया धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
भ्रातृभि सहित सर्वैरवंदत धनजय ।
कृष्णया चैव बीभत्सुर्द्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ ९८९
अभिवादयमान त मूर्ध्न्युपाघ्राय पाडव ।

हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ ९९०
कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ९९१
अ० उ०—शृणु हंत महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
शतक्रतुमहं देवं भगवंतं च शंकरम् ॥ ९९२
विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिमर्दन ।
भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ ९९३
तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ।
द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ॥ ९९४
निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पांडवनंदन ।
ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ॥ ९९५
न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९९६
पंचमे त्वथ संप्राप्ते प्रथमे दिवसे गते ।
वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपं समागतम् ॥ ९९७
निघ्नन्प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
समार्जन् जठरेणोर्वीं विवर्तंश्च मुहुर्मुहुः ॥ ९९८
अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
धनुर्बाणासिमत् प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ ९९९
ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्ये महेषुधी ।
अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ १०००
युगपत्तं किरातस्तु विकृष्य बलवद्धनुः ।
अभ्याजघ्ने दृढतरं कंपयन्निव मे मनः ॥ १००१
स तु मामब्रवीद्राजन् मम पूर्वपरिग्रहः ।
मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ।
एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ॥ १००२
ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ १००३
ततः शरैर्दीप्तमुखैर्यंत्रितैरनुमंत्रितैः ।
प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ १००४
तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ १००५

यदाभिभवितु बाणैर्न च शक्नोमि त रणे ।
ततो महास्त्रमातिष्ठ वायव्य भरतर्षभ ॥ १००६
न चैनमशक हतु तदद्भुतमिवाऽभवत् ।
तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ १००७
भूय एव महाराज सविशेषमह तत ।
अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ १००८
स्थूणाकर्णमथो जाल शरवर्षमथोल्बणम् ।
शलभास्त्रमश्मवर्षं समास्थायाहमभ्ययाम् ॥ १००९
जग्रास प्रसभ तानि सर्वाण्यस्त्राणि मे नृप ।
तेषु सर्वेषु जग्धेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशम् ॥ १०१०
तदप्यस्त्र महातेजा क्षणेनैव व्यशातयत् ।
ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भय मा महदाविशत् ॥ १०११
हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ।
मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ १०१२
व्यायाम मुष्टिभि कृत्वा तलैरपि समागतै ।
अपारयश्च तद्भूत निश्चेष्टमगम महीम् ॥ १०१३
तत प्रहस्य तद्भूत तत्रैवान्तरधीयत ।
सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ १०१४
एव कृत्वा स भगवास्ततोऽन्यद्रूपमास्थित ।
दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमबरम् ॥ १०१५
हित्वा किरातरूप च भगवांस्त्रिदशेश्वर ।
स्वरूप दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वर ।
उमासहायो व्यालधृग्बहुरूप पिनाकधृक् ॥ १०१६
स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुख स्थितम् ।
शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परतप ॥ १०१७
प्रणम्य मनसा शर्वं ततो वचनमाददे ।
अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातु यानि देवेषु कानिचित् ॥ १०१८
ददानीत्येव भगवानब्रवीत्त्र्यंबकश्च माम् ।
प्रददौ च मम प्रीत सोऽस्त्र पाशुपत महत् ॥ १०१९
उवाच च महादेवो दत्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ।

न प्रयोज्य भवेदेतन्मानुषेषु कथचन ॥ १०२०
जगद्विनिर्दहेदेवमल्पतेजसि पातितम् ।
पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्य स्याद्धनजय ॥ १०२१
तदप्रतिहत दिव्य सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
मूर्तिमन्मे स्थित पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ १०२२
उत्सादनममित्राणा परसेनानिकर्तनम् ।
दुरासद दुष्प्रसह सुरदानवराक्षसै ॥ १०२३
अनुज्ञातस्त्वह तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवातरधीयत ॥ १०२४
ततो मरुत्वान् हरिभिर्युक्तैर्वाहै स्वलकृतै ।
शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदामरै ॥ १०२५
एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहन ।
दर्शयामास मा राजन् लक्ष्म्या परमया युत ॥ १०२६
दक्षिणस्या दिशि यम प्रत्यपश्य व्यवस्थितम् ।
वरुण देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ १०२७
ते मामूचुर्महाराज सात्वयित्वा नरर्षभ ।
सव्यसाचिन्निरीक्षास्माँल्लोकपालानवस्थितान् ॥ १०२८
सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शकरम् ।
अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समतत ॥ १०२९
ततोऽह प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।
प्रत्यगृह्ण तदास्त्राणि महान्ति विधिवद्विभो ॥ १०३०
मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ।
उवाच भगवान् स्वर्गं गतव्य फाल्गुन त्वया ॥ १०३१
त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लाव कृतोऽसकृत् ।
तपश्चेद महत्तप्त स्वर्गं गतासि पाडव ॥ १०३२
मातलिर्मन्नियोगात्त्वा त्रिदिव प्रापयिष्यति ।
विदितस्त्वं हि देवाना मुनीना च महात्मनाम् ॥ १०३३
अथापश्य हरियुज रथमैद्रमुपस्थितम् ।
दिव्य मायामय पुण्य यत्र मातलिना नृप ॥ १०३४
लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलि, ।

द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वा देवराजो महाद्युते ॥ १०३५
तत शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
दिव्यै कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलङ्कृताम् ॥ १०३६
न तत्र सूर्यस्तपति न शीतोष्णे न च क्लम ।
न बाधते तत्र रजस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ १०३७
न तत्र शोको दैन्य वा दौर्बल्य चोपलक्ष्यते ।
न क्रोधलोभौ तत्रास्ता सुरादीना विशापते ॥ १०३८
नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदा ।
पुष्करिण्यश्च विविधा पद्मसौगधिकायुता ॥ १०३९
शीतस्तत्र ववौ वायु सुगधी जीवन शुचि ।
सर्वरत्नविचित्रा च भूमि पुष्पविभूषिता ॥ १०४०
विमानगामिनश्चात्र दृश्यते बहवोऽम्बरे ॥ १०४१
ततोऽपश्य वसून्रुद्रान् साध्याश्च समरुद्गणान् ।
आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ॥ १०४२
प्रविश्य ता पुरीं दिव्या देवगधर्वपूजिताम् ।
देवराज सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताजलि ।
ददावर्धासन प्रीत शक्रो मे ददता वर ॥ १०४३
तत्राह देवगधर्वै सहितो भूरिदक्षिणै ।
अस्त्रार्थमवस स्वर्गे शिक्षाणोऽस्त्राणि भारत ॥ १०४४
तिस्र कोट्य समाख्याता दानवा शक्रशात्रव ।
निवातकवचा घोरास्तैर्मया विनिपातिता ॥ १०४५
इद च मे तनुत्राण प्रायच्छन्मघवा प्रभु ।
अभेद्य कवच दिव्यं स्रज चैव हिरण्मयीम् ॥ १०४६
देवदत्त च मे शख पुन प्रादान्महारवम् ।
दिव्य चेद किरीट मे स्वयमिंद्रो युयोज ह ॥ १०४७
एव सपूजितस्तत्र सुखमस्म्युषितो नृप ।
इद्रस्य भवने पुण्ये गधर्वशिशुभि सह ॥ १०४८
ततो मामब्रवीच्छक्र. प्रीतिमानमरै सह ।
समयोऽर्जुन गतुं ते भ्रातरो हि स्मरंति ते ॥ १०४९
एवमिंद्रस्य भवने पच वर्षाणि भारत ।

उषितानि मया राजन् स्मरता द्यूतज कलिम् ॥ १०९०
ततो भवतमद्राक्ष भ्रातृभि परिवारितम् ।
गधमादनपादस्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १०९१
यु० उ० —दिष्ट्या धनजयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामीश्वर प्रभु ॥ १०९२
दिष्ट्या च भगवान्स्थाणुर्देव्या सह परतप ।
साक्षाद्दृष्ट स्वयुद्धेन तोषितश्च त्वयानघ ॥ १०९३
दिष्ट्या च लोकपालैस्त्व समेतो भरतर्षभ ।
दिष्ट्या वर्द्धामहे पार्थ दिष्ट्यासि पुनरागत ॥ १०९४
अद्य कृत्स्ना मही देवीं विजिता पुरमालिनीम् ।
मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १०९५

२१.

बह्वाश्चर्ये वने तेषा वसतामुग्रधन्वनाम् ।
प्राप्तानामाश्रम राजन् राजर्षेर्वृषपर्वण ॥ १०९६
यदृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदर ।
ददर्श तद्वन रम्यं देवगधर्वसेवितम् ॥ १०९७
स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपम ।
पद्भ्यामपि समापेदे भीमसेनो महाबल ॥ १०९८
स ददर्श महाकाय भुजग लोमहर्षणम् ।
गिरिदुर्गे समापन्न कायेनावृत्य कदरम् ॥ १०९९
पर्वताभोगवर्ष्माणमतिकाय महाबलम् ।
चित्राङ्गमंगजैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ १०६०
गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दष्ट्रेण राजता ।
दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहान सृक्किणी मुहु ॥ १०६१
त्रासन सर्वभूताना कालातकयमोपमम् ।
नि श्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयंतमिव स्थितम् ॥ १०६२
स भीम सहसाऽभ्येत्य पृदाकु कुपितो भृशम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ १०६३
तेन सस्पृष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ १०६४
विस्फुरञ्शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ।

नागायुतसमप्राण सिहस्कधो महाभुज ॥ १०६५
निगृह्यैन महाबाहु तत स भुजगस्तदा ।
विमुच्यास्य भुजौ पीनाविद वचनमब्रवीत् ॥ १०६६
दिष्टस्त्व क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्ष्यो महाभुज ।
दिष्ट्या कालस्य महत प्रिया प्राणा हि देहिनाम् ॥ १०६७
नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्त ते श्रोत्रमागत ।
तवैव पूर्व पूर्वेषामायोर्वंशधर सुत ॥ १०६८
सोऽह शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च ।
इमामवस्थामापन्न पश्य दैवमिद मम ॥ १०६९
न हि मे मुच्यते कश्चित्कथचित्प्रग्रह गत ।
गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १०७०
तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजगमम् ।
न च कुप्ये महासर्प न चात्मान विगर्हये ॥ १०७१
दैव पुरुषकारेण को वचयितुमर्हति ।
दैवमेव पर मन्ये पुरुषार्थो निरर्थक ॥ १०७२
किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मान विनाशितम् ।
यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातॄन्राज्यपरिच्युतान् ॥ १०७३
विनष्टमथ मा श्रुत्वा भविष्यति निरुद्यमा ।
मातर चैव शोचामि कृपणा पुत्रगृद्धिनीम् ॥ १०७४
एवंविध बहु तदा विललाप वृकोदर ।
भुजगभोगसरुद्धो नाशकच्च विचेष्टितुम् ॥ १०७५
युधिष्ठिरस्तु कौतेयो बभूवास्वस्थचेतन ।
अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिंतयन् ॥ १०७६
धर्मराजोऽपि मेधावी मन्यमानो महद्भयम् ।
द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ १०७७
शशास तस्मै पाचाली चिरयात वृकोदरम् ॥ १०७८
स प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ।
ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ १०७९
स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
ईरिणे निर्जले देशे कटकिद्रुमसकुले ।

गृहीत भुजगेंद्रेण निश्चेष्टमनुज तदा ॥ १०८०

भी० उ०—अयमार्य महासत्वो भक्ष्यार्थं मा गृहीतवान् ।
नहुषो नाम राजर्षि प्राणवानिव संस्थित ॥ १०८१

यु० उ०—मुच्यतामयमायुष्मन् भ्राता मेऽमितविक्रम ।
वयमाहारमन्य ते दास्याम क्षुन्निवारणम् ॥ १०८२

अ० उ०—व्रतमेतन्महाबाहो विषय मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्ष्यो भवेत्तात त्व चापि विषये मम ॥ १०८३
प्रश्नानुच्चरितानद्य व्याहरिष्यसि चेन्मम ।
अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातर ते वृकोदरम् ॥ १०८४

यु० उ०—ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वच ।
अपि चेच्छक्नुया प्रीतिमाहर्तुं ते भुजगम ॥ १०८५

अ० उ०—ब्राह्मण को भवेद्राजन् वेद्य किं च युधिष्ठिर ।
ब्रवीह्यतिमतिं त्वा हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ १०८६

यु० उ०—सत्यं दान क्षमा शीलमानृशस्य तपो घृणा ।
दृश्यते यत्र नागेंद्र स ब्राह्मण इति स्मृति ॥ १०८७
वेद्य सर्प पर ब्रह्म निर्दु खमसुख च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचति भवत किं विवक्षितम् ॥ १०८८

अ० उ०—चातुर्वर्ण्यं प्रमाण च सत्य च ब्रह्म चैव हि ॥ १०८९
शूद्रेष्वपि च सत्य च दानमक्रोध एव च ।
आनृशस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ १०९०
वेद्य यच्चात्र निर्दु खमसुख च नराधिप ।
ताभ्या हीन पद चान्यन्न तदस्तीति लक्षये ॥ १०९१

यु० उ०—शूद्रे तु यद्भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मण ॥ १०९२
यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प वृत्त स ब्राह्मण स्मृत ।
यत्रैतन्न भवेत्सर्प त शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ १०९३
यत्पुनर्भवता प्रोक्त न वेद्य विद्यतीति च ।
ताभ्या हीनमतोऽन्यत्र पद नास्तीति चेदपि ॥ १०९४
एवमेतन्मतं सर्प ताभ्या हीन न विद्यते ।
यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्ण न शीतता ॥ १०९५

एव वै सुखदु खाभ्या हीन नास्ति पद क्वचित् ।
एषा मम मति सर्प यथा वा मन्यते भवान् ॥ १०९६
अ० उ०—यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मण प्रसमीक्षित ।
वृथा जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न विद्यते ॥ १०९७
यु० उ०—जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
सकरात्सर्ववर्णाना दुष्परीक्ष्येति मे मति ॥ १०९८
सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयति सदा नरा ।
वाड्मैथुनमथो जन्म मरणं च सम नृणाम् ॥ १०९९
इदमार्षं प्रमाण च ये यजामह इत्यपि ।
तस्माच्छील प्रधानेष्ट विदुर्ये तत्त्वदर्शिन ॥ ११००
प्राङ्नाभिवर्धनात्पुसो जातकर्म विधीयते ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ ११०१
तावच्छूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते ।
तस्मिन्नेव मतिद्वैधे मनु स्वायभुवोऽब्रवीत् ॥ ११०२
कृतकृत्या पुनर्वर्णा यदि वृत्त न विद्यते ।
सकरस्तत्र नागेंद्र बलवान्प्रसमीक्षित ॥ ११०३
यत्रेदानीं महासर्प सस्कृत वृत्तमिष्यते ।
त ब्राह्मणमह पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ११०४
अ० उ०—श्रुत विदितवेद्यस्य तव वाक्य युधिष्ठिर ।
भक्षयेयमह कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ११०५
यु० उ०—भवानेतादृशो लोके वेदवेदागपारग ।
ब्रूहि किं कुर्वत कर्म भवेद्गतिरनुत्तमा ॥ ११०६
अ० उ०—पात्रे दत्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरत स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ ११०७
तिस्रो वै गतयो राजन् परिदिष्टा स्वकर्मभि ।
मानुष्य स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्रिधा ॥ ११०८
तत्र वै मानुषाल्लोकाद्दानादिभिरतन्द्रित ।
अहिंसार्थसमायुक्तै कारणै स्वर्गमश्नुते ॥ ११०९
कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वित ।
मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १११०

तिर्यग्योन्या पृथग्भावो मनुष्यार्थे विधीयते ।
गवादिभ्यस्तथाऽश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ ११११
सोऽयमेता गतीस्तात जतुश्चरति कार्यवान् ।
नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते द्विज ॥ १११२
जातो जातश्च बलवान् भुक्ते चात्मा सदेहवान् ।
फलार्थस्तात निष्पृक्त प्रजालक्षणभावन ॥ १११३
यु० उ०—मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षण परम् ।
एतदध्यात्मविदुषा पर कार्यं विधीयते ॥ १११४
अ० उ०—बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत् ॥ १११५
बुद्धिरुत्पद्यते कार्यान्मनस्तूत्पन्नमेव हि ।
बुद्धेर्गुणविधिर्नास्ति मनस्तद्गुणवद्भवेत् ॥ १११६
यु० उ०—अहो बुद्धिमता श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरिय तव ।
विदित वेदितव्य ते कस्मान्मामनुपृच्छसि ॥ १११७
सर्वज्ञ त्वा कथ मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।
अ० उ०—सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ॥ १११८
वर्तमान सुखे सर्वो मुह्यतीति मतिर्मम ।
सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ॥ १११९
पतित प्रतिसबुद्धस्त्वा तु सबोधयाम्यहम् ।
ब्रह्मर्षीणा सहस्र हि उवाह शिबिका मम ॥ ११२०
तत्र ह्यगस्त्य पादेन वहन् स्पृष्टो मया मुनि ।
अगस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वस सर्पेति वै रुषा ॥ ११२१
तत स मामुवाचेद प्रपतत कृपान्वित ।
युधिष्ठिरो धर्मराज शापात्त्वा मोक्षयिष्यति ॥ ११२२
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्व च येन त्वाऽहमचूचुदम् ॥ ११२३
सत्य दमस्तपो दानमहिंसा धर्मनित्यता ।
साधकानि सदा पुसा न जातिर्न कुल नृप ॥ ११२४
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबल ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिव पुन ॥ ११२५

इत्युक्त्वाऽजगरं देह मुक्त्वा स नहुषो नृप ।
दिव्य वपु समास्थाय गतास्त्रिदिवमेव ह ॥ ११२६
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन सगत ।
धौम्येन सहित श्रीमानाश्रम पुनरागमत् ॥ ११२७
ते वै मुमुदिरे वीरा प्रसन्नसलिला शिवाम् ।
पश्यतो दृढधन्वान परिपूर्णा सरस्वतीम् ॥ ११२८
तेषा पुण्यतमा रात्रि पर्वसधौ स्म शारदी ।
तत्रैव वसतामासीत् कार्तिकी जनमेजय ॥ ११२९
तमिस्राभ्युदये तस्मिन् धौम्येन सह पाडवा ।
सूतै पौरोगवैश्चैव काम्यक प्रययुर्वनम् ॥ ११३०

२२

ततस्ते पाडवा शीघ्र प्रययुर्धर्मकोविदा ।
ब्राह्मणै सहिता राजन् ये च तत्र सहोषिता ।
इद्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ ११३१
ते यात्वाऽनुसृतैर्मार्गै स्वन्नै शुचिजलान्वितै ।
ददृशु काम्यक पुण्यमाश्रम तपसा युतम् ॥ ११३२
पाडवा मृगयाशीलाश्चरतस्तन्महद्वनम् ।
विजह्रुरिंद्रप्रतिमा कचित्कालमरिंदम ॥ ११३३
ततस्ते यौगपद्येन ययु सर्वे चतुर्दिशम् ।
मृगया पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परतपा ॥ ११३४
द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणबिंदोरनुज्ञया ।
महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधस ॥ ११३५
ततस्तु राजा सिंधूना वार्द्धक्षत्रिर्महायशा ।
विवाहकाम शाल्वेयान् प्रयात सोऽभवत्तदा ॥ ११३६
तत्रापश्यत् प्रिया भार्या पाडवाना यशस्विनीम् ।
तिष्ठतीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ११३७
विभ्राजमाना वपुषा बिभ्रन्तीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देश नीलाभ्रमिव विद्युतम् ॥ ११३८
तत स राजा सिंधूना वार्द्धक्षत्रिर्जयद्रथ ।

विस्मितस्त्वनवद्यागीं दृष्ट्वा ता दुष्टमानस ॥ ११३९
स कोटिकास्य राजानमब्रवीत् काममोहित ।
कस्य त्वेषानवद्यागी यदि वाऽपि न मानुषी ॥ ११४०
एता दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रिय ।
प्रतिभाति महाबाहो सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ ११४१
ता समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैब्य मानुषी ॥ ११४२
को० उ०—एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
पचाना पाडुपुत्राणा महिषी समता भृशम् ॥ ११४३
एवमुक्त प्रत्युवाच पश्यामि द्रौपदीमिति ।
पति' सौवीरसिंधूना दुष्टभावो जयद्रथ ॥ ११४४
स प्रविश्याश्रम पुण्य सिंहगोष्ठ वृको यथा ।
आत्मना सप्तम कृष्णामिद वचनमब्रवीत् ॥ ११४५
कुशल ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामया ।
येषां कुशलकामाऽसि तेऽपि कच्चिदनामया ॥ ११४६
द्रौ० उ०—अपि ते कुशल राज्ये राष्ट्रे कोषे बले तथा ।
कौरव्य कुशली राजा कुतीपुत्रो युधिष्ठिर ॥ ११४७
पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासन च नृपात्मज ।
मृगान् पंचशत चैव प्रातराश ददानि ते ॥ ११४८
ऐणेयान् पृषतान् न्यकून् हरिणाश्छरभाश्छशान् ।
प्रदास्यति स्वय तुभ्यं कुतीपुत्रो युधिष्ठिर ॥ ११४९
ज० उ०—कुशल प्रातराशस्य सर्वं मे दित्सित त्वया ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ ११५०
गतश्रीकान् हृतराज्यान् कृपणान् गतचेतस. ।
अरण्यवासिन पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ ११५१
श्रिया विहीना राष्ट्राच्च विनष्टा शाश्वती समाः ।
अल ते पाडुपुत्राणा भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ ११५२
भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्सुखमाप्नुहि ।
अखिलान् सिंधुसौवीरानाप्नुहि त्व मया सह ॥ ११५३
इत्युक्त्वा सिंधुराजेन वाक्य हृदयकपनम् ।
कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात्सभृकुटीमुखी ॥ ११५४

अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैंधवम् ॥ ११९५

सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा जिघृक्षमाणानवभर्त्सयती ।
प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता धौम्य प्रचुक्रोश पुरोहित सा ॥ ११९६
जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे जयद्रथस्त समवाक्षिपत्सा ।
तया समाक्षिप्ततनु स पाप पपात शाखीव निकृत्तमूल ॥ ११९७
प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिश्वस्य च राजपुत्री ।
सा कृष्यमाणा रथमारुरोह धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ ११९८
ततो दिश सप्रविहृत्य पार्था मृगान्वराहान्महिषाश्च हत्वा ।
धनुर्धरा श्रेष्ठतमा पृथिव्या पृथक् चरत सहिता बभूवु ॥ ११९९
भ्रातॄंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिर श्रुत्वा गिरो व्याहरता मृगाणाम् ।
क्षिप्र निवर्तध्वमलं मृगैर्नो मनो हि मे दूयति दह्यते च ॥ ११६०
सर सुपर्णेन हृतोरग यथा राष्ट्र यथाऽराजकमात्तलक्ष्मि ।
एवविध मे प्रतिभाति काम्यक शौण्डैर्यथा पीतरसश्च कुभ ॥ ११६१
ते सैंधवैरत्यनिलोग्रवेगैर्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमाना ।
युक्तैर्बृहद्भि सुरथैर्नृवीरास्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवु ॥ ११६२
इत्येव ते तद्वनमाविशतो महत्यरण्ये मृगया चरित्वा ।
बालामपश्यत तदा रुदतीं धात्रेयिका प्रेष्यवधू प्रियाया ॥ ११६३
अथाब्रवीच्चारुमुख विमृष्य धात्रेयिका सारथिमिंद्रसेनम् ।
जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य पचेंद्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ ११६४
तिष्ठति वर्त्मानि नवान्यमूनि वृक्षाश्च न म्लाति तथैव भग्ना ।
गृह्णीत चापानि महाधनानि शराश्च शीघ्र पदवीं चरध्वम् ॥ ११६५
पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता प्रमोहचित्ता वदनेन शुष्यता ।
ददाति कस्मैचिदनर्हते तनु वराज्यपूर्णामिव भस्मनि स्रुचम् ॥ ११६६
मा व प्रियाया सुनस सुलोचन चद्रप्रभाच्छ वदन प्रसन्नम् ।
स्पृश्याच्छुभ कश्चिदकृत्यकारी श्वा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् ॥ ११६७
यु० उ०—भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाच मास्मत्सकाशे परुषाण्यवोच ।
एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्र तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमाना ॥ ११६८
मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसंतो ज्या विक्षिपंतश्च महाधनुर्भ्य ।
ततोऽपश्यस्तस्य सैन्यस्य रेणुमुद्धूत वै वाजिखुरप्रणुन्नम् ॥ ११६९

पदातिना मध्यगतं च धौम्य विक्रोशत भीममभिद्रवेति ।
ते साल्व्य धौम्य परिदीनसत्वा सुख भवानेत्विति राजपुत्रा ।
श्येना यथैवामिषसप्रयुक्ता जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥ ११७०
तेषा महेंद्रोपमविक्रमाणा संरब्धाना धर्षणाद्याज्ञसेन्या ।
क्रोध प्रजज्वाल जयद्रथ च दृष्ट्वा प्रिया तस्य रथे स्थिता च ॥ ११७१
प्रचक्रुशुश्चाप्यथ सिंधुराज वृकोदरश्चैव धनजयश्च ।
यमौ च राजा च महाधनुर्धरास्ततो दिश समुमुहु परेषाम् ॥ ११७२
ततो घोरतम शब्दो रणे समभवत्तदा ।
भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्याना सयुधिष्ठिरान् ।
शिबिसौवीरसिंधूना विषादश्चाप्यजायत ॥ ११७३
गज तु सगजारोह पदातींश्च चतुर्दश ।
जघान गदया भीम सैंधवध्वजिनीमुखे ॥ ११७४
पार्थ पचशताश्छूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
परीप्समान सौवीर जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ११७५
राजा स्वय सुवीराणा प्रवराणा प्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शत जघान समरे तदा ॥ ११७६
ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्द्य खड्गधृक् ।
शिरासि पादरक्षाणा बीजवत्प्रवपन्मुहु ॥ ११७७
सहदेवस्तु सधाय रथेन गजयोधिन ।
पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिण ॥ ११७८
द्वादशाना तु सर्वेषा सौवीराणा धनजय ।
चकर्त निशितैर्भल्लैर्धनूषि च शिरासि च ॥ ११७९
प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थु सर्वमायोधन प्रति ।
शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरासि च ॥ ११८०
हतेषु तेषु वीरेषु सिंधुराजो जयद्रथ ।
विमुच्य कृष्णा सत्रस्त पलायनमनाऽभवत् ॥ ११८१
स तस्मिन्सकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य ताम् ।
प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वन येन नराधम ॥ ११८२
द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ११८३

भी० उ०—हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठ विद्रुता दिश ।
गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानित ॥ ११८४
यमाभ्या सह राजेंद्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपद राजन् द्रौपदी परिसान्त्वय ॥ ११८५
न हि मे मोक्ष्यते जीवन् मूढ सैधवको नृप ।
पातालतलसस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथि ॥ ११८६
यु० उ०—न हतव्यो महाबाहो दुरात्माऽपि स सैधव ।
दु शलामभिसस्मृत्य गाधारीं च यशस्विनीम् ॥ ११८७
तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेंद्रिया ।
कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ११८८
कर्तव्य चेत्प्रिय मह्य वध्य स पुरुषाधम ।
सैधवापसद पापो दुर्मति कुलपासन ॥ ११८९
इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैधव ।
राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहित ॥ ११९०
स प्रविश्याश्रमपद व्यपविद्धबृसीमठम् ।
मार्कंडेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्ण ददर्श ह ॥ ११९१
ते स्म त मुदिता दृष्ट्वा पुन प्रत्यागत नृपम् ।
जित्वा तान् सिंधुसौवीरान् द्रौपदीं चाहृता पुन ॥ ११९२
स तै परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
प्रविवेशाश्रम कृष्णा यमाभ्या सह भाविनी ॥ ११९३
भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुम् ।
स्वयमश्वास्तुदतौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ११९४
इदमत्यद्भुत चात्र चकार पुरुषोऽर्जुन ।
क्रोशमात्रगतानश्वान् सैधवस्य जघान यत् ॥ ११९५
स हि दिव्यास्त्रसपन्न कृच्छ्रकालेऽप्यसभ्रम ।
अकरोद्दुष्कर कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितै ॥ ११९६
सैधवस्तु हतान् दृष्ट्वा तथाऽश्वान्स्वान्सुदु खित ।
पलायनकृतोत्साह प्राद्रवद्येन वै वनम् ॥ ११९७
तिष्ठ तिष्ठेति त भीम सहसाऽभ्यद्रवद्बली ।

मा वधीरिति पार्थस्तं दयावान् प्रत्यभाषत ॥ ११९८
तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथाद्बली ।
अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षे ह्यमर्षणः ॥ ११९९
समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महीतले ।
शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ १२००
पुनः संजीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ १२०१
किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्धचन्द्रेण बाणेन किंचिदब्रुवतस्तदा ॥ १२०२
भी० उ०—दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ।
वै० उ०—एवमस्त्विति तं राजा प्रत्युवाच जयद्रथः ॥ १२०३
तत एनं विचेष्टन्तं बध्वा पार्थो वृकोदरः ।
रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्ठितम् ॥ १२०४
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १२०५
राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति ।
दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १२०६
तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ १२०७
द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
दासोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ १२०८
एवमुक्तस्तु सव्रीडं तूष्णीं किंचिदवाङ्मुखः ।
जगाम राजन् दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ १२०९
स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ १२१०

२३.

यु० उ०—नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातॄन्महामुने ।
हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १२११

द्यूते दुरात्मभि क्लिष्टा कृष्णया तारिता वयम् ।
जयद्रथेन च पुनर्वनाच्चापि हृता बलात् ॥ १२१२
अस्ति सीमतिनी काचिद्दृष्टपूर्वापि वा श्रुता ।
पतिव्रता महाभागा यथेय द्रुपदात्मजा ॥ १२१३
मा० उ०—आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिक ।
पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रत ।
अपत्योत्पादनार्थं च तीव्र नियममास्थित ॥ १२१४
कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रत ।
ज्येष्ठाया धर्मचारिण्या महिष्या गर्भमादधे ॥ १२१५
प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्या राजीवलोचनाम् ।
क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपसत्तम ॥ १२१६
सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ १२१७
सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ १२१८
ता सुमध्या पृथुश्रोणीं प्रतिमा काचनीमिव ।
प्राप्तेय देवकन्येति दृष्ट्वा समेनिरे जना ॥ १२१९
यौवनस्था तु ता दृष्ट्वा स्वा सुता देवरूपिणीम् ।
अयाच्यमाना च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ १२२०
पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तार गुणै सदृशमात्मन ॥ १२२१
अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पति ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ १२२२
इद मे वचन श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
देवताना यथा वाच्यो न भवेय तथा कुरु ॥ १२२३
एवमुक्त्वा दुहितर तथा वृद्धाश्च मन्त्रिण ।
व्यादिदेशानुयात्र च गम्यता चेत्यचोदयत् ॥ १२२४
साऽभिवाद्य पितु पादौ व्रीडितेव तपस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ १२२५
सा हैम रथमास्थाय स्थविरै सचिवैर्वृता ।

तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणा जगाम ह ॥ १२२६
अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागत ।
उपविष्ट सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १२२७
ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमास्तथा ।
आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभि ॥ १२२८
सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा सचोदिता शुभा ।
दैवतस्येव वचन प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ १२२९
आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रिय पृथिवीपति ।
द्युमत्सेन इति ख्यात पश्चाच्चान्धो बभूव ह ॥ १२३०
विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमत ।
सामीप्येन हृत राज्य च्छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ १२३१
स बालवत्सया सार्द्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्य गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रत ॥ १२३२
तस्य पुत्र पुरे जात सवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृत ॥ १२३३
ना० उ०—अहो बत महत्पाप सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानत्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृत ॥ १२३४
एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यास करिष्यति ॥ १२३५
अ० उ०—एहि सावित्रि गच्छस्व अन्य वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थित ॥ १२३६
सा० उ०—सकृदशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ १२३७
दीर्घायुरथवाऽल्पायु सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सकृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीय वृणोम्यहम् ॥ १२३८
ना० उ०—स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
अविघ्नमस्तु सावित्र्या प्रदाने दुहितुस्तव ॥ १२३९
साधयिष्याम्यह तावत्सर्वेषा भद्रमस्तु व ।
एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिव गत ॥ १२४०
राजापि दुहितु सज्जं वैवाहिकमकारयत् ।

तत सर्वान् समानीय द्विजानाश्रमवासिन ।
यथाविधि समुद्वाह कारयामासतुर्नृपौ ॥ १२४२
दत्वा सोऽश्वपति कन्या यथाऽर्हं च परिच्छदम् ।
ययौ स्वमेव भवन युक्त परमया मुदा ॥ १२४३
सत्यवानपि ता भार्या लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुदे सा च त लब्ध्वा भर्तार मनसेप्सितम् ॥ १२४४
गते पितरि सर्वाणि सन्यस्याभरणानि सा ।
जगृहे वल्कलान्येव वस्त्र काषायमेव च ॥ १२४५
परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषा तुष्टिमादधे ॥ १२४६
श्वश्रू शरीरसत्कारै सर्वैराच्छादनादिभि ।
श्वशुर देवसत्कारैर्वाच सयमनेन च ॥ १२४७
एव तत्राश्रमे तेषा तदा निवसता सताम् ।
कालस्तपस्यता कश्चिदपाक्रामत भारत ॥ १२४८
साविञ्या ग्लायमानायास्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिशम् ।
नारदेन यदुक्त तद्वाक्य मनसि वर्तते ॥ १२४९
चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति सचिंत्य भाविनी ।
व्रत त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्र स्थिताऽभवत् ॥ १२५०
श्वोभूते भर्तृमरणे साविञ्या भरतर्षभ ।
दु खान्वितायास्तिष्ठंत्या सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ १२५१
अद्य तद्दिवसं चेति हुत्वा दीप्त हुताशनम् ।
युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्णिकी क्रिया ॥ १२५२
तत सर्वान्द्विजान्वृद्धान् श्वश्रू श्वशुरमेव च ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राजलिर्नियता स्थिता ॥ १२५३
अवैधव्याशिषस्ते तु साविञ्यर्थं हिता शुभा ।
ऊचुस्तपस्विन सर्वे तपोवननिवासिन ॥ १२५४
स्कधे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ।
सावित्री त्वाह भर्तार नैकस्त्व गतुमर्हसि ॥ १२५५
सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वा हातुमुत्सहे ।
उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रम. ।

गमने च कृतोत्साहा प्रतिषेद्धुं न माऽर्हसि ॥ १२५७
साऽभिवाद्याब्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरं च महाव्रता ।
अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ १२५८
इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्यया श्वशुरेण ह ।
अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽद्य विरहः क्षमः ॥ १२५९
उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसतीव हृदयेन विदूयता ॥ १२६०
अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १२६१
तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ १२६२
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ १२६३
शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
तत्स्वप्तुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ १२६४
सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले । १२६५
मुहूर्तादेव चापश्यत्पुरुषं रक्तवाससम् ।
बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ १२६६
श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ १२६७
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपती ॥ १२६८
दैवतं त्वाऽभिजानामि वपुरेतद्ध्यमानुषम् ।
कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ १२६९
य० उ०—पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोऽन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ १२७०
अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
नेष्यामि तमहं बद्ध्वा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १२७१
अयं च धर्मसंयुक्तो रूपवान् गुणसागरः ।

नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागत ॥ १२७२
तत सत्यवत कायात् पाशबद्धं वशगतम् ।
अगुष्ठमात्र पुरुष निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १२७३
तत समुद्धृतप्राण गतश्वास हतप्रभम् ।
निर्विचेष्ट शरीर तद्बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १२७४
यमस्तु त ततो बद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुख ।
सावित्री चैव दु खार्ता यममेवान्वगच्छत ॥ १२७५
य० उ०— निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिकम् ।
कृत भर्तुस्त्वयानृण्य यावद्गम्य गत त्वया ॥ १२७६
सा० उ०— यत्र मे नीयते भर्ता स्वय वा यत्र गच्छति ।
मया च तत्र गतव्यमेष धर्म सनातन ॥ १२७७
तपसा गुरुभक्त्या च भर्तु स्नेहाद्व्रतेन च ।
तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गति ॥ १२७८
प्राहु साप्तपद मैत्र बुधास्तत्त्वार्थदर्शिन ।
मित्रता च पुरस्कृत्य किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १२७९
नानात्मवतस्तु वने चरति धर्म च वास च परिश्रय च ।
विज्ञानतो धर्ममुदाहरति तस्मात्सतो धर्ममाहु प्रधानम् ॥ १२८०
य० उ०—निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा स्वराक्षरव्यजनहेतुयुक्तया ।
वरं वृणीष्वेह विनाऽस्य जीवित ददामि ते सर्वमनिंदिते वरम् ॥ १२८१
सा० उ०—च्युत स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो विनष्टचक्षु श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृपस्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसन्निभ ॥ १२८२
य० उ०—ददानि तेऽह तमनिंदिते वर यथा त्वयोक्त भविता च तत्तथा ।
तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ १२८३
सा० उ०—श्रम कुतो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यत पतिं नेष्यसि तत्र मे गति सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ १२८४
सता सकृत्सगतमीप्सित पर तत पर मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफल सत्पुरुषेण सगत तत सता सन्निवसेत्समागमे ॥ १२८५
य० उ०—मनोऽनुकूल बुधबुद्धिवर्द्धन त्वया यदुक्त वचन हिताश्रयम् ।
विना पुन सत्यवतोऽस्य जीवित वर द्वितीय वरयस्व भाविनि ॥ १२८६

सा० उ०—हृत पुरा मे श्वशुरस्य धीमत स्वमेव राज्य लभता स पार्थिव ।
जह्यात्स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा द्वितीयमेतद् वरयामि ते वरम् ॥ १२८७
य० उ०—स्वमेव राज्य प्रतिपत्स्यतेऽचिरान्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृप ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ १२८८
सा० उ०—अद्रोह सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दान च सता धर्म सनातन ॥ १२८९
एवं प्रायश्च लोकोऽय मनुष्या शक्तिपेशला ।
सतस्ते चाप्यमित्रेषु दया प्राप्तेषु कुर्वते ॥ १२९०
य० उ०—पिपासितस्येव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया वाक्यमिद समीरितम् ।
विना पुन सत्यवतोऽस्य जीवित वर वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ १२९१
सा० उ०—ममानपत्य पृथिवीपति पिता भवेत्पितु पुत्रशत तथौरसम् ।
कुलस्य सतानकर च यद्भवेत्तृतीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ १२९२
य० उ—कुलस्य संतानकर सुवर्चस शत सुताना पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त दूर हि पथस्त्वमागता ॥ १२९३
सा० उ०—आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु य ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्व प्रणयमिच्छति ॥ १२९४
सौहृदात्सर्वभूताना विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वास कुरुते जन ॥ १२९५
य० उ०—उदाहृत ते वचन यदङ्गने शुभे न तादृक् त्वदृते श्रुत मया ।
अनेन तुष्टोऽस्मि विनाऽस्य जीवित वर चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ १२९६
ममात्मज सत्यवतस्तथौरस भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्वहम् ।
शत सुताना बलवीर्यशालिनामिद चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ १२९७
य० उ०—शत सुताना बलवीर्यशालिना भविष्यति प्रीतिकर तवाबले ।
परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे निवर्त दूर हि पथस्त्वमागता ॥ १२९८
सा० उ०—सता सदा शाश्वतधर्मवृत्ति सतो न सीदति न च व्यथति ।
सता सद्भिर्नाफल सगमोऽस्ति सद्भ्यो भय नानुवर्तति सत ॥ १२९९
सतो हि सत्येन नयति सूर्यं सतो भूमि तपसा धारयति ।
सतो गतिर्भूतभव्यस्य राजन् सता मध्ये नावसीदति सत ॥ १३००
आर्यजुष्टमिद वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सत परार्थं कुर्वाणा नावेक्षंति परस्परम् ॥ १३०१

न च प्रसाद सत्पुरुषेषु मोघो न चाप्यर्थो नश्यति नापि मान ।
यस्मादेतन्नियत सत्सु नित्य तस्मात्सतो रक्षितारो भवति ॥ १३०२
य० उ०—यथा यथा भाषसि धर्मसहित मनोऽनुकूल सुपद महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा वर वृणीष्वाप्रतिम पतिव्रते ॥ १३०३
सा० उ०—न तेऽपवर्ग सुकृताद्विना कृतस्तथा यथाऽन्येषु वरेषु मानद ।
वर वृणे जीवतु सत्यवानय यथा मृता ह्येवमह पति विना ॥ १३०४
न कामये भर्तृविनाकृता सुख न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनाकृता श्रिय न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् १३०५
वरातिसर्ग शतपुत्रता मम त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पति ।
वर वृणे जीवतु सत्यवानय तवैव सत्य वचन भविष्यति ॥ १३०६
तथेत्युक्त्वा तु त पाश मुक्त्वा वैवस्वतो यम ।
धर्मराज प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ १३०७
एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनंदिनि ।
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थ स भविष्यति ॥ १३०८
चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
त्वयि पुत्रशत चैव सत्यवान्जनयिष्यति ॥ १३०९
ते चापि सर्वे राजान क्षत्रिया पुत्रपौत्रिण ।
ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यतीह शाश्वता ॥ १३१०
पितुश्च ते पुत्रशत भविता तव मातरि ।
मालव्या मालवा नाम शाश्वता पुत्रपौत्रिण
भ्रातरस्ते भविष्यति क्षत्रियास्त्रिदशोपमा ॥ १३११
एव तस्यै वर दत्वा धर्मराज प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवन ययौ ॥ १३१२
सावित्र्यपि यमे याते भर्तार प्रतिलभ्य च ।
जगाम तत्र यत्रास्य भर्तु शाव कलेवरम् ॥ १३१३
सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगृह्य च ।
उत्सगे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ १३१४
सज्ञा च स पुनर्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।
प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुन पुनरुदीक्ष्य वै ॥ १३१५
सुचिर बत सुप्तोऽस्मि किमर्थ वा न बोधित ।

क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सञ्चकर्ष ह ॥ १३१६
सा० उ०—सुचिरं त्वं प्रसुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।
गतः स भगवान् देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ १३१७
विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।
यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ १३१८
उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ १३१९
तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
स्वप्नेन यदि वा दृष्टो मयि वा सत्यमेव तत् ॥ १३२०
तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ १३२१
सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भाविनी ।
पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १३२२
उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
सर्वा दिशः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १३२३
तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानि हरिष्यसि ।
योगक्षेमार्थमेतत्ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १३२४
कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखाऽवलम्बिनम् ।
गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशे पुनरागमत् ॥ १३२५
वामे स्कन्धे तु वामोरूर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य च ।
दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनी ॥ १३२६
स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ ।
ब्रुवन्नेव त्वरायुक्तः सम्प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १३२७
एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महाबलः ।
लब्धचक्षुः प्रसन्नात्मा दृष्ट्या सर्वं ददर्श ह ॥ १३२८
ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ १३२९
सा० उ०—समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ १३३०
ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।

जातकौतूहला पार्थ पप्रच्छुर्नृपते सुतम् ॥ १३३१

गौ० उ०—अकस्माच्चक्षुष प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितु ।

नास्य त्व कारण वेत्सि सावित्री वक्तुमर्हति ॥ १३३२

सा० उ०—एवमेतद्यथा वेत्थ सकल्पो नान्यथा हि व ।

न हि किंचिद्रहस्य मे श्रूयता तथ्यमेव तत् ॥ १३३३

मृत्युर्मे पत्युराख्यातो नारदेन महात्मना ।

स चाद्य दिवस प्राप्तस्ततो नैन जहाम्यहम् ॥ १३३४

सुप्त चैन यम साक्षादुपागच्छत्सकिंकर ।

स एनमनयद्बद्ध्वा दिश पितृनिषेविताम् ॥ १३३५

अस्तौष तमह देव सत्येन वचसा विभुम् ।

पच वै तेन मे दत्ता वरा शृणुत तान् मम ॥ १३३६

चक्षुषी च स्वराज्य च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।

लब्ध पितु पुत्रशत पुत्राणा चात्मन शतम् ॥ १३३७

चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।

भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्ण त्विद व्रतम् ॥ १३३८

ऋ० उ०—निमज्ज्यमान व्यसनैरभिद्रुत कुल नरेंद्रस्य तमोमये ह्रदे ।

त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुल समुद्धृत साध्वि पुन कुलीनया ॥ १३३९

तत प्रकृतय सर्वा शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।

आचख्युर्निहत चैव स्वेनामात्येन त द्विषम् ॥ १३४०

ऐकमत्य च सर्वस्य जनस्याथ नृप प्रति ।

सचक्षुर्वाऽप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ १३४१

ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिन ।

तैश्चाभिपूजित सर्वै प्रययौ नगर प्रति ॥ १३४२

ततोऽभिषिषिचु प्रीत्या द्युमत्सेन पुरोहिता ।

पुत्र चास्य महात्मान यौवराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ १३४३

तत कालेन महता सावित्र्या कीर्तिवर्धनम् ।

तद्वै पुत्रशत जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १३४४

भ्रातृणा सोदराणा च तथैवास्या भवच्छतम् ।

मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्या सुमहद्बलम् ॥ १३४५

एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च।
भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतम् ॥ १३४६
तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।
तारयिष्यति वः सर्वान् सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १३४७

२४

वै० उ०—एवं हृतायां भार्यायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ १३४८
पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ।
स्वादुमूलफलं रम्यं विचित्रबहुपादपम् ॥ १३४९
अनुभुक्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।
न्यवसन् पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भार्यया ॥ १३५०
अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।
उपोपविश्य विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ॥ १३५१
ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ।
तानब्रुवन्महात्मानः स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ १३५२
विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
छद्मना हृतराज्याश्चानयाश्च बहुशः कृताः ॥ १३५३
उषिताश्च वने कृच्छ्रं वयं द्वादशवत्सरान् ।
अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ॥ १३५४
तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ।
सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ॥ १३५५
जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ।
युक्तचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ १३५६
अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ॥ १३५७
इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
संमूर्च्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ १३५८

तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा परमाशिष ।
प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्यथा स्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥ १३५९
सह धौम्येन विद्वासस्तथा पञ्च च पाडवा ।
उत्थाय प्रययुर्वीरा कृष्णामादाय धन्विन ॥ १३६०
क्रोशमात्रमुपागम्य तस्माद्देशान्निमित्तत ।
श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यता ॥ १३६१
पृथक्शास्त्रविद सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदा ।
सधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ १३६२

४ विराटपर्व.

१

युधि० उ०—विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयम् ।
कुर्वंतस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ १
सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः ।
कंको नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः ॥ २
भी० उ०—पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम भारत ।
सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ॥ ३
द्विपा वा बलिनो राजन् वृषभा वा महाबलाः ।
विनिग्राह्या यदि मया निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ४
ये च केचिन्नियोत्स्यंति समाजेषु नियोधकाः ।
तानहं निहनिष्यामि रतिं तस्य विवर्धयन् ॥ ५
अ० उ०—प्रतिज्ञां षढकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते ।
ज्याघातौ हि महांतौ मे संवर्तु नृप दुष्करौ ॥ ६
वलयैश्छादयिष्यामि बाहू किणकृताविमौ ।
पिनद्धकंबुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः ॥ ७
वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव बृहन्नडा ।
गीतं नृत्तं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ॥ ८
शिक्षयिष्याम्यहं राजन् विराटस्य पुरस्त्रियः ।
न० उ०—अश्वबंधो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ॥ ९
ग्रंथिको नाम नाम्नाहं कर्मैतत्सुप्रियं मम ।
कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सने ॥ १०
स० उ०—गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपते ।
प्रतिषेद्धा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवाम् ॥ ११
ततिपाल इति ख्यातो नाम्नाहं विदितस्तथा ।
निपुणं च चरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १२
अहं हि सततं गोषु भवता प्रहितः पुरा ।
वृषभानपि जानामि राजन् पूजितलक्षणान् ॥ १३

येषा मूत्रमुपाघ्राय अपि वध्या प्रसूयते ।
यु० उ०—इय हि न प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ १४
मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा ।
केन स्म द्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति ॥ १५
द्रौ० उ०—सैरध्र्यो रक्षिता लोके भुजिष्या सति भारत ।
नैवमन्या स्त्रियो याति इति लोकस्य निश्चय ॥ १६
साह ब्रुवाणा सैरध्री कुशला केशकर्मणि ।
सुदेष्णा प्रत्युपस्थास्ये राजभार्या यशस्विनीम् ॥ १७
यु० उ०—कल्याण भाषसे कृष्णे कुले जातासि भामिनि ।
न पापमभिजानासि साध्वी साधुव्रते स्थिता ॥ १८
पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।
सूतपौरोगवै सार्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ १९
इन्द्रसेनादयश्चेमे रथानादाय केवलान् ।
यातु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मति ॥ २०
धौ० उ०—विदित वो यथा सर्व लोकवृत्तमिद बत ।
विदितेऽपि च वक्तव्य सुहृद्भिरनुरागत ॥ २१
दृष्टद्वारो लभेद्द्रष्टु रहस्येषु न विश्वसेत् ।
तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिपतेत्पर ॥ २२
यो न यान न पर्यंक न पीठ न गज रथम् ।
आरोहेत्समतोऽस्मीति स राजवसतिं वसेत् ॥ २३
यत्रयत्रैनमासीन शङ्केरन्दुष्टचारिण ।
न तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसतिं वसेत् ॥ २४
न चानुशिष्याद्राजानमपृच्छत कदाचन ।
तूष्णीं त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥ २५
नैषा दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञ कथचन ।
अत पुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताश्च ये ॥ २६
समर्थनासु सर्वासु हित च प्रियमेव च ।
संवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हित वदेत् ॥ २७
नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पडित ।
अप्रमत्तश्च सततं हित कुर्यात्प्रिय च यत् ॥ २८

रक्षिणा ह्यात्तशस्त्राणा स्थान पश्चाद्विधीयते ।
नचोष्ठौ न भुजौ जानू न च वाक्य समाक्षिपेत् ॥ २९
हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वर्तमानेषु केषुचित् ।
नातिगाढ प्रहृष्येत न चाप्युन्मत्तवद्धसेत् ॥ ३०
श्रेय सदात्मनो दृष्ट्वा पर राज्ञा न सवदेत् ।
विशेषयेन्न राजान योग्यभूमिषु सर्वदा ॥ ३१
अम्लानो बलवान् शूरश्छायेवानुगत सदा ।
सत्यवादी मृदुर्दांत स राजवसतिं वसेत् ॥ ३२
अन्यस्मिन्प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्य समुत्पतेत् ।
अह किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ३३
यो वै गृहेभ्य प्रवसन् प्रियाणा नानुसस्मरेत् ।
दु खेन सुखमन्विच्छेत् स राजवसतिं वसेत् ॥ ३४
समवेष न कुर्वीत नोच्चै सन्निहितो वसेत् ।
न मत्र बहुधा कुर्यादेव राज्ञ प्रियो भवेत् ॥ ३५
न कर्मणि नियुक्त सन् धन किंचिदपि स्पृशेत् ।
प्राप्नोति हि हरन्द्रव्य बधन यदि वा वधम् ॥ ३६
यान वस्त्रमलकार यच्चान्यत्सप्रयच्छति ।
तदेव धारयेन्नित्यमेव प्रियतरो भवेत् ॥ ३७
एव सयम्य चित्तानि यत्नत पाडुनदना ।
सवत्सरमिम तात तथाशीला बुभूषत ॥ ३८
यु० उ०—अनुशिष्टा स्म भद्र ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन ।
कुतीमृते मातर नो विदुर वा महामतिम् ॥ ३९
एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तम ।
तेषा समिध्य तानग्नीन्मत्रवच्च जुहाव स ।
समृद्धिवृद्धिलाभाय पृथिवीविजयाय च ॥ ४०
ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्तथा बद्धकलापिन ।
बद्धगोधागुलित्राणा कालिंदीमभितो ययु ॥ ४१
विध्यतो मृगजातानि महेष्वासा महाबला ॥ ४२
लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन् वनात् ।
धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णा. श्मश्रुधारिण ॥ ४३

स राजधानीं सप्राप्य कौंतेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।
क्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्याम पुर वयम् ॥ ४४

अ० उ०—इय कूटे मनुष्येंद्र गहना महती शमी ।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपत ॥ ४५

न चापि विद्यते कश्चिन्मनुष्य इति मे मति ।
योऽस्मान्निदधतो द्रष्टा भवेच्छस्त्राणि पाडवा ।
समाधायायुध शम्या गच्छामो नगर प्रति ॥ ४६

अथान्वशासन्नकुल कुतीपुत्रो युधिष्ठिर ।
आरुह्येमा शमीं वीर धनूष्येतानि निक्षिप ॥ ४७

तामुपारुह्य नकुलो धनूषि निदधे स्वयम् ।
यत्र चापश्यत स वै तिरोवर्षाणि वर्षति ॥ ४८

शरीर च शवस्यैक समबध्नत पाडवा ।
विवर्जयिष्यति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ॥ ४९

विराटनगर रम्य गच्छमानो युधिष्ठिर ।
अस्तौच्च मनसा देवीं दुर्गा त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ ५०

यशोदागर्भसभूता नारायणवरप्रियाम् ।
नदगोपकुले जाता मागल्या कुलवर्धनीम् ॥ ५१

ततो विराट प्रथम युधिष्ठिरो राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत् ।
वैडूर्यरूपान्प्रतिमुच्य काचनानक्षान्स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥ ५२

अथापरो भीमबल श्रिया ज्वलन्नुपाययौ सिहविलासविक्रम ।
खजा च दर्वीं च करेण धारयन्नसिं च कालागमकोशमव्रणम् ॥ ५३

तत केशान्समुत्क्षिप्य रेचिताग्राननिंदितान् ।
जुगूह दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ॥ ५४

वासश्च परिधायैक कृष्ण सुमलिन महत् ।
कृत्वा वेषस्तु सैरध्यास्ततो व्यचरदार्तवत् ॥ ५५

विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसमता ।
आलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्द्रुपदात्मजाम् ॥ ५६

सहदेवोऽपि गोपाना कृत्वा वेशमनुत्तमम् ।
भाषा चैषा समास्थाय विराट समुपाययौ ॥ ५७

अथापरो दृश्यत रूपसपदा स्त्रीणामलकारधरो बृहत्पुमान् ।
प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुडले दीर्घे च कंबूपरि हाटके शुभे ॥ ५८

अथापरो दृश्यत पाण्डव प्रभुर्विराटराज तरसा समेयिवान् ।
स वै हयानैक्षत तास्ततस्ततो विराटराज्ञा मुदितेन पूजित ॥ ५९

२

वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
महारथेषु छन्नेषु मासा दश समाययु ॥ ६०
तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबल ।
सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् ॥ ६१
ता दृष्ट्वा देवगर्भाभा चरतीं देवतामिव ।
कीचक कामयामास कामबाणप्रपीडित ॥ ६२
की० उ०—का त्व कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्व वरानने ।
प्राप्ता विराटनगर तत्त्वमाचक्ष्व शोभने ॥ ६३
लक्ष्मी पद्मालया का त्वमथ भूति सुमध्यमे ।
अतीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभेवेंदोरनुत्तमा ॥ ६४
अपि चेक्षणपक्ष्माड्क स्मितज्योत्स्नोपम शुभम् ।
दिव्याशुरश्मिभिर्वृत्त दिव्यकाति मनोरमम् ॥ ६५
निरीक्ष्य चद्रवक्त्र ते लक्ष्म्यानुपमया युतम् ।
को नेह कृत्स्ने जगति कामस्य वशगो भवेत् ॥ ६६
कुड्मलाबुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरौ ।
कामप्रतोदाविव मा तुदतश्चारुहासिनि ॥ ६७
बलीविभगचतुर स्तनभारविनामितम् ।
कराग्रसमित मध्य तवेद तनुमध्यमे ॥ ६८
काम प्रकाम सेव त्व मया सह विलासिनि ।
नार्हसीहासुख वस्तु सुखार्हा सुखवर्जिता ॥ ६९
सै० उ०—अप्रार्थनीयामिह मा सूतपुत्राभिमन्यसे ।
निहीनवर्णा सैरध्रीं बीभत्सा केशकारिणीम् ॥ ७०
परदारास्मि भद्र ते न युक्त त्वयि साप्रतम् ।
दयिता प्राणिना दारा धर्म समनुचिंतय ॥ ७१
की० उ०—नार्हस्येव वरारोहे प्रत्याख्यातु वरानने ।
मा मन्मथसमाविष्ट त्वत्कृते चारुहासिनि ॥ ७२

अह हि सुभ्रु राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे ।
प्रभुर्वासयिता चैव वीर्येणाप्रतिम क्षितौ ॥ ७३

पृथिव्या मत्समो नास्ति कश्चिदन्य पुमानिह ।
रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगैश्चानुत्तमै शुभे ॥ ७४

सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह ।
भोक्तव्येषु च कल्याणि कस्माद्दास्ये रता ह्यसि ॥ ७५

सै० उ०—मा सूतपुत्र मुह्यस्व माऽद्यात्याक्षी स्वजीवितम् ।
जानीहि पचभिर्वीरैर्नित्य मामभिरक्षिताम् ॥ ७६

न चाप्यह त्वया लभ्या गधर्वा पतयो मम ।
ते त्वा निहन्यु कुपिता साध्वल मा व्यनीनश ॥ ७७

यथा निश्चेतनो बाल कूलस्थ कूलमुत्तरम् ।
तर्तुमिच्छति मदात्मा तथा त्व कर्तुमिच्छसि ॥ ७८

वै० उ०—प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णा कीचकोऽब्रवीत् ।
अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुत ॥ ७९

यथा कैकेयि सैरध्री समेयात्तद्विधीयताम् ।
येनोपायेन सैरध्री भजेन्मा गजगामिनी ।
त सुदेष्णे परीप्सस्व मोहात्प्राणान्प्रहासिषम् ॥ ८०

तस्य सा बहुश श्रुत्वा वाच विलपतस्तदा ।
विराटमहीषी देवी कृपा चक्रे मनस्विनी ॥ ८१

सु० उ०—उत्तिष्ठ गच्छ सैरध्री कीचकस्य निवेशनम् ।
पानमानय कल्याणि पिपासा मा प्रबाधते ॥ ८२

सै० उ०—न गच्छेयमह तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।
त्वमेव राज्ञि जानासि यथा स निरपत्रप ॥ ८३

सु० उ०—नैव त्वा जातु हिंस्यात्स इत सप्रेषिता मया ।
इत्युक्त्वा प्रददौ पात्र सपिधान हिरण्मयम् ॥ ८४

सा शकमाना रुदती दैव शरणमीयुषी ।
प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ ८५

ता मृगीमिव सत्रस्ता दृष्ट्वा कृष्णा समीपगाम् ।
उदतिष्ठन्मुदा सूतो नाव लब्ध्वेव पारग ॥ ८६

की० उ०—स्वागत ते सुकेशाते सुव्युष्टा रजनी मम ।

स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ ८७
अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।
एहि तत्र मया सार्धं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥ ८८
सै० उ०—अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवातिकम् ।
पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत् ॥ ८९
की० उ०—अन्या भद्रे नयिष्यति राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतम् ।
इत्येतां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत् ॥ ९०
सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम् ।
सभां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ९१
तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत् ।
अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽवधीत् ॥ ९२
सा सभाद्वारमागत्य रुदती मत्स्यमब्रवीत् ।
दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ ९३
येषां वैरी न स्वपिति षष्ठेऽपि विषये वसन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ ९४
सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये ।
तेषां वै मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ ९५
कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् ।
मर्षयन्ति यथा क्लीबा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ ९६
मयात्र शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषके ।
यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमानामनागसम् ॥ ९७
अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।
गच्छ सैरन्ध्रि मात्र स्थाः सुदेष्णाया निवेशनम् ॥ ९८
भर्तारमनुरुन्धत्यः क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः ।
शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ ९९
मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव ।
तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ १००
सै० उ०—अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी ।
तस्य तस्यैव ते वध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ १०१
इत्युक्त्वा प्राद्रवत्कृष्णा सुदेष्णाया निवेशनम् ।

केशान्मुक्त्वा च सुश्रोणी सरभाल्लोहितेक्षणा ॥ १०२
वै० उ०—सा हता सूतपुत्रेण राजपुत्री यशस्विनी ।
वध कृष्णा परीप्सती सेनावाहस्य भामिनी ॥ १०३
किं करोमि क्व गच्छामि कथ कार्यं भवेन्मम ।
इत्येव चिंतयित्वा सा भीम वै मनसागमत् ॥ १०४
तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयन स्वकम् ।
प्राद्रवन्नाथमिच्छती कृष्णा नाथवती सती ॥ १०५
सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी ।
उपातिष्ठत पाचाली वासितेव नरर्षभम् ॥ १०६
सा लतेव महाशाल फुल्ल गोमतितीरजम् ।
परिष्वजति पाचाली मध्यम पाडुनंदनम् ॥ १०७
अभ्यभाषत पाचाली भीमसेनमनिंदिता ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृत ॥ १०८
नामृतस्य हि पापीयान्भार्यामालभ्य जीवति ॥ १०९
स सप्रहाय शयन राजपुत्र्या प्रबोधित ।
उपातिष्ठत मेघाभ पर्यंके सोपसग्रहे ॥ ११०
अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।
केनास्यर्थेन सप्राप्ता त्वरितेव ममातिकम् ।
न ते प्रकृतिमान्वर्णे कृशा पाडुश्च लक्ष्यसे ॥ १११
सै० उ०—योऽय राज्ञो विराटस्य कीचको नाम सारथि ।
त्यक्तधर्मो नृशसश्च नरस्त्रीसमत प्रिय ॥ ११२
दारामर्षी महाभाग लभतेऽर्थान्बहूनपि ।
आहरेदपि वित्तानि परेषा क्रोशतामपि ॥ ११३
पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मा पदावधीत् ॥ ११४
त्वया ह्यह परित्राता तस्माद् घोराज्जटासुरात् ।
जहीममपि पापिष्ठ योऽय मामवमन्यते ॥ ११५
यो निमित्तमनर्थाना बहूना मम भारत ।
त चेज्जीवतमादित्य प्रातरभ्युदयिष्यति ।
विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवश गमम् ॥ ११६
श्रेयो हि मरण मह्य भीमसेन तवाग्रत ।

इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा भीमस्योरः समाश्रिता ॥ ११७
भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सान्त्वं प्रयुज्य च ।
प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिनाऽश्रुसमाकुलम् ।
कीचकं मनसाऽगच्छत्सृक्किणी परिलेलिहन् ॥ ११८

भी० उ०—तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ॥ ११९
अस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन संगतम् ॥ १२०
यैषा नर्तनशालेयं मत्स्यराजेन कारिता ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति तथा गृहम् ॥ १२१
तत्रास्ति शयनं दिव्यं दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् ।
तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् ॥ १२२
यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन संविदम् ।
कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा संनिहितो भवेत् ॥ १२३

वै० उ०—तथा तौ कीर्तयित्वा तु बाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ ।
रात्रिशेषं तमत्युग्रं धारयामासतुर्हृदि ॥ १२४
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः ।
गत्वा राजकुलायैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १२५
सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽहनम् ।
नचैवालभसे त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ १२६
प्रवादेन च मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते ।
अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥ १२७
सा सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते ।
अह्नाय तव सुश्रोणि शतं निष्कं ददाम्यहम् ॥ १२८

सै० उ०—एवं मे समयं त्वद्य प्रतिपद्यस्व कीचक ।
न त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्संगतं मया ॥ १२९
अनुप्रवादाद्भीतास्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ १३०
यदेतन्नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तन्न जानते ॥ १३१

वै० उ०—तमर्थं प्रतिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कीचकेन ह ।
दिवसार्धं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ १३२

तत सा भीमसेनस्य तमर्थं प्रत्यवेदयत् ॥ १३३
कीचकोऽथ गृह गत्वा भृश हर्षपरिप्लुत ।
सैरध्रीरूपिण मूढो मृत्यु ता नावबुध्यत ॥ १३४
गधाभरणमाल्येषु व्यासक्त स विशेषत ।
अलचक्रे तदात्मान सत्वर काममोहित ॥ १३५
तस्य तत्कुर्वत कर्म कालो दीर्घ इवाभवत् ।
अनुचिंतयतश्चापि तामेवायतलोचनाम् ॥ १३६
आसीदभ्यधिका चापि श्री श्रिय प्रमुमुक्षत ।
निर्वाणकाले दीपस्य वर्तीमिव दिधक्षत ॥ १३७
भीमोऽथ प्रथम गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत् ।
मृग हरिरिवादृश्य प्रत्याकाक्षत कीचकम् ॥ १३८
कीचकश्चाप्यलकृत्य यथाकाममुपागमत् ।
प्रविवेश च तद्वेश्म तमसा सवृत महत् ॥ १३९
पूर्वागत ततस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् ।
एकातावस्थित चैनमाससाद स दुर्मति ।
शयान शयने तत्र सूतपुत्र परामृशत् ॥ १४०
उपसगम्य चैवैन कीचक काममोहित ।
हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ १४१
प्रापित ते मया वित्त बहुरूपमनतकम् ।
त्वत्कृते धनरत्नाढ्य दासीशतपरिच्छदम् ॥ १४२
अकस्मान्मा प्रशसति सदा गृहगता स्त्रिय ।
सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृश पुमान् ॥ १४३
भी० उ०—दिष्ट्या त्व दर्शनीयोऽथ दिष्ट्यात्मान प्रशससि ।
ईदृशस्तु त्वया स्पर्श स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ १४४
इत्युक्त्वा त महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रम ।
सहसोत्पत्य कौतेय प्रहस्येदमुवाच ह ॥ १४५
निराबाधा त्वयि हते सैरध्री विचरिष्यति ।
सुखमेव चरिष्याति सैरध्र्या पतय सदा ॥ १४६
ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महाबल ॥ १४७
स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिना वर ।

आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम् ॥ १४८
बाहुयुद्धं तयोरासीत्क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
वसन्ते वासिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव ॥ १४९
स्पर्धया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ ।
निशीथे पर्यकर्षेतां बलिनौ निर्जने स्थले ॥ १५०
ततस्तद्भवनं श्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः ।
बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योन्यं प्रतिगर्जताम् ॥ १५१
तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ १५२
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ।
अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये ॥ १५३
अथ तं भग्नसर्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम् ।
आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम् ।
अपीडयत बाहुभ्यां पशुमारममारयत् ॥ १५४
तस्य पादौ च पाणी च शिरो ग्रीवां च सर्वशः ।
काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥ १५५
ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम् ।
पाञ्चालीं स तदा वीर इदं वचनमब्रवीत् ॥ १५६
प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्विताम् ।
एवं ते भीरु वध्यन्ते कीचकः शोभते यथा ॥ १५७
तत्कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् ।
आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् ॥ १५८
कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ।
प्रहृष्टा गतसंतापा सभापालानुवाच ह ॥ १५९
कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।
परस्त्रीकामसंमत्तस्तत्र गच्छत पश्यत ॥ १६०
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ।
सहसैव समाजग्मुरादायोल्काः सहस्रशः ॥ १६१
निरीक्षन्ति ततः सर्वे परं विस्मयमागताः ।
अमानुषं कृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितम् ॥ १६२

क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिरस्तथा ।
इति स्म त परीक्षते गधर्वेण हत तदा ॥ १६३
तस्मिन्काले समागम्य सर्वे तत्रास्य बाधवा ।
रुरुदु कीचक दृष्ट्वा परिवार्य समतत ।
सस्कारयितुमिच्छतो बहिर्नेतु प्रचक्रमु ॥ १६४
ददृशुस्ते तत कृष्णा सूतपुत्रा समागता ।
अदूरादनवद्यागीं स्तभमालिग्य तिष्ठतीम् ॥ १६५
समवेतेषु सर्वेषु तामूचुरुपकीचका ।
हन्यता शीघ्रमसती यत्कृते कीचको हत ॥ १६६
अथ वा नैव हतव्या दह्यता कामिना सह ।
मृतस्यापि प्रिय कार्य सूतपुत्रस्य सर्वथा ॥ १६७
ता समासाद्य वित्रस्ता कृष्णा कमललोचनाम् ।
मोमुह्यमाना ते तत्र जगृहु कीचका भृशम् ॥ १६८
ततस्तु ता समारोप्य निबध्य च सुमध्यमाम् ।
जग्मुरुद्यम्य ते सर्वे श्मशानाभिमुखास्तदा ॥ १६९
ह्रीयमाणा तु सा राजन् सूतपुत्रैरनिंदिता ।
प्राक्रोशन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ १७०
तस्यास्ता कृपणा वाच कृष्णाया परिदेविता ।
श्रुत्वैवाभ्यापतद्भीम शयनादविचारयन् ॥ १७१
स भीमसेन प्राकारमारुह्य तरसा द्रुतम् ।
श्मशानाभिमुख प्रायाद्यत्र ते कीचका गता ॥ १७२
जवेन पतितो भीम सूतानामग्रतस्तदा ॥ १७३
तमतकमिवायात गधर्व प्रेक्षते तदा ।
दिधक्षतस्तदा ज्येष्ठ भ्रातर ह्युपकीचका ॥ १७४
परस्परमथोचुस्ते विषाद्भयकपिता ।
सैरध्री मुच्यता शीघ्र यतो नो भयमागतम् ॥ १७५
द्रवतस्तास्तु सप्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
शत पचाधिक भीम प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ १७६
उवाच च महाबाहु पाचालीं तत्र द्रौपदीम् ।
अश्रुपूर्णमुखीं दीना दुर्धर्ष स वृकोदर ॥ १७७

एव ते भीरु वध्यते ये त्वा क्लिश्यत्यनागसम् ।
प्रैहि त्व नगर कृष्णे न भय विद्यते तव ॥ १७८
अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य तु ।
मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगर प्रति ॥ १७९
ता दृष्ट्वा पुरुषा राजन् प्राद्रवत दिशो दश ।
गधर्वाणा भयत्रस्ता केचिदक्षीण्यमीलयन् ॥ १८०
ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् ।
ददर्श राजन्पाचाली यथा मत्त महाद्विपम् ॥ १८१
त विस्मयती शनकै सज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।
गधर्वराजाय नमो येनास्मि प्रतिमोचिता ॥ १८२

३.

अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये बहिश्चरा ।
मृगयित्वा बहून्ग्रामान्राष्ट्राणि नगराणि च ॥ १८३
दुर्योधन सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ।
नरेंद्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाडवान् ॥ १८४
अत्यत वा विनष्टास्ते भद्र तुभ्य नरर्षभ ।
अन्वेषणे पाडवाना भूय कि करवामहे ॥ १८५
इमा च न प्रिया वीर वाच भद्रवतीं शृणु ।
येन त्रिगर्ता निहता बलेन महता नृप ॥ १८६
सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन बलीयसा ।
स हत पतित शेते गधर्वैर्निशि भारत ॥ १८७
प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणा च पराभवम् ।
कृत्यकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व यदनतरम् ॥ १८८
दु० उ०—सुशर्माय यथोद्दिष्ट देश यातु महारथ ।
त्रिगर्तै सहितो राजा समग्रबलवाहन ॥ १८९
जघन्यतो वय तत्र यास्यामो दिवसातरे ॥ १९०
ते यातु सहितास्तत्र विराटनगर प्रति ।
क्षिप्र गोधनमासाद्य गृह्णतु विपुल धनम् ॥ १९१
गवा शतसहस्राणि श्रीमति गुणवति च ।

वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम् ॥ १९२
आददे गा सुशर्माथ कृष्णपक्षस्य सप्तमीम् ।
अपरे दिवसे सर्वे राजन्सभूय कौरवा ।
अष्टम्या ते न्यगृह्णत गोकुलानि सहस्रश ॥ १९३
कीचके तु हते राजा विराट परवीरहा ।
परा सभावना चक्रे कुतीपुत्रे युधिष्ठिरे ॥ १९४
ततस्त्रयोदशस्याते तस्य वर्षस्य भारत ।
सुशर्मणा गृहीत तद्गोधन तरसा बहु ॥ १९५
याते त्रिगर्तान्मत्स्ये तु पशूस्तान्वै परीप्सति ।
दुर्योधन सहामात्यो विराटमुपयादथ ॥ १९६
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् ।
द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दु शासन प्रभो ॥ १९७
एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपते ।
घोषान्विद्राव्य तरसा गोधन जह्रुरोजसा ।
षष्टिं गवा सहस्राणि कुरव कालयति च ॥ १९८
गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय सत्वर ।
जगाम नगरायैव परिक्रोशस्तदार्तवत् ॥ १९९
दृष्ट्वा भूमिंजय नाम पुत्र मत्स्यस्य मानिनम् ।
तस्मै तत्सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ २००
गो० उ०—राजपुत्र हितप्रेप्सु क्षिप्र निर्याहि वै स्वयम् ।
त्वा हि मत्स्यो महीपाल शून्यपालमिहाकरोत् ॥ २०१
त्वा वै परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिप ।
पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चापि कुलोद्वह ॥ २०२
स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभयकरम् ।
अत पुरे श्लाघ्यमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २०३
अद्याहमनुगच्छेय दृढधन्वा गवा पदम् ।
यदि मे सारथि कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविद ॥ २०४
त त्वह नाधिगच्छामि यो मे यता भवेन्नर ।
यत्तदासीन्महद्युद्ध तत्र मे सारथिर्हत ॥ २०५
पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समागता ।

किं नु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान्प्रबाधते ॥ २०६
अथैनमुपसंगम्य स्त्रीमध्यात्सा तपस्विनी ।
व्रीडमानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०७
सै० उ०—योऽसौ बृहद्वारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ।
बृहन्नडेति विख्यातो पार्थस्यासीत्स सारथिः ॥ २०८
येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ।
अस्याः स वीर वचनं करिष्यति न संशयः ॥ २०९
यदि वै सारथिः स स्यात्कुरून्सर्वान्न संशयः ।
जित्वा गाश्च समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ २१०
एवमुक्तस्तु सैरंध्या भगिनीं प्रत्यभाषत ।
गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय बृहन्नलाम् ॥ २११
स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत्पाण्डवो बहु ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिंदमः ॥ २१२
ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत ।
कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन्पृथुलोचनाः ॥ २१३
स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः ।
कवचेन महार्हेण समनह्यद्बृहन्नडाम् ॥ २१४
स बिभ्रत्कवचं चाग्र्यं स्वयमप्यंशुमत्प्रभम् ।
ध्वजं सिंहं समुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ॥ २१५
अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामब्रुवंस्तदा ॥ २१६
बृहन्नडे आनयेथा वासांसि रुचिराणि च ।
पाञ्चालिकार्थं सूक्ष्माणि चित्राणि विविधानि च ॥ २१७
एवं ता ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः ।
प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ २१८
यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ २१९
स राजधान्या निर्याय वैराटिरकुतोभयः ।
प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ २२०
नातिदूरमथो गत्वा मत्स्यपुत्रधनंजयौ ।
अवेक्षेताममित्रघ्नौ कुरूणां बलिनां बलम् ॥ २२१

श्मशानाभिमुखो गत्वा आससाद कुरूनथ ।
ता शमीमन्ववीक्षेता व्यूढानीकाश्च सर्वश ॥ २२२
तदनीक महत्तेषा विबभौ सागरोपमम् ।
सर्पमाणमिवाकाशे वन बहुलपादपम् ॥ २२३
ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ।
दृष्टिप्रणाशो भूताना दिवस्पृक् कुरुसत्तम ॥ २२४
तदनीक महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसकुलम् ।
कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्त शातनवेन च ॥ २२५
द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्न पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥ २२६
नोत्सहे कुरुभिर्योद्धु रोमहर्ष हि पश्य मे ॥ २२७
बहुप्रवीरमत्युग्र देवैरपि दुरासदम् ।
प्रतियोद्धु न शक्ष्यामि कुरुसैन्यमनतकम् ।
नाशसे भारतीं सेना प्रवेष्टु भीमकार्मुकाम् ॥ २२८
दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान्व्यूढानीकान्प्रहारिण ।
हृषितानि च रोमाणि कश्मल चागत मम ॥ २२९
त्रिगर्तान्मे पिता यात शून्ये सप्रणिधाय माम् ।
सर्वां सेनामुपादाय न मे सतीह सैनिका ॥ २३०
सोऽहमेको बहून्बाल कृतास्त्रानकृतश्रम ।
प्रतियोद्धु न शक्ष्यामि निवर्तस्व बृहन्नडे ॥ २३१
अ० उ०—भयेन दीनरूपोऽसि द्विषता हर्षवर्धन ।
न च तावत्कृत कर्म परै किंचिद्रणाजिरे ॥ २३२
तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुष पुरुषेषु च ।
कत्थमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २३३
न चेद्विजित्य गास्तास्त्व गृहान्वै प्रतियास्यसि ।
प्रहसिष्यति वीरास्त्वा नरा नार्यश्च सगता ॥ २३४
अहमप्यत्र सैरन्ध्या ख्यात सारथ्यकर्मणि ।
न हि शक्ष्याम्यनिर्जित्य गा प्रयातु पुर प्रति ॥ २३५
उ० उ०—काम हरतु मत्स्याना भूयास कुरवो धनम् ।
प्रहसतु च मा नाया नरा वापि बृहन्नडे ॥ २३६

युद्धेन नास्ति कार्यं मे गावो गच्छतु चापि मे।
शून्य मे नगरं चापि पितुश्चैव बिभेम्यहम् ॥ २३७
इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कद्य कुडली।
त्यक्त्वा मान च दर्पं च विसृज्य सशरं धनु ।
दीर्घा वेणीं विधुन्वान साधुरक्ते च वाससी॥ २३८
उत्तर त प्रधावतमभिद्रुत्य धनजय ।
गत्वा पदशत तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ॥ २३९
सोऽर्जुनेन परामृष्ट पर्यदेवयदार्तवत् ।
बहुल कृपण चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ २४०
शृणुयास्त्व हि कल्याणि बृहन्नडे सुमध्यमे ।
निवर्तय रथ क्षिप्र जीवन्भद्राणि पश्यति ॥ २४१
शातकुभस्य शुद्धस्य शत निष्कान्ददामि ते ।
मणीनष्टौ च वैडूर्यान्हेमबद्धान्महाप्रभान् ॥ २४२
एवमादीनि वाक्यानि विलपतमचेतसम् ।
प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यातिकमानयत् ॥ २४३
अथैनमब्रवीत्पार्थो भयार्त नष्टचेतसम् ।
यदि नोत्सहसे योद्धु शत्रुभि शत्रुकर्षण॥ २४४
एहि मे त्व हयान्यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभि ।
मा भैस्त्व राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परतप ॥ २४५
अह वै कुरुभिर्योत्स्ये विजेष्यामि च ते पशून् ॥ २४६
तत एव विचेष्टतमकाम भयपीडितम् ।
रथमारोपयामास पार्थ प्रहरता वर ॥ २४७
ता शमीमुपसगम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
समादिष्टो मया क्षिप्र धनूष्यवहरोत्तर ॥ २४८
अस्या हि पाडुपुत्राणा धनूषि निहितान्युत ।
युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ॥ २४९
अत्र चैतन्महावीर्यं धनु पार्थस्य गाडिवम् ।
एकं शतसहस्रेण सामित राष्ट्रवर्धनम् ॥ २५०
व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसम महत् ।
सर्वायुधमाहामात्रं शत्रुसबाधकारकम् ॥ २५१

एवमुक्त स पार्थेन रथात्प्रस्कन्द्य कुडली ।
आरुरोह शमीवृक्ष वैराटिरवशस्तदा ॥ २९२

सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूषि पृथुवक्षसाम् ।
परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् ॥ २९३

तेषा विमुच्यमानाना धनुषामर्कवर्चसाम् ।
विनिश्चेरु प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ २९४

उ० उ०—क्व नु स्विदर्जुन पार्थ कौरव्यो वा युधिष्ठिर ।
नकुल सहदेवश्च भीमसेनश्च पाडव ॥ २९५

द्रौपदी क्व नु पाचाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता ।
जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमद्वनम् ॥ २९६

अ० उ०—अहमस्म्यर्जुन पार्थ सभास्तारो युधिष्ठिर ।
बल्लवो भीमसेनश्च पितुस्ते रसपाचक ॥ २९७

अश्वबधोऽथ नकुल सहदेवस्तु गोकुले ।
सैरध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हता ॥ २९८

तत पार्थ स वैराटिरभ्यवादयदतिकात् ।
अह भूमिंजयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तर ।
दिष्ट्या त्वा पार्थ पश्यामि स्वागत ते धनजय ॥ २९९

लोहिताक्ष महाबाहो नागराजकरोपम ।
यदज्ञानादवोच त्वा क्षतुमर्हसि तन्मम ॥ २६०

यतस्त्वया कृत पूर्वं विचित्र कर्म दुष्करम् ।
अतो भय व्यतीत मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २६१

आस्थाय विपुल वीर रथ सारथिना मया ।
कतम यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यह त्वया ॥ २६२

अ० उ०—प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भय विद्यते तव ॥ २६३

सर्वान्नुदामि ते शत्रून्रणे रणविशारद ।
अह वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून् ॥ २६४

वै० उ०—उत्तर सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आयुध सर्वमादाय तत प्रायाद्धनजय ॥ २६५

स्वनवत महाशखं बलवानरिमर्दन ।
प्राधमद्बलमास्थाय द्विषता रोमहर्षणम् ॥ २६६

उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ।
तस्य शंखस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ॥ २६७
द्रौ० उ०—यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्यते ।
कंपते च यथा भूमिर्नैषोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ २६८
शस्त्राणि न प्रकाशंते प्रहृष्यंति न वाजिनः ।
अग्नयश्च न भासंते समिद्धास्तन्न शोभनम् ॥ २६९
ध्रुवं विनाशो युद्धेन क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ।
अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ॥ २७०
पराजितैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादशवत्सरान् ।
वने जनपदेऽज्ञातैरेवमेष पणो हि नः ॥ २७१
तेषां न तावन्निर्वृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् ।
अज्ञातवासो बीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ २७२
अर्थानां तु पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः ।
स्वार्थे सर्वे विमुह्यंति येऽपि धर्मविदो जनाः ॥ २७३
भी० उ०—कलाः काष्ठाश्च युज्यंते मुहूर्ताश्च दिनानि च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ २७४
ऋतवश्चापि युज्यंते तथा संवत्सरा अपि ।
एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २७५
तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ।
पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ २७६
एषामभ्यधिका मासाः पंच द्वादश च क्षपाः ।
त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ २७७
सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम् ।
एवमेतद्ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ २७८
अलुब्धाश्चैव कौंतेयाः कृतवंतश्च दुष्करम् ।
न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ २७९
प्राप्ते काले तु प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः ।
अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्या हि पांडवाः ॥ २८०
प्रतियुद्धयेम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ।
तत्संविधीयतां शीघ्रं मा वो ह्यर्थोऽभ्यगात्परान् ॥ २८१

अथ सगम्य ते सर्वे कौरवाणा महारथा ।
अर्जुन सहिता यत्ता प्रत्यविध्यन्त भारत ॥ २८२
स सायकमयैर्जालै सर्वतस्तान्महारथान् ।
प्राच्छादयदमेयात्मा नीहारेणेव पर्वतान् ॥ २७३
नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभि ।
भेरीशखनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ २८४
नागाश्वकायान्निर्भिद्य लोहानि कवचानि च ।
पार्थस्य शरजालानि विनिष्पेतु सहस्रश ॥ २८५
छन्नमायोधन सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् ।
गजाश्वसादिना तत्र शितबाणात्तजीविते ॥ २८६
रथोपस्थाभिपतितैरास्तृता मानवैर्मही ।
प्रनृत्यतीव सग्रामे चापहस्तो धनजय ॥ २८७
वित्रासयित्वा तत्सैन्य द्रावयित्वा महारथान् ।
अर्जुनो जयता श्रेष्ठ पर्यवर्तत भारत ॥ २८८
तत प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैद्र महारथ ।
अस्त्रमादित्यसकाश गाडीवे समयोजयत् ॥ २८९
यथा बलाहक विद्युत्पावको वा शिलोच्चय ।
तथा गाडीवमभवदिंद्रायुधमिवाततम् ॥ २९०
नागाश्च रथिन सर्वे मुमुहुस्तत्र भारत ।
सर्वे शातिपरा योधा स्वचित्तानि न लेभिरे ॥ २९१
एव सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ ।
व्यद्रवन्त दिश सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ २९२
समोहन शत्रुसहोऽन्यदस्त्र प्रादुश्चकारैद्रिरवारणीयम् ।
व्यनादयत्स प्रदिशो दिश ख भुव च पार्थो द्विषता निहता ॥ २९३
उत्सृज्य चापानि दुरासदानि सर्वे तदा शातिपरा बभूवु ॥ २९४
तथा विसज्ञेषु बलेषु पार्थ स्मृत्वा च वाक्यानि तथोत्तराया ।
निर्याहि मध्यादिति मत्स्यपुत्रमुवाच यावत्कुरवो विसज्ञा ॥ २९५
रश्मीन्समुत्सृज्य ततो महात्मा रथादवप्लुत्य विराटपुत्र ।
वस्त्राण्युपादाय महारथाना तूर्ण पुन स्व रथमारुरोह ॥ २९६
दृष्ट्वा प्रयातास्तु कुरून्किरीटी हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम् ।

आवर्तयाश्वान्पशवो जितास्ते याता परे याहि पुरं प्रहृष्टः ।
प्रायात्स मत्स्यो नगरं प्रहृष्टः किरीटिना सारथिना महात्मा ॥ २९७
पार्थस्तु कृत्वा परमार्यकर्म निहत्य शत्रून्द्विषतां निहन्ता ।
चकार वेणीं च तथैव भूयो जग्राह रश्मीन्पुनरुत्तरस्य ॥ २९८

४

धनं च बहु जित्वाशु विराटो वाहिनीपतिः ।
विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह ॥ २९९
जित्वा त्रिगर्तान्संग्रामे गाश्चैवादाय सर्वशः ।
अशोभत महाराजः सह पार्थैः श्रिया वृतः ॥ ३००
उत्तरं परिपप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् ।
आचख्युस्तस्य तत्सर्वं स्त्रियः कन्याश्च वेश्मनि ॥ ३०१
वि० उ०—सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधाधिपाः ।
त्रिगर्तान्निर्जिताञ्छ्रुत्वा न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ ३०२
तस्माद्गच्छन्तु मे योधा बलेन महता वृताः ।
उत्तरस्य परीप्सार्थं ये त्रिगर्तैरविक्षताः ॥ ३०३
कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा ।
यस्य यन्ता गतः षण्ढो मन्येऽहं न स जीवति ॥ ३०४
अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः ।
विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ ३०५
यु० उ०—दिष्ट्या विनिर्जिता गावः कुरवश्च पलायिताः ।
नाद्भुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत्कुरून् ॥ ३०६
ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता बृहन्नडा ॥ ३०७
ततो विराटो नृपतिः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
श्रुत्वा स विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ।
आच्छादयित्वा दूतांस्तान्मन्त्रिणः सोऽभ्यचोदयत् ॥ ३०८
राजमार्गाः क्रियन्तां मे पताकाभिरलंकृताः ।
पुष्पोपहारैरर्च्यन्तां देवताश्चापि सर्वशः ॥ ३०९

कुमारयोधमुख्याश्च गणिकाश्च स्वलङ्कृता ।
वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यातु सुत मम ॥ ३१०
घटावान्मानव शीघ्र मत्तमारुह्य वारणम् ।
शृगाटकेषु सर्वेषु आख्यातु विजय मम ॥ ३११
प्रस्थाप्य सेना कन्याश्च गणिकाश्च स्वलङ्कृता ।
मत्स्यराजो महाप्राज्ञ प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ ३१२
अक्षानाहर सैरध्रि कक द्यूत प्रवर्तताम् ।
यु० उ०—न देवितव्य हृष्टेन कितवेनेति न श्रुतम् ॥ ३१३
त त्वामद्य मुदा युक्त नाह देवितुमुत्सहे ।
प्रिय तु ते चिकीर्षामि वर्तता यदि मन्यसे ॥ ३१४
प्रवर्तमाने द्यूते तु मत्स्य पाडवमब्रवीत् ।
पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशा कुरवो जिता ॥ ३१५
ततोऽब्रवीन्महात्मा स एन राजा युधिष्ठिर ।
बृहन्नडा यस्य यता स कथ न विजेष्यति ॥ ३१६
इत्युक्त कुपितो राजा मत्स्य पाडवमब्रवीत् ।
वि० उ०—सम पुत्रेण मे षढ ब्रह्मबधो प्रशससि ॥ ३१७
वयस्यत्वातु ते ब्रह्मन्नपराधमिम क्षमे ।
नेदृश तु पुनर्वाच्य यदि जीवितुमिच्छसि ॥ ३१८
यु० उ०—यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्तन कृप ।
दुर्योधनश्च राजेंद्रस्तथान्ये सुमहारथा ॥ ३१९
कोऽन्यो बृहन्नडायास्तान्प्रतियुद्धयेत सगतान् ।
यस्य बाहुबले तुल्यो न भूतो न भविष्यति ॥ ३२०
वि० उ०—बहुश प्रतिषिद्धोऽसि न च वाच नियच्छसि ।
नियता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ३२१
तत प्रकुपितो राजा तमक्षेणाहनद्भृशम् ।
मुखे युधिष्ठिर कोपान्नैवमित्येव भर्त्सयन् ॥ ३२२
बलेन प्रतिविद्धस्य नस्त शोणितमावहत् ।
तदप्राप्त महीं पार्थ पाणिभ्या प्रत्यगृह्णत ॥ ३२३
अवैक्षत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वत स्थिताम् ॥ ३२४
सा ज्ञात्वा तमभिप्राय भर्तुश्चित्तवशानुगा ।

पात्र गृहीत्वा सौवर्णु जलपूर्णमनिंदिता ।
तच्छोणित प्रत्यगृह्णाद्यत्प्रसुस्राव नस्तत ॥ ३२५
अथोत्तर शुभैर्गंधैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ।
अवकीर्यमाण' सहृष्टो नगर स्वैरमागत ।
आसाद्य भवनद्वार पित्रे सप्रत्यवेदयत् ॥ ३२६
ततो राज्ञ सुतो ज्येष्ठ प्राविशत्पृथिवींजय ।
सोऽभिवाद्य पितु पादौ कक चाप्युपतिष्ठत ॥ ३२७
ततो रुधिरससिक्तमनेकाग्रमनागसम् ।
भूमावेकातमासीन सैरध्र्या प्रत्युपस्थितम् ॥ ३२८
दृष्ट्वा प्रपच्छ पितर त्वरमाण इवोत्तर ।
केनाय ताडितो राजन् केन पापमिद कृतम् ॥ ३२९
वि० उ०—मयाय ताडितो जिह्मो न चाप्येतावदर्हति ।
प्रशस्यमाने यच्छूरे त्वयि षंढ प्रशसति ॥ ३३०
उ० उ०—अकार्यं ते कृत राजन् क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् ॥ ३३१
स पुत्रस्य वच श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धन ।
क्षमयामास कौतेय भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ३३२
क्षमयत तु राजान पांडव प्रत्यभाषत ।
चिर क्षातमिद राजन्न मन्युर्विद्यते मम ॥ ३३३
ततोऽर्जुनस्य वैराटि कथयामास विक्रमम् ।
अय स द्विषता हता मृगाणामिव केसरी ।
अचरद्रथवृंदेषु निघ्नस्तेषा वरान् रथान् ॥ ३३४
अनेन मत्तमातगो महानेकेषुणा हत ।
सुवर्णकक्ष सग्रामे दताभ्यामगमन्महीम् ॥ ३३५
अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि ।
अस्य शखप्रणादेन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ ३३६
अस्य तत्कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ।
अस्य बाहुबलेनास्मि जीवन्प्रत्यागत पुन ॥ ३३७
तस्य तद्वचन श्रुत्वा मत्स्यराज प्रतापवान् ।
उत्तर प्रत्युवाचेदमभिपन्ने युधिष्ठिरे ॥ ३३८
प्रसादन पांडवस्य प्राप्तकालं हि रोचते ।

उत्तरा च प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ॥ ३३९
आर्या पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकाल च मे मतम् ।
पूज्यता पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पाडवा ॥ ३४०
अह खल्वपि सग्रामे शत्रूणा वशमागत ।
मोचितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥ ३४१
प्रसादयामो भद्र ते सानुज पाडवर्षभम् ॥ ३४२
यदस्माभिरजानद्भि किंचिदुक्तो नराधिप ।
क्षतुमर्हति तत्सर्व धर्मात्मा ह्येष पाडव ॥ ३४३
पाडवाश्च तत सर्वान् मत्स्यराज प्रतापवान् ।
धनजय पुरस्कृत्य दिष्टया दिष्टयेति चाब्रवीत् ॥ ३४४
एवमुक्तो धर्मराज पार्थमैक्षद्धनजयम् ।
ईक्षितश्चार्जुनो भ्रात्रा मत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ ३४५
प्रतिगृह्णाम्यह राजन् स्नुषा दुहितर तव ।
युक्त एव हि सबधो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ३४६
वि० उ०—किमर्थं पाडवश्रेष्ठ भार्यां दुहितर मम ।
प्रतिग्रहीतु नेमा त्व मया दत्तामिहेच्छसि ॥ ३४७
अ० उ०—अत पुरेऽहमुषित सदा पश्यन्सुता तव ।
रहस्य च प्रकाश च विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ ३४८
प्रियो बहुमतश्चाह नर्तको गीतकोविद ।
आचार्यवच्च मा नित्य मन्यते दुहिता तव ॥ ३४९
वयस्थयाऽनया राजन् सह सवत्सरोषित ।
अतिशका भवेत्स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ ३५०
तस्मान्न ग्रहणीयेय दुहिता ते नराधिप ।
शुद्धो जितेंद्रियो दातस्तस्या शुद्धि कृता मया ॥ ३५१
स्नुषाया दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुन ।
अत्र शका न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ३५२
स्वस्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिशुर्यथा ।
दयितश्चक्रहस्तस्य एक एवास्त्रकोविद ॥ ३५३
अभिमन्युर्महाबाहु पुत्रो मम विशापते ।
जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ३५४

वि० उ०—उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुंतीपुत्रे धनंजये ।
य एव धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पांडव ॥ ३५५
यत्कृत्यं मन्यसे पार्थ क्रियतां तदनंतरम् ।
सर्वे कामाः समृद्धा मे संबंधी यस्य चार्जुन ॥ ३५६
एवं ब्रुवति राजेंद्रे कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अन्वशासत्स संयोगं समये मत्स्यपार्थयोः ॥ ३५७
ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत ।
प्रेषयामास कौंतेयो विराटश्च महीपतिः ॥ ३५८
तत्र त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पंच पांडवाः ।
उपप्लव्ये विराटस्य समपद्यंत सर्वशः ॥ ३५९
ततो विवाहो विधिवद्ववृधे मत्स्यपार्थयोः ॥ ३६०
सुदेष्णां च पुरस्कृत्य मत्स्यानां च वरस्त्रियः ।
आजग्मुश्चारुसर्वांग्यः सुमृष्टमणिकुंडलाः ।
सर्वाश्चाभ्यभवत्कृष्णा रूपेण यशसा श्रिया ॥ ३६१
परिवार्योत्तरां तास्तु राजपुत्रीमलंकृताम् ।
सुतामिव महेंद्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ ३६२
तां प्रत्यगृह्णात्कौंतेयः सुतस्यार्थे धनंजयः ।
सौभद्रस्यानवद्यांगीं विराटतनयां तदा ॥ ३६३
प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ।
विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः ॥ ३६४
तस्मै सप्तसहस्राणि हयानां वातरंहसाम् ।
द्वे च नागशते मुख्ये प्रादान्मत्स्यपतिस्तदा ॥ ३६५
हुत्वा सम्यक्समिद्धाग्निमर्चयित्वा द्विजन्मनः ।
राज्यं बलं च कोशं च सर्वमात्मानमेव च ॥ ३६६
कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहरदच्युतः ॥ ३६७
भोजनानि च हृद्यानि पानानि विविधानि च ।
आबालवृद्धपर्यंतं ददौ वित्तानि कृत्स्नशः ॥ ३६८
तन्महोत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनायुतम् ।
नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ३६९

---

५ उद्योगपर्व

१

तत सत्कृत्य वार्ष्णेय विराट पृथिवीपति ।
गृहान् प्रस्थापयामास सगण सहबाधवम् ॥ १
द्वारका तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमा ।
चक्रु साग्रामिक सर्वं विराटश्च महीपति ॥ २
तत सप्रेषयामास विराट सह बाधवै ।
सर्वेषा भूमिपालाना द्रुपदश्च महीपति ॥ ३
वचनात्कुरुसिंहाना मत्स्यपाचाल्योश्च ते ।
समाजग्मुर्महीपाला सप्रहृष्टा महाबला ॥ ४
तच्छ्रुत्वा पाडुपुत्राणा समागच्छन्महद्बलम् ।
धृतराष्ट्रसुताश्चापि समानिन्युर्महीपतीन् ॥ ५
सर्वमागमयामास पाडवाना विचेष्टितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा गूढै प्रणिहितैश्चरै ॥ ६
स श्रुत्वा माधव यात सदश्वैरनिलोपमै ।
बलेन चातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीम् ॥ ७
तमेव दिवस चापि कौतेय पाण्डुनदन ।
आनर्तनगरीं रम्या जगामाशु धनजय ॥ ८
तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारका कुरुनदनौ ।
सुप्त ददृशतु कृष्ण शयान चाभिजग्मतु ॥ ९
तत शयाने गोविंदे प्रविवेश सुयोधन ।
उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥ १०
तत किरीटी तस्यानुप्रविवेश महामना ।
पश्चार्धे च स कृष्णस्य प्रह्वोऽतिष्ठत्कृताजलि ॥ ११
प्रतिबुद्ध स वार्ष्णेयो ददर्शाग्रे किरीटिनम् ॥ १२
स तयो स्वागत कृत्वा यथावत्प्रतिपूज्य तौ ।
तदागमनहेतु च पप्रच्छ मधुसूदन ॥ १३
ततो दुर्योधन कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।

विग्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हसि ॥ १४
समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च ।
तथा संबन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ॥ १५
अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ।
पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः ॥ १६
कृ० उ०—भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।
दृष्टस्तु प्रथमं राजन् मया पार्थो धनंजयः ॥ १७
तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् ।
साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १८
प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
तस्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनंजयः ॥ १९
मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् ।
नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनः ॥ २०
ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः ।
अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ २१
आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् ।
तद्वृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः ॥ २२
एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ २३
दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमावरयत्तदा ।
सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा संप्राप परमां मुदम् ॥ २४
ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम् ।
प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ २५
नाहं सहायः पार्थस्य नापि दुर्योधनस्य वै ।
इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ २६
जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।
गच्छ युद्ध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण पुरुषर्षभ ॥ २७
इत्येवमुक्तस्तु तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेनेऽपि तं जयम् ॥ २८

युयुधानस्ततो वीर सात्वताना महारथ ।
महता चतुरगेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ २९
तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागता ।
नानाप्रहरणा योधा शोभयाचक्रिरे बलम् ॥ ३०
तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली ।
धृष्टकेतुरुपागच्छत्पाण्डवानमितौजस ॥ ३१
मागधश्च जयत्सेनो जारासधिर्महाबल ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ३२
तथैव पाड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभि ।
वृतो बहुविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ३३
द्रुपदस्याप्यभूत्सेना नानादेशसमागतै ।
शोभिता पुरुषै शूरै पुत्रैश्चास्य महारथै ॥ ३४
तथैव राजा मत्स्याना विराटो वाहिनीपति ।
पार्वतीयैर्महीपालै सहित पाडवानियात् ॥ ३५
इतश्चेतश्च पाडूना समाजग्मुर्महात्मनाम् ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैता विविधध्वजसकुला ॥ ३६
तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्धयन् ।
भगदत्तो महीपाल सेनामक्षौहिणीं ददौ ॥ ३७
तस्य चीनै किरातैश्च काचनैरिव सवृतम् ।
बभौ बलमनाधृष्य कर्णिकारवन यथा ॥ ३८
तथा भूरिश्रवा शूर शल्यश्च कुरुनदन ।
दुर्योधनमुपायातामक्षौहिण्या पृथक् पृथक् ॥ ३९
कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजाधकुकुरै सह ।
अशोभत यथा मत्तैर्वन प्रक्रीडितैर्गजै ॥ ४०
जयद्रथमुखाश्चान्ये सिंधुसौवीरवासिन ।
आजग्मु पृथिवीपाला कपयत इवाचलान् ॥ ४१
सुदाक्षिणश्च काबोजो यवनैश्च शकैस्तथा ।
उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशापते ।
तस्य सेनासमावाय शलभानामिवाबभौ ॥ ४२
तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधै सह ॥

महीपालो महावीर्यो दक्षिणापथवासिभि ॥ ४३
आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसवृतौ ।
पृथगक्षौहिणीभ्या तावभियातौ सुयोधनम् । ४४
कैकेयाश्च नरव्याघ्रा सोदर्या पच पार्थिवा ।
सहर्षयत कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन् ॥ ४५
ततस्ततस्तु सर्वेषा भूमिपाना महात्मनाम् ।
तिस्रोऽन्या समवर्तत वाहिन्यो भरतर्षभ ॥ ४६
एवमेकादश वृता सेना दुर्योधनस्य ता ॥ ४७

२

धृ० उ०—प्राप्तानाहु सजय पाण्डुपुत्रानुपप्लव्ये तान् विजानीहि गत्वा ।
अजातशत्रु च सभाजयेथा दिष्ट्यानघ स्थानमुपस्थितस्त्वम् ॥ ४८
सर्वान्वदे सजय स्वस्तिमत कृच्छ्र वासमतदर्हा निरुष्य ।
तेषा शातिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्र मिथ्यापेतानामुपकारिणा सता ॥ ४९
दोष ह्येषा नाध्यगच्छ परीच्छन्नित्य कचिद्येन गर्हेय पार्थान् ।
धर्मार्थाभ्या कर्म कुर्वंति नित्य सुखप्रियेनानुरुध्यति कामात् ॥ ५०
घर्म शीत क्षुत्पिपासे तथैव निद्रा तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादम् ।
धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय धर्मार्थयोगान्प्रयतति पार्था ॥ ५१
त्यजति मित्रेषु धनानि काले न सवासाज्जीर्यति तेषु मैत्री ।
यथार्हमानार्थकरा हि पार्थास्तेषा द्वेष्टा नास्त्याजमीढस्य पक्षे ॥ ५२
अन्यत्र पापाद्विषमान्मदबुद्धेर्दुर्योधनात्क्षुद्रतराच्च कर्णात् ।
तेषा हीमा हीनसुखप्रियाणा महात्मना वर्धयतो हि तेज ॥ ५३
समानीतान् पाडवान् सृजयाश्च जनार्दन युयुधान विराटम् ।
अनामय मद्वचनेन पृच्छे सर्वास्तथा द्रौपदेयाश्च पच ॥ ५४
यद्यत्तत्र प्राप्तकाल परेभ्यस्त्व मन्येथा भारताना हित च ।
तत्तद्भाषेथा सजय राजमध्ये न मूर्च्छयेद्यन्न च युद्धहेतु ॥ ५५

राज्ञस्तु वचन श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सजय ।
उपप्लव्य ययौ द्रष्टु पाडवानमितौजस ॥ ५६
स तु राजानमासाद्य कुतीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
अभिवाद्य तत पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ ५७

स० उ०—धर्मे नित्या पाडव ते विचेष्टा लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ।
महास्राव जीवित चाप्यनित्य सपश्यंस्त्व पाडव मा व्यनीनश ॥ ५८

नचेद्भाग कुरवोऽन्यत्र युद्धात्प्रयच्छेरस्तुभ्यमजातशत्रो ।
भैक्ष्यचर्यामधकवृष्णिराज्ये श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ ५९
अल्पकाल जीवित यन्मनुष्ये महास्राव नित्यदु ख चल च ।
भूयश्च तद्यशसो नानुरूप तस्मात्पाप पाडव मा कृथास्त्वम् ॥ ६०
कामा मनुष्य प्रसजत एते धर्मस्य ये विघ्नमूल नरेन्द्र ।
निबधनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ तामिच्छता बाध्यते धर्म एव ।
धर्म तु य प्रवृणीते स बुद्ध कामे गृद्धो हीयतेर्थानुरोधात् ॥ ६१
यु० उ०—असशय सजय सत्यमेतद्धर्मो वर कर्मणा यत्त्वमात्थ ।
ज्ञात्वा तु मा सजय गर्हयेस्त्व यदि धर्म यद्यधर्म चरेयम् ॥ ६२
यत्राधर्मो धर्मरूपाणि धत्ते धर्म कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूप ।
बिभ्रद्धर्मो धर्मरूप तथा च विद्वासस्त सप्रपश्यति बुद्ध्या ॥ ६३
एव तथैवाऽपदि लिगमेतद्धर्माधर्मौ नित्यवृत्ती भजेताम् ।
आद्य लिंग यस्य तस्य प्रमाणमापद्धर्म सजय तन्निबोध ॥ ६४
यदि ह्यह विसृजन्साम गर्ह्यो नियुद्ध्यमानो यदि जह्या स्वधर्मम् ।
महायशा केशवस्तद्ब्रवीतु वासुदेवस्तूभयोरर्थकाम ॥ ६५
वा० उ०—अविनाश सजय पाडवानामिच्छाम्यह भूतिमेषा प्रिय च ।
तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत समाशसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ ६६
न त्व धर्म विचर सजयेह मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च ।
अथो कस्मात्सजय पाडवस्य उत्साहिन पूरयत स्वकर्म ॥ ६७
यथाख्यातमावसत कुटुम्बे पुराकस्मात्साधु विलोपमात्थ ।
कर्मणाऽऽहु सिद्धिमेके परत्र हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ।
नाभुजानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्येद्विद्वानपीह विहित ब्राह्मणानाम् ॥ ६८
यदा गृध्येत्परभूतौ नृशसो विधिप्रकोपाद्बलमाददान ।
ततो राज्ञामभवद्युद्धमेतत्तत्र जात वर्म शस्त्र धनुश्च ॥ ६९
तत्र राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो धर्म्य हरेत्पाण्डवानामकस्मात् ।
नावेक्ष्यते राजधर्म पुराण तदन्वया कुरव सर्व एव ॥ ७०
सोऽय लोभान्मन्यते धर्ममेत यमिच्छति क्रोधवशानुगामी ।
भाग पुन पाडवाना निविष्टस्त न कस्मादाददीरन्परे वै ॥ ७१
जानासि त्वं सजय सर्वमेतद्द्यूते वाक्य गर्ह्यमेव यथोक्तम् ।
स्वय त्वह प्रार्थये तत्र गन्तु समाधातु कार्यमेतद्विपन्नम् ॥ ७२

अहापयित्वा यदि पाडवार्थं शम कुरूणामपि चेच्चरेयम् ।
पुण्य च मे स्याच्चरित महोदय मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ७३
वन राजा धृतराष्ट्र सपुत्रो व्याघ्रास्ते वै सजय पाण्डुपुत्रा ।
मा वन छिंधि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशन्वनात् ॥ ७४
यु० उ०—उत सतमसत वा बाल वृद्ध च सजय ।
उताबल बलीयास धाता प्रकुरुते वशे ॥ ७५
उत बालाय पाडित्यं पडितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशान पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ ७६
गावल्गणे कुरुन् गत्वा धृतराष्ट्र महाबलम् ।
अभिवाद्योपसगृह्य तत पृच्छेरनामयम् ॥ ७७
ब्रूयाश्चैन त्वमासीन कुरुभि परिवारितम् ।
तवैव राजन्वीर्येण सुख जीवन्ति पाडवा ॥ ७८
तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिंदम ।
राज्ये तान्स्थापयित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यत ॥ ७९
सर्वमप्येतदेकस्य नाल सजय कस्यचित् ।
तात सहत्य जीवामो द्विषता मा वश गम ॥ ८०
अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माक पितामह ।
भवता शतनोर्वंशो निमग्न पुनरुद्धृत ॥ ८१
स त्व कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ।
यथा जीवन्ति ते पौत्रा प्रीतिमन्त परस्परम् ॥ ८२
अथ दुर्योधन ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।
मध्ये कुरूणामासीनमनुनीय पुन. पुन ॥ ८३
अपापा यदुपैक्षस्त्व कृष्णामेतां सभागताम् ।
तद्दु.खमतितिक्षाम मा वधिष्म कुरूनिति ॥ ८४
एव पूर्वापरान्क्लेशानतितिक्षत पाडवा ।
बलीयासोऽपि सतो यत्तत्सर्वं कुरवो विदु ॥ ८५
यन्न प्राव्राजय सौम्य अजिनै प्रतिवासितान् ।
तद्दु खमतितिक्षाम मा वधिष्म कुरूनिति ॥ ८६
यत्कुन्तीं समतिक्रम्य कृष्णा केशेष्वधर्षयत् ।
दु शासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥ ८७

यथोचित स्वक भाग लभेमहि परतप ।
निवर्तय परद्रव्याद्बुद्धिं गृद्धा नरर्षभ ॥ ८८
शातिरेव भवेद्राजन्प्रीतिश्चैव परस्परम् ।
राज्यैकदेशमपि न प्रयच्छ शममिच्छताम् ॥ ८९
कुशस्थल वृकस्थल माकदीं वारणावतम् ।
अवसान भवत्वत्र किंचिदेक च पचमम् ॥ ९०
भ्रातॄणा देहि पचाना पच ग्रामान्सुयोधन ।
शातिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभि सह सजय ॥ ९१
भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ।
स्मयमाना समायातु पाचाला कुरुभि सह ॥ ९२
अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय सजय ।
धर्मार्थयोरल चाह मृदवे दारुणाय च ॥ ९३
वै० उ०—अनुज्ञात पाडवेन प्रययौ सजयस्तदा ।
शासन धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मन ॥ ९४
सप्राप्य हास्तिनपुर शीघ्रमेव प्रविश्य च ।
अत पुर समास्थाय द्वा स्थ वचनमब्रवीत् ।
आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वा स्थ मा समुपागतम् ॥ ९५
द्वा० उ०—सजयोऽय भूमिपते नमस्ते दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते ।
प्राप्तो दूत पाडवाना सकाशात्प्रशाधि राजन्किमय करोतु ॥ ९६
धृ० उ०—आचक्ष्व मा सुखिन कल्पमस्मै प्रवेश्यता स्वागत सजयाय ।
न हि चाहमेतस्य भवाम्यकल्प स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेच्च सक्त ॥ ९७
वै० उ०—तत प्रविश्यानुमते नृपस्य महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।
सिंहासनस्थ पार्थिवमाससाद वैचित्रवीर्यं प्राजलि सूतपुत्र ॥ ९८
स० उ०—सहामात्य कुशली पाडुपुत्रो बुभूषते यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् ।
निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी बहुश्रुतो दृष्टिमान् शीलवाश्च ॥ ९९
स त्वा गर्हे भारताना विरोधादतो नून भविताय प्रजानाम् ।
नो चेदिद तव कर्मापराधात् कुरून्दहेत्कृष्णवर्त्मेव कक्षम् ॥ १००
धृ० उ०—अनुज्ञातोऽस्यावसथ परेहि प्रपद्यस्व शयन सूतपुत्र ।
प्रात श्रोतार कुरव सभायामजातशत्रोर्वचन त्वयोक्तम् ॥ १०१

३.

वै० उ०—द्वा स्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपति ।
विदुर द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय मा चिरम् ॥ १०२
तत प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
अब्रवीत्प्राजलिर्वाक्य चिंतयान नराधिपम् ॥ १०३
वि० उ०—विदुरोऽह महाप्राज्ञ सप्राप्तस्तव शासनात् ।
यदि किंचन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ १०४
धृ० उ०—सजयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मा गत ।
अजातशत्रो श्वो वाक्य सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ १०५
जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनु पश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्व हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ १०६
वि० उ०—अभियुक्तं बलवता दुर्बल हीनसाधनम् ।
हृतस्व कामिन चोरमाविशति प्रजागरा ॥ १०७
दुर्योधने सौबले च कर्णे दु शासने तथा ।
एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथ त्व भूतिमिच्छसि ॥ १०८
आत्मज्ञान समारम्भस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पडित उच्यते ॥ १०९
क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्री स्तभो मान्यमानिता ।
यमर्थान्नापकर्षंति स वै पडित उच्यते ॥ ११०
नाप्राप्यमभिवाछन्ति नष्ट नेच्छति शोचितुम् ।
आपत्सु च न मुह्यति नरा पडितबुद्धय ॥ १११
निश्चित्य य प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मण ।
अवध्यकालो वश्यात्मा स वै पडित उच्यते ॥ १११
स्वमर्थं य परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
मिथ्याचरति मित्रार्थे यश्च मूढ स उच्यते ॥ ११३
अकामान्कामयति य कामयानान्परित्यजेत् ।
बलवत च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ११४
अनाहूत प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधम. ॥ ११५

पर क्षिपति दोषेण वर्तमान स्वय तथा ।
यश्च क्रुध्यत्यनीशान स च मूढतमो नर ॥ ११६
एक हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्र सराजकम् ॥ ११७
एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।
पच जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ११८
एक स्वादु न भुजीत एकश्चार्थान्न चिंतयेत् ।
एको न गच्छेदध्वान नैक सुप्तेषु जागृयात् ॥ ११९
एक क्षमावता दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेन क्षमया युक्तमशक्त मन्यते जन ॥ १२०
द्वे कर्मणी नर कुर्वन्नस्मिँल्लोके विरोचते ।
अब्रुवन्परुष किंचिदसतोऽनर्चयस्तथा ॥ १२१
द्वाविमौ कटकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषिणौ ।
यश्चाधन कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वर ॥ १२२
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्यमडलभेदिनौ ।
परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हत ॥ १२३
त्रिविधा पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमा ।
नियोजयेद्यथावत्तास्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ १२४
हरण च परस्वाना परदाराभिमर्शनम् ।
सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषा भयावहा ॥ १२५
चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वर्ज्यान्याहु पडितस्तानि विद्यात् ।
अल्पप्रज्ञै सह मन्त्र न कुर्यान्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ १२६
चत्वारि ते तात गृहे वसतु श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्न कुलीन सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ १२७
पचाग्नयो मनुष्येण परिचर्या प्रयत्नत ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ १२८
पंचेंद्रियस्य मर्त्यस्य छिद्र चेदेकमिंद्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृते पात्रादिवोदकम् ॥ १२९
षड् दोषा पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तद्री भय क्रोध आलस्य दीर्घसूत्रता ॥ १३०

षडेव तु गुणा पुंसा न हातव्या कदाचन।
सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥ १३१
षडिमानि विनश्यंति मुहूर्तमनवेक्षणात्।
गावः सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसंगतिः ॥ १३२
ईर्षुर्घृणी न संतुष्टः क्रोधनो नित्यशंकितः।
परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ॥ १३३
सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला अपीश्वराः ॥ १३४
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पंचमम्।
महच्च दंडपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ १३५
वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः।
स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥ १३६
यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः।
तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ १३७
पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत्।
मालाकार इवारामे न यथांगारकारकः ॥ १३८
धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः।
वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धिनी ॥ १३९
अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः।
प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥ १४०
य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्दने।
स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ १४१
सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते।
मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ १४२
य ईर्षुः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये।
सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनंतकः ॥ १४३
नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेंद्रियनिग्रहात्।
नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छांतिं पश्यामि तेऽनघ ॥ १४४
ततवोऽप्यायता नित्यं तनवो बहुलाः समाः।
बहून्बहुत्वादायासान्सहंतीत्युपमा सताम् ॥ १४५

धूमायंति व्यपेतानि ज्वलंति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १४६
ब्राह्मणेषु च ये शूरा स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
वृंतादिव फल पक्व धृतराष्ट्र पतंति ते ॥ १४७
अवध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातय शिशव स्त्रिय ।
येषा चान्नानि भुजीत ये च स्यु शरणागता ॥ १४८
मेढीभूत कौरवाणा त्वमद्य त्वय्याधीन कुरुकुलमाजमीढ ।
पार्थान्बालान्वनवासप्रतप्तान्गोपायस्व स्व यशस्तात रक्षन् ॥ १४९
जरा रूप हरति धैर्यमाशा मृत्यु प्राणान् धर्मचर्यामसूया ।
कामो ह्रिय वृत्तमनार्यसेवा क्रोध श्रिय सर्वमेवाभिमान ॥ १५०
धृ० उ०—शतायुरुक्त पुरुष सर्ववेदेषु वै यदा ।
नाप्नोत्यथ च तत्सर्वमायु केनेह हेतुना ॥ १५१
वि० उ०—अतिमानोऽतिवादश्च तथाऽत्यागो नराधिप ।
क्रोधश्चात्मविधित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ १५२
एत एवासयस्तीक्ष्णा कृतत्यायूषि देहिनाम् ।
एतानि मानवान्घ्नति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ १५३
सुलभा पुरुषा राजन् सतत प्रियवादिन ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ ॥ १५४
त्यजेत्कुलार्थे पुरुष ग्रामस्यार्थे कुल त्यजेत् ।
ग्राम जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १५५
आपदर्थे धन रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मान सतत रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ १५६
द्यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्ट वैरकर नृणाम् ।
तस्माद्द्यूत न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ १५७
न भृत्याना वृत्तिसरोधनेन राज्य धन सजिघृक्षेदपूर्वम् ।
त्यजति ह्येन वचिता वै विरुद्धा स्निग्धा ह्यमात्या परिहीनभोगा ॥ १५८
अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्र सानुक्रोश श्लक्ष्णमहार्यमन्यै ।
अरोगजातीयमुदारवाक्य भृत्य वदत्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ १५९
न विश्वासाज्जातु परस्य गेहे गच्छेन्नर सशयानो विकाले ।
न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो न राजकाम्या योषित प्रार्थयीत ॥ १६०

घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्य पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेव व्यवहारेषु वर्जनीया स्युरेते ॥ १६१
अष्टौ गुणा पुरुष दीपयति प्रज्ञा च कौल्य च श्रुत दमश्च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दान यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ १६२
एतान्गुणास्तात महानुभावानेको गुण सश्रयते प्रसह्य ।
राजा यदा सत्कुरुते मनुष्य सर्वान् गुणानेष गुणो बिभर्ति ॥ १६३
गुणा दश स्नानशील भजते बल रूप स्वरवर्णप्रशुद्धि ।
स्पर्शश्च गधश्च विशुद्धता च श्री सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्य ॥ १६४
गुणाश्च षण्मितभुक्त भजते आरोग्यमायुश्च बल सुख च ।
अनाविल चास्य भवत्यपत्य न चैनमाद्यून इति क्षिपति ॥ १६५
अविद्य पुरुष शोच्य शोच्य मैथुनमप्रजम् ।
निराहारा प्रजा शोच्या शोच्य राज्यमराजकम् ॥ १६६
अध्वा जरा देहवता पर्वताना जल जरा ।
असभोगो जरा स्त्रीणा वाक्शल्य मनसो जरा ॥ १६७
सहस्रिणोऽपि जीवति जीवति शतिनस्तथा ।
धृतराष्ट्र विमुचेच्छा न कथचिन्न जीव्यते ॥ १६८
यत्पृथिव्या व्रीहियव हिरण्य पशव स्त्रिय ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ १६९
मृत पुत्र दु खपुष्ट मनुष्या उत्क्षिप्य राजन् स्वगृहान्निर्हरंति ।
त मुक्तकेशा करुण रुदति चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपति ॥ १७०
अन्यो धन प्रेतगतस्य भुक्ते वयासि चाग्निश्च शरीरधातून् ।
द्वाभ्यामय स गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमान ॥ १७१
उत्सृज्य विनिवर्तते ज्ञातय सुहृद सुता ।
अपुष्पानफलान्वृक्षान्यथा तात पतत्रिण ॥ १७२
अग्नौ प्रास्त तु पुरुष कर्मान्वेति स्वय कृतम् ।
तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्म सचिनुयाच्छनै ॥ १७३
आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था सत्योदका धृतिकूला दयोर्मि ।
तस्यां स्नात पूयते पुण्यकर्मा पुण्यो ह्यात्मा नित्यमलोभ एव ॥ १७४
वै० उ०—एव सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
सार्धं कथयतो राज्ञ सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १७५

तस्या रजन्या व्युष्टाया राजान' सर्व एव ते ।
सभामाविविशुर्हृष्टा सूतस्योपदिदृक्षया ॥ १७६
शुश्रूषमाणा पार्थाना वाचो धर्मार्थसहिता ।
धृतराष्ट्रमुखा सर्वे ययू राजसभा शुभाम् ॥ १७७
उपेयाय स तु क्षिप्र रथात्प्रस्कद्य कुडली ।
प्रविवेश सभा पूर्णा महीपालैर्महात्मभि ॥ १७८
स० उ०—प्राप्तोऽस्मि पाडवान् गत्वा तद्विजानीत कौरवा ।
यथावय कुरून्सर्वान्प्रतिनदति पाडवा ॥ १७९
अभिवादयति वृद्धाश्च वयस्याश्च वयस्यवत् ।
यूनश्चाभ्यवदन्पार्था प्रतिपूज्य यथावय ॥ १८०
धृ० उ०—क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाडव ।
तेन सयुगमेष्यन्ति मदा विलपतो मम ॥ १८१
दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ।
न हि युद्ध प्रशसति सर्वावस्थमरिंदम ॥ १८२
अलमर्ध पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
प्रयच्छ पाडुपुत्राणा यथोचितमरिंदम ॥ १८३
एतद्धि कुरव सर्वे मन्यन्ते धर्मसहितम् ।
यत्त्व प्रशाति मन्येथा पाडुपुत्रैर्महात्मभि ॥ १८४
अगेमा समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम् ।
जात एव तवाभावस्त्व तु मोहान्न बुध्यसे ॥ १८५
न ह्यह युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिक ।
न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न सजय ॥ १८६
येपु सप्रति तिष्ठेयु कुरव पीडिता परै ।
ते युद्ध नाभिनदति तत्तुभ्य तात रोचताम् ॥ १८७
न त्व करोपि कामेन कर्ण कारयिता तव ।
दु शासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबल ॥ १८८
दु० उ०—नाह भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न सजये ।
न भीष्मे न च काबोजे न कृपे न च बाह्लिके ॥ १८९
सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुन ।
अन्येषु वा तावकेषु भार कृत्वा समाह्वये ॥ १९०

अहं च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ पुरुषर्षभौ ॥ १९१
आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे ।
विजित्य च समेष्यावो हतामित्रौ श्रिया वृतौ ॥ १९२
अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ।
एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥ १९३
अहं हि पाण्डवान्हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।
मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमाम् ॥ १९४
त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वं च पार्थिव ।
न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥ १९५
यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विद्धयेदग्रेण मारिष ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ १९६
धृ० उ०—सर्वान्वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।
ये मन्दमनुयास्यध्वं यातं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९७
रुरूणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ।
वरान्वरान्हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ १९८
प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।
व्यस्ता सीमन्तिनी ग्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ १९९
संपूर्णं पूरयन् भूयो बलं पार्थस्य माधवः ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपन् शरान् ॥ २००
सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।
तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २०१
मद्वो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पांडवैः ।
गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥ २०२
महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।
बलं कुरूणां भीमेन तदा स्मर्तासि मे वचः ॥ २०३
आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ।
प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥ २०४
जातिवृद्ध्याभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।
धर्मादयः समेष्यन्ति समाहूता दिवौकसः ॥ २०५
भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसन्निभम् ।

रिरक्षिषंत सरंभं गमिष्यतीति मे मति ॥ २०६

दु० उ०—अशक्या देवसचिवा पार्था स्युरिति यद्भवान्।
मन्यते तद्भय व्येतु भवतो राजसत्तम।
नैव मानुषवद्देवा प्रवर्तंते कदाचन ॥ २०७
यदा ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि।
कामयोगात्प्रवर्तेरन्न पार्था दु खमाप्नुयु ॥ २०८
अथ चेत्कामसयोगाद्द्वेषो लोभश्च लक्ष्यते।
देवेषु दैवप्रामाण्यान्नैषा तद्विक्रमिष्यति ॥ २०९
मयाभिमन्त्रित शश्वज्जातवेदा प्रशाम्यति।
दिधक्षु सकलाँल्लोकान्परिक्षिप्य समतत ॥ २१०
यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकस।
ममाप्यनुपम भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ २११
लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम्।
आश्वासनार्थं भवत प्रोक्त न श्लाघया नृप ॥ २१२
पाडवाश्चैव मत्स्याश्च पाचालान्कैकयै सह।
सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजिनान्मया ॥ २१३
परा बुद्धि पर तेजो वीर्यं च परम मम।
परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २१४
पितामहश्च द्रोणश्च कृप शल्य शलस्तथा।
अस्त्रेषु यत्प्रजानति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २१५

क० उ०—मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्र रामात्कृत ब्रह्ममय पुरस्तात्।
विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्तस्तेनाऽन्तकाले प्रतिभास्यतीति।
महापराधे ह्यपि यन्न तेन महर्षिणाऽह गुरुणा च शप्त।
शक्त' प्रदग्धु ह्यपि तिग्मतेजा ससागरामप्यवनिं महर्षि ॥ २१७
प्रसादित ह्यस्य मया मनोऽभूच्छुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण।
तदस्ति चास्त्रं मम सावशेष तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भार ॥ २१८
निमेषमात्रात्तमृषे प्रसादमवाप्य पाचालकरूषमत्स्यान्।
निहत्य पार्थान् सह पुत्रपौत्रैर्लोकानह शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥ २१९
पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्या ॥

यथाप्रधानेन बलेन गत्वा पार्थान्हनिष्यामि ममैष भार ॥ २२०
एवं ब्रुवत तमुवाच भाष्म किं कत्थसे कालपरीतबुद्धे ।
न कर्ण जानासि यथा प्रधाने हते हता स्युर्धृतराष्ट्रपुत्रा ॥ २२१
यत्खाडवं दाहयता कृत हि कृष्णद्वितीयेन धनजयेन ।
श्रुत्वैव तत्कर्म नियतुमात्मा युक्तस्त्वया वै सह बाधवेन ॥ २२२
या चापि शक्ति त्रिदशाधिपस्ते ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्र ।
भस्मीकृता ता समरे विशीर्णा चक्राहता द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ २२३
यस्ते शर सर्पमुखो विभाति सदाग्र्यमाल्यैर्महित प्रयत्नात् ।
बाणस्य भौमस्य च कर्ण हता किरीटिन रक्षति वासुदेव ।
यस्त्वादृशाना च वरीयसा च हता रिपूणा तुमुले प्रगाढे ॥ २२४
क० उ०—असशय वृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथा च भूयाश्च ततो महात्मा ।
अह यदुक्त परुष तु किंचित् पितामहस्तस्य फल शृणोतु ॥ २२५
न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु सख्ये पितामहो द्रक्ष्यति मा सभायाम् ।
त्वयि प्रशाते तु मम प्रभाव द्रक्ष्यति सर्वे भुवि भूमिपाला ॥ २२६
इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मान् हित्वा सभा स्व भवन जगाम ।
भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राजन् मध्ये कुरूणा प्रहसन्नवाच ॥ २२७
सत्यप्रतिज्ञ किल सूतपुत्रस्तथा स भार विषहेत कस्मात् ।
व्यूह प्रतिव्यूह्य शिरासि भित्त्वा लोकक्षय पश्यत भीमसेनात् ॥ २२८
आवन्त्यकालिंगजयद्रथेषु चेदिध्वजे तिष्ठति बाह्लिके च ।
अह हनिष्यामि सदा परेषा सहस्रशश्चायुतशश्च योधान् ॥ २२९
यदैव रामे भगवत्यनिंद्ये ब्रह्म ब्रुवाण कृतवास्तदस्त्रम् ।
तदैव धर्मश्च तपश्च नष्ट वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ २३०
धृ० उ०—दुर्योधन विजानीहि यस्त्वा वक्ष्यामि पुत्रक ।
उत्पथ मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वग ॥ २३१
पचाना पाडुपुत्राणा यत्तेज प्रजिहीर्षसि ।
पचानामिव भूताना महता लोकधारिणाम् ॥ २३२
वै० उ०—दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचो नाभिनदति ।
तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरर्षभा ॥ २३३

४.

यु० उ०—श्रुत ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
एतद्धि सकल कृष्ण सजयो मा यदब्रवीत् ॥ २३४
तन्मत धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतातर ।
यथोक्त दूत आचष्टे वध्य स्यादन्यथाब्रुवन् ॥ २३५
अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
लुब्ध पापेन मनसा चरन्नसममात्मन ॥ २३६
स्थाता न समये तस्मिन् धृतराष्ट्र इति प्रभो ।
नाहास्म समय कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदु ॥ २३७
वृद्धो राजा धृतराष्ट्र स्वधर्म नानुपश्यति ।
वश्यत्वात्पुत्रगृद्धित्वान्मदस्यान्वेति शासनम् ॥ २३८
इतो दु खतर किं नु यदह मातुरतत ।
सविधातु न शक्नोमि मित्राणा वा जनार्दन ॥ २३९
काशिभिश्चेदिपाचालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन ।
भवता चैव नाथेन पचग्रामा वृता मया ॥ २४०
न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
साम्यमात्मानि मत्वासावतो दु खतर नु किम् ॥ २४१
नात पापीयसीं काचिदवस्था शबरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजन प्रतिदृश्यते ॥ २४२
धनमाहु पर धर्म धने सर्व प्रतिष्ठितम् ।
जीवति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नरा. ॥ २४३
ते वय न श्रिय हातुमल न्यायेन केनचित् ।
अत्र नो यतमानाना वधश्चेदपि साधु तत् ॥ २४४
तत्र न प्रथम कल्पो यद्वय ते च माधव ।
प्रशान्ता शमभूताश्च श्रिय तामश्नुवीमहि ॥ २४५
तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ।
यद्वय कौरवान्हत्वा तानि राष्ट्राण्यवाप्नुम ॥ २४६
पाप क्षत्रियधर्मोऽय वय च क्षत्रबाधवा ।
स न स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ २४७

शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्यो वै पण्यजीविकाम् ।
वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ २४८
क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।
श्वा श्वानं हन्ति दाशार्ह पश्य धर्मो यथागतः ॥ २४९
एको ह्यपि बहून् हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत ।
शूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ २५०
लांगूलचालनं क्ष्वेडा प्रतिरावो विवर्तनम् ।
दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ २५१
तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽत्ति तदामिषम् ।
एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥ २५२
ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽस्मिन्कमन्यं मधुसूदन ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ २५३
प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
को हि कृष्णास्ति नस्त्वादृक् सर्वनिश्चयवित्सुहृद् ॥ २५४
एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ २५५
शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ।
पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्यान्महाफलम् ॥ २५६
मोचयेयं मृत्युपाशात् संरब्धान्कुरुसृंजयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ॥ २५७
यु० उ०—यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।
कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ २५८
विष्वक्सेन कुरून् गत्वा भारतान्शमये प्रभो ।
यथा सर्वे सुमनसः सह स्याम सुचेतसः ॥ २५९
अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्थार्थान्वेत्थ भाषितुम् ।
यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥
भी० उ०—यथा यथैव शांतिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन ।
तथा तथैव भाषेथा मास्म युद्धेन भीषयेः ॥ २६१
अमर्षी जातसंरंभः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।
नोग्रं दुर्योधनो वाच्यः साम्नैवैनं समाचरेः ॥ २६२

प्रकृत्या पापसत्वश्च तुल्यचेतास्तु दस्युभि ।
ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पांडवै ॥ २६३
अदीर्घदर्शी निष्ठूरो क्षेप्ता क्रूरपराक्रम ।
दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रिय ।
म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्स्वक मतम् ॥ २६४
सह० उ०—यदेतत्कथित राज्ञा धर्म एष सनातन ।
यथा च युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिंदम ॥ २६५
यदि प्रशममिच्छेयु कुरव पाडवै सह ।
तथापि युद्ध दाशार्ह योजयेथा सहैव तै ॥ २६६
कथ नु दृष्ट्वा पाचालीं तथा कृष्ण सभागताम् ।
अवधेन प्रशाम्येत मम मन्यु सुयोधने ॥ २६७
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिक ।
धर्ममुत्सृज्य तेनाऽह योद्धुमिच्छामि सयुगे ॥ २६८
सात्य० उ०—सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामति ।
दुर्योधनवधे शातिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ २६९
तस्मान्माद्रीसुत शूरो यदाह रणकर्कश ।
वचन सर्वयोधाना तन्मत पुरुषोत्तम ॥ २७०
एव वदति वाक्य तु युयुधाने महामतौ ।
सुभीम सिंहनादोऽभूद्योधाना तत्र सर्वश ॥ २७१
सर्वे हि सर्वशो वीरास्तद्वच प्रत्यपूजयन् ।
साधु साध्विति शैनेय हर्षयन्तो युयुत्सव ॥ २७२
राज्ञस्तद्वचन श्रुत्वा धर्मार्थसहित हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्शिता ॥ २७३
सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
संपूज्य सहदेव च सात्यकिं च महारथम् ॥ २७४
भीमसेन च सशात दृष्ट्वा परमदुर्मना ।
अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेद मनस्विनी ॥ २७५
द्रौ० उ०—अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधन ।
सधिमिच्छेन्न कर्तव्य तत्र गत्वा कथचन ॥ २७६
साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रव ।

योक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ २७७
दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांसुगुण्ठितम् ।
यद्यहं तु न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ २७८
त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ २७९
विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितम् ।
योऽयमद्य महाबाहुर्धर्ममेवानुपश्यति ॥ २८०
इत्युक्त्वा बाष्परुद्धेन कण्ठेनायतलोचना ।
रुरोद कृष्णा सोत्कंपं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ॥ २८१
तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
अचिराद्द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ २८२
एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः ।
हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ २८३
अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ २८४
धार्तराष्ट्राः कालपक्का न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वशृगालादनीकृताः ॥ २८५
सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
हतामित्रान् श्रियायुक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन् ॥ २८६
अ० उ०—कुरूणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।
संबंधी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ २८७
त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् ।
शान्त्यर्थं भ्रातरं ब्रूया यत्तद्वाच्यममित्रहन् ॥ २८८
त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।
हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ २८९

५.

वै० उ०—ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमलतां गते ।
मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते मृदुर्चिषि दिवाकरे ॥ २९०
कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।

स्फीतसस्यसुखे काले कल्प. सत्ववतां वर ॥ २९१
कृत्वा पौर्वाह्णिक कृत्य स्नात शुचिरलकृत ।
उपतस्थे विवस्वत पावक च जनार्दन ॥ २९२
ऋषभ पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
आरुरोह रथ शौरिर्विमानमिव कामगम् ॥ २९३
तत सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तम ।
पृथिवीं चान्तरिक्ष च रथघोषेण नादयन् ॥ २९४
स शालीभवन रम्य सर्वसस्यसमाचितम् ।
सुख परमधर्मिष्ठमभ्यगाद्भरतर्षभ ॥ २९५
पश्यन् बहुपशून्ग्रामान् रम्यान्हृदयतोषणान् ।
पुराणि च व्यतिक्रामन्राष्ट्राणि विविधानि च ॥ २९६
नित्य हृष्टा सुमनसो भारतैरभिरक्षिता ।
नोद्विग्ना परचक्राणा व्यसनानामकोविदा ॥ २९७
उपप्लव्यादथागम्य जना पुरनिवासिन ।
पर्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षया ॥ २९८
वृकस्थल समासाद्य केशव परवीरहा ।
प्रकीर्णरश्मावादित्ये व्योम्नि वै लोहितायति ॥ २९९
अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौच यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य सध्यामुपविवेश ह ॥ ३००
सुमृष्ट भोजयित्वा च ब्राह्मणास्तत्र केशव ।
भुक्त्वा च सह तै सर्वैरवसत्ता क्षपा सुखम् ॥ ३०१
प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञात प्रययौ नगर प्रति ॥ ३०२
धार्तराष्ट्रास्तमायात प्रत्युज्जग्मु स्वलकृता ।
दुर्योधनादृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादय ॥ ३०३
पौराश्च बहुला राजन् हृषीकेश दिदृक्षव ।
यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथा परे ॥ ३०४
स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगर ययौ ॥ ३०५
कृष्णसमाननार्थं च नगर समलकृतम् ।
बभूव राजमार्गश्च बहुरत्नसमन्वित ॥ ३०६

आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि ।
प्रचलतीव भारेण दृश्यते स्म महीतले ॥ ३०७
स गृह धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शन ।
पाण्डुर पुण्डरीकाक्ष प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ३०८
तिस्र कक्षा व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मन ।
वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिंदम ॥ ३०९
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नराधिप ।
सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशा ॥ ३१०
ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्र यशस्विनम् ।
सभीष्म पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ ३११
तत्रासीदूर्जित मृष्ट काचन महदासनम् ।
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युत ॥ ३१२
अथ गा मधुपर्क चाप्युदक च जनार्दनम् ।
उपजह्रुर्यथान्याय धृतराष्ट्रपुरोहिता ॥ ३१३
कृतातिथ्यस्तु गोविंद सर्वान्परिहसन्कुरून् ।
आस्ते साबधिक कुर्वन् कुरुभि परिवारित ॥ ३१४
सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशा ।
राजान समनुज्ञाप्य निरक्रामदरिंदम ॥ ३१५
विदुरावसथ रम्यमुपातिष्ठत माधव ।
अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ ३१६
कृतातिथ्य तु गोविंद विदुर सर्वधर्मवित् ।
कुशल पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ ३१७
प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो वृष्णिसत्तम ।
धर्मार्थनित्यस्य सतो गतरोषस्य धीमत ॥ ३१८
तस्य सर्वं सविस्तार पाण्डवाना विचेष्टितम् ।
क्षत्तुराचष्ट दाशार्हं सर्व प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ३१९
तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।
शिवा नक्षत्रसपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३२०

६

तत उत्थाय दाशार्ह ऋषभ सर्वसात्वताम् ।
सर्वमावश्यक चक्रे प्रात कार्य जनार्दन ॥ ३२१
अथ दुर्योधन कृष्ण शकुनिश्चापि सौबल ।
सध्या तिष्ठतमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ३२२
आचक्षेता तु कृष्णस्य धृतराष्ट्र सभागतम् ।
कुरूश्च भीष्मप्रमुखान् राज्ञ सर्वाश्च पार्थिवान् ॥ ३२३
ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दन ।
ददौ हिरण्य वासासि गाश्चाश्वाश्च परतप ॥ ३२४
अग्नि प्रदक्षिण कृत्वा ब्राह्मणाश्च जनार्दन ।
कौस्तुभ मणिमामुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ३२५
कुरुभि स वृत कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षित ।
आतिष्ठत रथ शौरि सर्वयादवनदन ॥ ३२६
अन्वारुरोह दाशार्ह विदुर सर्वधर्मवित् ।
सर्वप्राणभृता श्रेष्ठ सर्वबुद्धिमता वरम् ॥ ३२७
ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपा ।
श्रुत्वा त रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ ३२८
आसाद्य तु सभाद्वारमृषभ सर्वसात्वताम् ।
अवतीर्य रथाच्छौरि कैलासशिखरोपमात् ॥ ३२९
नवमेघप्रतीकाशा ज्वलतीमिव तेजसा ।
महेन्द्रसदनप्रख्या प्रविवेश सभा तत ॥ ३३०
धृतराष्ट्र पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्तत ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयतो जनार्दनम् ॥ ३३१
उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।
तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थु समतत ॥ ३३२
निषसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ।
दु शासन सात्यकये ददावासनमुत्तमम् ॥ ३३३
अविदूरे तु कृष्णस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
एकासने महात्मानौ निषीदतुरमर्षणौ ॥ ३३४
विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्पर्ध्याजिनोत्तरे ।

सस्पृशन्नासन शौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ ३३५
अतसीपुष्पसकाश पीतवासा जनार्दन ।
व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणि ॥ ३३६
ततस्तूष्णीं सर्वमासीद्गोविदगतमानसम् ।
न तत्र कश्चित्किंचिद्वा व्याजहार पुमान्क्वचित् ॥ ३३७
तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधव ॥ ३३८
कृ० उ०—कुरूणा पाडवाना च शम स्यादिति भारत ।
अप्रणाशेन वीराणामेतद्याचितुमागत ॥ ३३९
इद ह्यद्य कुल श्रेष्ठ सर्वराजसु पार्थिव ।
श्रुतवृत्तोपसपन्न सर्वै समुदित गुणै ॥ ३४०
तस्मिन्नेवविधे राजन् कुले महति तिष्ठति ।
त्वन्निमित्त विशेषेण नेह युक्तमसाप्रतम् ॥ ३४१
त्व हि धारयिता श्रेष्ठ कुरूणा कुरुसत्तम ।
मिथ्या प्रचरता तात बाह्येष्वभ्यतरेषु च ॥ ३४२
ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमा ।
धर्मार्थौ पृष्ठत कृत्वा प्रचरति नृशसवत् ॥ ३४३
सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ३४४
त्वय्यधीन शमो राजन्मयि चैव विशापते ।
पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यह परान् ॥ ३४५
आज्ञा तव हि राजेंद्र कार्या पुत्रै सहान्वयै ।
हित बलवदप्येषा तिष्ठता तव शासने ॥ ३४६
स्वय निष्फलमालक्ष्य सविधत्स्व विशापते ।
सहायभूता भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ ३४७
न हि त्वा पाडवैर्जेतु रक्ष्यमाण महात्मभि ।
इन्द्रोपि देवै सहित प्रसहेत कुतो नृपा ॥ ३४८
लोकस्येश्वरता भूय शत्रुभिश्चाप्यधृष्यताम् ।
प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहित. कुरुपाडवै. ॥ ३४९
एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।

अखिला भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३९०
सयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षय ।
क्षये चोभयतो राजन्क धर्ममनुपश्यसि ॥ ३९१
पाडवैर्निहतै सख्ये पुत्रैर्वापि महाबलै ।
यद्विंदेथा महाराज तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ ३९२
शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाक्षिण ।
पाडवास्तावकाश्चैव तान् रक्ष महतो भयात् ॥ ३९३
त्राहि राजन्निम लोक न नश्येयुरिमा प्रजा ।
त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेष स्यात्कुरुनदन ॥ ३९४
शुक्ला वदान्या ह्रीमत आर्या पुण्याभिजातय ।
अन्योन्यसचिवा राजस्तान्पाहि महतो भयात् ॥ ३९५
शिवेनेमे भूमिपाला समागम्य परस्परम् ।
सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियातु यथागृहम् ॥ ३९६
हार्दं यत्पाडवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुष क्षये ।
तदेव ते भवत्वद्य सधत्स्व भरतवर्षभ ॥ ३९७
बाला विहीना पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिता ।
तान्पालय यथान्याय पुत्राश्च भरतर्षभ ॥ ३९८
भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषत ।
मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत भरतर्षभ ॥ ३९९
आहुस्त्वा पाडवा राजन्नभिवाद्य प्रसाद्य च ।
भवत शासनाद्दु खमनुभूत सहानुगै ॥ ३६०
स्थाता न समये तस्मिन्पितेति कृतनिश्चया ।
नाहास्म समय तात तच्च नो ब्राह्मणा विदु ॥ ३६१
तस्मिन्न समये तिष्ठ स्थिताना भरतर्षभ ।
नित्य सक्लेशिता राजन्स्वराज्याश लभेमहि ॥ ३६२
स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् ॥ ३६३
आहुश्चेमा परिषद पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसाप्रतम् ॥ ३६४
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्य यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणाना हतास्तत्र सभासद ।

धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ३६५
ये धर्ममनुपश्यतस्तूष्णीं ध्यायत आसते ।
ते सत्यमाहुर्धर्म्यं च न्याय्य च भरतर्षभ ॥ ३६६
ब्रुवतु ते महीपाला सभाया ये समासते ।
धर्मार्थौ सप्रधार्यैव यदि सत्य ब्रवीम्यहम् ॥ ३६७
प्रमुचेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्पुरुषर्षभ ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगा ॥ ३६८
पित्र्य तेभ्य प्रदायाश पाडवेभ्यो यथोचितम् ।
तत सपुत्र सिद्धार्थो भुक्ष्व भोगान् परतप ॥ ३६९
अह तु तव तेषा च श्रेय इच्छामि भारत ।
धर्मादर्थात्सुखाच्चैव मा राजन्नीनश प्रजा ॥ ३७०
अनर्थमर्थं मन्वानोऽप्यर्थं चानर्थमात्मन ।
लोभेऽतिप्रसृतान्पुत्रान्निगृह्णीष्व विशापते ॥ ३७१
स्थिता शुश्रूषितु पार्था स्थिता योद्धुमरिंदमा ।
यत्ते पथ्यतम राजस्तस्मिंस्तिष्ठ परतप ॥ ३७२
वै० उ०—तद्वाक्य पार्थिवा सर्वे हृदयै समपूजयन् ।
न तत्र कश्चिद्वक्तु हि वाच प्राक्रामदग्रत ॥ ३७३
तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।
स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन् सर्वे सभासद ॥ ३७४

७

एवमुक्तस्तत कृष्णमभ्यभाषत कौरव ।
स्वर्ग्य लोक्य च मामात्थ धर्म्यं न्याय्य च केशव ॥ ३७५
न त्वह स्ववशस्तात क्रियमाण न मे प्रियम् ।
अज्ञ दुर्योधन कृष्ण मद शास्त्रातिग मम ॥ ३७६
अनुनेतु महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम ।
न शृणोति महाबाहो वचन साधुभाषितम् ॥ ३७७
कृ० उ०—दुर्योधन निबोधेद मद्वाक्य कुरुसत्तम ।
शमार्थं ते विशेषेण सानुबधस्य भारत ॥ ३७८

महाप्रज्ञकुले जात साध्वेतत्कर्तुमर्हसि ।
श्रुतवृत्तोपसपन्न सर्वै समुदितो गुणै ॥ ३७९
प्राज्ञै शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतै ।
सधत्स्व पुरुषव्याघ्र पाडवैर्भरतर्षभ ॥ ३८०
ज्ञातीना चैव भूयिष्ठ मित्राणा च परतप ।
शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥ ३८१
ह्रीमानसि कुले जात श्रुतवाननृशसवान् ।
तिष्ठ तातपितु शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ ३८२
एतच्छ्रेयो हि मन्यते पिता यच्छास्ति भारत ।
उत्तमापद्गत सर्व पितु स्मरति शासनम् ॥ ३८३
श्रुत्वा य सुहृदा शास्त्र मर्त्यो न प्रतिपद्यते ।
विपाकाते दहत्येन किपाकमिव भक्षितम् ॥ ३८४
मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो हि हीनान्निषेवते ।
स घोरामापद प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ ३८५
योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदा सताम् ।
परान्वृणीते स्वान्द्वेष्टि त गौस्त्यजति भारत ॥ ३८६
को हि शक्रसमान्ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् ।
अन्येभ्यस्त्राणमाशसेत्त्वदन्यो भुवि मानव ॥ ३८७
जन्मप्रभृति कौंतेया नित्य विनिकृतास्त्वया ।
न च ते जातु कुप्यति धर्मात्मानो हि पाडवा ॥ ३८८
त्रिवर्गयुक्त प्राज्ञानामारभो भरतर्षभ ।
धर्मार्थावनुरुद्ध्यते त्रिवर्गासभवे नरा ॥ ३८९
पृथक्च विनिविष्टाना धर्म धीरोऽनुरुध्यते ।
मध्यमोऽर्थ कलिं बाल काममेवानुरुद्धयते ॥ ३९०
कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।
नहि धर्मादपैत्यर्थ कामो वापि कदाचन ॥ ३९१
आत्मवान्नावमन्येत त्रिषु लोकेषु भारत ।
अप्यन्यं प्राकृत कचित्किमु तान्पाडवर्षभान् ॥ ३९२
पाडवान्पृष्ठत कृत्वा त्राणमाशससेऽन्यत ।
दु शासने दुर्विषहे कर्णे चापि ससौबले ॥ ३९३
विक्रमे चाप्यपर्याप्ता पाडवान्प्रति भारत ।

नहीमे सर्वराजान पर्याप्ता सहितास्त्वथा ॥ ३९४
अथ भीष्मस्तथा द्रोण कर्णश्चाथ तथा कृप ।
भूरिश्रवा सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथ ।
अशक्ता सर्व एवैते प्रतियोद्धु धनंजयम् ॥ ३९५
मद्द्वितीय पुन पार्थ क प्रार्थयितुमर्हति ।
युद्धे प्रतीपमायातमपि साक्षात्पुरदर ॥ ३९६
पश्य पुत्रास्तथा भ्रातन्ज्ञातीन्सबधिनस्तथा ।
त्वत्कृते न विनश्येयुरिमे भरतसत्तमा' ॥ ३९७
अस्तु शेष कौरवाणा मा पराभूदिद कुलम् ।
कुलघ्न इति नोच्येथा नष्टकीर्तिर्नराधिप ॥ ३९८
मा तात श्रियमायातीमवमस्था समुद्यताम् ।
अर्थं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्नुहि ॥ ३९९
अथ दुर्योधन राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
आसीन भ्रातृभि सार्धं राजभि परिवारितम् ॥ ४००
दुर्योधन निबोधेद शौरिणोक्त महात्मना ।
आदत्स्व शिवमत्यत योगक्षेमवदव्ययम् ॥ ४०१
वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व सशमम् ।
कालप्राप्तमिद मन्ये मा त्व दुर्योधनातिगा ॥ ४०२
धृतराष्ट्रवच श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समव्यथौ ।
दुर्योधनमिद वाक्यमूचतु शासनातिगम् ॥ ४०३
यावत्कृष्णावसन्नद्धौ यावत्तिष्ठति गाडिवम् ।
यावद्धौम्यो न मेधाग्नौ जुहोतीह द्विषद्बलम् ॥ ४०४
यावन्न दृश्यते पार्थ स्वेष्वनीकेष्ववस्थित ।
भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४०५
दृष्ट्वा त्वा पाडवैर्वीरैर्भ्रातृभि सह सगतम् ।
यावदानदजाश्रूणि प्रमुचतु नराधिपा ॥ ४०६
श्रुत्वा धुर्योधनो वाक्यमप्रिय कुरुससदि ।
प्रत्युवाच महाबाहु वासुदेव यशस्विनम् ॥ ४०७
दु० उ०—प्रसमीक्ष भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव ।

मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे ॥ ४०८
भवान्क्षत्ता च राजा वाप्याचार्यो वा पितामह ।
मामेव परिगर्हते नान्य कचन पार्थिवम् ॥ ४०९
न चाह लक्षये कचिद्व्यभिचारमिहात्मन ।
अथ सर्वे भवतो मा विद्विषति सराजका ॥ ४१०
प्रियाभ्युपगते द्यूते पाडवा मधुसूदन ।
जिता शकुनिना राज्य तत्र कि मम दुष्कृतम् ॥ ४११
अपराधो न चास्माक यत्ते ह्यक्षे पराजिता ।
अजेया जयता श्रेष्ठ पार्था प्रव्राजिता वनम् ॥ ४१२
किमस्माभि कृत तेषा कस्मिन्वा पुनरागसि ।
धार्तराष्ट्रान् जिघासति पाडवा सृजयै सह ॥ ४१३
न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ।
प्रभ्रष्टा प्रणमामेह भयादपि शतक्रतुम् ॥ ४१४
न हि भीष्मकृपद्रोणा सकर्णा मधुसूदन ।
देवैरपि युधा जेतु शक्या किमुत पाडवै ॥ ४१५
स्वधर्ममनुपश्यतो यदि माधव सयुगे ।
अस्त्रेण निधन काले प्राप्स्याम' स्वर्ग्यमेव तत् ॥ ४१६
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कर्हिचित् ॥ ४१७
इति मातगवचन परीप्सति हितेप्सव ।
एष धर्म क्षत्रियाणा मतमेतच्च मे सदा ॥ ४१८
राज्याशश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराभवत् ।
न स लभ्य पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ ४१९
यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ।
न्यस्तशस्त्रा वय ते वाप्युपजीवाम माधव ॥ ४२०
यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या विद्धयेदग्रेण केशव ।
तावदप्यपरित्याज्य भूमेर्न पाडवान्प्रति ॥ ४२१
तत प्रशम्य दाशार्ह क्रोधपर्याकुलेक्षण ।
दुर्योधनमिद वाक्यमब्रवीत्कुरुससदि ॥ ४२२
कृ० उ०—लप्स्यसे वीरशयन काममेतदवाप्स्यसि ।

स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् ॥ ४२३
यच्चैव मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रम ।
पाडवेष्विति तत्सर्व निबोधत नराधिपा ॥ ४२४
श्रिया सतप्यमानेन पाडवाना महात्मनाम् ।
त्वया दुर्मन्त्रित द्यूतं सौबलेन च भारत ॥ ४२५
अक्षद्यूत महाप्राज्ञ सता मतिविनाशनम् ।
असता तत्र जायते भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ४२६
तदिद व्यसन घोर त्वया द्यूतमुखं कृतम् ।
असमीक्ष्य सदाचारै सार्धं पापानुबधनै ॥ ४२७
कश्चान्यो भ्रातृभार्या वै विप्रकर्तुं तथार्हति ।
आनीय च सभा वक्तु यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ४२८
जानति कुरव सर्वे यथोक्ता कुरुससदि ।
दु'शासनेन कौतेया' प्रव्रजत परतपा ॥ ४२९
सह मात्रा प्रदग्धु तान्बालकान्वारणावते ।
आस्थित परम यत्न न समृद्ध च तत्तव ॥ ४३०
विषेण सर्पबन्धैश्च यतिता पाडवास्त्वया ।
सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्ध च तत्तव ॥ ४३१
यच्चैभ्यो याचमानेभ्य पित्र्यमश न दित्ससि ।
तच्च पाप प्रदातासि भ्रष्टैश्वर्यो निपातित ॥ ४३२
मातापितृभ्या भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
शाम्येति मुहुरुक्तोऽसि न च शाम्यासि पार्थिव ॥ ४३३
न शर्म प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य सुहृदा वच ।
अधर्म्यमयशस्य च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ ४३४
एव ब्रुवति दाशार्हे दुर्योधनममर्षणम् ।
दु शासन इद वाक्यमब्रवीत्कुरुससादि ॥ ४३५
न चेत्सधास्यसे राजन् स्वेन कामेन पाडवै ।
बद्ध्वा किल त्वा दास्यति कुंतीपुत्राय कौरवा ॥ ४३६
वैकर्तनं त्वा च मा च त्रीनेतान्मनुजर्षभ ।
पाडवेभ्य प्रदास्यति भीष्मो द्रोण पिता च ते ॥ ४३७
भ्रातुरेतद्वच. श्रुत्वा धार्तराष्ट्र सुयोधन ।

क्रुद्ध प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ ४३८
विदुर धृतराष्ट्रं च महाराज च बाह्लिकम् ।
कृप च सोमदत्त च भीष्म द्रोण जनार्दनम् ॥ ४३९
सर्वानेताननादृत्य दुर्मतिर्निरपत्रप ।
अशिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ ४४०
तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम् ।
अनुजग्मु सहामात्या राजानश्चापि सर्वश ॥ ४४१
कृ० उ०—सर्वेषा कुरुवृद्धाना महानयमतिक्रम ।
प्रसह्य मदमैश्वर्ये न नियच्छत यन्नृपम् ॥ ४४२
तत्र कार्यमह मन्ये कालप्राप्तमरिंदमा ।
क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं श्रृणुतानघा ॥ ४४३
उग्रसेनसुत कस परित्यक्त स बाधवै ।
ज्ञातीना हितकामेन मया शस्तो महामृधे ॥ ४४४
व्यूढे देवासुरे युद्धे हनिष्यन्ति परस्परम् ।
इति मत्वाब्रवीद्धर्म परमेष्ठी प्रजापति ।
वरुणाय प्रयच्छैतान्बद्ध्वा दैतेयदानवान् ॥ ४४५
तान् बद्ध्वा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वर ।
वरुण सागरे यत्तो नित्य रक्षति दानवान् ॥ ४४६
तथा दुर्योधन कर्णं शकुनिं चापि सौबलम् ।
बद्ध्वा दु शासन चापि पाडवेभ्य प्रयच्छत ॥ ४४७
त्यजेत्कुलार्थे पुरुष ग्रामस्यार्थे कुल त्यजेत् ।
ग्राम जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ४४८
राजन्दुर्योधन बद्ध्वा तत सशाम्य पाडवै ।
त्वत्कृते न विनश्येयु क्षत्रिया क्षत्रियर्षभ ॥ ४४९
तत सभाया निर्गम्य मत्रयामास कौरव ।
सौबलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ ४५०
पुरोऽयमस्मान् गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दन. ।
सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा शातनवेन च ॥ ४५१
वयमेव हृषीकेश निगृह्णीम बलादिह ।
प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिंद्रो वैरोचनिं यथा ॥ ४५२
श्रुत्वा गृहीत वार्ष्णेय पाडवा हतचेतस. ।

निरुत्साहा भविष्यति भग्नदष्ट्रा इवोरगा ॥ ४५३
तेषा पापमभिप्राय पापाना दुष्टचेतसाम् ।
इगितज्ञ कवि क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकि ॥ ४५४
तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थित ।
अब्रवीत्कृतवर्माण क्षिप्र योजय वाहिनीम् ॥ ४५५
व्यूढानीक सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दशित ।
यावदाख्याम्यह चैतत्कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ॥ ४५६
स प्रविश्य सभा वीर सिंहो गिरिगुहामिव ।
आचष्ट तमभिप्राय केशवाय महात्मने ॥ ४५७
धृतराष्ट्र ततश्चैव विदुर चान्वभाषत ।
पुरा विकुर्वते मूढा पापात्मान समागता ॥ ४५८
इम हि पुडरीकाक्ष जिघृक्षंत्यल्पचेतस ।
पटेनाग्नि प्रज्वलित यथा बाला यथा जडा ॥ ४५९
सात्यकेस्तद्वच श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।
धृतराष्ट्र महाबाहुमब्रवीत्कुरुससदि ।
राजन्परीतकालास्ते पुत्रा सर्वे परतप ॥ ४६०
विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदा शृण्वता मिथ ॥ ४६१
राजन्नेते यदि क्रुद्धा मा निगृह्णीयुरोजसा ।
एते वा मामह वैताननुजानीहि पार्थिव ॥ ४६२
एतान्हि सर्वान्सरब्धान्नियतुमहमुत्सहे ।
न त्वह निंदित कर्म कुर्या पाप कथचन ॥ ४६३
इद तु न प्रवर्तेय निंदित कर्म भारत ।
सन्निधौ ते महाराज क्रोधज पापबुद्धिजम् ॥ ४६४
एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
क्षिप्रमानय त पाप राज्यलुब्ध सुयोधनम् ॥ ४६५
ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुन प्रावेशयत्सभाम् ।
अकाम भ्रातृभि सार्धं राजभि परिवारितम् ॥ ४६६
अथ दुर्योधन राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
कर्णदु शासनाभ्या च राजभिश्चापि संवृतम् ॥ ४६७

नृशस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।
पापै सहायै सवृत्य पाप कर्म चिकीर्षसि ॥ ४६८
त्वमिम पुडरीकाक्षमप्रधृष्य दुरासदम् ।
पापै सहायै सहत्य निगृहीतु किलेच्छसि ॥ ४६९
देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुरगैश्च य ।
न सोढु समरे शक्यस्तन्न बुद्ध्यसि केशवम् ॥ ४७०
दुर्ग्राह्य प्राणिना वायुर्दु स्पर्श प्राणिना शशी ।
दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्ग्राह्य केशवो बलात् ॥ ४७१
तत सात्यकिमादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च ।
ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदन ॥ ४७२
त प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवा सह राजभि ।
अनुजग्मुर्नरव्याघ्र देवा इव शतक्रतुम् ॥ ४७३
अचिंतयन्नमेयात्मा सर्व तद्राजमडलम् ।
निश्चक्राम तत शौरि सधूम इव पावक ॥ ४७४
ततो रथेन लघुना महता मेघनादिना ।
सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना ।
शैब्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुक ॥ ४७५
तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथ ।
वृष्णीना समतो वीरो हार्दिक्य समदृश्यत ॥ ४७६
उपस्थितरथ शौरिं प्रयास्यतमरिंदमम् ।
धृतराष्ट्रो महाराज पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ४७७
यावद्बल मे पुत्रेषु पश्यतस्ते जनार्दन ।
प्रत्यक्षं ते न ते किंचित्परोक्ष शत्रुकर्शन ॥ ४७८
कुरूणा शममिच्छत यतमान च केशव ।
विदित्वैतामवस्था मे नाभिशकितुमर्हसि ॥ ४७९
न मे पापोऽस्त्यभिप्राय पाडवान्प्रति केशव ।
जानति कुरव सर्वे राजानश्चैव पार्थिवा ॥ ४८०
ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दन' ।
द्रोण पितामहं भीष्म क्षत्तार बाह्लिक कृपम् ॥ ४८१
प्रत्यक्षमेतद्भवता यद्वृत्त कुरुससदि ।
यथा चाशिष्टवन्मदो रोषादद्य समुत्थित ॥ ४८२

वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ४८३
ततो रथेन शुभ्रेण महता किंकिणीकिना ।
कुरूणां पश्यतां द्रष्टुं स्वसारं स्वपितुर्ययौ ॥ ४८४

८

प्रविश्याथ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य च ।
आचख्यौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ४८५
कृ० उ०—उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् ।
ऋषिभिश्चैव च मया न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ ४८६
कालपक्वमिदं सर्वं सुयोधनवशानुगम् ।
आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान्प्रति ॥ ४८७
किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ।
तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४८८
कु० उ०—ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयास्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ४८९
श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ४९०
बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टा बाहुवीर्योपजीविनः ।
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ ४९१
यदि धर्मं चरंतीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा विंदेत भारत ॥ ४९२
दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक् कार्त्स्न्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ ४९३
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो माभूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ ४९४
राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ ४९५
राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ ४९६

पिण्यमश महाबाहो निमग्न पुनरुद्धर ।
साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनाथ नयेन वा ॥ ४९७
इतो दु खतर किं नु यदह दीनबाधवा ।
परपिंडमुदीक्षे वै त्वा सूत्वा मित्रनदनम् ॥ ४९८
युद्धचस्व राजधर्मेण मा निमज्जी पितामहान् ।
मा गम क्षीणपुण्यस्त्व सानुज पापिका गतिम् ॥ ४९९
अत्राप्युदाहरतीममितिहास पुरातनम् ।
विदुलायाश्च सवाद पुत्रस्य च परतप ॥ ५००
विदुला नाम राजन्या जगर्हे पुत्रमौरसम् ।
निर्जितं सिंधुराजेन शयान दीनचेतसम् ॥ ५०१
वि० उ०—अनदन मया जात द्विषता हर्षवर्धन ।
न मया त्व न पित्रा च जात क्वाभ्यागतो ह्यसि ॥ ५०२
निर्मन्युश्चाप्यसख्येय पुरुष क्लीबसाधन ।
यावज्जीव निराशोऽसि कल्याणाय धुर वह ॥ ५०३
मात्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन बीभर ।
मन कृत्वा सुकल्याण मा भैस्त्व प्रतिसहर ॥ ५०४
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैव पराजित ।
अमित्रान्नदयन्सर्वान्निर्मानो बधुशोकद ॥ ५०५
सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूषिकाजलि ।
सुसतोष कापुरुष स्वल्पकेनैव तृप्याति ॥ ५०६
अप्यहेरारुजन्दष्ट्रा मा श्वेव निधन व्रज ।
अपि वा सशय प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमे ॥ ५०७
मुहूर्तं ज्वलित श्रेयो न च धूमायित चिरम् ।
मा ह स्म कस्यचिद्गेहे जनि राज्ञ खरो मृदु ॥ ५०८
उद्भावयस्व वीर्य वा ता वा गच्छ ध्रुवा गतिम् ।
धर्मं पुत्राग्रत कृत्वा किंनिमित्त हि जीवसि ॥ ५०९
यस्य वृत्त न जल्पति मानवा महदद्भुतम् ।
राशिवर्धनमात्र स नैव स्त्री न पुन पुमान् ॥ ५१०
श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण वा ।
जनान् योऽभिभवत्यन्यान्कर्मणा हि स वै पुमान् ॥ ५११

नत्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ।
नृशस्यामयशस्या च दु खा कापुरुषोचिताम् ॥ ११२
आयस हृदय कृत्वा मृगयस्व पुन स्वकम् ।
पर विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ ११३
पुत्र० उ०—किं नु ते मामपश्यन्त्या पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्य ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ११४
वि० उ०—भृत्यैर्विहीयमानाना परपिंडोपजीविनाम् ।
कृपणानामसत्वाना मा वृत्तिमनुवर्तिथा ॥ ११५
पतिपुत्रवधादेतत्परम दु खमब्रवीत् ।
दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्त पर्यायमरण हि तत् ॥ ११६
यदा मा चैव भार्या च द्रष्टासि भृशदुर्बलाम् ।
न तदा जीवितेनार्थो भविता तव सजय ॥ ११७
कु० उ०—सदश्व इव सक्षिप्त प्रणुन्नो वाक्यसायकै ।
तच्चकार तथा सर्व यथावदनुशासनम् ॥ ११८
इदमुद्धर्षण भीम तेजोवर्धनमुत्तमम् ।
राजान श्रावयेन्मत्री सीदत शत्रुपीडितम् ॥ ११९
एतद्धनजयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदर ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागत ॥ १२०
सर्वधर्मविशेषज्ञा स्नुषा पाण्डोर्महात्मन ।
ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्ण कृष्णा यशस्विनीम् ॥ १२१
युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तिथा ॥ १२२
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।
विक्रमेणार्जितान्भोगान् वृणीत जीवितादपि ॥ १२३
यच्च व प्रेक्षमाणाना सर्वधर्मोपचायिनाम् ।
पाचाली परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ॥ १२४
न राज्यहरण दु ख द्यूते चापि पराजय ।
प्रव्राजन सुताना च न मे तद्दु खकारणम् ॥ १२५
यत्र सा बृहती श्यामा सभाया रुदती तदा ।
अश्रौषीत्परुषा वाचस्तन्मे दु खतर महत् ॥ १२६

स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छत्तदा नाथ कृष्णा नाथवती सती ॥ १२७
पाडवान्कुशलान्पृच्छे सपुत्रान्कृष्णया सह ।
मा च कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन ।
अरिष्ट गच्छ पथान पुत्रान्मे प्रतिपालय ॥ १२८
अभिवाद्याथ ता कृष्ण कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
निश्चक्राम महाबाहु सिंहखेलगतिस्तत ॥ १२९

९

कु० उ०—धिगस्त्वर्थं यत्कृतेऽय महान् ज्ञातिवध कृत ।
वर्त्स्यंते सुहृदा चैव युद्धेऽस्मिन्वै पराभव ॥ १३०
योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिरक्षित ।
कस्मान्न कुर्याद्वचन पथ्य भातृहित तथा ॥ १३१
इति कुती विनिश्चित्य कार्यनिश्चयमुत्तमम् ।
कार्यार्थमभिनिश्चित्य ययौ भागीरथीं प्रति ॥ १३२
आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिन सत्यसगिन ।
गगातीरे पृथाश्रौषीद्वेदाध्ययननिस्वनम् ॥ १३३
आपृष्ठतापाज्जप्त्वा स परिवृत्य यतव्रत ।
दृष्ट्वा कुतीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताजलि ॥ १३४
क० उ०—राधेयोऽहमाधिरथि कर्णस्त्वामभिवादये ।
प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १३५
कु० उ०—कौतेयस्त्व न राधेयो न तवाधिरथ. पिता ।
नासि सूतकुले जात कर्ण तद्विद्धि मे वच ॥ १३६
कानीनस्त्व मया जात पूर्वज कुक्षिणा धृत ॥ १३७
प्रकाशकर्मा तपनो योऽय देवो विरोचन ।
अजीजनत्त्वा मय्येष कर्ण शस्त्रभृता वरम् ॥ १३८
स त्वं भ्रातॄनसंबुध्य मोहाद्यदुपसेवसे ।
धार्तराष्ट्रान्न तद्युक्त त्वयि पुत्र विशेषत ॥ १३९
अर्जुनेनार्जिता पूर्वं हृता लोभादसाधुभि ।
आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुक्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ १४०

अद्य पश्यतु कुरव कर्णार्जुनसमागमम् ।
सौभ्रात्रेण समालक्ष्य सनमतामसाधव ॥ १४१

कर्ण उ०—न चैतच्छ्रद्दधे वाक्य क्षत्रिये भाषित त्वया ।
धर्मद्वार ममैतत्स्यान्नियोगकरण तव ॥ १४२

अकरोन्मयि यत्पाप भवती सुमहात्ययम् ।
अपाकीर्णोऽस्मि यन्मातस्तद्यश कीर्तिनाशनम् ॥ १४३

क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिम मम ।
हीनसस्कारसमयमद्य मा समचूचुद ॥ १४४

न वै मम हित पूर्व मातृवच्चेष्टित त्वया ।
सा मा सबोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥ १४५

अभ्राता विदित पूर्व युद्धकाले प्रकाशित ।
पाडवान्यदि गच्छामि किं मा क्षत्र वदिष्यति ॥ १४६

उपनद्य परैर्वैर ये मा नित्यमुपासते ।
नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासव यथा ॥ १४७

मम प्राणेन ये शत्रून् शक्ता प्रतिसमासितुम् ।
मन्यते तत्कथ तेषामह छिंद्या मनोरथम् ॥ १४८

अनवेक्ष्य कृत पापा विकुर्वन्त्यनवस्थिता ।
राजकिल्बिषिणा तेषा भर्तृपिडापहारिणाम् ।
नैवाय न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ १४९

आनृशंस्यमथो वृत्त रक्षन्सत्पुरुषोचितम् ।
अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वच ॥ १५०

अर्जुन हि निहत्याजौ सप्राप्त स्यात्फल मया ।
यशसा चापि युज्येयं निहत सव्यसाचिना ॥ १५१

न ते जातु नशिष्यन्ति पुत्रा पच यशस्विनि ।
निरर्जुना सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि ॥ १५२

इति कर्णवच श्रुत्वा कुती दु खात्प्रवेपती ।
उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकपनम् ॥ १५३

एव वै भाव्यमेतेन क्षय यास्यति कौरवा ।
यथा त्व भाषसे कर्ण दैव तु बलवत्तरम् ॥ १५४

त्वया चतुर्णां भ्रातृणामभय शत्रुकर्शन ।

दत्त तत्प्रतिजानीहि सगरप्रतिमोचनम् ॥ ९१९
अनामय स्वस्ति चेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् ।
ता कर्णोऽथ तथेत्युक्त्वा ततस्तौ जग्मतु पृथक् ॥ ९१६

१०

व्युष्टाया च रजन्या हि राजा दुर्योधनस्तत ।
व्यभजत्तान्यनीकानि दश चैक च भारत ॥ ९१७
नरहस्तिरथाश्वाना सार मध्य च फल्गु च ।
सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु सदिदेश नराधिप ॥ ९१८
सानुकर्षा सतूणीरा सवरूथा सतोमरा ।
सोपासगा सशक्तीका सनिषगा सहर्ष्टय ॥ ९१९
सध्वजा सपताकाश्च सशरासनतोमरा ।
रज्जुभिश्च विचित्राभि सपाशा सपरिच्छदा ॥ ९६०
सकचग्रहविक्षेपा सतैलगुडवालुका ।
साशीविषघटा सर्वे ससर्जरसपासव ॥ ९६१
सकीलकवचा सर्वे वास्यवृक्षादनान्विता ।
व्याघ्रचर्मपरीवारा द्वीपिचर्मावृताश्च ते ॥ ९६२
चतुर्युजो रथा सर्वे सर्वे चोत्तमवाजिन ।
धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पार्ष्णिसारथी ॥ ९६३
नगराणीव गुप्तानि दुराधर्षाणि शत्रुभि ।
आसन्नथ सहस्राणि हेममालीनि सर्वश ॥ ९६४
यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्षा स्वलकृता ।
बभूवु सप्तपुरुषा रत्नवत इवाद्रय ॥ ९६५
द्वावकुशधरौ तत्र द्वावुत्तमधनुर्धरौ ।
द्वौ वरासिधरौ राजन्नेक शक्तिपिनाकधृक् ॥ ९६६
आमुक्तकवचैर्युक्तै सपताकै स्वलकृतै ।
सादिभिश्चोपपन्नास्तु तथा चायुतशो हयाः ॥ ९६७
नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिण ।
पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिन ॥ ९६८

रथस्यासन्दश गजा गजस्य दश वाजिन· ।
नरा दश हयस्यासन्पादरक्षा समतत ॥ १६९
रथस्य नागा पचासन्नागस्यासन् शत हया ।
हयस्य पुरुषा सप्त भिन्नसधानकारिण ॥ १७०
सेना पचशत नागा रथास्तावत एव च ।
दश सेना च पृतना पृतना दश वाहिनी ॥ १७१
सेना च वाहिनी चैव पृतना ध्वजिनी चमू ।
अक्षौहिणीति पर्यायैर्निरुक्ता च वरूथिनी ॥ १७२
एव व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता ।
अक्षौहिण्यो दशैका च सख्याता सप्त चैव ह ॥ १७३
नराणा पचपचाशदेषा पत्तिर्विधीयते ।
सेनामुख च तिस्रस्ता गुल्म इत्यभिशब्दितम् ॥ १७४
त्रयो गुल्मा गणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोऽभवन् ।
दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमाना प्रहारिण ॥ १७५
तत्र दुर्योधनो राजा शूरान्बुद्धिमतो नरान् ।
प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतींस्तदा ॥ १७६
कृप द्रोण च शल्य च सैधव च जयद्रथम् ।
सुदक्षिण च काबोजं कृतवर्माणमेव च ॥ १७७
द्रोणपुत्रं च कर्ण च भूरिश्रवसमेव च ।
शकुनिं सौबलं चैव बाह्लिकं च महाबल ॥ १७८
दिवसे दिवसे तेषा प्रतिवेल च भारत ।
चक्रे स विविधा पूजा प्रत्यक्ष च पुन पुन ॥ १७९
तत शातनव भीष्म प्राजलिर्धृतराष्ट्रज· ।
सह सर्वैर्महीपालैरिद वचनमब्रवीत् ॥ १८०
ऋते सेनाप्रणेतार पृतना सुमहत्यपि ।
दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुट यथा ॥ १८१
न हि जातु द्वयोर्बुद्धि समा भवति कर्हिचित् ।
शौर्य च बलनेतृणा स्पर्धते च परस्परम् ॥ १८२
भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम ।
असहार्य· स्थितो धर्मे स न· सेनापतिर्भव ॥ १८३

भी० उ०—एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत।
यथैव हि भवतो मे तथैव मम पाडवा ॥ ९८४
अपि चैव मया श्रेयो वाच्य तेषा नराधिप।
सयोद्धव्यं तवार्थाय यथा मे समय कृत ॥ ९८५
न त्वैवोत्सादनीया मे पाडो पुत्रा जनाधिप।
तस्माद्योधान्हनिष्यामि प्रयोगेणायुत सदा ॥ ९८६
एवमेषा करिष्यामि निधन कुरुनदन।
न चेत्ते मा हनिष्यति पूर्वमेव समागमे ॥ ९८७
तत सेनापतिं चक्रे विधिवद्भूरिदक्षिणम्।
धृतराष्ट्रात्मजो भीष्म सोऽभिषिक्तो व्यरोचयत् ॥ ९८८
ततो भेरीश्च शखाश्च शतशोऽथ सहस्रश।
वादयामासुरव्यग्रा वादका राजशासनात् ॥ ९८९

११

ततो द्रुपदमानाय्य विराट शिबिपुगवम्।
धृष्टद्युम्न च पाचाल्य धृष्टकेतु च पार्थिवम् ॥ ९९०
शिखडिन च पाचाल्य सहदेव च मागधम्।
एतान्सप्त महाभागान् वीरान्युद्धाभिकाक्षिण ॥ ९९१
सेनाप्रणेतृन्विधिवदभ्यषिंचद्युधिष्ठिर।
सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्न चकार ह ॥ ९९२
सर्वेषामेव तेषा तु समस्ताना महात्मनाम्।
सेनापतिपतिं चक्रे गुडाकेश धनजयम् ॥ ९९३
अर्जुनस्यापि नेता च सयता चैव वाजिनाम्।
संकर्षणानुज श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दन ॥ ९९४
द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धादपेयतु।
रोहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मी च वसुधाधिप ॥ ९९५
हिरण्वत्या निविष्टेषु पाडवेषु महात्मसु।
न्यविशत महाराज कौरवेया यथाविधि ॥ ९९६
तत्र दुर्योधनो राजा निवेश्य बलमोजसा।
सममानयन् नृपतीन्न्यस्य गुल्मास्तथैव च ॥ ९९७

तत प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिता ।
दुर्योधनेन राजान प्रययु पाडवान्प्रति ॥ ५९८

आप्लाव्य शुचय सर्वे स्रग्विण शुक्लवासस ।
गृहीतशस्त्रा ध्वजिन स्वस्ति वाच्य हुताग्नय ॥ ५९९

सर्वे ब्रह्मविद शूरा सर्वे सुचरितव्रता ।
सर्वे कामकृतश्चैव सर्वे चाहवलक्षणा ॥ ६००

ते समेत्य यथान्याय धार्तराष्ट्रा महाबला ।
कुरुक्षेत्रस्य पश्चार्धे व्यवतिष्ठत दशिता ॥ ६०१

दुर्योधनस्तु शिबिर कारयामास भारत ।
यथैव हास्तिनपुर द्वितीय समलकृतम् ॥ ६०२

तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपति ।
कारयामास कौरव्य शतशोऽथ सहस्रश ॥ ६०३

पचयोजनमुत्सृज्य मडल तद्रणाजिरम् ।
सेनानिवेशास्ते राजन्नाविशञ्छतसघश ॥ ६०४

तेषा दुर्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।
व्यादिदेश सबाह्याना भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ ६०५

सनागाश्वमनुष्याणा ये च शिल्पोपजीविन ।
ये चान्येऽनुगतास्तत्र सूतमागधबंदिन ॥ ६०६

वणिजो गणिकाश्चारा ये चैव प्रेक्षका जना ।
सर्वांस्तान्कौरवो राजा विधिवत्प्रत्यवेक्षत ॥ ६०७

तथैव राजा कौंतेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
धृष्टद्युम्नमुखान्वीराश्चोदयामास भारत ॥ ६०८

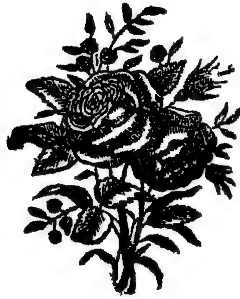
अथ सैन्य यथायोग पूजयित्वा नरर्षभ ।
दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपति ॥ ६०९

अभिमन्यु बृहंत च द्रौपदेयाश्च सर्वश ।
धृष्टद्युम्नमुखानेतान्प्राहिणोत्पाडुनदन ॥ ६१०

भीम च युयुधान च पाडव च धनजयम् ।
द्वितीय प्रेषयामास बलस्कध युधिष्ठिर ॥ ६११

स्वयमेव तत पश्चाद्विराटद्रुपदान्वित ।
अथापरैर्महीपालै सह प्रायान्महीपति ॥ ६१२

फल्गु सर्वं कलत्रं च यत्किंच कृशदुर्बलम् ।
कोशसंचयवाहाश्च कोष्ठागारं तथैव च ॥ ६१३
गजानीकेन संगृह्य शनैः प्रायाद्युधिष्ठिरः ।
तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ॥ ६१४
तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।
न्यवादयन्त संहृष्टाः सहस्रायुतशो नराः ॥ ६१५

६ भीष्मपर्व.

१

वै० उ०—अथ गावल्गणिर्विद्वान्सयुगादेत्य भारत ।
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यभविष्यवित् ॥ १
ध्यायते धृतराष्ट्राय सहसोत्पत्य दु खित ।
आचष्ट निहत भीष्म भारताना पितामहम् ॥ २
स० उ०—हतो भीष्म शातनवो भरताना पितामह ।
ककुद सर्वयोधाना धाम सर्वधनुष्मताम् ।
शरतल्पगत सोऽद्य शेते कुरुपितामह ॥ ३
यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूत पुत्रस्तवाकरोत् ।
स शेते निहतो राजन्सख्ये भीष्म शिखडिना ॥ ४
य स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन्बाणान्सहस्रश ।
जघान युधि योधानामर्बुद दशभिर्दिनै ॥ ५
स शेते निहतो भूमौ वातभग्न इव द्रुम ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन्यथा नार्ह स भारत ॥ ६
धृ० उ०—कथ कुरूणामृषभो हतो भीष्म शिखडिना ।
कथमासश्च मे पुत्रा हीना भीष्मेण सजय ॥ ७
आर्तिं परामाविशति मन सश्रुत्य मे हतम् ।
कुरूणामृषभ वीरमकप पुरुषर्षभम् ॥ ८
कथ वातिरथस्तेन पाचाल्येन शिखडिना ।
भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरासद ॥ ९
अश्मसारमय नून हृदय सुदृढ मम ।
यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्र हत भीष्म न दीर्यते ॥ १०
तस्मिन्सत्य च मेधा च नीतिश्च भरतर्षभे ।
अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथ स निहतो युधि ॥ ११
धर्मादधर्मो बलवान्सप्राप्त इति मे मति ।
यत्र वृद्ध गुरु हत्वा राज्यमिच्छन्ति पांडवा ॥ १२
योषेव हतवीरा मे सेना पुत्रस्य सजय ।

अगोपमिव चोद्भ्रात गोकुल तद्बलं मम ॥ १३
अगाधसलिले मग्ना नाव दृष्ट्वेव पारगा ।
भीष्मे हते भृश दु खान्मन्ये शोचति पुत्रका ॥ १४
यद्वृत्त तत्र सग्रामे मदस्याबुद्धिसभवम् ।
अपनीत सुनीत यत्तन्ममाचक्ष्व सजय ॥ १५
यत्कृत तत्र सग्रामे भीष्मेण जयमिच्छता ।
तेजोयुक्त कृतास्त्रेण शस तच्चाप्यशेषत ॥ १६
स॰ उ॰—प्रत्यक्ष यन्मया दृष्ट दृष्ट योगबलेन च ।
शृणु तत्पृथिवीपाल मा च शोके मन कृथा ॥ १७
दिष्टमेतत्पुरा नूनमिदमेव नराधिप ॥ १८
नमस्कृत्वा पितुस्तेऽह पाराशर्याय धीमते ।
यस्य प्रसादाद्दिव्य तत्प्राप्त ज्ञानमनुत्तमम् ॥ १९
दृष्टिश्चातींद्रिया राजन् दूराच्छ्रवणमेव च ।
परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ २०
शृणु मे विस्तरेणेद विचित्र परमाद्भुतम् ।
भरतानामभूद्युद्ध यथा तल्लोमहर्षणम् ॥ २१
तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानत ।
दुर्योधनो महाराज दु शासनमथाब्रवीत् ॥ २२
दु शासन रथास्तूर्णं युज्यता भीष्मरक्षिण ।
अनीकानि च सर्वाणि शीघ्र त्वमनुचोदय ॥ २३
अय स मामभिप्राप्तो वर्षपूगाभिचिंतित ।
पाडवाना ससैन्याना कुरूणा च समागम ॥ २४
नात कार्यतम मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात् ।
हन्याद्गुप्तो ह्यसौ पार्थान् सोमकाश्च ससृजयान् ॥ २५
अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाह हन्या शिखडिनम् ।
श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वं तस्माद्वर्ज्यो रणे मम ॥ २६
तस्माद्भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणेति मे मति ।
शिखडिनो वधे यत्ता सर्वे तिष्ठंतु मामका ॥ २७
ततो रजन्या व्युष्टाया स शब्द समभून्महान् ।
क्रोशतां भूमिपालानां युज्यता युज्यतामिति ॥ २८

शखदुदुभिघोषैश्च सिंहनादैश्च भारत ।
हयहेषितनादैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा ॥ २९
गजाना बृहता चैव योधाना चापि गर्जताम् ।
क्ष्वेलितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुल सर्वतोऽभवत् ॥ ३०
तत प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यत भारत ।
त्वदीयाना परेषा च शस्त्रवति महाति च ॥ ३१
मघाविषयग सोमस्तद्दिन प्रत्यपद्यत ।
दीप्यमानाश्च सपेतुर्दिवि सप्त महाग्रहा ॥ ३२
द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत ।
ज्वलत्या शिखया भूयो भानुमानुदितो रवि ॥ ३३
सर्वधर्मविशेषज्ञ पिता देवव्रतस्तव ।
समानीय महीपालानिद वचनमब्रवीत् ॥ ३४
इद व क्षत्रिया द्वार स्वर्गायापावृत महत् ।
गच्छध्व तेन शक्रस्य ब्रह्मण सहलोकताम् ॥ ३५
एष व शाश्वत पथा पूर्वैं पूर्वतरै कृत ।
सभावयध्वमात्मानमव्यग्रमनसो युधि ॥ ३६
अधर्म क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरण गृहे ।
यदाजौ निधन याति सोऽस्य धर्म सनातन ॥ ३७
एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ ।
निर्ययु स्वान्यनीकानि शोभयतो रथोत्तमै ॥ ३८
ततो मुहूर्तात्तुमुल शब्दो हृदयकपन ।
अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुत्सताम् ॥ ३९
शखदुदुभिघोषैश्च वारणाना च बृहितै ।
नेमिघोषै रथाना च दीर्यतीव वसुधरा ॥ ४०
हयाना हेषमाणाना योधानां चैव गर्जताम् ।
क्षणेनैव नभो भूमि शब्देनापूरित तदा ॥ ४१
पुत्राणा तव दुर्धर्ष पाडवाना तथैव च ।
समकपत सैन्यानि परस्परसमागमे ॥ ४२
धार्तराष्ट्रान्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पाडव ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनजयम् ॥ ४३

महर्षेर्वचनात्तात वेदयति बृहस्पते ।
सहतान्योधयेदल्पान्काम विस्तारयेद्बहून् ॥ ४४
सूचीमुखमनीक स्यादल्पाना बहुभि सह ।
अस्माक च तथा सैन्यमल्पीय सुतरां परै ॥ ४५
अर्जु० उ०—एष व्यूहामि ते व्यूह राजसत्तम दुर्जयम् ।
अचल नाम वज्राख्य विहित वज्रपाणिना ॥ ४६
य स वात इवोद्भूत समरे दु सह परै ।
स न पुरो योत्स्यते वै भीम प्रहरता वर ॥ ४७
न हि सोऽस्ति पुमाँल्लोके य सक्रुद्ध वृकोदरम् ।
द्रष्टुमत्युग्रकर्माण विषहेत नरर्षभम् ॥ ४८
अथ सज्जीयमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ।
निष्प्रभोऽभ्युद्ययौ सूर्य सघोष भूश्चचाल च ।
प्रादुरासीद्रजस्तीव्र न प्राज्ञायत किंचन ॥ ४९
पश्चान्मुखा कुरवो धार्तराष्ट्रा स्थिता पार्था प्राङ्मुखा योत्स्यमाना ।
चक्रे वायु पृष्ठत पाडवाना धार्तराष्ट्रान् श्वापदा व्याहरति ॥ ५०
भीष्मोऽग्रत सर्वसैन्यस्य वृद्ध श्वेतच्छत्र श्वेतधनु सखङ्ग ।
श्वेतोष्णीष पाण्डुरेण ध्वजेन श्वेतैरश्वै श्वेतशैलप्रकाशै ॥ ५१
सहस्रसूर्य शतकिंकिणीक परार्ध्यजाबूनदहेमचित्र ।
रथोऽर्जुनस्याग्निरिवार्चिमाली विभ्राजते श्वेतहय सुचक्र ॥ ५२
तमास्थित केशवसगृहीत कपिध्वजो गाडिवबाणपाणि ।
धनुर्धरो यस्य सम पृथिव्या न विद्यते नो भविता कदाचित् ॥* ५३

२

ततो धनजय दृष्ट्वा बाणगाडिवधारिणम् ।
पुनरेव महानाद व्यसृजत महारथा ॥ ५४

धृ० उ०—*धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समावेता युयुत्सव ।
मामका पाडवाश्चैव किमकुर्वत सजय ॥
+ + + + +
इत्यादिभगवद्गीता अत्र द्रष्टव्या ।

पाण्डवा सृञ्जयाश्चैव ये चैषामनुयायिन ।
दध्मुश्च मुदिता शङ्खान्वीरा सागरसम्भवान् ॥ ५५
ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय सुसमुद्यते ।
ते सेने सागरप्रख्ये मुहु प्रचलिते नृप ॥ ५६
विमुच्य कवच वीरो निक्षिप्य च वरायुधम् ।
अवरुह्य रथात्तूर्णं पद्भ्यामेव कृताञ्जलि ॥ ५७
पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिर ।
वाग्यत प्रययौ येन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ५८
तं प्रयातमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ।
अवतीर्य रथात्तूर्णं भ्रातृभि सहितोऽभ्यगात् ॥ ५९
क्व गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुध ।
दशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातृनुत्सृज्य पार्थिव ॥ ६०
एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभि कुरुनन्दन ।
नोऽवाच वाग्यत किंचिद्गच्छत्येव युधिष्ठिर ॥ ६१
दृष्ट्वा युधिष्ठिर वीरा धार्तराष्ट्रस्य सैनिका ।
मिथ सकथयाचक्रुरेषो हि कुलपासन ॥ ६२
व्यक्त भीत इवाभ्येति राजासौ भीष्ममन्तिकम् ।
युधिष्ठिर ससोदर्य शरणार्थं प्रयाचक ॥ ६३
सोऽवगाह्य चमू शत्रो शरशक्तिसमाकुलाम् ।
भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं भ्रातृभि परिवारित ॥ ६४
तमुवाच तत पादौ कराभ्या पीड्य पाण्डव ।
भीष्म शान्तनव राजा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ६५
आमन्त्रये त्वा दुर्धर्ष त्वया योत्स्यामहे सह ।
अनुजानीहि मां तत्र आशिषश्चैव योजय ॥ ६६
भी० उ०—यद्येय नाधिगच्छेथा युधि मा पृथिवीपते ।
शपेयं त्वा महाराज पराभावाय भारत ॥ ६७
प्रीतोऽस्मि पुत्र युद्ध्यस्व जयमाप्नुहि पाण्डव ।
यत्तेऽभिलषित चान्यत्तदवाप्नुहि सयुगे ॥ ६८
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्य महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवै ॥ ६९
ततो युधिष्ठिरो वाक्य भीष्मस्य कुरुनन्दन ।

शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ॥ ७०
प्रागात्पुनर्महाबाहूराचार्यस्य रथ प्रति ।
पश्यता सर्वसैन्याना मध्येन भ्रातृभि सह ॥ ७१
स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
उवाच वाचा दुर्धर्षमात्मनि श्रेयस वच ॥ ७२
द्रो० उ०—ध्रुवस्ते विजयो राजन् यस्य मत्री हरिस्तव ।
अह त्वामभिजानामि रणे शत्रून्विमोक्ष्यसे ।
यतो धर्मस्तत कृष्णो यत कृष्णस्ततो जय ॥ ७३
अनुमान्य तमाचार्य प्रायाच्छारद्वत प्रति ।
सोऽभिवाद्य कृप राजन् कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
उवाच दुर्धर्षतर वाक्य वाक्यविशारद ॥ ७४
अनुमानयित्वा योत्स्येऽह गुरो विगतकल्मष ।
जयेय च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयाऽनघ ॥ ७५
अनुमान्याथ कौतेयो मातुल मद्रकेश्वरम् ।
निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभि परिवारित ॥ ७६
अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत्पाडवाग्रज ।
योऽस्मान्वृणोति तमह वरये साह्यकारणात् ॥ ७७
अथ तान्समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् ।
प्रीतात्मा धर्मराजान कुतीपुत्र युधिष्ठिरम् ॥ ७८
अह योत्स्यामि भवत सयुगे धृतराष्ट्रजान् ।
युष्मदर्थे महाराज यदि मा वृणुषेऽनघ ॥ ७९
एह्येहि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातॄनपडितान् ।
युयुत्सो वासुदेवश्च वय ब्रूम च सर्वश ॥ ८०
त्वयि ततुश्च पिंडश्च धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ।
भजस्वास्मान्राजपुत्र भजमानान्महाद्युते ॥ ८१
न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रो ह्यमर्षण ॥ ८२
ततो युयुत्सु कौरव्यान्परित्यज्य सुतास्तव ।
जगाम पाडुपुत्राणा सेना विश्राव्य दुदुभिम् ॥ ८३
ततो युधिष्ठिरो राजा सुसहृष्टो महाभुज ।
जग्राह कवच भूयो दीप्तिमत्कनकोज्ज्वलम् ॥ ८४

प्रत्यपद्यत ते सर्वे रथान्स्वान्पुरुषर्षभा ।
ततो व्यूह यथापूर्व प्रत्यव्यूहत ते पुन ॥ ८५
गौरव पाडुपुत्राणा मान्यान्मानयता च तान् ।
दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयाचक्रिरे भृशम् ॥ ८६
सौहृद च कृपा चैव प्राप्तकाल महात्मनाम् ।
दया च ज्ञातिषु परा कथयाचक्रिरे नृपा ॥ ८७
साधु साध्विति सर्वत्र निश्चेरु स्तुतिसहिता ॥ ८८
म्लेच्छाश्चार्याश्च ये तत्र ददृशु शुश्रुवुस्तदा ।
वृत्त तत्पाडुपुत्राणा रुरुदुस्ते सगद्गदा ॥ ८९
पूर्वाह्णे तस्य रौद्रस्य युद्धमह्नो विशापते ।
प्रावर्तत महाघोर राज्ञा देहावकर्तनम् ॥ ९०
कुरूणा सृजयाना च सग्रामे विजिगीषताम् ।
सिंहानामिव सह्रादो दिवमुर्वीं च नादयन् ।
आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशखरवै सह ॥ ९१
जज्ञिरे सिंहनादाश्च नराणा प्रतिगर्जताम् ।
तलत्राभिहतश्चैव ज्याशब्दो भरतर्षभ ॥ ९२
पत्तीना पदशब्दश्च वाजिना च महास्वन ।
तोत्राकुशनिपातश्च आयुधाना च नि स्वन ॥ ९३
घंटाशब्दश्च नागानामन्योन्यमभिधावताम् ।
तस्मिन्समुदित शब्दस्तुमुलो लोमहर्षण ॥ ९४
बभूव रथनिर्घोष पर्जन्यनिनदोपम । ९५
ते मन क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविता ॥
पाडवानभ्यवर्तत सर्व एवोच्छ्रितध्वजा ।
स्वय शातनवो राजन्नभ्यधावद्धनजयम् ॥ ९६
सात्यकिस्तु महेष्वास कृतवर्माणमभ्ययात् ।
अभिमन्युर्महेष्वासो बृहद्बलमयोधयत् ॥ ९७
युधिष्ठिर स्वय राजा मद्रराजानमभ्ययात् ।
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यद्रवत भारत ॥ ९८
राक्षस क्रूरकर्माण क्रूरकर्मा घटोत्कच ।
अलंबुष प्रत्युदियाद्बल शक्र इवाहवे ॥ ९९

शिखडी समरे राजन् द्रौणिमभ्युद्ययौ बली ।
बृहत्क्षत्र च कैकेय कृप शारद्वतो ययौ ॥ १००
एव द्वन्द्वसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।
पदातीना च समरे तव तेषा च सकुले ॥ १०१
मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ।
तत उन्मत्तवद्राजन्न प्राज्ञायत किंचन ॥ १०२
न पुत्र पितर जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् ।
न भ्राता भ्रातर तत्र स्वस्त्रीयो न च मातुलम् ॥ १०३
रथानीक नरव्याघ्रा केचिदभ्यपतन्रथै ।
अभज्यत रथैरेव युगानि भरतर्षभ ॥ १०४
बहुधादारयन् क्रुद्धा विषाणैरितरेतरम् ।
सतोरणपताकैश्च वारणा रणवारणै ॥ १०५
अभिनीताश्च शिक्षाभिस्तोत्राकुशसमाहता ।
अप्रभिन्ना प्रभिन्नाना समुखाभिमुखा ययु ॥ १०६
प्रभिन्नैरपि सयुक्ता केचित्तत्र महागजा ।
क्रौचवन्निनद कृत्वा प्राद्रवत ततस्तत ॥ १०७
विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासव ।
प्रधावति दिश केचिन्नदतो भैरवारवान् ॥ १०८
गजाना पादरक्षाश्च व्यूढोरस्का प्रहारिण ।
ऋषिभिश्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वधै ॥ १०९
गदाभिर्मुसलैश्चैव भिंदिपालै सतोमरै ।
आयसै परिघैश्चापि निस्त्रिंशैर्विमलै शितै ॥ ११०
सुगृहीतै सुसरब्धा द्रवमाणास्ततस्तत ।
व्यदृश्यत महाराज परस्परजिघासव ॥ १११
राजन् शतसहस्राणि तत क्षत्रियपुगवा ।
श्वेत सेनापतिं शूरा पुरस्कृत्य महारथा ॥ ११२
राज्ञो बलं दर्शयतस्तव पुत्रस्य भारत ।
शिखडिन पुरस्कृत्य त्रातुमैच्छन्महारथा ॥ ११३
अभ्यवर्तत भीष्मस्य रथ हेमपरिष्कृतम् ।
जिघासतो युधा श्रेष्ठ तदासीत्तुमुल महत् ॥ ११४

अहत कोऽपि नैवासीद्भीष्मे निघ्नति शात्रवान् ॥ ११५
एकाह्ना निर्दहेद्भीष्म पाडवानामनीकिनीम् ।
शरै परमसक्रुद्ध श्वेतो यदि न पालयेत् ॥ ११६
निगृह्य कार्मुक श्वेतो भीष्म विव्याध सप्तभि ।
त प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्म शातनवस्तथा ॥ ११७
स विद्धस्तेन बलवान्नाकपत यथाचल ।
विव्याध पचविंशत्या तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११८
धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य दशभिर्दशधा शरै ।
सधाय विशिख चैव शर लोमप्रवाहिनम् ।
उन्ममाथ ततस्ताल ध्वजशीर्षं महात्मन ॥ ११९
केतु निपतित दृष्ट्वा भीष्मस्य तनयास्तव ।
हत भीष्मममन्यत श्वेतस्य वशमागतम् ॥ १२०
उत्सृज्य कार्मुक राजन् गागेय क्रोधमूर्छित ।
अन्यत्कार्मुकमादाय विपुल बलवत्तरम् ॥ १२१
तत्र सधाय विपुलान् भल्लान् सप्त शिलाशितान् ।
चतुर्भिश्चतुरश्चाश्वान् श्वेतस्य पृतनापते ॥ १२२
ध्वज द्वाभ्या च चिच्छेद सप्तमेन च सारथे ।
शिरश्चिच्छेद भल्लेन सक्रुद्धो लघुविक्रम ॥ १२३
हताश्वसूतात्स रथादवप्लुत्य महारथ ।
अमर्षवशमापन्नो व्याकुल समपद्यत ॥ १२४
विरथ रथिना श्रेष्ठ श्वेत दृष्ट्वा पितामह ।
ताडयामास निशितै शरसघै समतत ॥ १२५
तत शर मृत्युसम भारसाधनमुत्तमम् ।
निष्कृष्य बलवान् भीष्म समधत्त दुरासदम् ॥ १२६
ब्रह्मास्त्रेण सुसयुक्त त शर लोमवाहिनम् ।
ददृशुर्देवगन्धर्वा पिशाचोरगराक्षसा ॥ १२७
स तस्य कवच भित्त्वा ज्वलदग्निसमौजस ।
जगाम धरणिं बाणो महाशनिरिव ज्वलन् ॥ १२८
अस्त गच्छन्यथादित्य प्रभामादाय सत्वर ।
एव जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम स ॥ १२९

ततो दुःशासनो राजन् श्वेतं दृष्ट्वा निपातितम् ।
वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यति स्म समंततः ॥ १३०
तस्मिन्हते महेष्वासे भीष्मेणाहवशोभिना ।
प्रावेपत महेष्वासाः शिखंडिप्रमुखा रथाः ॥ १३१
ततो भीष्मरथात्तूर्णमुत्पतंति पतत्रिणः ।
यैरंतरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृता ॥ १३२
पांचालानथ मत्स्यांश्च केरलांश्च प्रभद्रकान् ।
भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास मार्गणैः ॥ १३३
शरैरेकायनीकुर्वन् दिशः सर्वा यतव्रतः ।
जघान पांडवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ १३४
ततः सैन्येषु भग्नेषु मथितेषु च भारत ।
प्राप्ते चास्तं दिनकरे न प्राज्ञायत किंचन ॥ १३५
भीष्मं च समुदीर्यंतं दृष्ट्वा पार्था महाहवे ।
अवहारमकुर्वंत सैन्यानां भरतर्षभ ॥ १३६ २

३.

अ० उ०—व्यूहः क्रौंचारुणो नाम सर्वशत्रुनिषूदनः ।
यं बृहस्पतिरिंद्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत् ॥ १३७
तं यथावत्प्रतिव्यूहं परानीकविनाशनम् ।
अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यंतु कुरुभिः सह ॥ १३८
तथोक्तः स नृदेवेन विष्णुर्वज्रभृता इव ।
प्रभाते सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनंजयम् ॥ १३९
शिरोऽभूद्द्रुपदो राजा महत्या सेनया वृतः ।
कुंतिभोजश्च चैद्यश्च चक्षुरास्तां नरेश्वर ॥ १४०
दाशार्णकाः प्रभद्राश्च दासेरकगणैः सह ।
अनूपकाः किराताश्च ग्रीवायां भरतर्षभ ॥ १४१
पटच्चरैश्च हूणैश्च राजा पौरवकैस्तथा ।
निषादैः सहितश्चापि पृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ॥ १४२
पक्षौ तु भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ १४३

पिशाचा दारदाश्चैव पौड्रै कुडीवृषै सह ।
यवना धेनुकाश्चैव तगणा परतगणा ॥ १४४
बाह्लीकास्तित्तिराश्चैव चोला पाड्याश्च भारत ।
एते जनपदा राजन् दक्षिण पक्षमाश्रिता ॥ १४५
अग्निवेश्या गजतुडा मलदा दाशकारव ।
शबरा कुभसाश्चैव वत्साश्च सह माल्कै ।
नकुल सहदेवश्च वाम पक्ष समाश्रिता ॥ १४६
जघन पालयामास विराट सह कैकयै ।
काशिराजश्च शैब्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभि ॥ १४७
एवमेत महाव्यूह व्यूह्य भारतसत्तमा ।
सूर्योदयनमिच्छत स्थिता युद्धाय दशिता ॥ १४८
ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्राश्च मारिष ।
अव्यूहत महाव्यूह पार्थाना प्रतिबाधने ॥ १४९
ततो युद्ध समभवत्तुमुल लोमहर्षणम् ।
तावकाना परेषा च व्यतिषक्तरथद्विपम् ॥ १५०
सौभद्रे भीमसेने च अर्जुने च महारथे ।
कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ १५१
एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु वा विभु ।
ववर्ष शरवर्षाणि वृद्ध कुरुपितामह ॥ १५२
प्राकपत महाव्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १५३
ततो दुर्योधनो राजा कालिग समचोदयत् ।
सैन्येन महता युक्त भारद्वाजस्य गोपने ॥ १५४
तत सा महती सेना कलिंगाना नरेश्वर ।
भीममभ्याययौ भीमा तव पुत्रस्य शासनात् ॥ १५५
ततो भीमो महाबाहुर्गदा त्यक्त्वा महाबल ।
उद्ववर्ह स निस्त्रिंश चिकीर्षु कर्म दारुणम् ॥ १५६
चर्म चाप्रतिम राजन्नार्षभ पुरुषर्षभ ॥ १५७
तत स्वरेण महता विननाद महास्वन ।
तेन शब्देन वित्रस्ता कलिंगानां वरूथिनी ॥ १५८

सासिर्वेगवदाप्लुत्य दन्ताभ्यां वारणोत्तमम् ।
आरुरोह ततो मध्यं नागराजस्य मारिष ॥ १५९
खड्गेन पृथुना मध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत् ।
सोंतरा युधि तं हत्वा राजपुत्रमरिंदम ।
गुरुभारसहं स्कंधे नागस्यासिमपातयत् ॥ १६०
छिन्नस्कंधः स विनदन्पपात गजयूथपः ।
आरुग्णः सिंहवेगेन सानुमानिव पर्वतः ॥ १६१
पततश्चाप्यवप्लुत्य गजाद्भारत भारत ।
खड्गपाणिरदीनात्मा तस्थौ भुवि स दंशितः ॥ १६२
स चचार बहून्मार्गानभीतः पातयन् गजान् ।
अग्निचक्रमिवाविद्धं सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ १६३
अश्ववृंदेषु नागेषु रथानीकेषु वा विभुः ।
पदातीनां च संघेषु विनिघ्नन्प्रत्यदृश्यत ॥ १६४
केचिदग्रासिना छिन्नाः पांडवेन महात्मना ।
विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ॥ १६५
छिन्नदंताग्रहस्ताश्च छिन्नकुम्भास्तथापरे ।
वियोधाः स्वान्यनीकानि जघ्नुर्भारत वारणाः ॥ १६६
आसीत्तस्मिन्रणे भूमिः पर्वतैः पतितैरिव ।
विमृद्यैव महानागान्ममर्दाश्वान्नरर्षभ ॥ १६७
खलीनानि विचित्राणि कक्षाश्च कनकोज्ज्वलाः ।
परिस्तोमाश्च प्रासाश्च ऋष्टयश्च महाधनाः ॥ १६८
कवचान्यथ चर्माणि चित्राण्यास्तरणानि च ।
तत्र तत्रापविद्धानि व्यदृश्यंत महाहवे ॥ १६९
आप्लुत्य रथिनं कांश्चित्परामृश्य महाबलः ।
पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पांडवः ॥ १७०
एवं स तान्यनीकानि कलिंगानां पुनः पुनः ।
बिभेद समरे वीरो भीमो भीमपराक्रमः ॥ १७१
संप्रहृष्टो महाघोरं शंखं प्रध्मापयन्बली ।
सर्वकालिंगसैन्यानां मनांसि समकंपयत् ॥ १७२
ततोऽवहारः सैन्यानां तव तेषां च मारिष ।
अस्तं गच्छति सूर्येऽभूत्संध्या च समवर्तत ॥ १७३

४.

प्रभातायां तु शर्वर्यां भीष्मः शांतनवस्ततः ।
अनीकान्यथ संयाने व्यादिदेश परंतप ॥ १७४
गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शांतनवस्तदा ।
पुत्राणां ते जयाकांक्षी वृद्धः कुरुपितामहः ॥ १७५
तावकानां तु तं व्यूहं प्रत्यव्यूहत पाण्डवाः ।
अर्धचन्द्रेण व्यूहेन व्यूहं तमतिदारुणम् ॥ १७६
ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ १७७
उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरम् ।
न दिशः प्रदिशश्चापि तत्र जज्ञुः कथंचन ॥ १७८
अनुमानेन संज्ञाभिर्नामगोत्रैश्च संयुगे ।
वर्तते स्म तदा युद्धं तत्र तत्र विशांपते ॥ १७९
न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां विशांपते ।
रक्षितः स यथा तेन भारद्वाजेन मारिष ।
तथैव पाण्डवेयानां रक्षितः सव्यसाचिना ॥ १८०
सेनाग्रादभिनिष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः ।
उभयोः सेनयो राजन् व्यतिषक्तरथद्विपाः ॥ १८१
ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फाल्गुनं वीक्ष्य संयुगे ।
रथैरनेकसाहस्रैः समंतात्पर्यवारयन् ॥ १८२
अस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिवायतिम् ।
रुरोध सर्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः ॥ १८३
सात्यकिश्चाभिमन्युश्च महत्या सेनया सह ।
गांधारान्समरे शूरान् रुरुधुः सह सौबलान् ॥ १८४
ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
मिषतां सर्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवन् ॥ १८५
कुर्वाणौ तु महत्कर्म भीमसेनघटोत्कचौ ।
दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावप्यवारयत् ॥ १८६
भीमसेनस्तु संक्रुद्धो दुर्योधनममर्षणः ।

हृद्यविद्धचत्पृषत्केन प्रहसन्निव पाडव ॥ १८७
ततो दुर्योधनो राजा प्रहारवरपीडित ।
निषसाद रथोपस्थे कश्मल च जगाम ह ॥ १८८
त विसज्ञमथो दृष्ट्वा त्वरमाणोऽस्य सारथि ।
अपोवाहद्रणाद्राजस्तत सैन्यमभज्यत ॥ १८९
ततस्ता कौरवीं सेना द्रवमाणा ततस्तत ।
निघ्नन् भीम शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राज पृष्ठत ॥ १९०
नाशक्नुता वारयितु भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ १९१
ततो दुर्योधनो राजा समाश्वस्य विशापते ।
न्यवर्तयत तत्सैन्य द्रवमाण समतत ॥ १९२
तत्र तत्र न्यवर्तंत क्षत्रियाणा महारथा ।
अन्योन्यस्पर्धया राजल्लज्जया चावतस्थिरे ॥ १९३
सन्निवृत्तास्ततस्तास्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधन ।
अब्रवीत्त्वरितो गत्वा भीष्म शातनव वच ॥ १९४
अनुग्राह्या पाडुसुता नून तव पितामह ।
यथेमा क्षमसे वीर वध्यमाना वरूथिनीम् ॥ १९५
सोऽस्मि वाच्यस्त्वया राजन् पूर्वमेव समागमे ।
न योत्स्ये पाडवान्सख्ये नापि सात्यकिपार्षतौ ॥ १९६
श्रुत्वाह वचन तुभ्यमाचार्यस्य च भारत ।
कर्णेन सहित कृत्य चिंतयानस्तदैव हि ॥ १९७
यदि नाह परित्याज्यो युवाभ्यामिह सयुगे ।
विक्रमेणानुरूपेण युध्यता पुरुषर्षभौ ॥ १९८
एतच्छ्रुत्वा वचो भीष्म प्रहसन्वै मुहुर्मुहु ।
अब्रवीत्तनय तुभ्य क्रोधाद्व्यावृत्य चक्षुषी ॥ १९९
बहुशोऽसि मया राजन्पथ्यमुक्तो हित वच ।
अजेया पाडवा युद्धे देवैरपि सवासवै ॥ २००
यत्तु शक्य मया कर्तु वृद्धेनात्र नृपोत्तम ।
करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सबांधव. ॥ २०१
एवमुक्तस्तु भीष्मेण पुत्रस्तव नरेश्वर ।
दध्मौ शख मुदा युक्तो भेरीश्च समताडयत् ॥ २०२

प्रावर्तत ततो युद्ध तुमुलं लोमहर्षणम् ।
अस्माकं पाडवै सार्धमनयात्तव भारत ॥ २०३
काञ्चनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च ।
शिलानामिव शैलेषु पततीनामभूत्स्वन ॥ २०४
पतितान्युत्तमागानि बाहवश्च विभूषिता ।
व्यचेष्टत महीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रश ॥ २०५
प्रावर्तत महावेगा नदी रुधिरवाहिनी ।
मातगागशिला घोरा मासशोणितकर्दमा ॥ २०६
न दृष्ट न श्रुत चापि युद्धमेतादृश नृप ।
यथा तव सुताना च पाडवाना च भारत ॥ २०७
तत्र भीष्म शातनवो नित्य मडलकार्मुक ।
मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ २०८
तमेक समरे शूर पाडवा सृजयै सह ।
अनेकशतसाहस्र समपश्यत लाघवात् ॥ २०९
न चैन पाडवेयाना कश्चिच्छक्नोति वीक्षितुम् ।
विशिखानेव पश्यति भीष्मचापच्युतान्बहून् ॥ २१०
अमानुषेण रूपेण चरत पितर तव ।
शलभा इव राजान पतति स्म प्रमोहिता ॥ २११
न हि मोघ शर कश्चिदासीद्भीष्मस्य सयुगे ।
नरनागाश्वकायेषु बहुत्वाल्लघुयोधिन ॥ २१२
एव सा धर्मराजस्य वध्यमाना महाचमू ।
भीष्मेणातुलवीर्येण व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ २१३
प्रभज्यमान सैन्य च दृष्ट्वा यादवनदन ।
उवाच पार्थं कृष्णस्तु निगृह्य रथसत्तमम् ॥ २१४
अय स काल सप्राप्त पार्थ य कांक्षितस्तव ।
प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुह्यसे ॥ २१५
एवमुक्त प्रत्युवाच वासुदेव धनजय ।
चोदयाश्वान्यतो भीष्मो विगाह्यैतद्बलार्णवम् ॥ २१६
ततो भीष्म कुरुश्रेष्ठ सिंहवद्विनदन्मुहु ।
धनजयरथ तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २१७

क्षणेन स रथस्तस्य सध्वज सहसारथि ।
शरवर्षेण महता सच्छन्नो न प्रदृश्यते ॥ २१८
वासुदेवस्त्वसभ्रातो धैर्यमास्थाय सत्ववान् ।
चोदयामास तानश्वान्विनुन्नान्भीष्मसायकै ॥ २१९
अदर्शयद्वासुदेवो हययाने पर बलम् ।
मोघान्कुर्वच्छरास्तस्य मडलान्यचरल्लघु ॥ २२०
ततस्तु भीष्म सुदृढ वासुदेवधनजयौ ।
विव्याध निशितैर्बाणै सर्वगात्रेषु मारिष ॥ २२१
शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ।
गोवृषाविव नर्दंतौ विषाणोल्लिखिताकितौ ॥ २२२
तत कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् ।
सप्रेक्ष्य च महाबाहु पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ॥ २२३
अचिंतयदमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिर बलम् ।
एकाह्ना हि रणे भीष्मो नाशयेद्दैत्यदानवान् ।
किमु पाडुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ॥ २२४
सोऽह भीष्म निहन्म्यद्य पाडवार्थाय दशित ।
भारमेन विनेष्यामि पाडवाना महात्मनाम् ॥ २२५
निहत्य सर्वान् धृतराष्ट्रपुत्रास्तत्पाक्षिका ये च नरेन्द्रमुख्या ।
राज्येन राजानमजातशत्रु सपादयिष्याम्यहमद्य हृष्ट ॥ २२६
तत सुनाभ वसुदेवपुत्र सूर्यप्रभ वज्रसहस्रतुल्यम् ।
क्षुरातमुद्भ्राम्य भुजेन चक्र रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान् ।
सकपयन्गा चरणैर्महात्मा वेगेन कृष्ण प्रससार भीष्मम् ॥ २२७
तमापतंतं प्रगृहीतचक्र समीक्ष्य देव द्विपदा वरिष्ठम् ।
असभ्रमात्कार्मुकबाणपाणी रथे स्थित शातनवोऽभ्युवाच ॥ २२८
एह्येहि देवेश जगन्निवास नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे ।
प्रसह्य मा पातय लोकनाथ रथोत्तमाद्भूतशरण्य सख्ये ॥ २२९
त्वया हतस्येह ममाद्य कृष्ण श्रेय परस्मिन्निह चैव लोके ॥ २३०
श्रुत्वा वाच शांतनवस्य कृष्णो वेगेन धावस्तमथाभ्युवाच ।
त्व मूलमस्येह भुवि क्षयस्य दुर्योधन चाद्य समुद्धरिष्यासि ॥ २३१

दुर्द्यूतदेवी नृपतिर्निवार्य सन्मत्रिणा धर्मपथि स्थितेन ।
त्याज्योऽथवा कालपरीतबुद्धिर्धर्मातिगो य कुलपासन स्यात् ॥ २३२
भीष्मस्तदाकर्ण्य यदुप्रवीर राजा पर दैवतमित्युवाच ॥ २३३
वा० उ०--त्यक्तस्तु कसो यदुभिर्हितार्थे सबोध्यमानो न बुबोध राजा ।
क्लेशाय दैवाद्विपरीतबुद्धि श्रोता हित यस्य न कश्चिदस्ति ॥ २३४
रथादवप्लुत्य ततस्त्वरावान्पार्थ पदा द्रुत्य यदुप्रवीरम् ।
जग्राह पीनोन्नतलम्बबाहु बाह्वोर्हरिं व्यायतपीनबाहु ॥ २३५
अवस्थित च प्रणिपत्य कृष्ण प्रीतोऽर्जुन काचनचित्रमाली ।
उवाच कोप प्रतिसहरेति गतिर्भवान्केशव पाडवानाम् ॥ २३६
न हास्यसे कर्म यथाप्रतिज्ञ पुत्रै शपे केशव सोदरैश्च ।
अत गमिष्यामि यथा कुरूणा त्वयाहमिंद्रानुज सप्रयुक्त ॥ २३७
तत प्रतिज्ञा समय च तस्य जनार्दन प्रीतमना निशम्य ।
स तानभीषून्पुनराददान प्रगृह्य शख द्विषता निहंता ।
निनादयामास दिशो नभश्च स पाचजन्यस्य रवेण शौरि ॥ २३८
ततो भुजाभ्या बलवद्विकृष्य चित्र धनुर्गाडिवमप्रमेयम् ।
माहेन्द्रमस्त्र विधिवत्सुघोर प्रादुश्चकाराद्भुतमतरिक्षे ॥ २३९
तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा सर्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान् ।
शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णैर्निवारयामास किरीटमाली ॥ २४०
शिलीमुखा पार्थधनुर्विसृष्टा रथान् ध्वजाग्राणि धनूषि बाहून् ।
निकृत्य देहान्विविशु परेषा नरेंद्रनागेंद्रतुरगमाणाम् ॥ २४१
ततो दिश सोऽनुदिशश्च पार्थ शरै सुधारैर्निशितैर्वितत्य ।
गाडीवशब्देन मनासि तेषा किरीटमाली व्यथयाचकार ॥ २४२
तस्मिंस्तथा घोरतमास्त्रयुद्धे शखस्वना दुदुभिनिस्वनाश्च ।
अतर्हिता गाडिवनिस्वनेन बभूवुरुग्राश्च रणप्रणादा ॥ २४३
हतप्रवीराणि बलानि दृष्ट्वा किरीटिना शत्रुभयावहेन ।
वित्रास्य सेना ध्वजिनीपतीना सिंहो मृगाणामिव यूथसघान् ॥ २४४
विनेदतुस्तावितहर्षयुक्तौ गाडीवधन्वा च जनार्दनश्च ।
तदैन्द्रमस्त्र वितत च घोरमसह्यमुद्वीक्ष्य युगातकल्पम् ॥ २४५
अथापयान कुरव सभीष्मा सद्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च
चक्रुर्निशा सधिगता समीक्ष्य विभावसोर्लोहितरागयुक्ताम् ॥ २४६

अवाप्य कीर्तिं च यशश्च लोके विमृद्य शत्रूंश्च धनंजयोऽपि ।
ययौ नरेन्द्र सहसोदरैश्च समाप्तकर्मा शिबिरं निशायाम् ॥ २४७
रणे रथानामयुतं निहत्य गजा हताः सप्तशतार्जुनेन ।
प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ॥ २४८

५.

परिणाम्य निशां तां तु सुखसुप्ता जनेश्वराः ।
कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ २४९
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ २५०
भीष्मं तु समरे क्रुद्धं प्रतपन्तं समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करम् ॥
अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्भीमसेनान्महाबलात् ॥ २५१
ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।
भीष्मं जुगोप समरे वर्तमाने महाक्षये ॥ २५२
भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वरः ।
प्रद्रुताश्वे रथे तस्मिन्प्लवमाने समन्ततः ॥ २५३
सुनाभस्य क्षुरेणाशु शिरश्चिच्छेद भारत ।
पूर्णायतविसृष्टेन स हतो न्यपतद्भुवि ॥ २५४
हते तस्मिन्महाराज तव पुत्रे महारथे ।
नामृष्यन्त रणे शूराः सोदराः सप्त संयुगे ॥ २५५
आदित्यकेतुर्बह्वाशी कुण्डधारो महोदरः ।
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षश्च दुर्जयः ॥ २५६
पाण्डवं चित्रसंनाहा विचित्रकवचायुधाः ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे योद्धुकामारिमर्दनाः ॥ २५७
स तन्न ममृषे वीरः शत्रुभिर्वधमाहवे ।
धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ॥ २५८
शिरश्चिच्छेद समरे शरेणानतपर्वणा ।
अपराजितस्य सुनसं तव पुत्रस्य संयुगे ॥ २५९
अथापरेण भल्लेन कुण्डधारं महारथम् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २६०

विशालाक्षशिरश्छित्त्वा पातयामास भूतले ।
त्रिभि शरैरदीनात्मा स्मरन् क्लेश पुरातनम् ॥ २६१
महोदर महेष्वास नाराचेन स्तनातरे ।
विव्याध समरे राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ २६२
आदित्यकेतोच्छत्र च च्छित्त्वा बाणेन सयुगे ।
भल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद भारत ॥ २६३
प्रदुद्रुवुस्ततस्तेन्ये पुत्रास्तव विशापते ।
मन्यमाना हि तत्सत्य सभाया तस्य भाषितम् ॥ २६४
ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममासाद्य मारिष ।
दु खेन महताविष्टो विललापातिदु खित ॥ २६५
निहता भ्रातर शूरा भीमसेनेन मे युधि ।
यतमानास्तथान्येपि हन्यंते सर्वसैनिका ॥ २६६
भवान्मध्यस्थिततया नित्यमस्मानुपेक्षते ।
सोऽह कापथमारूढ पश्य दैवमिद मम ॥ २६७
एतच्छ्रुत्वा वच क्रूर पिता देवव्रतस्तव ।
दुर्योधनमिद वाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनम् ॥ २६८
उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च ।
गाधार्या च यशस्विन्या तत् त्व तात न बुद्धवान् ॥ २६९
समयश्च मया पूर्वं कृतो व शत्रुसूदन ।
नाह युधि नियोक्तव्यो नाप्याचार्य कथचन ॥ २७०
य य हि धार्तराष्ट्राणा भीमो द्रक्ष्यति सयुगे ।
हनिष्यति रणे त त सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७१
स त्व राजन् स्थिरो भूत्वा दृढा कृत्वा रणे मतिम् ।
योधयस्व रणे पार्थान् स्वर्ग कृत्वा परायणम् ॥ २७२
स्वसैन्य निहत दृष्ट्वा राजा दुर्योधन स्वयम् ।
अभ्यधावत सक्रुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ २७३
अर्धचद्र च सधाय सुतीक्ष्ण लोमवाहिनम् ।
भीमसेनस्य चिच्छेद चाप क्रोधसमन्वित ॥ २७४
तदतर च सप्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथ ।
प्रसदधे शित बाण गिरीणामपि दारणम् । २७५

तेनोरसि महाराज भीमसेनमताडयत् ॥ २७६
स गाढविद्धो व्यथित सृक्किणी परिसलिहन् ।
समालल्बे तेजस्वी ध्वज हेमपरिष्कृतम् ॥ २७७
तथा विमनस दृष्ट्वा भीमसेन घटोत्कच ।
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावक ॥ २७८
अभिमन्युमुखाश्चापि पाडवाना महारथा ।
समभ्यधावन् क्रोशतो राजान जातसभ्रमा ॥ २७९
सप्रेक्ष्यैतान्सपतत सक्रुद्धान् जातसभ्रमान् ।
भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्य तावकाना महारथान् ।
क्षिप्र गच्छत भद्र वो राजान परिरक्षत ॥ २८०
तदाचार्यवच श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमा ।
तावका समवर्तत पाडवानामनीकिनीम् ॥ २८१
एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य कार्मुकम् ।
भारद्वाजस्ततो भीम षड्विंशत्या समार्दयत् ॥ २८२
भूयश्चैन महाबाहु शरै शीघ्रमवाकिरत् ।
पर्वत वारिधाराभि प्रावृषीव बलाहक ॥ २८३
त प्रत्यविद्धचद्दशभिर्भीमसेन शिलीमुखै ।
त्वरमाणो महेष्वास सव्ये पार्श्वे महाबल ॥ २८४
स गाढविद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत ।
प्रनष्टसज्ञ सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २८५
गुरु प्रव्यथित दृष्ट्वा राजा दुर्योधन स्वयम् ।
द्रोणायनिश्च सक्रुद्धौ भीमसेनमभिद्रुतौ ॥ २८६
तावापततौ सप्रेक्ष्य कालातकयमोपमौ ।
भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरम् ॥ २८७
अवप्लुत्य रथात्तूर्ण तस्थौ गिरिरिवाचल ।
समुद्यम्य गदामुर्वीं यमदडोपमा रणे ॥ २८८
तत्राक्रदो महानासीत्तव तेषा च भारत ।
निघ्नता दृढमन्योन्य कुर्वता कर्म दुष्करम् ॥ २८९
रणे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि मारिष ।

जातरूपमयै पुखै राजतैर्निशिता शरा ।
तैलधौता व्यराजत निर्मुक्तभुजगोपमा ॥ २९१
हस्तिदन्तत्सरून्खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान् ।
चर्माणि चापविद्धानि रुक्मचित्राणि धन्विनाम् ।
सुवर्णविकृतप्रासान् पट्टिशान्हेमभूषितान् ॥ २९२
जातरूपमयाश्चर्ष्टी शक्तीश्च कनकोज्ज्वला ।
नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य पतिता नरा ॥ २९३
गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तका ।
गजवाजिरथक्षुण्णा शेरते नृपते क्षितौ ॥ २९४
विशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतै ।
गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ निचिता मही ॥ २९५
रथैश्च सर्वतोभग्नै किंकिणीजालभूषितै ।
वाजिभिश्च हतैर्बाणै स्रस्तजिह्वै सुशोणितै ॥ २९६
नानारागै कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनाम् ।
वैडूर्यमणिदण्डैश्च पतितैरङ्कुशै शुभै ॥ २९७
पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलै ।
कॢप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणा समलङ्कृतै ॥ २९८
एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत ।
परस्परं समासाद्य तव तेषा च संयुगे ॥ २९९
तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत ॥ ३००
रात्रि समभवत्तत्र नापश्याम ततोऽनुगान् ।
ततोऽवहार सैन्याना प्रचक्रु कुरुपाण्डवा ॥ ३०१

६

ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबल ।
दु शासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्जय ॥ ३०२
समागम्य महाराज मन्त्र चक्रुर्विवक्षितम् ।
कथ पाण्डुसुता सख्ये जेतव्या सगणा इति ॥ ३०३
दु० उ०—द्रोणो भीष्म कृप शल्य सौमदत्तिश्च संयुगे ।
न पार्थान् प्रतिबाधन्ते न जाने तस्य कारणम् ॥

अवध्यमानास्ते चापि क्षपयंति बल मम ।
सोह सशयमापन्न प्रहरिष्ये कथ रणे ॥ ३०५

क० उ०—मा शुचो भरतश्रेष्ठ करिष्येऽह प्रिय तव ।
भीष्म शातनवस्तूर्णमपयातु महारणात् ॥ ३०६

निवृत्ते युधि गागेये न्यस्तशस्त्रे च भारत ।
अह पार्थान्हनिष्यामि सहितान्सर्वसोमकै ॥ ३०७

पाडवेषु दया नित्य स हि भीष्म करोति वै ।
अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् ॥ ३०८

अब्रवीद्भ्रातर तत्र दु शासनमिद वच ।
अनुयात्र यथा सर्वं सज्ज भवतु सर्वश ॥ ३०९

निष्पपात ततस्तूर्ण पुत्रस्तव विशापते ।
सहितो भ्रातृभिस्तैस्तु देवैरिव शतक्रतु ॥ ३१०

ततस्त नृपशार्दूल शार्दूलसमविक्रमम् ।
आरोहयद्धय तूर्ण भ्राता दु शासनस्तथा ॥ ३११

अनुलिप्त परार्घेन चदनेन सुगधिना ।
अरजोंबरसवीत सिंहखेलगतिर्नृप ॥ ३१२

त प्रयात नरव्याघ्रं भीष्मस्य शिबिर प्रति ।
अनुजग्मुर्महेष्वासा सर्वलोकस्य धन्विन ॥ ३१३

हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत ।
रथानन्ये नरश्रेष्ठा परिवव्रु समन्तत ॥ ३१४

अन्वीयमान सतत सोदरै परिवारित ।
दक्षिण दक्षिण काले सवृत्य स्वभुज तदा ॥ ३१५

हस्तिहस्तोपम पीन सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
प्रगृह्णन्नजलीन्नृणामुद्यतान्सर्वतो दिश ॥ ३१६

प्रदीपै काचनैस्तत्र गधतैलावसेचितै ।
परिवव्रुर्महाराज प्रज्वलद्भि समतत ॥ ३१७

काचनोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणय ।
प्रोत्साहयत शनकैस्त जन सर्वतोदिशम् ॥ ३१८

संप्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदन शुभम् ।
आभिवाद्य ततो भीष्म निषण्ण परमासने ॥ ३१९

काञ्चने सर्वतोभद्रे स्पर्द्ध्यास्तरणसंवृते ।
उवाच प्राञ्जलिर्भीष्मं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ३२०
त्वां वयं हि समाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन ।
उत्सहेम रणे जेतुं सेन्द्रानपि सुरासुरान् ॥ ३२१
तस्मादर्हसि गाङ्गेय कृपां कर्तुं मयि प्रभो ।
जहि पाण्डुसुतान्वीरान् महेन्द्र इव दानवान् ॥ ३२२
दयया यदि वा राजन्द्वेष्यभावान्मम प्रभो ।
मद्भाग्यतया वापि मम रक्षसि पाण्डवान् ॥ ३२३
अनुजानीहि समरे कर्णमाहवशोभिनम् ।
स जेष्यति रणे पार्थान्ससुहृद्गणबान्धवान् ॥ ३२४
श्वसमानो यथा नागः प्रणुन्नो वाक्शलाकया ।
स ध्यात्वा सुचिरं कालं दुःखरोषसमन्वितः ॥ ३२५
उद्वृत्य चक्षुषी कोपान्निर्दहन्निव भारत ।
अब्रवीत्तव पुत्रं स सामपूर्वमिदं वचः ॥ ३२६
किं त्वं दुर्योधनैवं मां वाक्शल्यैरपकृन्तसि ।
घटमानं यथाशक्ति कुर्वाणं च तव प्रियम् ॥ ३२७
यदा तु पाण्डवः शूरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
पराजित्य रणे शक्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ३२८
यदा च त्वां महाबाहो गन्धर्वैर्हृतमोजसा ।
अमोचयत्पाण्डुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ३२८
द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तवप्रभो ।
सूतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ३२९
यच्च नः सहितान्सर्वान्विराटनगरे तदा ।
एक एव समुद्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ३३०
विजित्य च यदा कर्णं सदा पुरुषमानिनम् ।
उत्तरायै ददौ वस्त्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ३३१
को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं तदा ।
यस्य गोप्ता जगद्गोप्ता शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ३३२
उक्तोऽसि बहुशो राजन्नारदाद्यैर्महर्षिभिः ।

त्वं तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन ॥ ३३४
मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान्वृक्षान्पश्यति काञ्चनान् ।
तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ॥ ३३५
स्वयं वैरं महत् कृत्वा पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ।
युद्ध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव ॥ ३३६
तैर्वाऽहं निहतः सङ्ख्ये गमिष्ये यमसादनम् ।
तान्वा निहत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहं तव ॥ ३३७
पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि ।
तमहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत ॥ ३३८
सुखं स्वपिहि गान्धारे श्वोऽस्मि कर्ता महारणम् ।
यं जनाः कथयिष्यन्ति यावत्स्थास्यति मेदिनी ॥ ३३९
एवमुक्तस्तव सुतो निर्जगाम जनेश्वर ।
अभिवाद्य गुरुं मूर्ध्ना प्रययौ स्वं निवेशनम् ॥ ३४०
प्रभातायां च शर्वर्यां प्रातरुत्थाय तान्नृप ।
राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति ह ।
अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् ॥ ३४१
दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु ।
मन्यमानः स तं राजन् प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ ३४२
निर्वेदं परमं गत्वा विनिंद्य परवाच्यताम् ।
दीर्घं दध्यौ शांतनवो योद्धुकामोऽर्जुनं रणे ॥ ३४३
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ।
दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यतां भीष्मरक्षिणः ॥ ३४४
इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिंतितम् ।
पाण्डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ॥ ३४५
अब्रवीद्धि विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
स्त्रीपूर्वको ह्यसौ राजंस्तस्माद्वर्ज्यो मया रणे ॥ ३४६
तत्र सर्वात्मना मन्ये गांगेयस्यैव पालनम् ।
अरक्ष्यमाणं हि वृकोहन्यात्सिंहं महाहवे ॥ ३४७
एतच्छ्रुत्वा तु ते सर्वे दुर्योधनवचस्तदा ।
सर्वतो रथवंशेन गांगेयं पर्यवारयन् ॥ ३४८

पुत्राश्च तव गागेय परिवार्य ययुर्मुदा ।
कपयतो भुव द्या च क्षोभयतश्च पाडवान् ॥ ३४९
भीष्म तु रथवशेन दृष्ट्वा समभिसवृतम् ।
अर्जुनो रथिना श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह ॥ ३५०
शिखडिन नरव्याघ्र भीष्मस्य प्रमुखे नृप ।
स्थापयस्वाद्य पाचाल्य तस्य गोप्ताहमित्युत ॥ ३५१
तत शब्देन महता प्रचकपे वसुधरा ।
पक्षिणश्च महाघोर व्याहरतो विबभ्रमु ॥ ३५२
सप्रभश्चोदित सूर्यो निष्प्रभ समपद्यत ।
ववुश्च वातास्तुमुला शसत सुमहद्भयम् ॥ ३५३
तत्रासीत्सुमहद्युद्ध तव तेषा च सकुलम् ।
नराश्वरथनागाना यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ३५४
रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनम् ।
तथेतरान्समासाद्य नरनागाश्वसादिन ॥ ३५५
रथास्तु रतिभिर्हीना हतसारथयस्तथा ।
विप्रद्रुताश्च समरे दिशो जग्मु समतत ॥ ३५६
दंतिनश्च नरश्रेष्ठ हीना परमसादिभि ।
मृन्दत स्वान्यनीकानि निपेतु सर्वशब्दगा ॥ ३५७
अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समतत ।
द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणाश्च सयुगे ॥ ३५८
गजो गज समासाद्य द्रवमाण महाहवे ।
ययौ प्रमृद्य तरसा पादातान्वाजिनस्तथा ॥ ३५९
तस्मिन्रौद्रे तथा युद्धे वर्तमाने महाभये ।
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितान्त्रतरंगिणी ॥ ३६०
असिसघातसबाधा केशशैवलशाडला ।
रथह्रदा शरावर्ता हयमीना दुरासदा ॥ ३६१
शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला ।
कवचोर्ष्णाषफेनौघा धनुर्वेगासिकच्छपा ॥ ३६२
सेनापतिस्तु समरे प्राह सेना महारथ ।
अभिद्रवत गागेयं सोमका सृजयै. सह ॥ ३६३

सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सृञ्जयाश्च ते ।
अभ्यद्रवत गाङ्गेयं शस्त्रवृष्टया समाहिताः ॥ ३६४
वध्यमानस्ततः राजन्पिता शांतनवस्तव ।
अमर्षवशमापन्नो योधयामास सृञ्जयान् ॥ ३६५
तस्य कीर्तिमतस्तात पुरा रामेण धीमता ।
संप्रदत्तास्त्रशिक्षा वै परानीकविनाशिनी ॥ ३६६
स तां शिक्षामधिष्ठाय कुर्वन्परबलक्षयम् ।
अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ३६७
भीष्मो दशसहस्राणि जघान परवीरहा ।
गजानामयुतं हत्वा हताः सप्त महारथाः ॥ ३६८
हत्वा पंचसहस्राणि रथानां प्रपितामहः ।
नराणां च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश ॥ ३६९
दंतिनां च सहस्राणि हयानामयुतं पुनः ।
शिक्षाबलेन विहतं पित्रा तव विशांपते ॥ ३७०
ततः सर्वमहीपानां क्षपयित्वा वरूथिनीम् ।
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः ॥ ३७१
शतानीकं च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ।
सहस्राणि महाराज राज्ञां भल्लैरपातयत् ॥ ३७२
ये च केचन पार्थानामभियाता धनंजयम् ।
राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादनम् ॥ ३७३
एवं दश दिशो भीष्मः शरजालैः समंततः ।
अतीत्य सेनां पार्थानामवतस्थे चमूमुखे ॥ ३७४
स कृत्वा सुमहत्कर्म तस्मिन्वै दशमेऽहनि ।
सेनयोरंतरेऽतिष्ठत् प्रगृहीतशरासनः ।
न चैनं पार्थिवाः केचिद्रणे शक्ता निरीक्षितुम् ॥ ३७५
तथा चैनं पराक्रांतमालोक्य मधुसूदनः ।
उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणं धनंजयम् ॥ ३७६
एष शांतनवो भीष्मः सेनयोरंतरे स्थितः ।
सन्निहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति ॥ ३७७
बलात्संस्थंभयस्वैनं यत्रैषा भिद्यते चमूः ।

न हि भीष्मशरानन्य सोढुमुत्सहते विभो ॥ ३७८
ततस्तस्मिन्क्षणे राजश्चोदितो वानरध्वज ।
सध्वज सरथ साश्व भीष्मम[illegible] शरै ॥ ३७९
स चापि कुरुमुख्यानामृषभ पाडवेरितान् ।
शरव्रातै शरव्रातान्बहुधा विददार तान् ॥ ३८०
तत शिखडी वेगेन प्रगृह्य परमायुधम् ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव रक्ष्यमाण किरीटिना ॥ ३८१
सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षत ।
विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाडवौ ॥ ३८२
दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौ रक्षिता दृढधन्विना ।
अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्या पच चात्मजा ॥ ३८३
ते सर्वे दृढधन्वान सयुगेष्वपलायिन ।
बहुधा भीष्ममानर्च्छुर्मार्गणै क्षतमार्गणै ॥ ३८४
नाभिसधत्त पाचाल्ये स्मयमानो मुहुर्मुहु ।
स्त्रीत्व तस्य तु सस्मृत्य भीष्मो बाणाश्छिखडिने ॥ ३८५
अताडयन्रणे भीष्म सहिता सर्वसृजया ॥ ३८६
स विशीर्णतनुत्राण पीडितो बहुभिस्तदा ।
न विव्यथे तथा भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ३८७
सदीप्तशरचापाग्निरस्त्रप्रसृतमारुत ।
विवृत्त्य रथसघानामतरेण विनि सृत ।
दृश्यते स्म नरेंद्राणा पुनर्मध्यगतश्चरन् ॥ ३८८
तत किरीटी सरब्धो भीष्ममेवाभ्यधावत ।
शिखडिन पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ ३८९
शिखडी तु रणे श्रेष्ठो रक्ष्यमाण किरीटिना ।
अविध्यद्दशभिर्भीष्म छिन्नधन्वानमाहवे ॥ ३९०
सारथिं दशभिश्चास्य ध्वज चैकेन चिच्छिदे ॥ ३९१
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय गागेयो वेगवत्तरम् ।
तदप्यस्य शितैर्बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद फाल्गुन ॥ ३९२
एव स पाडव क्रुद्ध आत्तमात्त पुन पुन ।
धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य सव्यसाची परतप ॥ ३९३

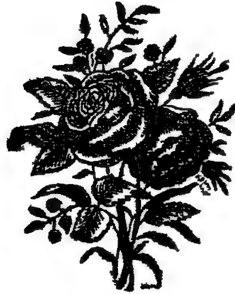
शिखडी तु महाराज भारताना पितामहम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितै शरै ॥ ३९४
स तेनाभिहत सख्ये भीष्म कुरुपितामह ।
नाकम्पत महाराज क्षितिकपे यथाचल ॥ ३९५
तत प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपन् गाडिव धनु ।
गागेय पचविंशत्या क्षुद्रकाणा समापयत् ॥ ३९६
शिखडी तु रणे बाणान् यान्मुमोच महारथ ।
न चक्रुस्ते रुज तस्य रुक्मपुंखा शिलाशिता ॥ ३९७
सोऽतिविद्धो महेष्वासो दु शासनमभाषत ॥ ३९८
एष पार्थो रणे क्रुद्ध पाडवाना महारथ ।
शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यहनद्रणे ।
न चैष समरे शक्यो जेतु वज्रभृता अपि ॥ ३९९
वज्राशनिसमस्पर्शा अर्जुनेन शरा युधि ।
मुक्ता सर्वे व्यवच्छिन्ना नेमे बाणा शिखडिन ॥ ४००
ब्रह्मदडसमस्पर्शा वज्रवेगदुरासदा ।
मम प्राणानारुजन्ति नेमे बाणा शिखडिन ॥ ४०१
अर्जुनस्य इमे बाणा नेमे बाणा शिखडिन ।
कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमा सेगवा इव ॥ ४०२
सर्वे ह्यपि न मे दु ख कुर्युरन्ये नराधिपा ।
वीर गाडीवधन्वानमृते जिष्णु कपिध्वजम् ॥ ४०३
इति ब्रुवञ्छान्तनवो दिधक्षुरिव पाडवान् ।
शक्तिं भीष्म स पार्थाय ततश्चिक्षेप भारत ॥ ४०४
तामस्य विशिखैश्छित्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत् ।
पश्यता कुरुवीराणा सर्वेषा तव भारत ॥ ४०५
चर्माथादत्त गागेयो जातरूपपरिष्कृतम् ।
खड्ग चान्यतरप्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयाय वा ॥ ४०६
तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमत्सायकैस्तथा ।
रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४०७
ततस्तमेकं बहव परिवार्य समतत ।
परिकाल्य कुरून्सर्वाञ्छरवर्षैरवाकिरन् ॥ ४०८

न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रे द्व्यङ्गुलमन्तरम् ।
एवंभूतस्तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ॥ ४०९
शिताग्रैः फाल्गुनेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात् ।
किंचिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यताम् ॥ ४१०
हाहेति दिवि देवानां पार्थिवानां च भारत ।
पतमाने रथाद्भीष्मे बभूव सुमहास्वनः ॥ ४११
संपतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहम् ।
सह भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन् हृदयानि नः ॥ ४१२
स पपात महाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ।
इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मताम् ॥ ४१३
धरणीं न स पस्पर्श शरसंघैः समावृतः ।
रथात्प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् ॥ ४१४
अभ्यवर्षच्च पर्जन्यः प्राकम्पत च मेदिनी ॥ ४१५
पतन्स ददृशे चापि दक्षिणेन दिवाकरम् ।
संज्ञां चोपालभद्वीरः कालं संचिन्त्य भारत ॥ ४१६
धारयामास च प्राणान्पतितोऽपि महीतले ।
उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ४१७
एवं कुरूणां पतिते शृङ्गे भीष्मे महौजसि ।
पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ ४१८
संमोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ।
कृपदुर्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्तदा ॥ ४१९
सीमावृक्षे निपतिते कुरूणां समितिंजये ।
सेनयोरुभयो राजन्क्षत्रियान्भयमाविशत् ॥ ४२०
दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव ।
उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ ४२१
ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः ।
द्रोणस्तथाऽप्रियं श्रुत्वा मुमोह भरतर्षभ ॥ ४२२
स संज्ञामुपलभ्याशु भारद्वाजः प्रतापवान् ।
निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष ॥ ४२३
निवृत्तेषु च सैन्येषु पारंपर्येण सर्वशः ।

निर्मुक्तकवचा सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपा ॥ ४२४
व्युपरम्य ततो युद्धाद्योधा शतसहस्रश ।
उपतस्थुर्महात्मान प्रजापतिमिवामरा ॥ ४२५
ते तु भीष्म समासाद्य शयान भरतर्षभ ।
अभिवाद्यावतिष्ठन्त पाडवा कुरुभि सह ॥ ४२६
अथ पाडून्कुरूश्चैव प्रणिपत्याग्रत स्थितान् ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्म शातनवस्तदा ॥ ४२७
स्वागत वो महाभागा स्वागत वो महारथा ।
तुष्यामि दर्शनाच्चाह युष्माकममरोपमा ॥ ४२८
अभिमन्याथ तानेव शिरसा लबताऽब्रवीत् ।
शिरो मे लबतेत्यर्थमुपधान प्रदीयताम् ॥ ४२९
ततो नृपा समाजह्रुस्तनूनि च मृदूनि च ।
उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामह ॥ ४३०
अथाब्रवीन्नरव्याघ्र प्रहसन्निव तान्नृपान् ।
नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवा ॥ ४३१
फाल्गुनोपि तथेत्युक्त्वा व्यवसायमरोचयत् ।
गृह्यानुमन्य गाडीव शरान्सन्नतपर्वण ॥ ४३२
अनुमान्य महात्मान भारताना महारथम् ।
त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिर शरै ॥ ४३३
भीष्म उ०—पश्यध्वमुपधान मे पाडवेनाभिसधितम् ।
शेष्येहमस्या शय्याया यावदावर्तन रवे ॥ ४३४
दिश वैश्रवणाक्रान्ता यदा गता दिवाकर ।
विमोक्ष्येह तदा प्राणान्सुहृद सुप्रियानपि ॥ ४३५
परिखा खन्यतामत्र ममावसदने नृपा ।
उपासिष्ये विवस्वतमेव शरशताचित ॥ ४३६
उपातिष्ठन्नथो वैद्या शल्योद्धरणकोविदा ।
सर्वोपकरणैर्युक्ता कुशलै साधु शिक्षिता ॥ ४३७
तान्दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्र प्रोवाच तनय तव ।
धन दत्वा विसृज्यता पूजयित्वा चिकित्सका ॥ ४३८
एव गते मयीदानीं वैद्यै कार्यमिहास्ति किम् ।

क्षत्रधर्मे प्रशस्ता हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ॥ ४३९
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
वैद्यान्विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥ ४४०
विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्व एव समंततः ।
वीराः स्वशिबिराण्येव ययुस्ते परमातुराः ।
निवेशायाभ्युपागच्छन् सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ॥ ४४१
व्युष्टायां तु महाराज शर्वर्यां सर्वपार्थिवाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च उपातिष्ठन् पितामहम् ॥ ४४२
तं वीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तमम् ।
अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ४४३
तृप्तः शांतनवश्चापि राजन् बीभत्सुमब्रवीत् ।
सर्वपार्थिववीराणां संनिधौ पूजयन्निव ॥ ४४४
धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु ॥ ४४५
मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतगेश्वरः ।
जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ॥ ४४६
दृष्टं दुर्योधनैतत्ते यथा पार्थेन धीमता ।
जलस्य धारा जनिता शीतस्यामृतगंधिनः ।
एतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ४४७
आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ऐन्द्रं पाशुपतं चैव पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ ४४८
सर्वस्मिन्मानुषे लोके वेत्त्येको हि धनंजयः ।
कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वेद ह कश्चन ॥ ४४९
अशक्यः पाण्डवस्तात युद्धे जेतुं सुरासुरैः ।
अमानुषाणि कर्माणि यस्यैतानि महात्मनः ॥ ४५०
तेन सत्ववता सख्ये शूरेणाहवशोभिना ।
कृतिना समरे राजन् संधिर्भवतु मा चिरम् ॥ ४५१
यावन्न ते चमूं सर्वां शरैः सन्नतपर्वभिः ।
नाशयत्यर्जुनस्तावत्तसंधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४५२

त्यक्त्वा मन्युमुपशाम्यस्व पार्थैः पर्याप्तमेतद्यत्कृत फाल्गुनेन ।
भीष्मस्यातादस्तु व सौहृद च जीवतु शेषा साधु राजन् प्रसीद ॥४९३
राज्यस्यार्धं दीयता पाडवानामिंद्रप्रस्थ धर्मराजोऽभियातु ।
ममावसानाच्छातिरस्तु प्रजाना सगच्छता पार्थिवा प्रीतिमत ॥ ४९४
एतद्वाक्य सौहृदादापगेयो मध्ये राज्ञा भारत श्रावयित्वा ।
तूष्णीमासीच्छल्यसतप्तमर्मा योज्यात्मान वेदना सन्नियम्य ॥ ४९५
धर्मार्थ सहित वाक्य श्रुत्वा हितमनामयम् ।
नारोचयत पुत्रस्ते मुमूर्षुरिव भेषजम् ॥ ४९६
ततस्ते पार्थिवा सर्वे जग्मु स्वानालयान् पुन ।
तूष्णींभूते महाराज भीष्मे शतनुनदने ॥ ४९७

७ द्रोणपर्व.

१

वै० उ०—निहत पितर श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनाधिप ।
लेभे न शाति कौरव्यश्चिताशोकपरायण ॥ १
तस्य चिंतयतो दु खमनिश पार्थिवस्य तत् ।
आजगाम विशुद्धात्मा पुनर्गावल्गणिस्तदा ॥ २
स० उ०—पतिते भरतश्रेष्ठे बभूव कुरुवाहिनी ।
द्यौरिवापेतनक्षत्रा हीन खमिव वायुना ॥ ३
कर्ण हि कुरवोऽस्मार्षु स हि देवव्रतोपम ।
सर्वशस्त्रभृता श्रेष्ठ रोचमानमिवातिथिम् ॥ ४
क० उ०—अय हि सर्वयोधानामाचार्य स्थविरो गुरु ।
युक्त सेनापति कर्तु द्रोण शस्त्रभृता वर ॥ ५
को हि तिष्ठति दुर्धर्षे द्रोणे शस्त्रभृता वरे ।
सेनापति स्यादन्योऽस्माच्छुक्रागिरसदर्शनात् ॥ ६
कर्णस्य वचन श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
सेनामध्यगत द्रोणमिद वचनमब्रवीत् ॥ ७
वर्णश्रैष्ठ्यात्कुलोत्पत्त्या श्रुतेन वयसा धिया ।
वीर्याद्दाक्ष्यादधृष्यत्वादर्थज्ञानान्नयाज्जयात् ॥ ८
तपसा च कृतज्ञत्वाद्वृद्ध सर्वगुणैरपि ।
युक्तो भवत्समो गोप्ता राज्ञामन्यो न विद्यते ॥ ९
स भवान्पातु न सर्वान् देवानिव शतक्रतु ।
भवन्नेत्रा पराञ् जेतुमिच्छामो द्विजसत्तम ॥ १०
एवमुक्ते ततो द्रोण जयेत्यूचुर्नराधिपा ।
सिंहनादेन महता हर्षयतस्तवात्मजम् ॥ ११
द्रो० उ०—वेद षडग वेदाहमर्थविद्या च मानवीम् ।
त्रैय्यबकमथेष्वस्त्र शस्त्राणि विविधानि च ॥ १२
ये चाप्युक्ता मयि गुणा भवद्भिर्जयकाक्षिभि ।
चिकीर्षुस्तानहं सर्वान् योधयिष्यामि पाडवान् ॥ १३

स एवमभ्यनुज्ञातश्चक्रे सेनापति तत ।
द्रोण तव सुतो राजन् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४
ततो वादित्रघोषेण शखाना च महास्वनै ।
प्रादुरासीत्कृते द्रोणे हर्ष सेनापतौ तदा ॥ १५
सेनापत्य तु सप्राप्य भारद्वाजो महारथ ।
युयुत्सुर्व्यूह्य सैन्यानि प्रायात्तव सुतै सह ॥ १६
सैधवश्च कलिगश्च विकर्णश्च तवात्मज ।
दक्षिण पार्श्वमास्थाय समतिष्ठत दशिता ॥ १७
प्रपक्ष शकुनिस्तेषा प्रवरैर्हयसादिभि ।
ययौ गाधारकै सार्ध विमलप्रासयोधिभि ॥ १८
कृपश्च कृतवर्मा च चित्रसेनो विविंशति ।
दु शासनमुखा यत्ता सव्य पक्षमपालयन् ।
तेषा प्रपक्षा काबोजा सुदक्षिणपुर सरा ॥ १९
प्रवर सर्वयोधाना बलेषु बलमादधत् ।
ययौ वैकर्तन कर्ण प्रमुखे सर्वधन्विनाम् ॥ २०
न भीष्मव्यसन कश्चिद्दृष्ट्वा कर्णममन्यत ।
विशोकाश्चाभवन्सर्वे राजान कुरुभि सह ॥ २१
भीष्मेण तु रणे पार्था पालिता बाहुशालिना ।
तास्तु कर्ण शरैस्तीक्ष्णैर्नाशयिष्यति सयुगे ॥ २२
एव ब्रुवतस्तेऽन्योन्य हृष्टरूपा विशा पते ।
राधेय पूजयतश्च प्रशमतश्च निर्ययु ॥ २३
अस्माक शकटव्यूहो द्रोणेन विहितोऽभवत् ।
परेषा क्रौञ्च एवासीत् व्यूहो राजन् महात्मनाम् ॥ २४
व्यूहप्रमुखतस्तेषा तस्थतु पुरुषर्षभौ ।
वानरध्वजमुच्छ्रित्य विष्वक्सेनधनजयौ ॥ २५
तत प्रववृते युद्ध परस्परवधैषिणाम् ।
कुरुपाडवसैन्याना शब्देनापूरयन् जगत् ॥ २६
सरक्ष्यमाणा ता दृष्ट्वा पाडवैर्वाहिनीं रणे ।
व्यावृत्य चक्षुषी कोपाद्भारद्वाजोऽन्ववैक्षत ॥ २७

स तीव्र कोपमास्थाय रथे समरदुर्जय ।
व्यधमत्पाडवानीकमभ्राणीव सदागति ॥ २८
रथानश्वान्नरान्नागानभिधावन्नितस्तत ।
चचारोन्मत्तवद्द्रोणो वृद्धोऽपि तरुणो यथा॥ २९
तस्य शोणितदिग्धागा शोणास्ते वातरहस ।
आजानेया हया राजन्नविश्राता ध्रुव ययु ॥ ३०
उत्कृत्य च शिरास्युग्रान् बाहूनपि सुभूषणान् ।
चक्रेऽचिरेण च द्रोणो महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ३१
एव रुक्मरथ शूरो हत्वा शतसहस्रश ।
पाडवाना रणे योधान् पार्षतेन निपातित ॥ ३२
अक्षौहिणीमभ्यधिका शूराणामनिवर्तिनाम् ।
निहत्य पश्चाद्धृतिमानगच्छत्परमा गतिम् ॥ ३३
ततो निनादो भूतानामाकाशे समजायत ।
सैन्याना च ततो राजन्नाचार्ये निहते युधि ॥ ३४
पाडवास्तु जय लब्ध्वा सिंहनादान् प्रचक्रिरे ।
सिहनादेन महता समकपत मेदिनी ॥ ३५
धृ० उ०—किंकुर्वाण रणे द्रोण जघ्नु पाडवसृजया ।
तथा निपुणमस्त्रेषु सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ३६
रथभगो बभूवास्य धनुर्वाशीर्यतास्यत ।
प्रमत्तो वा भवद्द्रोणस्ततो मृत्युमुपेयिवान् ॥ ३७
पाचालपुत्रो न्यवधीद्दिव्यास्त्रधरमच्युतम् ।
व्यक्त हि दैव बलवत्पौरुषादिति मे मति ॥ ३८
न नून परदु खेन म्रियते कोऽपि सजय ।
यत्तं द्रोणमह श्रुत्वा हत जीवामि मदधी ॥ ३९
तस्मादपरिहार्येऽर्थे सप्राप्ते कृच्छ्र उत्तमे ।
अपारणीये दुश्चिंत्ये यथाभूत प्रचक्ष्व मे ॥ ४०

२

स० उ०—हत ते कथयिष्यामि सर्व प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
यथा स न्यपतद्द्रोण सूदित पाडुसृजयै ॥ ४१

सेनापतित्वं संप्राप्य भारद्वाजो महारथः ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पुत्रं ते वाक्यमब्रवीत् ॥ ४२
यत्कौरवाणामृषभादापगेयादनंतरम् ।
सेनापत्येन हे राजन्मामद्य कृतवानसि ॥ ४३
सदृशं कर्मणस्तस्य फलं प्राप्नुहि भारत ।
करोमि कामं कं तेऽद्य प्रवृणीष्व यमिच्छसि ॥ ४४
दु० उ०—ददासि चेद्वरं मह्यं जीवग्राहं युधिष्ठिरम् ।
गृहीत्वा रथिनां श्रेष्ठं मत्समीपमिहानय ॥ ४५
द्रो० उ०—धन्यः कुंतीसुतो राजन् यस्य ग्रहणमिच्छसि ।
न वधार्थं सुदुर्धर्ष वरमद्य प्रयाचसे ॥ ४६
आहोस्वित् धर्मराजस्य द्वेष्टा तस्य न विद्यते ।
यदिच्छसि त्वं जीवंतं कुलं रक्षसि चात्मनः ॥ ४७
द्रोणेन चैवमुक्तस्य तव पुत्रस्य भारत ।
सहसा निःसृतो भावो योऽस्य नित्यं हृदि स्थितः ॥ ४८
नाकारो गूहितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ।
तस्मात्तव सुतो राजन् प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४९
वधे कुंतीसुतस्याजौ नाचार्य विजयो मम ।
हते युधिष्ठिरे पार्था हन्युः सर्वान् हि नो ध्रुवम् ॥ ५०
सत्यप्रतिज्ञे त्वानीते पुनर्द्यूतेन निर्जिते ।
पुनर्यास्यत्यरण्याय पांडवास्तमनुव्रताः ॥ ५१
तस्य जिह्ममभिप्रायं ज्ञात्वा द्रोणोऽर्थतत्त्ववित् ।
तं वरं सांतरं तस्मै ददौ संचिंत्य बुद्धिमान् ॥ ५२
न चेद्युधिष्ठिरं वीरं पालयत्यर्जुनो युधि ।
मन्यध्वं पांडवश्रेष्ठमानीतं वशमात्मनः ॥ ५३
सांतरं तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन निग्रहे ।
गृहीतं तममन्यंत तव पुत्राः सुबालिशाः ॥ ५४
ततः स पांडवानीके जनयन्सुमहद्भयम् ।
व्यचरत्पृतनां द्रोणो दहन्कक्षमिवानलः ॥ ५५
स वीरः सत्यवान् प्राज्ञो धर्मनित्यः सदा पुनः ।
युगांतकालवद्घोरां रौद्रां प्रावर्तयन्नदीम् ॥ ५६

दृष्ट्वा तमेकं समरे विचरन्तमभीतवत् ।
सहिताः सर्वराजानः परिवव्रुः समन्ततः ॥ ५७
तान्प्रमृज्य शरव्रातैः पाण्डवानां महारथान् ।
युधिष्ठिररथाभ्याशे तस्थौ मृत्युरिवान्तकः ॥ ५८
ततोऽभवन्महाशब्दो राजन्यौधिष्ठिरे बले ।
हतो राजेति योधानां समीपस्थे यतव्रते ॥ ५९
एवं संजल्पतां तेषां तावकानां महारथः ।
आयाज्जवेन कौंतेयो रथघोषेण नादयन् ॥ ६०
ततः किरीटी सहसा द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।
छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव ॥ ६१
शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान् संदधानस्य चानिशम् ।
नान्तरं ददृशे कश्चित्कौंतेयस्य यशस्विनः ॥ ६२
ततोऽवहारं चक्रुस्ते द्रोणदुर्योधनादयः ।
तान्विदित्वा पुनस्त्रस्तानयुद्धमनसः परान् ।
स्वान्यनीकानि बीभत्सुः शनकैरवहारयत् ॥ ६३
एवं स्वशिबिरं प्रायाज्जित्वा शत्रून् धनंजयः ।
पृष्ठतस्तस्य सैन्यानां मुदितो वै सकेशवः ॥ ६४

३

परिणाम्य निशां तां तु भारद्वाजो महारथः ।
उक्त्वा सुबहु राजेंद्र वचनं वै सुयोधनम् ॥ ६५
विधाय योगं पार्थेन संसप्तकगणैः सह ।
निष्क्रान्ते च तदा पार्थे संसप्तकरथं प्रति ॥ ६६
व्यूढानीकस्ततो द्रोणः पाण्डवानां महाचमूम् ।
अभ्ययाद्भरतश्रेष्ठ धर्मराजजिघृक्षया ॥ ६७
व्यूढं दृष्ट्वा सुपर्णं तु भारद्वाजकृतं तदा ।
व्यूहेन मण्डलार्धेन प्रत्यव्यूहद्युधिष्ठिरः ॥ ६८
वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयंकरे ।
मोहयित्वा परान्द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ६९

ततो हलहलाशब्द आसीद्यौधिष्ठिरे बले ।
जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव यूथपम् ॥ ७०
दृष्ट्वा द्रोण तत शूर सत्यजित्सत्यविक्रम ।
युधिष्ठिरमभिप्रेप्सुमाचार्यं समुपाद्रवत् ॥ ७१
तत सत्यजित तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्मभेदिभि ।
अविध्यच्छीघ्रमाचार्यश्छित्वास्य सशर धनु ॥ ७२
स शीघ्रतरमादाय धनुरन्यत्प्रतापवान् ।
द्रोणमभ्यहनद्राजस्त्रिंशता कंकपत्रिभि ॥ ७३
स सत्यजितमालोक्य तथोदीर्णं महाहवे ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद शिरस्तस्य महात्मन ॥ ७४
तस्मिन्हते महामात्रे पाचालाना महारथे ।
अपायाज्जवनैरश्वैर्द्रोणात्त्रस्तो युधिष्ठिर ॥ ७५
पाचाला केकया मत्स्याश्चेदिकारुषकोशला ।
युधिष्ठिरमभीप्सतो दृष्ट्वा द्रोणमुपाद्रवन् ॥ ७६
द्रोणस्तु पाडवानीके चकार कदन महत् ।
यथा दैत्यगणे विष्णु सुरासुरनमस्कृत ॥ ७७
तथा तेषु निवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागश ।
स्वयमभ्यद्रवद्भीम नागानीकेन ते सुत ॥ ७८
ते गजा गिरिसकाशा क्षरत सर्वतो मदम् ।
भीमसेनस्य नाराचैर्विमुखा विमदीकृता ॥ ७९
तत क्षणेन क्षितिप क्षतजप्रतिमेक्षण ।
क्षय निनीषुर्निशितैर्भीमो विव्याध पत्रिभि ॥ ८०
दुर्योधन पीड्यमान दृष्ट्वा भीमेन मारिष ।
चिक्षोभयिषुरभ्यागादगो मातगमास्थित ॥ ८१
तमापतत नागेंद्रमबुदप्रतिमस्वनम् ।
कुभातरे भीमसेनो नाराचैरर्दयद्भृशम् ॥ ८२
तेष्वनीकेषु भद्रेषु विद्रवत्सु समतत ।
प्राग्ज्योतिषस्ततो भीम कुञ्जरेण समाद्रवत् ॥ ८३
स नागप्रवरो भीम सहसा समुपाद्रवत् ।
चरणाभ्यामथो द्वाभ्या सहतेन करेण च ॥ ८४

व्यावृत्तनयन क्रुद्ध प्रमथन्निव पाडवम् ।
वृकोदररथ साश्वमविशेषमचूर्णयत् ॥ ८५
पद्भ्या भीमोप्यथो धावस्तस्य गात्रेष्वलीयत ।
जानन्नजलिकावेध नापक्रामत पाडव ॥ ८६
गात्राभ्यतरगो भूत्वा करेणाताडयन्मुहु ।
लालयामास त नाग वधाकाक्षिणमव्ययम् ॥ ८७
कुलालचक्रवन्नागस्तदा तूर्णमथाभ्रमत् ।
भीमोऽपि निष्क्रम्य तत सुप्रतीकाग्रतोऽभवत् ॥ ८८
ग्रीवाया वेष्टयित्वैन स गजो हतुमैहत ।
करवेष्ट भीमसेनो भ्रम दत्वा विमोचयत् ॥ ८९
पुनर्गात्राणि नागस्य प्रविवेश वृकोदर ।
यावत्प्रतिगजायात स्वबलस्थमवैक्षत ॥ ९०
भीमोऽपि नागगात्रेभ्यो विनि सृत्यापयाज्जवात् ।
तत सर्वस्य सैन्यस्य नाद समभवन्महान् ॥ ९१
तमेक द्विरद सख्ये मेनिरे शतशो द्विपान् ।
ते गजस्थेन काल्यते भगदत्तेन पाडवा ॥ ९२
रजो दृष्ट्वा समुद्भूत श्रुत्वा च गजनिस्वनम् ।
भगदत्ते विकुर्वाणे कौतेय कृष्णमब्रवीत् ॥ ९३
यथा प्राग्ज्योतिषो राजा गजेन मधुसूदन ।
त्वरमाणोऽभिनिष्क्रातो ध्रुव तस्यैष निस्वन ॥ ९४
इन्द्रादनवर सख्ये गजयानविशारद ।
प्रथमो गजयोधाना पृथिव्यामिति मे मति ॥ ९५
स चापि द्विरदश्रेष्ठ सदाऽप्रतिगजो युधि ।
सर्वशस्त्रातिग सख्ये कृतकर्मा जितक्लम ॥ ९६
सोढा शस्त्रनिपातानामग्निस्पर्शस्य चानघ ।
स पाडवबलं सर्वमद्यैको नाशयिष्यति ॥ ९७
यियासतस्तत कृष्ण पार्थस्याश्वान्मनोजवान् ।
सम्प्रैषीद्धेमसच्छन्नान् द्रोणानीकाय सत्वरान् ॥ ९८
तस्मिन्प्रमथिते सैन्ये भगदत्तो नराधिप ।
तेन नागेन सहसा धनजयमुपाद्रवत् ॥ ९९

ततस्तु शरजालेन महताभ्यवकीर्य तौ ।
चोदयामास तन्नाग वधायाच्युतपार्थयो ॥ १००
तमापतत द्विरद दृष्ट्वा क्रुद्धमिवातकम् ।
चक्रेऽपसव्य त्वरित स्यदनेन जनार्दन ॥ १०१
सप्राप्तमपि नेयेष परावृत्त महाद्विपम् ।
सारोह मृत्युसात्कर्तुं स्मरन्धर्म धनजय ॥ १०२
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा परिवार निहत्य च ।
लालयन्निव राजान भगदत्तमयोधयत् ॥ १०३
विद्धस्ततोऽतिव्यथितो वैष्णवास्त्रमुदीरयन् ।
अभिमंत्र्याकुश क्रुद्धो व्यसृजत्पाडवोरसि ॥ १०४
विसृष्ट भगदत्तेन तदस्त्र सर्वघाति वै ।
उरसा प्रतिजग्राह पार्थ सच्छाद्य केशव ॥ १०५
वैजयत्यभवन्माला तदस्त्र केशवोरसि ।
पद्मकोशविचित्राढ्या सर्वत्र कुसुमोत्कटा ॥ १०६
ततोऽर्जुन क्लातमना केशव प्रत्यभाषत ।
अयुध्यमानस्तुरगान् सयताऽस्मि तवानघ ।
इत्युक्त्वा पुडरीकाक्ष प्रतिज्ञा स्वा न रक्षसि ॥ १०७
वा० उ०—चतुर्मूर्तिरह शश्वल्लोकत्राणार्थमुद्यत ।
आत्मान प्रविभज्येह लोकाना हितमादधे ॥ १०८
एका मूर्तिस्तपश्चर्या कुरुते मे भुवि स्थिता ।
अपरा पश्यति जगत् कुर्वाण साध्वसाधुनी ॥ १०९
अपरा कुरुते कर्म मानुष लोकमाश्रिता ।
शेते चतुर्थी त्वपरा निद्रा वर्षसहस्रिकीम् ॥ ११०
त तु कालमनुप्राप्त विदित्वा पृथिवी तदा ।
अयाचत वर यन्मा नरकार्थाय तच्छृणु ॥ १११
देवाना दानवाना च अवध्यस्तनयोऽस्तु मे ।
उपेतो वैष्णवास्त्रेण तन्मे त्व दातुमर्हसि ॥ ११२
स चाप्यासीत् दुराधर्षो नरक शत्रुतापन ।
तस्मात्प्राग्ज्योतिष प्राप्त तदस्त्र पार्थ मामकम् ॥ ११३

नास्यावध्योऽस्ति लोकेषु सेंद्ररुद्रेषु मारिष ।
तन्मया त्वत्कृते ह्येतदन्यथा व्यपलापितम् ॥ ११४
वैरिण जहि दुर्धर्ष भगदत्त सुरद्विषम् ॥ ११५
एवमुक्तस्तदा पार्थ केशवेन महात्मना ।
भगदत्तं शितैर्बाणै सहसा समवाकिरत् ॥ ११६
तत पार्थो महाबाहुरसभ्रातो महामना ।
कुभयोरतरे नाग नाराचेन समार्पयत् ॥ ११७
स करी भगदत्तेन प्रेर्यमाणो मुहुर्मुहु ।
न करोति वचस्तस्य दरिद्रस्येव योषित ॥ ११८
स तु विष्टभ्य गात्राणि दंताभ्यामचनिं ययौ ।
नदन्नार्तस्वन प्राणानुत्ससर्ज महाद्विप ॥ ११९
अक्ष्णोरुन्मीलितार्थाय बद्धपट्टो ह्यसौ नृप ।
देववाक्यात्प्रचिच्छेद शरेण भृशमर्जुन ।
छिन्नमात्रेंऽशुके तस्मिन् रुद्धनेत्रो बभूव स ॥ १२०
ततश्चद्रार्कबिंबेन बाणेनानतपर्वणा ।
बिभेद हृदय राज्ञो भगदत्तस्य पाडव ॥ १२१
स हेममाली तपनीयभाडात्पपात नागाद्गिरिसनिकाशात् ।
सुपुष्पितो मारुतरुग्णवेगो महीधराग्रादिव कर्णिकार ॥ १२२
ततो बले भृशलुलिते परस्पर निरीक्ष्यमाणे रुधिरौघसप्लुते ।
दिवाकरेऽस्त गिरिमास्थिते शनैरुभे प्रयाते शिबिराय भारत ॥ १२३

४

तत प्रभातसमये द्रोण दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
प्रणयादभिमानाच्च द्विषद्वृद्ध्या च दुर्मना ॥ १२४
नूनं वयं वध्यपक्षे भवतो द्विजसत्तम ।
तथा हि नागृही प्राप्त समीपेऽद्य युधिष्ठिरम् ॥ १२५
इच्छतस्ते न मुच्येत चक्षु प्राप्तो रणे रिपु ।
जिघृक्षतो रक्ष्यमाण सामरैरपि पाडवै ॥ १२६
वर दत्वा मम प्रीत पश्चाद्विकृतवानसि ।
आशाभग न कुर्वंति भक्तस्यार्या कथचन ॥ १२७

ततो ह्रीतस्तथोक्त सन् भारद्वाजोऽब्रवीन्नृपम् ।
नार्हसे मा तथा ज्ञातु घटमान तव प्रिये ॥ १२८
विश्वसृग्यत्र गोविद पृतनानीस्तथार्जुन ।
तत्र कस्य बल क्रामेदन्यत्र त्र्यम्बकात्प्रभो ॥ १२९
सत्य तात ब्रवीम्यद्य नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
अद्यैक प्रवर किंचित् पातयिष्ये महारथम् ॥ १३०
त च व्यूह विधास्यामि योऽभेद्यस्त्रिदशैरपि ।
योगेन केनचिद्राजन्नर्जुनस्त्वपनीयताम् ॥ १३१
द्रोणेन व्याहृते त्वेव ससप्तकगणा पुन ।
आह्वयन्नर्जुन सख्ये दक्षिणामभितो दिशम् ॥ १३२
तत्र द्रोणेन विहितो व्यूहो राजन्व्यरोचयत् ।
चक्रव्यूहो महाराज आचार्येणाभिकल्पित ॥ १३३
तत्र शक्रोपमा सर्वे राजानो विनिवेशिता ।
द्वारस्थानेषु विन्यस्ता कुमारा सूर्यवर्चस ॥ १३४
दुर्योधनस्तु राजेन्द्र सैन्यमध्ये व्यवस्थित ।
कर्णदु शासनकृपैर्वृतो राजा महारथै ॥ १३५
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणावस्थितनायके ।
सिंधुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान्मेरुरिवाचल ॥ १३६
तत प्रववृते युद्ध तुमुल लोमहर्षणम् ।
तावकाना परेषा च मृत्यु कृत्वा निवर्तनम् ॥ १३७
तदनीकमनाधृष्य भारद्वाजेन रक्षितम् ।
पार्था समभ्यवर्तत भीमसेनपुरोगमा ॥ १३८
पीड्यमाना शरै राजन् द्रोणचापविनि सृतै ।
न शेकु प्रमुखे स्थातु भारद्वाजस्य पाडवा ॥ १३९
तमायातमभिक्रुद्ध द्रोण दृष्ट्वा युधिष्ठिर ।
बहुधा चिंतयामास द्रोणस्य प्रतिवारणम् ॥ १४०
अब्रवीत्परवीरघ्नमभिमन्युमिद वच ।
त्व वार्जुनो वा कृष्णो वा भिंद्यात्प्रद्युम्न एव वा ।
चक्रव्यूह महाबाहो पचमो नोपपद्यते ॥ १४१
धनजयो हि नस्तात गर्हयेदेत्य सयुगात् ।
क्षिप्रमस्त्र समादाय द्रोणानीक विशातय ॥ १४२

अभि० उ०—द्रोणस्य दृढमत्युग्रमनीकप्रवर युधि ।
पितृणा जयमाकाक्षन्नवगाहेऽविलम्बितम् ॥ १४३
उपदिष्टो हि मे पित्रा योगोऽनीकविशातने ।
नोत्सहे हि विनिर्गन्तुमहं कस्याचिदापदि ॥ १४४
भी० उ०—अह त्वानुगमिष्यामि धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकि ।
पाचाला केकया मत्स्यास्तथा सर्वे प्रभद्रका ॥ १४५
सकृद्भिन्न त्वया व्यूह तत्र तत्र पुन पुन ।
वय प्रध्वसयिष्यामो निघ्नमाना वरान्वरान् ॥ १४६
सौभद्रस्तद्वच श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमत ।
अचोदयत यतार द्रोणानीकाय भारत ॥ १४७
तेन सचोद्यमानस्तु याहि याहीति सारथि ।
प्रत्युवाच ततो राजन्नभिमन्युमिद वच ॥ १४८
अतिभारोऽयमायुष्मन्नाहितस्त्वयि पाडवै ।
सप्रधार्य क्षण बुद्ध्या ततस्त्व योद्धुमर्हसि ॥ १४९
अभिमन्युश्च ता वाच कदर्थीकृत्य सारथे ।
याहीत्येवाब्रवीदेन द्रोणानीकाय मा चिरम् ॥ १५०
तत सनोदयामास हयानाशु त्रिहायनान् ।
नातिहृष्टमना सूतो हेमभाडपरिच्छदान् ॥ १५१
तमुदीक्ष्य तथायात सर्वे द्रोणपुरोगमा ।
अभ्यवर्तत कौरव्या पाडवाश्च तमन्वयु ॥ १५२
तथा निर्मथित तेन त्र्यग तव बलं महत् ।
यथासुरबल घोर त्र्यबकेन महौजसा ॥ १५३
युधिष्ठिरो भीमसेन शिखडि सात्यकिर्यमौ ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च द्रुपदश्च सकैकय ।
धृष्टकेतुश्च सरब्धो मत्स्याश्चाभ्यपतन्रणे ॥ १५४
तेनैव तु पथा यात पितरो मातुलै सह ।
अभ्यद्रवन्परीप्सतो व्यूढानीका प्रहारिण ॥ १५५
तान्दृष्ट्वा द्रवत शूरास्त्वदीया विमुखाऽभवन् ॥ १५६
ततस्तद्विमुख दृष्ट्वा तव सूनोर्महद्बलम् ।
जामाता तव तेजस्वी सस्तंभयिषुराद्रवत् ।

सैंधवस्य महाराज पुत्रो राजा जयद्रथ ॥ १५७
स तेन वरदानेन दिव्येनास्त्रबलेन च ।
एक सवारयामास पाडवानामनीकिनीम् ॥ १५८
तस्य ज्यातलघोषेण क्षत्रियान्भयमाविशत् ।
परास्तु तव सैन्यस्य हर्ष परमकोऽभवत् ॥ १५९
सैंधवेन निरुद्धेषु जयगृद्धिषु पाडुषु ।
सुघोरमभवद्युद्ध त्वदीयाना परै सह ॥ १६०
प्रविश्याथार्जुनि सेना सत्यसधो दुरासद ।
व्यक्षोभयत तेजस्वी मकर सागर यथा ॥ १६१
आददानस्तु शूराणामायूष्यभवदार्जुनि ।
अन्तक सर्वभूताना प्राणान्काल इवागते ॥ १६२
सशुष्कास्याश्चलन्नेत्रा प्रस्विन्ना लोमहर्षिण ।
पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ॥ १६३
हतान् भ्रातृन् पितृन् पुत्रान् सुहृत्सबधिबाधवान् ।
उत्सृज्योत्सृज्य सजग्मुस्त्वरयतो हयद्विपान् ॥ १६४
एकस्तु सुखसवृद्धो बाल्याद्दर्पाच्च निर्भय ।
इष्वस्त्रविन्महातेजा लक्ष्मणोऽर्जुनिमभ्ययात् ॥ १६५
तमन्वगेवास्य पिता पुत्रगृध्री न्यवर्तत ।
अनुदुर्योधन चान्ये न्यवर्तत महारथा ॥ १६६
लक्ष्मणेन तु सगम्य सौभद्र परवीरहा ।
शरै सुनिशितैस्तीक्ष्णैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ १६७
सुदृष्ट क्रियता लोको ह्यमु लोकं गमिष्यसि ।
पश्यता बाधवाना त्वा नयामि यमसादनम् ॥ १६८
एवमुक्त्वा ततो भल्लं सौभद्र परवीरहा ।
उद्बबर्ह महाबाहुर्निर्मुक्तोरगसन्निभम् ॥ १६९
स तस्य भुजनिर्मुक्तो लक्ष्मणस्य सुदर्शनम् ।
सुनस शुद्धकेशात शिरोऽहार्षीत्सकुडलम् ॥ १७०
लक्ष्मण निहत दृष्ट्वा हाहेत्युच्चुक्रुशुर्जना ॥ १७१
ततो दुर्योधन क्रुद्ध प्रिये पुत्रे निपातिते ।
हतैनमिति चुक्रोश क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभ ॥ १७२

ततो द्रोण कृप कर्णौ द्रोणपुत्रो बृहद्बल ।
कृतवर्मा च हार्दिक्य षड्था पर्यवारयन् ॥ १७३
स कर्णं कर्णिना कर्णे पीतेन च शितेन च ।
फाल्गुनिर्द्विषता मध्ये विव्याध परमेषुणा ॥ १७४
तथेतरान्महेष्वासान् दशभिर्दशभि. शरै ।
प्रत्यविध्यदसम्भ्रातस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १७५
मागधस्य तथा पुत्र हत्वा षड्भिरजिह्मगै ।
साश्व ससूत तरुणमश्वकेतुमपातयत् ॥ १७६
मार्तिकावतिक भोज तत कुजरकेतनम् ।
क्षुरप्रेण समुन्मथ्य ननाद विसृजन् शरान् ॥ १७७
तमाचार्योऽब्रवीत्कर्णं शनकै प्रहसन्निव ।
अभेद्यमस्य कवच युवा चाशुपराक्रम ॥ १७८
उपदिष्टा मया चास्य पितु कवचधारणा ।
तामेष निखिलां वेत्ति ध्रुव परपुरजय ॥ १७९
शक्य त्वस्य धनुश्छेत्तु ज्या च बाणै समाहितै ।
अभीषूश्च हयाश्चैव तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ १८०
एतत्कुरु महेष्वास राधेय यदिशक्ष्यसे ।
अथैन विमुखीकृत्य पश्चात्प्रहरण कुरु ।
सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतु सुरासुरै ॥ १८१
तदाचार्यवच श्रुत्वा कर्णो वैकर्तनस्त्वरन् ।
अस्यतो लघुहस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत् ॥ १८२
अश्वानस्यावधीद्भोजो गौतम पार्ष्णिसारथी ।
शेषास्तु च्छिन्नधन्वान शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १८३
त्वरमाणास्त्वराकाले विरथ षण्महारथा ।
शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् ॥ १८४
स च्छिन्नधन्वा विरथ स्वधर्ममनुपालयन् ।
खड्गचर्मधर श्रीमानुत्पपात विहायसा ॥ १८५
तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्ग मणिमयं त्सरुम् ।
क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाण. सपत्नजित् ॥ १८६

राधेयो निशितैर्बाणैर्व्यधमच्चर्म चोत्तमम् ।
अभिमन्युर्गदापाणिरश्वत्थामानमार्दयत् ॥ १८७
कैकयाना रथान् सप्त हत्वा च दशकुञ्जरान् ।
दौ शासनिरथ साश्व गदया समपोथयत् ॥ १८८
ततो दौ शासनि क्रुद्धो गदामुद्यम्य मारिष ।
अभिदुद्राव सौभद्र तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १८९
तावन्योन्य गदाग्राभ्यामाहत्य पतितौ क्षितौ ।
इन्द्रध्वजाविवोत्सृष्टौ रणमध्ये परतपौ ॥ १९०
दौ शासनिरथोत्थाय कुरूणा कीर्तिवर्धन ।
उत्तिष्ठमान सौभद्र गदया मूर्ध्न्यताडयत् ॥ १९१
गदावेगेन महता व्यायामेन च मोहित ।
विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्र परवीरहा ॥ १९२
एव विनिहतो राजन्नेको बहुभिराहवे ।
क्षोभयित्वा चमू सर्वा नलिनीमिव कुजर ॥ १९३
त भूमौ पतित दृष्ट्वा तावकास्ते महारथा ।
मुदा परमया युक्ता चुक्रुशु सिंहवन्मुहु ॥ १९४
अभिमन्यौ हते राजन् शिशुके प्राप्तयौवने ।
सप्राद्रवच्चमू सर्वा धर्मराजस्य पश्यत ॥ १९५
अवितृप्त स सग्रामादशोच्य पुण्यकर्मकृत् ।
गत पुण्यकृता लोकान् शाश्वतान्पुण्यनिर्जितान् ॥ १९६
निवेशायाभ्युपायाम सायाह्ने रुधिरोक्षिता ।
निरीक्षमाणास्तु वय परे चायोधन शनै ।
अपयाता महाराज ग्लानिं प्राप्ता विचेतस ॥ १९७
ततो निशाया दिवसस्य चाशिव शिवारुतै सधिरवर्तताद्भुत ।
कुशेशयापीडनिभे दिवाकरे विलम्बमानेऽस्तमुपेत्य पर्वतम् ॥ १९८
वरासिशक्त्यृष्टिवरूथचर्मणा विभूषणाना च समुत्क्षिपन्प्रभा ।
दिवं च भूमिं च सभाजयन्निव प्रिया तनु भानुरुपैति पावकम् ॥ १९९

५

हते तस्मिन्महावीर्ये सौभद्रे रथयूथपे ।
विमुक्तरथसन्नाहा सर्वे निक्षिप्तकार्मुका ॥ २००

उपोपविष्टा राजान परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
तदेव युद्ध ध्यायत सौभद्रगतमानसा ॥ २०१
ततो युधिष्ठिरो राजा विललाप सुदु खित ।
अभिमन्यौ हते वीरे भ्रातु पुत्रे महारथे ॥ २०२
द्रोणानीकमसबाध मम प्रियचिकीर्षया ।
भित्त्वा व्यूह प्रविष्टोऽसौ गोमध्यमिव केसरी ॥ २०३
स तीर्त्वा दुस्तर वीरो द्रोणानीक महार्णवम् ।
प्राप्य दौ शासनिं कार्ष्णि प्राप्तो वैवस्वतक्षयम् ॥ २०४
कथ द्रक्ष्यामि कौतेय सौभद्रे निहतेऽर्जुनम् ।
सुभद्रा वा महाभागा प्रिय पुत्रमपश्यतीम् ॥ २०५
किंस्विद्वूयमपेतार्थमक्लिष्टमसमजसम् ।
तावुभौ प्रतिवक्ष्यामो हृषीकेशधनजयौ ॥ २०६
अहमेव सुभद्राया केशवार्जुनयोरपि ।
प्रियकामो जयाकाक्षी कृतवानिदमप्रियम् ॥ २०७
न लुब्धो बुध्यते दोषान् लोभान्मोहात्प्रवर्तते ।
मधुलिप्सुर्हि नापश्य प्रपातमहमीदृशम् ॥ २०८
यो हि भोज्ये पुरस्कार्यो यानेषु शयनेषु च ।
भूषणेषु च सोऽस्माभिर्बालो युधि पुरस्कृत ॥ २०९

न मे जय प्रीतिकरो न राज्यं न चामरत्व न सुरै सलोकता ।
इमं समीक्ष्याप्रतिवीर्यपौरुषं निपातितं देववरात्मजात्मजम् ॥ २१०

हत्वा ससप्तकव्रातान् दिव्यैरस्त्रै कपिध्वज ।
प्रायात्स्वशिबिर जिष्णुर्जैत्रमास्थाय त रथम् ॥ २११
गच्छन्नेव च गोविंद साश्रुकठोऽभ्यभाषत ।
किं नु मे हृदय त्रस्त वाक्च मज्जति केशव ॥ २१२
भुवि ये दिक्षु चात्युग्रा उत्पातास्त्रासयति माम् ।
अपि स्वस्ति भवेद्राज्ञ सामात्यस्य गुरोर्मम ॥ २१३
कृ० उ०—व्यक्त शिवं तव भ्रातु सामात्यस्य भविष्यति ।
मा शुच. किंचिदेवान्यत्तत्रानिष्ट भविष्यति ॥ २१४

तत स्वशिबिर प्राप्तौ हतानद हतत्विषम् ।
ददृशाते भृशास्वस्थान्पाडवान्नष्टचेतस ॥ २१५
दृष्ट्वा भ्रातॄश्च पुत्राश्च विमना वानरध्वज ।
अपश्यश्चैव सौभद्रमिद वचनमब्रवीत् ॥ २१६
मुखवर्णोऽप्रसन्नो व सर्वेषामेव लक्ष्यते ।
न चाभिमन्यु पश्यामि न च मा प्रतिनदथ ॥ २१७
मया श्रुतश्च द्रोणेन चक्रव्यूहो विनिर्मित ।
न च वस्तस्य भेत्तास्ति विना सौभद्रमर्भकम् ॥ २१८
न चोपदिष्टस्तस्यासीन्मयानीकाद्विनिर्गम ।
कच्चिन्न बालो युष्माभि परानीक प्रवेशित ॥ २१९
भित्वानीक महेष्वास परेषा बहुशो युधि ।
कच्चिन्न निहत सख्ये सौभद्र परवीरहा ॥ २२०
सुभद्राया प्रिय पुत्र द्रौपद्या केशवस्य च ।
अबायाश्च प्रिय नित्य कोऽवधीत्कालमोहित ॥ २२१
सदृशो वृष्णिवीरस्य केशवस्य महात्मन ।
विक्रमश्रुतमाहात्म्यै कथमायोधने हत ॥ २२२
वार्ष्णेयीदयित शूर मया सततलालितम् ।
यदि पुत्र न पश्यामि यास्यामि यमसादनम् ॥ २२३
मृदुकुंचितकेशातं बालं बालमृगेक्षणम् ।
मत्तद्विरदविक्रात सिंहपोतमिवोद्गतम् ॥ २२४
स्मिताभिभाषिण दात गुरुवाक्यकर सदा ।
बाल्येप्यतुलकर्माण प्रियवाक्यममत्सरम् ॥ २२५
महोत्साह महाबाहु दीर्घराजीवलोचनम् ।
कृतसज्ञानसपन्न कृतास्त्रमनुवर्तिनम् ॥ २२६
युद्धाभिनदिन नित्य द्विषता भयवर्धनम् ।
यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनम् ॥ २२७
सुनस सुललाटांस स्वक्षिभ्रूदशनच्छदम् ।
अपश्यतस्तद्वदन का शातिर्हृदयस्य मे ॥ २२८
तन्त्रीस्वनसुख रम्य पुस्कोकिलसमध्वनिम् ।
अशृण्वत स्वन तस्य का शातिर्हृदयस्य मे ॥ २२९

सुकुमार सदा वीरो महार्हशयनोचित ।
भूमावनाथवच्छेते नून नाथवता वर ॥ २३०
य पुरा बोध्यते सुप्त सूतमागधबंदिभि ।
बोधयत्यद्य त नून श्वापदा विकृतै स्वनै ॥ २३१
छत्रच्छायासमुचित तस्य तद्वदन शुभम् ।
नूनमद्य रजोध्वस्त रणरेणु करिष्यति ॥ २३२
हा पुत्रकावितृप्तस्य सतत पुत्रदर्शने ।
भाग्यहीनस्य कालेन यथा मे नीयसे बलात् ॥ २३३
नून वैवस्वतश्च त्वा वरुणश्च प्रियातिथिम् ।
शतक्रतुर्धनेशश्च प्राप्तमर्चत्यभीरुकम् ॥ २३४
एव विलप्य बहुधा भिन्नपोतो वणिग्यथा ।
दु खेन महताविष्टो युधिष्ठिरमपृच्छत ॥ २३५
कच्चित्स कदन कृत्वा परेषा कुरुनदन ।
स्वर्गतोऽभिमुख सख्ये युध्यमानो नरर्षभै ॥ २३६
स नून बहुभिर्यत्तैर्युध्यमानो नरर्षभै ।
असहाय सहायार्थी मामनुध्यातवान्ध्रुवम् ॥ २३७
कथं बाले महेष्वासा नृशसा मर्मभेदिन ।
स्वस्रीये वासुदेवस्य मम पुत्रेऽक्षिपन् शरान् ॥ २३८
सुभद्रा वक्ष्यते किं मामभिमन्युमपश्यती ।
द्रौपदी चैव दु खार्ते ते च वक्ष्यामि किंत्वहम् ॥ २३९
वज्रसारमय नून हृदय यन्न यास्यति ।
सहस्रधा वधू दृष्ट्वा रुदतीं शोककर्षिताम् ॥ २४०
धर्म० उ०—त्वयि याते महाबाहो ससप्तकबल प्रति ।
प्रयत्नमकरोत्तीव्रमाचार्यो ग्रहणे मम ॥ २४१
व्यूढानीका स्वय द्रोण वारयामास सर्वश ।
प्रतिव्यूह्य रथानीक यतमान तथा रणे ॥ २४२
ते पीड्यमाना द्रोणेन द्रोणानीक न शक्नुम ।
प्रतिवीक्षितुमप्याजौ भेत्तु तत्कुत एव तु ॥ २४३
वय त्वप्रतिम वीर्ये सर्वे सौभद्रमात्मजम् ।
उक्तवत स्म तं तात भिंध्यनीकमिति प्रभो ॥ २४४

स तथा नोदितोऽस्माभिः सदश्व इव वीर्यवान् ।
असह्यमपि तं भारं वोढुमेवोपचक्रमे ॥ २४५
स तवास्त्रोपदेशेन वीर्येण च समन्वितः ।
प्राविशत्तद्बलं बालः सुपर्ण इव सागरम् ॥ २४६
तेऽनुयाता वयं वीरं सात्वतीपुत्रमाहवे ।
प्रवेष्टुकामास्तेनैव येन स प्राविशच्चमूम् ॥ २४७
ततः सैंधवको राजा क्षुद्रस्तात जयद्रथः ।
वरदानेन रुद्रस्य सर्वान्नः समवारयत् ॥ २४८
ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणिः कौशल्य एव च ।
कृतवर्मा च सौभद्रं षड्रथाः पर्यवारयन् ॥ २४९
परिवार्य तु तैः सर्वैर्युधि बालो महारथैः ।
यतमानः परं शक्त्या बहुभिर्विरथीकृतः ॥ २५०
ततो दौःशासनिः क्षिप्रं तथा तैर्विरथीकृतम् ।
संशयं परमं प्राप्य दिष्टान्तेनाभ्ययोजयत् ॥ २५१
स तु हत्वा सहस्राणि नराश्वरथदन्तिनाम् ।
राजपुत्रसहस्रे द्वे वीरांश्चालक्षितान्बहून् ॥ २५२
बृहद्बलं च राजानं स्वर्गेणाजौ प्रयोज्य ह ।
ततः परमधर्मात्मा दिष्टान्तमुपजग्मिवान् ॥ २५३
ततोऽर्जुनो वचः श्रुत्वा धर्मराजेन भाषितम् ।
हा पुत्र इति निःश्वस्य व्यथितो न्यपतद्भुवि ॥ २५४
विषण्णवदनाः सर्वे परिवार्य धनंजयम् ।
नेत्रैरनिमिषैर्दीना प्रत्यवेक्षन् परस्परम् ॥ २५५
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां वासविः क्रोधमूर्च्छितः ।
कम्पमानो ज्वरेणैव निःश्वसंश्च मुहुर्मुहुः ॥ २५६
पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य श्वसमानोऽश्रुनेत्रवान् ।
उन्मत्त इव विप्रेक्षन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २५७
सत्यं वः प्रतिजानामि श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ।
न चेद्वधभयाद्भीतो धार्तराष्ट्रान्प्रहास्यति ॥ २५८
धार्तराष्ट्रप्रियकरं मयि विस्मृतसौहृदम् ।
पापं बालवधे हेतुं श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ॥ २५९

यद्येतदेवं संग्रामे न कुर्यां पुरुषर्षभा ।
मा स्म पुण्यकृतान् लोकान्प्राप्नुया शूरसंमतान् ॥ २६०
यद्यस्मिन्नहते पापे सूर्योऽस्तमुपयास्यति ।
इहैव संप्रवेष्टाहं ज्वलितं जातवेदसम् ॥ २६१
एवमुक्त्वा विचिक्षेप गाण्डीवं सव्यदक्षिणम् ।
तस्य शब्दमतिक्रम्य धनुःशब्दोऽस्पृशद्दिवम् ॥ २६२
अर्जुनेन प्रतिज्ञाते पाञ्चजन्यं जनार्दनः ।
प्रदध्मौ तत्र संक्रुद्धो देवदत्तं च फाल्गुनः ॥ २६३
श्रुत्वा तु तं महाशब्दं पाण्डूनां जयगृद्धिनाम् ।
चारैः प्रवेदिते तत्र समुत्थाय जयद्रथः ॥ २६४
शोकसंमूढहृदयो दुःखेनाभिपरिप्लुतः ।
मज्जमान इवागाधे विपुले शोकसागरे ॥ २६५
जगाम समितिं राज्ञां सैंधवो विमृशन्बहून् ।
स तेषां नरदेवानां सकाशे पर्यदेवयत् ॥ २६६
योऽसौ पाण्डोः किल क्षेत्रे जातः शक्रेण कामिना ।
स निनीषति दुर्बुद्धिर्मां किलैकं यमक्षयम् ॥ २६७
तत्स्वस्ति वोऽस्तु यास्यामि स्वगृहं जीवितेच्छया ।
अथवास्त्रप्रतिबलास्त्रात मां क्षत्रियर्षभाः ॥ २६८
वधो नूनं प्रतिज्ञातो मम गाण्डीवधन्वना ।
तथा हि हृष्टाः क्रोशन्ति शोककाले स्म पाण्डवाः ॥ २६९
तस्मान्मामनुजानीत भद्रं वोऽस्तु नरर्षभाः ।
अदर्शनं गमिष्यामि न मां द्रक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ २७०
एवं विलपमानं तं भयाद्व्याकुलचेतसम् ।
आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ २७१
न भेतव्यं नरव्याघ्र को हि त्वां पुरुषर्षभ ।
मध्ये क्षत्रियवीराणां तिष्ठन्तं प्रार्थयेद्युधि ॥ २७२
अक्षौहिण्यो दशैका च मदीयास्तव रक्षणे ।
यत्ता योत्स्यन्ति मा भैस्त्वं सैंधव व्येतु ते भयम् ॥ २७३
एवमाश्वासितो राजन् पुत्रेण तव सैंधवः ।
दुर्योधनेन सहितो द्रोणं रात्रावुपागमत् ॥ २७४

उपसंग्रहणं कृत्वा द्रोणेन स विशांपते ।
उपोपविश्य प्रणतः पर्यपृच्छदिदं तदा ॥ २७५
निमित्ते दूरपातित्वे लघुत्वे दृढवेधने ।
मम ब्रवीतु भगवान् विशेषं फाल्गुनस्य च ॥ २७६
द्रोण० उ०—सममाचार्यकं तात तव चैवार्जुनस्य च ।
योगाद्दुःखोषितत्वाच्च तस्मात्त्वत्तोऽधिकोऽर्जुनः ॥ २७७
न तु ते युधि संत्रासः कार्यः पार्थात्कथंचन ।
अहं हि रक्षिता तात भयात्त्वां नात्र संशयः ॥ २७८
व्यूहयिष्यामि तं व्यूहं यं पार्थो न तरिष्यति ।
तस्माद्युध्यस्व मा भैस्त्वं स्वधर्ममनुपालय ॥ २७९
अधीत्य विधिवद्वेदानग्नयः सुहुतास्त्वया ।
इष्टं च बहुभिर्यज्ञैर्न ते मृत्युर्भयंकरः ॥ २८०
कुरवः पाडवाश्चैव वृष्णयोऽन्ये च मानवाः ।
अहं च सह पुत्रेण अध्रुवा इति चिंत्यताम् ।
पर्यायेण वयं सर्वे कालेन बलिना हताः ॥ २८१
तपस्तप्त्वा तु यॉल्लोकान् प्राप्नुवंति तपस्विनः ।
क्षत्रधर्माश्रिता वीराः क्षत्रिया प्राप्नुवंति तान् ॥ २८२
एवमाश्वासितो राजा भारद्वाजेन सैंधवः ।
अपानुदद्भयं पार्थाद्युद्धाय च मनो दधे ॥ २८३

६

तस्यां निशायां व्युष्टायां द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
स्वान्यनीकानि सर्वाणि प्राक्रामद्व्यूहितुं ततः ॥ २८४
शूराणां गर्जतां राजन् संक्रुद्धानाममर्षिणाम् ।
श्रूयंते स्म गिरश्चित्राः परस्परवधैषिणाम् ॥ २८५
ततः शंखमुपाध्माय त्वरयन्वाजिनः स्वयम् ।
इतस्ततस्तान्रचयन्द्रोणश्चरति वेगितः ॥ २८६
तेष्वनीकेषु सर्वेषु स्थितेष्वाहवनंदिषु ।
भारद्वाजो महाराज जयद्रथमथाब्रवीत् ॥ २८७

त्व चैव सौमदत्तिश्च कर्णश्चैव महारथ ।
अश्वत्थामा च शल्यश्च वृषसेन कृपस्तथा ॥ २८८
शत चाश्वसहस्राणा रथानामयुतानि षट् ।
द्विरदाना प्रभिन्नाना सहस्राणि चतुर्दश ॥ २८९
पदातीना सहस्राणि दशितान्येकविंशति ।
गव्यूतित्रिषु मात्रासु मामनासाद्य तिष्ठत ॥ २९०
तत्रस्थ त्वा न ससोढु शक्ता देवा सवासवा ।
किं पुन पाडवास्सर्वे समाश्वसिहि सैधव ॥ २९१
एवमुक्त समाश्वम्त सिधुराजो जयद्रथ ।
सप्रायात्सह गाधारैर्वृतस्तैश्च महारथै ॥ २९२
दीर्घो द्वादशगव्यूति पश्चार्धे पचविस्तृत ।
व्यूह सचक्रशकटो भारद्वाजेन निर्मित ॥ २९३
नानानृपतिभिर्वीरैस्तत्र तत्र व्यवस्थितै ।
रथाश्वगजपत्त्यौघैर्द्रोणेन विहित स्वयम् ॥ २९४
पश्चार्धे तस्य पद्मस्य गर्भव्यूह सुदुर्भिद ।
सूचीपद्मस्य गर्भस्थो गूढो व्यूह कृत पुन ॥ २९५
शकटस्य तु राजेन्द्र भारद्वाजो मुखे स्थित ।
अनु तस्याभवद्भोजो जुगोपैन तत स्वयम् ॥ २९६
श्वेतवर्माबरोष्णीषो व्यूढोरस्को महाभुज ।
धनुर्विस्फारयन्द्रोणस्तथौ क्रुद्ध इवातक ॥ २९७
ततो व्यूढेष्वनीकेषु समुत्क्रुष्टेषु मारिष ।
ताड्यमानासु भेरीषु मृदगेषु नदत्सु च ॥ २९८
अभिहारयत्सु शनकैर्भरतेषु युयुत्सुषु ।
रौद्रे मुहूर्ते सप्राप्ते सव्यसाची व्यदृश्यत ॥ २९९
ततोऽन्तक इव क्रुद्ध सवज्र इव वासव ।
जयो जेता स्थित सत्ये पारयिष्यन्महाव्रतम् ॥ ३००
आमुक्तकवच खड्गी जाबूनदकिरीटभृत् ।
शुभ्रमाल्याबरधर स्वगदश्चारुकुडल ॥ ३०१
व्यवस्थाप्य रथ राजन् शख दध्मौ प्रतापवान् ॥ ३०२

अ० उ०—चोदयाश्वान् हृषीकेश यत्र दुर्मर्षण स्थित ।
एतद्भित्त्वा गजानीक प्रवेक्ष्याम्यरिवाहिनीम् ॥ ३०३
एवमुक्तो महाबाहु केशव सव्यसाचिना ।
अचोदयद्धयास्तत्र यत्र दुर्मर्षण स्थित ॥ ३०४
हस्तिन हस्तियतारमश्वमाश्विकमेव च ।
अभिनत्फाल्गुनो बाणै रथिन च ससारथिम् ॥ ३०५
मदवेगा नरा नागा बभूवुस्ते विचेतस ।
शरैराशीविषस्पर्शैर्निर्भिन्ना सव्यसाचिना ॥ ३०६
ते गजा विशिखैस्तीक्ष्णैर्युधि गाडिवचोदितै ।
अनेकशतसाहस्रै सर्वागेषु समर्पिता ॥ ३०७
आराव परम कृत्वा वध्यमाना किरीटिना ।
निपेतुरनिश भूमौ छिन्नपक्षा इवाद्रय ॥ ३०८
अपरे दतवेष्टेषु कुभेषु च कटेषु च ।
शरै समर्पिता नागा क्रौचवद्व्यनदन्मुहु ॥ ३०९
गजस्कधगताना च पुरुषाणा किरीटिना ।
छिद्यते चोत्तमागानि भल्लै सन्नतपर्वभि ॥ ३१०
दु शासनबल हत्वा सव्यसाची महारथ ।
सिंधुराज परीप्सन्वै द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ ३११
स तु द्रोण समासाद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितम् ।
कृताजलिरिद वाक्य कृष्णस्यानुमतेऽब्रवीत् ॥ ३१२
शिवेन ध्याहि मा ब्रह्मन् स्वस्ति चैव वदस्व मे ।
भवत्प्रसादादिच्छामि प्रवेष्टु दुर्भिदा चमूम् ॥ ३१३
एवमुक्तस्तदाचार्य प्रत्युवाच स्मयन्निव ।
मामजित्वा न बीभत्सो शक्यो जेतु जयद्रथ ॥ ३१४
एतावदुक्त्वा त द्रोण शरव्रातैरवाकिरत् ।
सरथाश्वध्वज तीक्ष्णै प्रहसन्वै ससारथिम् ॥ ३१५
ततोऽर्जुन शरव्रातान् द्रोणस्यावार्य सायकै ।
द्रोणमभ्यद्रवद्बाणैर्घोररूपैर्महत्तरै ॥ ३१६
तद्दृष्ट्वा तादृश युद्ध द्रोणपाडवयोस्तदा ।
वासुदेवो महाबुद्धि कार्यवत्तामचिंतयत् ॥ ३१७

ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धनंजयमिदं वचः ।
पार्थ पार्थ महाबाहो न नः कालात्ययो भवेत् ॥ ३१८
द्रोणमुत्सृज्य गच्छामः कृत्यमेतन्महत्तरम् ।
पार्थश्चाप्यब्रवीत् कृष्णं यथेष्टमिति केशव ॥ ३१९
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा द्रोणं प्रायान्महाभुजम् ।
परिवृत्तश्च बीभत्सुरगच्छद्विसृजन् शरान् ॥ ३२०
ततोऽब्रवीत्स्वयं द्रोणः क्वेदं पाडव गम्यते ।
ननु नाम रणे शत्रुमजित्वा न निवर्तसे ॥ ३२१
अ० उ०—गुरुर्भवान्न मे शत्रुः शिष्यः पुत्रसमोऽस्मि ते ।
न चास्ति स पुमान्लोके यस्त्वां युधि पराजयेत् ॥ ३२२
एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्जयद्रथवधोत्सुकः ।
त्वरायुक्तो महाबाहुस्तत्सैन्यं समुपाद्रवत् ॥ ३२३
तं चक्ररक्षौ पाचाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
अन्वयाता महात्मानौ विशतं तावकं बलम् ॥ ३२४
ततो जयो महाराज कृतवर्मा च सात्वतः ।
काबोजश्च श्रुतायुश्च धनंजयमवारयन् ॥ ३२५
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
अन्योन्यं वै प्रार्थयतां योधानामर्जुनस्य च ॥ ३२६
ततो भोजो नरव्याघ्रो दुर्धर्षं कुरुसत्तम ।
अविध्यत्तूर्णमव्यग्रो दशभिः कंकपत्रिभिः ॥ ३२७
ततः प्रविष्टे कौंतेये सिंधुराजजिघांसया ।
द्रोणानीकं विनिर्भिद्य भोजानीकं च दुस्तरम् ॥ ३२८
काबोजस्य च दायादे हते राजन् सुदक्षिणे ।
श्रुतायुधे च विक्राते निहते सव्यसाचिना ॥ ३२९
विप्रद्रुतेष्वनीकेषु विध्वस्तेषु समंततः ।
प्रभग्नं स्वबलं दृष्ट्वा पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ॥ ३३०
त्वरन्नेकरथेनैव समेत्य द्रोणमब्रवीत् ।
गतः स पुरुषव्याघ्रः प्रमथ्यैतां महाचमूम् ॥ ३३१
स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्राणामासीद्ब्रह्मविदां वर ।
नातिक्रमिष्यति द्रोणं जातु जीवन्धनंजयः ॥ ३३२

योऽसौ पार्थो व्यतिक्रांतो मिषतस्ते महाद्युते ।
सर्वं ह्यद्यातुर मन्ये नेदमस्ति बल मम ॥ ३३३
जानामि त्वा महाभाग पाडवाना हिते रतम् ।
तथा मुह्यामि च ब्रह्मन् कार्यवत्ता विचिंतयन् ॥ ३३४
अस्मान्न त्व सदा भक्तानिच्छस्यमितविक्रम ।
पाडवान्सतत प्रीणास्यस्माक विप्रिये रतान् ॥ ३३५
नादास्यश्चेद्वर मह्य भवान् पाडवनिग्रहे ।
नावारयिष्य गच्छतमह सिंधुपतिं गृहान् ॥ ३३६
स तथा कुरु शोणाश्व यथा मुच्येत सैंधव ।
मम चार्तप्रलापाना मा क्रुध पाहि सैंधवम् ॥ ३३७
द्रो० उ०—नाभ्यसूयामि ते वाक्यमश्वत्थाम्नासि मे सम ।
सत्य तु ते प्रवक्ष्यामि तज्जुषस्व विशापते ॥ ३३८
सारथि प्रवर कृष्ण शीघ्राश्चास्य हयोत्तमा ।
अल्पं च विवर कृत्वा तूर्णं याति धनजय ॥ ३३९
किं न पश्यसि बाणौघान् क्रोशमात्रे किरीटिन ।
पश्चाद्रथस्य पतितान् क्षिप्तान् शीघ्र हि गच्छत ॥ ३४०
न चाह शीघ्रयानेऽद्य समर्थो वयसान्वित ।
सेनामुखे च पार्थानामेतद्बलमुपास्थितम् ॥ ३४१
राजा शूर कृती दक्षो नेतु परपुरजय ।
वीर स्वय प्रयाह्यत्र यत्र पार्थो धनजय ॥ ३४२
अद्भुत चाद्य पश्यतु लोके सर्वधनुर्धरा ।
विषक्त त्वयि कौतेय वासुदेवस्य पश्यत ॥ ३४३
एष ते कवच राजस्तथा बध्नामि काचनम् ।
यथा न बाणा नास्त्राणि प्रहरिष्यति ते रणे ॥ ३४४
न कृष्णो न च कौतेयो न चान्य शस्त्रभृद्रणे ।
शरानर्पयितु कश्चित्कवचे तव शक्ष्यति ॥ ३४५
स त्व कवचमास्थाय क्रुद्धमद्य रणेऽर्जुनम् ।
त्वरमाण स्वय याहि न त्वासौ विसहिष्यति ॥ ३४६
एवमुक्त्वा त्वरन्द्रोण स्पृष्ट्वाभो वर्म भास्वरम् ।
आबबधाद्भुततम जपन्मंत्र यथाविधि ॥ ३४७

७.

द्रोणेनाबद्धकवचो राजा दुर्योधनस्तत ।
ययावेकरथेनाजौ हयसस्कारवित्प्रभो ॥ ३४८
सिंहनादरवाश्चासन् शखशब्दविमिश्रिता ।
दृष्ट्वा दुर्योधन तत्र कृष्णयो प्रमुखे स्थितम् ॥ ३४९
ये च ते सिधुराजस्य गोप्तार पावकोपमा ।
ते प्राहृष्यत समरे दृष्ट्वा पुत्र तव प्रभो ॥ ३५०
कृ० उ०—दुर्योधनमतिक्रातमेत पश्य धनजय ।
अत्यद्भुतमिम मन्ये नास्त्यस्य सदृशो रथ ॥ ३५१
दूरपाती महेष्वास कृतास्त्रो युद्धदुर्मद ।
दृढास्त्रश्चित्रयोधी च धार्तराष्ट्रो महाबल ॥ ३५२
अत्यतसुखसवृद्धो मानितश्च महारथै ।
कृती च सतत पार्थ नित्य द्वेष्टि च बाधवान् ॥ ३५३
अत्र क्रोधविष पार्थ विमुच चिरसभृतम् ।
एष मूलमनर्थाना पाडवाना महारथ ॥ ३५४
दिष्ट्या त्विदानीं सप्राप्त एष ते बाणगोचरम् ।
यथाय जीवित जह्यात्तथा कुरु धनजय ॥ ३५५
ऐश्वर्यमदसमूढो नैष दु खमुपेयिवान् ।
न च ते सयुगे वीर्यं जानाति पुरुषर्षभ ॥ ३५६
निकृत्या राज्यहरण वनवास च पाडव ।
परिक्लेश च कृष्णाया हृदि कृत्वा पराक्रम ॥ ३५७
त तथेत्यब्रवीत्पार्थ कृत्यरूपमिद मम ।
सर्वमन्यदनादृत्य गच्छ यत्र सुयोधन ॥ ३५८
त चतुर्दशभि पार्थश्चित्रपुखै शिलाशितै ।
अविध्यत्तूर्णमव्यग्रस्ते चाभ्रश्यत वर्मणि ॥ ३५९
तेषा नैष्फल्यमालोक्य पुनर्नव च पच च ।
प्राहिणोन्निशितान्बाणास्ते चाभ्रश्यत वर्मण ॥ ३६०
अष्टाविंशास्तु तान्बाणानस्तान्विप्रेक्ष्य निष्फलान् ।
अब्रवीत्परवीरघ्न कृष्णोऽर्जुनमिद वच ॥ ३६१

अदृष्टपूर्वं पश्यामि शिलानामिव सर्पणम् ।
त्वया सम्प्रेषिता पार्थ नार्थं कुर्वंति पत्रिण ॥ ३६२
कच्चिद्गाण्डीवत प्राणस्तथैव भरतर्षभ ।
मुष्टिश्च ते यथापूर्वं भुजयोश्च बल तव ॥ ३६३
अ० ७०—द्रोणेनैषा मति कृष्ण धार्तराष्ट्रे निवेशिता ।
अभेद्या हि ममास्त्राणामेषा कवचधारणा ॥ ३६४
जानस्त्वमपि वै कृष्ण मा विमोहयसे कथम् ।
यद्वृत्त त्रिषु लोकेषु यच्च केशव वर्तते ॥ ३६५
यत्त्वत्र विहित कार्यं नैष तद्वेत्ति माधव ।
स्त्रीवदेष बिभर्त्येता युक्ता कवचधारणाम् ॥ ३६६
पश्य बाह्वोश्च मे वीर्यं धनुषश्च जनार्दन ।
पराजयिष्ये कौरव्य कवचेनापि रक्षितम् ॥ ३६७
ततोऽस्य निशितैर्बाणै सुमुक्तैरतकोपमै ।
हयाश्चकार निर्देहानुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ ३६८
दुर्योधन च बाणाभ्या तीक्ष्णाभ्या विरथीकृतम् ।
आविध्यद्धस्ततलयोरुभयोरर्जुनस्तथा ॥ ३६९
स वेदनाभिराविग्न पलायनपरायण ।
त कृच्छ्रामापद प्राप्त दृष्ट्वा परमधन्विन ।
समापेतु परीप्सतो धनजयशरार्दितम् ॥ ३७०
ते दृष्ट्वा सहसा पार्थ गोप्तार सैधवस्य तु ।
चक्रुर्नादान्महेष्वासा कपयतो वसुधराम् ॥ ३७१
सैधवाभिमुख यात योधा सप्रेक्ष्य पाडवम् ।
न्यवर्तत रणाद्धीरा निराशास्तस्य जीविते ॥ ३७२
यो योऽभ्यधावदाक्रदे तावक पाडव रणे ।
तस्य तस्यातगा बाणा शरीरेऽभ्यपतन्प्रभो ॥ ३७३
कबधसंकुल चक्रे तव सैन्य महारथ ।
अर्जुनो जयता श्रेष्ठ शरैरग्न्यशुसन्निभै ॥ ३७४
एतस्मिन्नेव काले तु द्रुत गच्छति भास्करे ।
अब्रवीत्पाडव राजस्त्वरमाणो जनार्दन ॥ ३७५

एष मध्ये कृत षड्भि पार्थ वीरैर्महारथै ।
जीवितेप्सुर्महाबाहो भीतस्तिष्ठति सैंधव ॥ ३७६
एताननिर्जित्य रणे षडथान्पुरुषर्षभ ।
न शक्य सैंधवो हतु यतो निर्व्याजमर्जुन ॥ ३७७
योगमत्र विधास्यामि सूर्यस्यावरण प्रति ।
अस्तगत इति व्यक्त द्रक्ष्यत्येक स सिंधुराट् ॥ ३७८
हर्षेण जीविताकाक्षी विनाशार्थं तव प्रभो ।
न गोप्स्यति दुराचार स आत्मान कथचन ॥ ३७९
तत्र छिद्रे प्रहर्तव्य त्वयास्य कुरुसत्तम ।
व्यपेक्षा नैव कर्तव्या गतोऽस्तमिति भास्कर ॥ ३८०
ततोऽसृजत्तम कृष्ण सूर्यस्यावरण प्रति ।
योगी योगेन सयुक्तो योगिनामीश्वरो हरि ॥ ३८१
त्वदीया जहृषुर्योधा पार्थनाशान्नराधिप ।
ते प्रहृष्टा रणे राजन् नापश्यन् सैनिका रविम् ॥ ३८२
वीक्ष्यमाणे ततस्तस्मिन् सिंधुराजे दिवाकरम् ।
पुनरेवाब्रवीत्कृष्णो धनजयमिद वच ॥ ३८३
पश्य सिंधुपति वीर प्रेक्षमाण दिवाकरम् ।
अय कालो महाबाहो वधायास्य दुरात्मन ॥ ३८४
इत्येव केशवेनोक्त पाडुपुत्र प्रतापवान् ।
न्यवधीत्तावक सैन्य शरैरर्काग्निसन्निभै ॥ ३८५
कृप विव्याध विंशत्या कर्ण पचाशता शरै ।
शल्य दुर्योधन चैव षड्भि षड्भिरताडयत् ।
वृषसेन तथाष्टाभि षष्ठ्या सैंधवमेव च ॥ ३८६
एव तान्व्याकुलीकृत्य त्वदीयाना महारथान् ।
उज्जहार शर घोर पाडवोऽनलसन्निभम् ॥ ३८७
इद्राशनिसमप्रख्य दिव्यमस्त्राभिमन्त्रितम् ।
विससर्जार्जुनस्तूर्ण सैंधवस्य वधे ध्रुवम् ॥ ३८८
स तु गाडीवनिर्मुक्त शर श्येन इवाशुग ।
छित्वा शिर सिंधुपतेरुत्पपात विहायसम् ॥ ३८९

तत सुमहदाश्चर्यं तत्रापश्याम भारत ।
स्यमतपचकाद्बाह्य शिरो यद्व्यहरत्तन ॥ ३९०
एतस्मिन्नेव काले तु वृद्धक्षत्रो महीपति ।
सध्यामुपास्ते तेजस्वी सवधी तव मारिष ॥ ३९१
उपासीनस्य तस्याथ कृष्णकेश सकुडलम् ।
सिंधुराजस्य मूर्धानमुत्सगे समपातयन् ॥ ३९२
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्रमूर्धनि भूतले ।
गते तस्यापि शतधा मूर्धाऽगच्छदरिंदम ॥ ३९३
ततो विनिहते राजन् सिंधुराजे किरीटिना ।
तमस्तद्वासुदेवेन सहृत भरतर्षभ ॥ ३९४
पश्चाज्ज्ञात महीपालैस्तव पुत्रै सहानुगै ।
वासुदेवप्रयुक्तेय मायेति नृपसत्तम ॥ ३९५
हत जयद्रथ दृष्ट्वा तव पुत्रा नराधिप ।
दु खान्श्रूणि मुमुचुर्निराशाश्चाभवन्जये ॥ ३९६
ततो जयद्रथे राजन् हते पार्थेन केशव ।
दध्मौ शख महाबाहुरर्जुनश्च परतप ॥ ३९७
अथ राजानमभ्येत्य धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।
ववदे स प्रहृष्टात्मा हते पार्थेन सैधवे ॥ ३९८
ततो युधिष्ठिरो राजा रथादाप्लुत्य भारत ।
पर्यष्वजत्तदा कृष्णावानदाश्रुपरिप्लुतौ ॥ ३९९
अत्यद्भुतमिद कृष्ण कृत पार्थेन धीमता ।
दिष्ट्या पश्यामि सग्राम तीर्णभारौ महारथौ ॥ ४००
किंतु नात्यद्भुत तेषा येषा नस्त्व समाश्रय ।
त्वत्प्रसादाद्धि गोविद वय जेष्यामहे रिपून् ॥ ४०१
स्रष्टार सर्वलोकाना परमात्मानमव्ययम् ।
ये पश्यति हृषीकेश न ते मुह्यति कर्हिचित् ॥ ४०२
इत्येव धर्मराजेन हरिरुक्तो महायशा ।
अनुरूपमिद वाक्य प्रत्युवाच जनार्दन ॥ ४०३
भवता तपसोग्रेण धर्मेण परमेण च ।
साधुत्वादार्जवाच्चैव हत पापो जयद्रथ ॥ ४०४

ततो धर्मसुतो जिष्णु परिष्वज्य विशापते ।
प्रमृज्य वदन तस्य पर्याश्वासयत प्रभु ॥ ४०५
तत प्रमुदितं सर्वं बलमासीद्विशापते ।
पाडवाना रणे हृष्ट युद्धाय तु मनो दधे ॥ ४०६

८.

सैधवे निहते राजन् पुत्रस्तव सुयोधन ।
अश्रुपूर्णमुखो दीनो निरुत्साहो द्विषज्जये ॥ ४०७
दुर्मना नि श्वसन् दुष्टो भग्नदष्ट इवोरग ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रस्तेऽति परामगात् ॥ ४०८
दृष्ट्वा तत्कदन घोर स्वबलस्य कृत महत् ।
जिष्णुना भीमसेनेन सात्वतेन च सयुगे ॥ ४०९
स विवर्ण कृशो दीनो बाष्पविप्लुतलोचन ।
अमन्यतार्जुनसमो न योद्धा भुवि विद्यते ॥ ४१०
एव क्लातमना राजन्नुपायाद्द्रोणमीक्षितुम् ।
ततस्तत्सर्वमाचख्यौ कुरूणा वैशस महत् ॥ ४११
दु० उ०—पश्य मूर्धाभिषिक्तानामाचार्य कदन महत् ।
अक्षौहिणी सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथ ॥ ४१२
अस्मद्विजयकामाना सुहृदामुपकारिणाम् ।
गतास्मि कथमानृण्य गताना यमसादनम् ॥ ४१३
ये मदर्थं परीप्सते वसुधा वसुधाधिपा ।
ते हित्वा वसुधैश्वर्यं वसुधामधिशेरते ॥ ४१४
सोऽह कापुरुष कृत्वा मित्राणा क्षयमीदृशम् ।
अश्वमेधसहस्रेण पावितु न समुत्सहे ॥ ४१५
मम लुब्धस्य पापस्य तथा धर्मापचायिन ।
व्यायामेन जिगीषत प्राप्ता वैवस्वतक्षयम् ॥ ४१६
कथ पतितवृत्तस्य पृथिवी सुहृदा द्रुह ।
विवर नाशकद्दातु मम पार्थिवससदि ॥ ४१७
सोऽहमद्य गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभा ।
हता मदर्थे सग्रामे युद्ध्यमाना किरीटिना ॥ ४१८

भवानुपेक्षा कुरुते शिष्यत्वादर्जुनस्य हि ।
अतो विनिहता सर्वे येऽस्मज्जयचिकीर्षव ॥ ४१९
द्रोणस्तु तद्वच श्रुत्वा पुत्रस्य तव दुर्मना ।
मुहूर्तमिव तज्ज्ञात्वा भृशमार्तोऽभ्यभाषत ॥ ४२०
दुर्योधन किमेव मा वाक्शरैरपि कृतसि ।
अजय्य सतत सख्ये ब्रुवाण सव्यसाचिनम् ॥ ४२१
एतेनैवार्जुन ज्ञातुमल कौरव सयुगे ।
यच्छिखण्ड्यवधीद्भीष्म पाल्यमान किरीटिना ॥ ४२२
अवध्य निहत दृष्ट्वा सयुगे देवदानवै ।
तदैवाज्ञासिषमह नेयमस्तीति भारती ॥ ४२३
य पुसा त्रिषु लोकेषु सर्वशूरममस्महि ।
तस्मिन्निपतिते शूरे किं शेष पर्युपास्महे ॥ ४२४
यान् स्म तान् ग्लहते तात शकुनि कुरुससदि ।
अक्षान्न तेऽक्षा निशिता बाणास्ते शत्रुतापना ॥ ४२५
तास्तदाख्यायमानस्त्व विदुरेण न बुद्धवान् ।
तदिद वर्तते घोरमागत वैशस महत् ॥ ४२६
योऽवमन्य वच पथ्य सुहृदामात्मकारिणाम् ।
स्वमत कुरुते मूढ स शोच्यो न चिरादिव ॥ ४२७
यच्च न प्रेक्षमाणाना कृष्णामानाय्य तत्सभाम् ।
अनर्हतीं कुले जाता सर्वधर्मानुचारिणीम् ॥ ४२८
तस्याधर्मस्य गाधारे फल प्राप्तमिद महत् ॥ ४२९
यत्ता सर्वेऽपराभूता पर्यवारयतार्जुनम् ।
सिंधुराजानमाश्रित्य स वो मध्ये कथ हत ॥ ४३०
कथ त्वयि च कर्णे च कृपे शल्ये च जीवति ।
अश्वत्थाम्नि च कौरव्य निधन सैधवोऽगमत् ॥ ४३१
तन्मा किमभितप्यत वाक्शरैरेव कृतसि ।
अशक्त सिंधुराजस्य भूत्वा त्राणाय भारत ॥ ४३२
नाहत्वा सर्वपाचालान् कवचस्य विमोक्षणम् ।
कर्तास्मि समरे कर्म धार्तराष्ट्र हित तव ॥ ४३३

राजन्ब्रूया सुत मे त्वमश्वत्थामानमाहवे ।
न सोमका प्रमोक्तव्या जीवित परिरक्षता ॥ ४३४
एष त्वहमनीकानि प्रविशाम्यरिसूदन ।
रणाय महते राजस्त्वया वाक्शरपीडित ॥ ४३५
त्व च दुर्योधन बल यदि शक्तोऽसि पालय ।
रात्रावपि च योत्स्यते सरब्धा कुरुसृजया ॥ ४३६
एवमुक्त्वा तत प्रायाद्द्रोण पाडवसृजयान् ।
मुष्णन् क्षत्रियतेजासि नक्षत्राणामिवाशुमान् ॥ ४३७
ततो दुर्योधनो राजा द्रोणेनैव प्रचोदित ।
अमर्षवशमापन्नो युद्धायैव मनो दधे ॥ ४३८
तत सर्वाणि सैन्यानि हतशिष्टानि यानि वै ।
सेनागोप्तृनथादिश्य पुनर्व्यूहमकल्पयत् ॥ ४३९
द्रोण पुरस्ताज्जघने तु शल्यस्तथा द्रौणि कृतवर्मा शलश्च ।
स्वय तु सर्वाणि बलानि राजन् राजा चरन्नभ्यधिक निशायाम् ॥ ४४०
उवाच सर्वाश्च पदातिसघान् दुर्योधन पार्थिव सान्त्वपूर्वम् ।
उत्सृज्य सर्वे परमायुधानि गृह्णीत हस्तैर्ज्वलितान् प्रदीपान् ।
ते चोदिता पार्थिवसत्तमेन तत प्रहृष्टा जगृहु प्रदीपान् ॥ ४४१
सा भूय एव ध्वजिना विभक्ता व्यरोचताग्निप्रभया निशायाम् ।
महाधनैराभरणैश्च दिव्यै शस्त्रैश्च दीप्तैरपि सपतद्भि ॥ ४४२
रथे रथे पच विदीपिकास्तु प्रदीपिका तत्र गजे त्रयश्च ।
प्रत्यश्वमेकश्च महाप्रदीप कृतास्तु तै पाडवै कौरवेयै ॥ ४४३
क्षणेन सर्वे विहीता प्रदीपा व्यादीपयतो ध्वजिनीं तवाशु ॥ ४४४
सर्वास्तु सेना व्यतिसेव्यमाना पदातिभि पावकतैलहस्तै ।
प्रकाशमाना ददृशुर्निशाया यथान्तरिक्षे जलदास्तडिद्भि ॥ ४४५
जाबूनदेष्वाभरणेषु चैव निष्केषु शुद्धेषु शरासनेषु ।
पीतेषु शस्त्रेषु च पावकस्य प्रतिप्रभास्तत्र ततो बभूवु ॥ ४४६
गदाश्च शैक्या परिघाश्च शुभ्रा रथेषु शक्तयश्च विवर्तमाना ।
प्रतिप्रभारश्मिभिराजमीढ पुन पुन सजनयन्ति दीपान् ॥ ४४७
तत्सप्रदीप्त बलमस्मदीय निशम्य पार्थास्त्वरितास्तथैव ।
सर्वेषु सैन्येषु पदातिसघानचोदयस्तेऽपि चक्रु प्रदीपान् ॥ ४४८

९.

प्रकाशिते तदा लोके रजसा तमसाऽऽवृते ।
समाजग्मुरथो वीरा परस्परवधैषिण ॥ ४४९
असज्जत ततो वीरा वीरेष्वेव पृथक् पृथक् ।
नागा नागै समाजग्मुस्तुरगा सह वाजिभि ॥ ४५०
रथा रथवैरेव समाजग्मुर्मुदा युता ।
तस्मिन् रात्रिमुखे घोरे तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ४५१
विद्रुत स्वबल दृष्ट्वा वध्यमान महात्मभि ।
क्रोधेन महताविष्ट पुत्रस्तव विशापते ॥ ४५२
अभ्येत्य सहसा कर्ण द्रोण च जयता वरम् ।
अमर्षवशमापन्नो वाक्यज्ञो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४५३
भवद्भ्यामिह सग्राम क्रुद्धाभ्या सप्रवर्तित ।
आहवे निहत दृष्ट्वा सैधव सव्यसाचिना ॥ ४५४
निहन्यमाना पाडुना बलेन मम वाहिनीम् ।
भूत्वा तद्विजये शक्तावशक्ताविव पश्यत ॥ ४५५
यदि नाह परित्याज्यो भवद्भ्या पुरुषर्षभौ ।
युध्यतामनुरूपेण विक्रमेण सुविक्रमौ ॥ ४५६
वाक्प्रतोदेन तौ वीरौ प्रणुन्नौ तनयेन ते ।
प्रावर्तयेता सग्राम घट्टिताविव पन्नगौ ॥ ४५७
द्रोणेन वध्यमानाना पाचालाना विशापते ।
शुश्रुवे तुमुल शब्द क्रोशतामितरेतरम् ॥ ४५८
सा तथा पाडवी सेना पीड्यमाना महात्मना ।
निशि सप्राद्रवद्राजन्नुत्सृज्योल्का सहस्रश ॥ ४५९
लब्धलक्ष्यस्तु राधेय पाचालाना महारथान् ।
अभ्यपीडयदायस्त शरैर्मेघ इवाचलम् ॥ ४६०
ते वध्यमाना समरे पाचाला सृजयै सह ।
तृणप्रस्यदनाच्चापि सूतपुत्र स्म मेनिरे ॥ ४६१
अपि स्व समरे योध धावमान विचेतसम् ।
कर्णमेवाभ्यमन्यत ततो भीता द्रवति ते ॥ ४६२
अभ्यभाषत हैडिंबिं दाशार्ह प्रहसन्निव ॥ ४६३

घटोत्कच विजानीहि यत्त्वा वक्ष्यामि पुत्रक ।
प्राप्तो विक्रमकालोऽय तव नान्यस्य कस्यचित् ॥ ४६४
पश्य कर्णेन हैडिंबे पाडवानामनीकिनी ।
काल्यमाना यथा गाव पालेन रणमूर्धनि ॥ ४६५
निशीथे सूतपुत्रेण शरवर्षेण पीडिता ।
एते द्रवति पाचाला सिंहेनेवार्दिता मृगा ॥ ४६६
एतस्यैव प्रवृद्धस्य सूतपुत्रस्य सयुगे ।
निषेद्धा विद्यते नान्यस्त्वामृते भीमविक्रम ॥ ४६७
स त्व कुरु महाबाहो कर्म युक्तमिहात्मन ।
मातुलाना पितॄणा च तेजसोऽस्त्रबलस्य च ॥ ४६८
पाडवाना प्रभग्नाना कर्णेन निशि सायकै ।
मज्जता धार्तराष्ट्रेषु भव पार परतप ॥ ४६९
जहि कर्णं महेष्वास निशीथे मायया रणे ।
पार्था द्रोण वधिष्यति धृष्टद्युम्नपुरोगमा ॥ ४७०
एवमुक्तो महाबाहुर्हैडिंबि परवीरहा ।
अभ्ययात्तुमुले कर्णं तव सैन्य विभीषयन् ॥ ४७१
तमापतत सक्रुद्ध दीप्तास्य दीप्तमूर्धजम् ।
प्रहसन्पुरुषव्याघ्र प्रतिजग्राह सूतज ॥ ४७२
लोहिताक्षो महाकायस्ताम्रास्यो निम्नितोदर ।
ऊर्ध्वरोमा हरिश्मश्रु शकुकर्णो महाहनु ॥ ४७३
आकर्णदारितास्यश्च तीक्ष्णदष्ट्र करालवान् ।
सुदीर्घताम्रजिव्हौष्ठो लबभ्रू स्थूलनासिक ॥ ४७४
नीलागो लोहितग्रीवो गिरिवर्ष्मा भयकर ।
स्थूलस्फिग्गूढनाभिश्च शिथिलोपचयो महान् ॥ ४७५
किंकिणीशतनिर्घोष रक्तध्वजपताकिनम् ।
ऋक्षचर्मावनद्धाग नल्वमात्र महारथम् ॥ ४७६
सर्वायुधवरोपेतमास्थितो ध्वजमालिनम् ।
अष्टचक्रसमायुक्तं मेघगभीरनिस्वनम् ॥ ४७७
मत्तमातगसकाशा लोहिताक्षा विभीषणा ।
कामवर्णजवायुक्ता बलवत शत हया ॥ ४४८

वहतो राक्षस घोर बलवतो जितश्रमा ॥ ४७९
वासवाशनिनिर्घोष दृढज्यमतिविक्षिपन् ।
व्यक्त किष्कुपरीणाह द्वादशारत्निकार्मुकम् ॥ ४८०
रथाक्षमात्रैरिषुभि सर्वा प्रच्छादयन् दिश ।
तस्या वीरापहारिण्या निशाया कर्णमभ्ययात् ॥ ४८१
स सन्निपातस्तुमुलस्तयोरासीद्विशापते ॥ ४८२
घटोत्कचप्रयुक्तेन सिंहनादेन भीषिता ।
प्रसुस्रुवुर्गजा मूत्र विव्यथुश्च नरा भृशम् ॥ ४८३
पुत्राश्च तव योधाश्च व्यथिता विप्रदुद्रुवु ।
तत्रैकोऽस्त्रबलश्लाघी कर्णो मानी न विव्यथे ॥ ४८४
घटोत्कचो यदा कर्ण न विशेषयते नृप ।
तत प्रादुश्चकारोग्रमस्त्रमस्त्रविदा वर ॥ ४८५
तेनास्त्रेणावधीत्तस्य रथ सहयसारथिम् ।
विरथश्चापि हैडिंबि क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ४८६
ततो माया दारुणामतरिक्षे घोरा भीमा विहिता राक्षसेन ।
अपश्याम लोहिताभ्रप्रकाशा देदीप्यतीमग्निशिखामिवोग्राम् ॥ ४८७
तत शरा प्रापतन् रुक्मपुंखा शक्त्यृष्टिप्रासमुसलान्यायुधानि ।
परश्वधास्तैलधौताश्च खड्गा प्रदीप्ताग्रास्तोमरा पट्टिशाश्च ॥ ४८८
महाशिलाश्चापतस्तत्र तत्र सहस्रश साशनयश्च वज्रा ।
चक्राणि चानेकशतक्षुराणि प्रादुर्बभूवुर्ज्वलनप्रभाणि ॥ ४८९
ता शक्तिपाषाणपरश्वधाना प्रासासिवज्राशनिमुद्गराणाम् ।
वृष्टिं विशाला ज्वलिता पतन्तीं कर्ण शरौघैर्न शशाक हतुम् ॥ ४९०
शराहताना पतता हयाना वज्राहताना च तथा गजानाम् ।
शिलाहतानां च महारथाना महान्निनाद पतता बभूव ॥ ४९१
दौर्योधन वै बलमार्तरूपमावर्तमान ददृशे भ्रमत्तत् ।
हाहाकृत सपरिवर्तमान सल्लीयमान च विषण्णरूपम् ॥ ४९२
तस्मिन्घोरे कुरुवीरावमर्दे कालोत्सृष्टे क्षत्रियाणामभावे ।
ते वै भग्ना सहसा व्यद्रवत प्राक्रोशत कौरवा सर्व एव ॥ ४९३
ह्रीमान्कुर्वन्दुष्कर चार्यकर्म नैवामुह्यत्सयुगे सूतपुत्र ॥ ४९४
ततोऽब्रुवन्कुरव सर्व एव कर्ण दृष्ट्वा घोररूपा च मायाम् ।
शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं नश्यते ते कुरवो धार्तराष्ट्रा ॥ ४९५

करिष्यत किं च नो भीमपार्थौ तपतमेन जहि पाप निशीथे ।
यो न सग्रामाद्घोररूपाद्विमुचेत्स न पार्थान्सबलान्योधयेत्तु ॥ ४९६
अवध्यमाने राक्षसे वै निशीथे दृष्ट्वा राजंस्त्रास्यमान बल च ।
महच्छ्रुत्वा निनद कौरवाणा मति दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्ण ॥ ४९७
यासौ राजन्निहिता वर्षपूगान्वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य ।
या वै प्रादात्सूतपुत्राय शक्र शक्तिं श्रेष्ठा कुडलाभ्या निमाय ॥ ४९८
ता वै शक्तिं लेलिहाना प्रदीप्ता पाशैर्युक्तामतकस्यैकरात्रिम् ।
मृत्यो स्वसार ज्वलितामिवोल्का वैकर्तन प्राहिणोद्राक्षसाय ॥ ४९९
सा ता माया भस्म कृत्वा ज्वलंती भित्वा गाढ हृदय राक्षसस्य ।
ऊर्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशाया नक्षत्राणामंतराण्याविवेश ॥ ५००
ततोऽन्तरिक्षादपतद्गतासु स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेह ।
अवाक्शिरा स्तब्धगात्रो विजिह्वो घटोत्कचो महदास्थाय रूपम् ॥ ५०१
स तद्रूप भैरव भीमकर्मा भीम कृत्वा भैमसेनि पपात ।
हतोऽप्येव तव सैन्येऽप्येकदेशमपोथयत्स्वेन देहेन राजन् ॥ ५०२
तत कर्ण कुरुभि पूज्यमानो यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भि ।
अन्वारूढस्तव पुत्रस्य यान हृष्टश्चापि प्राविशत्तत्स्वसैन्यम् ॥ ५०३

१०

हैडिंबि निहत दृष्ट्वा विशीर्णमिव पर्वतम् ।
बभूवु पाडवा सर्वे शोकबाष्पाकुलेक्षणा ॥ ५०४
वासुदेवस्तु हर्षेण महताभिपरिप्लुत ।
ननाद सिंहनाद वै पर्यष्वजत फाल्गुनम् ॥ ५०५
स विनद्य महानादमभीषून् सन्नियम्य च ।
ननर्त हर्षसवीतो वातोद्धूत इव द्रुम ॥ ५०६
अर्जुनोऽथाब्रवीद्राजन्नातिहृष्टमना इव ।
अतिहर्षोऽयमस्थाने तवाद्य मधुसूदन ॥ ५०७
समुद्रस्यैव सशोष मेरोरिव विसर्पणम् ।
तथैतदद्य मन्येऽह तव कर्म जनार्दन ॥ ५०८
कृ० उ०—अतिहर्षमिम प्राप्त शृणु मे त्व धनजय ।
अतीव मनस सद्य प्रसादकरमुत्तमम् ॥ ५०९

शक्तिं घटोत्कचेनेमां व्यंसयित्वा महाद्युते ।
कर्णं निहतमेवाजौ विद्धि सद्यो धनञ्जय ॥ ९१०
शक्तिहस्तं पुनः कर्णं को लोकेऽस्ति पुमानिह ।
य एनमभितस्तिष्ठेत्कार्तिकेयमिवाहवे ॥ ९११
दिष्ट्यापनीतकवचो दिष्ट्यापहृतकुण्डलः ।
दिष्ट्या सा व्यंसिता शक्तिरमोघास्य घटोत्कचे ॥ ९१२
यदि हि स्यात्सकवचस्तथैव स्यात्सकुण्डलः ।
सामरानपि लोकांस्त्रीनेकः कर्णो जयेद्रणे ॥ ९१३
गाण्डीवमुद्यम्य भवांश्चक्रं चाहं सुदर्शनम् ।
न शक्तौ स्वो रणे जेतुं तथा युक्तं नरर्षभम् ॥ ९१४
एवंगतोऽपि शक्योऽयं हन्तुं नान्येन केनचित् ।
ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र शपे सत्येन चानघ ॥ ९१५
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तपस्वी नियतव्रती ।
रिपुष्वपि दयावांश्च तस्मात्कर्णो वृषः स्मृतः ॥ ९१६
धृ० उ०—एकवीरवधेऽमोघा शक्तिः सूतात्मजे यदा ।
कस्मात्सर्वान्समुत्सृज्य स तां पार्थे न मुक्तवान् ॥ ९१७
आहूतो न निवर्तेयमिति तस्य महाव्रतम् ।
स्वयं मार्गयितव्यः स सूतपुत्रेण फाल्गुनः ॥ ९१८
विरोधी च कुमन्त्री च प्राज्ञमानी ममात्मजः ।
यस्यैष समतिक्रान्तो वधोपायोऽर्जुनं प्रति ॥ ९१९
तवापि समतिक्रान्तमेतद्गावल्गणे कथम् ।
एतमर्थं महाबुद्धे यत्त्वया नावबोधितः ॥ ९२०
स० उ०—दुर्योधनस्य शकुनेर्मम दुःशासनस्य च ।
रात्रौ रात्रौ भवत्येषा नित्यमेव समर्थना ॥ ९२१
श्वः सर्वसैन्यानुत्सृज्य जहि कर्ण धनंजयम् ।
प्रेष्यवत्पाण्डुपाञ्चालानुपभोक्ष्यामहे ततः ॥ ९२२
अथवा निहते पार्थे पाण्डवान्यतमं ततः ।
स्थापयेद्यदि वार्ष्णेयस्तस्मात्कृष्णो हि हन्यताम् ॥ ९२३
कृष्णो हि मूलं पाण्डूनां पार्थः स्कन्ध इवोद्गतः ।
शाखा इवेतरे पार्थाः पाञ्चालाः पत्रसंज्ञिताः ॥ ९२४

सा तु बुद्धि कृताप्येवं जाग्रति त्रिदशेश्वरे ।
अप्रमेये हृषीकेशे युद्धकालेऽप्यमुह्यत ॥ १२५
अर्जुन चापि राधेयात्सदा रक्षति केशव ।
न ह्येनमैच्छत्प्रमुखे सौतै स्थापयितु रणे ॥ १२६
परिचिंत्य तु पश्यामि चक्रायुधमरिंदमम् ।
न सोऽस्ति त्रिषु लोकेषु यो जयेत जनार्दनम् ॥ १२७
घटोत्कचे तु निहते सूतपुत्रेण ता निशाम् ।
दु खामर्षवश प्राप्तो धर्मराजो युधिष्ठिर ॥ १२८
दृष्ट्वा भीमेन महतीं वार्यमाणा चमूं तव ।
धृष्टद्युम्नमुवाचेद कुम्भयोनिं निवारय ॥ १२९
त्व हि द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो हुताशनात् ॥ १३०
सशर कवची खड्गी धन्वी च परतापन ।
अभिद्रव रणे हृष्टो मा च ते भी कथचन ॥ १३१
ततो दुर्योधनो राजा सर्वोद्योगेन पाडवान् ।
अभ्यद्रवत सक्रुद्ध इच्छन्द्रोणस्य जीविनम् ॥ १३२
तत प्रववृते युद्ध श्रातवाहनसैनिकम् ।
पाडवाना कुरूणा च गर्जतामितरेतरम् ॥ १३३
निद्राधास्ते महाराज परिश्रांताश्च सयुगे ।
नाभ्यपद्यत समरे काचिच्चेष्टा महारथा ॥ १३४
त्रियामा रजनी चैषा घोररूपा भयानका ।
सहस्रयामप्रतिमा बभूव प्राणहारिणी ॥ १३५
ते तदा पारयतश्च ह्रीमतश्च विशेषत ।
स्वधर्ममनुपश्यतो न जहु स्वामनीकिनीम् ॥ १३६
आत्मान समरे जघ्नु स्वानेव च परानपि ।
नानावाचो विमुचतो निद्राधास्ते महारणे ॥ १३७
तेषामेतादृशीं चेष्टा विज्ञाय पुरुषर्षभ ।
उवाच वाक्य बीभत्सुरुच्चै सन्नादयन् दिश ॥ १३८
श्राता भवतो निद्राधा सर्व एव सवाहना ।
तमसा च वृते सैन्ये रजसा बहुलेन च ॥ १३९
ते यूय यदि मन्यध्वमुपारमत सैनिका ।
निमीलयत चात्रैव रणभूमौ मुहूर्तकम् ॥ १४०

ततो विनिद्रा विश्राताश्चद्रमस्युदिते पुन ।
ससाधयिष्यथान्योन्य सग्राम कुरुपाडवा ॥ ९४१
तद्वच सर्वधर्मज्ञा धार्मिकस्य विशापते ।
अरोचयत सैन्यानि तथा चान्योन्यमब्रुवन् ॥ ९४२
तत्सपूज्य वचोऽक्रूर सर्वसैन्यानि भारत ।
मुहूर्तमस्वपन्गजन् श्राताानि भरतर्षभ ॥ ९४३
अश्वपृष्ठेषु चाप्यन्ये रथनीडेषु चापरे ।
गजस्कधगताश्चान्ये शेरते चापरे क्षितौ ॥ ९४४
गजास्ते पन्नगाभोगैर्हस्तैर्भूरेणुगुठितै ।
निद्राधा वसुधा चक्रुर्घ्राणनिश्वासशीतलाम् ॥ ९४५
सुप्ता शुशुभिरे तत्र निश्वसतो महीतले ।
विकीर्णा गिरयो यद्वन्निश्वसद्भिर्महोरगै ॥ ९४६
समा च विषमा चक्रु खुराग्रैर्विक्षता महीम् ।
हया काचनयोक्त्रास्ते केशरालबिभिर्युगै ॥ ९४७
तद्बलं निद्रया मग्नमबोध प्रास्वपद्भृशम् ।
कुशलै शिल्पिभिर्न्यस्त पटे चित्रमिवाद्भुतम् ॥ ९४८

११

तत कुमुदनाथेन कामिनीगडपाडुना ।
नेत्रानदेन चद्रेण माहेन्द्री दिगलकृता ॥ ९४९
ततो मुहूर्ताद्भगवान्पुरस्ताच्छशलक्षण ।
अरुण दर्शयामास ग्रसञ्ज्योति प्रभा प्रभु ॥ ९५०
अरुणस्य तु तस्यानु जातरूपसमप्रभम् ।
रश्मिजाल महच्चद्रो मदमदमवासृजत् ॥ ९५१
ततो मुहूर्ताद्भुवन ज्योतिर्भूतमिवाभवत् ।
अप्रख्यमप्रकाश च जगामाशु तमस्तथा ॥ ९५२
प्रतिप्रकाशिते लोके दिवाभूते निशाकरे ।
विचेरुर्न विचेरुश्च राजन्नक्तचरास्तत ॥ ९५३
बोध्यमान तु तत्सैन्य राजश्चंद्रस्य रश्मिभि ।
बुबुधे शतपत्राणा बन सूर्याशुभिर्यथा ॥ ९५४

यथा चन्द्रोदयोद्भूत क्षुभित सागरोऽभवत् ।
तथा चन्द्रोदयोद्भूत स बभूव बलार्णव ॥ ९९९
तत प्रववृते युद्ध पुनरेव विशापते ।
लोके लोकविनाशाय पर लोकमभीप्सताम् ॥ ९९६
ततो दुर्योधनो द्रोणमभिगम्याब्रवीदिदम् ।
अमर्षवशमापन्नो जनयन्हर्षतेजसी ॥ ९९७
न मर्षणीया सग्रामे विश्रमत श्रमान्विता ।
सपत्ना ग्लानमनसो लब्धलक्षा विशेषत ॥ ९९८
न पाडवेया न वय नान्ये लोके धनुर्धरा ।
युध्यमानस्य ते तुल्या सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९९९
स भवान्मर्षयत्येतास्त्वत्तो भीतान्विशेषत ।
शिष्यत्व वा पुरस्कृत्य मम वा मदभाग्यताम् ॥ ९६०
एवमुद्धर्षितो द्रोण कोपितश्च सुतेन ते ।
समन्युरब्रवीद्राजन्दुर्योधनमिद वच ॥ ९६१
स्थाविर सन्पर शक्त्या घटे दुर्योधनाहवे ॥ ९३२
अत पर मया कार्य क्षुद्र विजयगृद्धिना ।
अनस्त्रविद्य सर्वो हतव्योऽस्त्रविदा जन ॥ ९६३
यद्भवान् मन्यते चापि शुभ वा यदि वाशुभम् ।
तद्वै कर्तास्मि कौरव्य वचनात्तव नान्यथा ॥ ९६४
निहत्य सर्वपाचालान्युद्धे कृत्वा पराक्रमम् ।
विमोक्ष्ये कवच राजन्सत्येनायुधमालभे ॥ ९६५
त्व तु सर्वाभिशकित्वान्निष्ठुर पापनिश्चय ।
श्रेयसस्त्वद्धिते युक्तास्तत्तद्वक्तुमिहेच्छसि ॥ ९६६
मन्यसे यच्च कौतेयमर्जुन श्रातमाहवे ।
गच्छ त्वमपि कौतेयमात्मार्थे जहि मा चिरम् ॥ ९६७
इमान् किं क्षत्रियान् सर्वान् घातयिष्यस्यनागस ।
त्वमस्य मूल वैरस्य तस्मादासादयार्जुनम् ॥ ९६८
ततस्त्वभ्यवसृत्यैव सग्रामादुत्तरा दिशम् ।
आतिष्ठदाहवे द्रोणो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ९६९
तमाजिशीर्षादेकातमपक्रात निशम्य तु ।
समकंपत सैन्यानि पाडवानां विशांपते ॥ ९७०

ततो विराड्द्रुपदौ द्रोण प्रति ययू रणे ।
तथा चरत सग्रामे भृश समयदुर्जयम् ॥ ९७१
द्रुपदस्य तत पौत्रास्त्रय एव विशापते ।
चेदयश्च महेष्वासा द्रोणमेवाभ्ययुर्युधि ॥ ९७२
तेषा द्रुपदपौत्राणा त्रयाणा निशितै शरै ।
त्रिभिर्द्रोणोऽहरप्राणास्ते हता न्यपतद्भुवि ॥ ९७३
ततो द्रोणोऽजयद्युद्धे चेदिकेकयसृजयान् ।
मत्स्याश्चैवाजयत्कृत्स्न भारद्वाजो महारथान् ॥ ९७४
ततस्तु द्रुपद क्रोधाच्छरवर्षमवासृजत् ।
द्रोण प्रति महाराज विराटश्चैव सयुगे ॥ ९७५
ततो द्रोणो महाराज क्रोधामर्षसमन्वित ।
भल्लाभ्याभृशतीक्ष्णाभ्या चिच्छेद धनुषी तयो ॥ ९७६
ततो द्रोण सुपीताभ्या भल्लाभ्यामरिमर्दन ।
द्रुपद च विराट च प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ९७७
द्रोणस्य कर्म तद्दृष्ट्वा कोपदु खसमन्वित ।
शशाप रथिना मध्ये धृष्टद्युम्नो महामना ॥ ९७८
इष्टपूर्तात्तथा क्षात्राद्ब्राह्मण्याच्च स नश्यतु ।
द्रोणो यस्याद्य मुच्येत य वा द्रोण पराभवेत् ॥ ९७९
इति तेषा प्रतिश्रुत्य मध्ये सर्वधनुष्मताम् ।
आयाद्द्रोण सहानीक पाचाल्य परवीरहा ॥ ९८०
तथा ससक्तयुद्ध तदभवद्भृशदारुणम् ।
अथ सध्यागत सूर्य क्षणेन समपद्यत ॥ ९८१
ते तथैव महाराज दशिता रणमूर्धनि ।
सध्यागत सहस्राशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥ ९८२
उदिते तु सहस्राशौ तप्तकाचनसप्रभे ।
प्रकाशितेषु लोकेषु पुनर्युद्धमवर्तत ॥ ९८३
शुद्धात्मान शुद्धवृत्ता राजन् स्वर्गपुरस्कृता ।
आर्यं युद्धमवर्तंत परस्परजिगीषव ॥ ९८४
न तत्रासीदधर्मिष्ठमशस्त्र युद्धमेव च ।
न तत्र कर्णी नालीको न लिप्तो न च बस्तिक ॥ ९८५

न सूचिकपिशो नैव न गवास्थिर्गजास्थिक ।
इषुरासीन्न संश्लिष्टो न पूतिर्न च जिह्मग ॥ ९८६
पाचालाना ततो द्रोणोऽप्यकरोत्कदन महत् ॥ ९८७
तेषा तु च्छाद्यमानाना पाचालाना समतत ।
अभवद्भैरवो नादो वध्यता शरवृष्टिभि ॥ ९८८
कच्चिद्द्रोणो न न सर्वान् क्षपयेत्परमास्त्रवित् ।
समिद्ध शिशिरापाये दहन्कक्षमिवानल ॥ ९८९
न चैन सयुगे कश्चित् समर्थ प्रतिवीक्षितुम् ।
न चैनमर्जुनो जातु प्रतियुध्येत धर्मवित् ॥ ९९०
त्रस्तान् कुतीसुतान् दृष्ट्वा द्रोणसायकपीडितान् ।
मतिमाच्छ्रेयसे युक्त केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ ९९१
नैष युद्धे न सग्रामे जेतु शक्य कथचन ।
सधनुर्धन्विना श्रेष्ठो देवैरपि सवासवै ॥ ९९२
न्यस्तशस्त्रस्तु सग्रामे शक्यो हतु भवेन्नृभि ।
आस्थीयतां जये योगो धर्ममुत्सृज्य पाडवा ॥ ९९३
अश्वत्थाम्नि हते नैष युद्धेदिति मतिर्मम ।
त हत सयुगे कश्चिदस्मै शसतु मानव ॥ ९९४
एतन्नारोचयद्राजन् कुतीपुत्रो धनजय ।
अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिर ॥ ९९५
ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजम् ।
जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत ।
परप्रमथन घोर मालवस्येन्द्रवर्मण ॥ ९९६
भीमसेनस्तु सव्रीडमुपेत्य द्रोणमाहवे ।
अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार ह ॥ ९९७
सदिह्यमानो व्यथित कुतीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
अहत वा हत वेति पप्रच्छ सुतमात्मन ॥ ९९८
स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यतेऽनृतम् ।
त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्यार्थे कथचन ।
तस्मात्त परिपप्रच्छ नान्यं कचिद्द्विजर्षभ ॥ ९९९
ततो निष्पाडवामुर्वीं करिष्यत युधापतिम् ।

द्रोण ज्ञात्वा धर्मराज गोविंदो व्यथितोऽब्रवीत् ॥ १००
यद्यर्धदिवस द्रोणो युध्यते मन्युमास्थित ।
सत्य ब्रवीमि ते सेना विनाश समुपैष्यति ॥ १०१
स भवास्त्रातु नो द्रोणात्सत्याज्ज्यायोऽनृत वच ।
अनृत जीवितस्यार्थे वदन् न स्पृश्यतेऽनृतै ॥ १०२
कामिनीषु विवाहेषु गवा भक्ते तथैव च ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च अनृते नास्ति पातकम् । १०३
तमतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिर ।
अव्यक्तमब्रवीद्राजन्हत कुजर इत्युत ॥ १०४
तस्य पूर्व रथ पृथ्व्याश्चतुरगुलमुच्छ्रित ।
बभूवैव च तेनोक्ते तस्य वाहा स्पृशन्महीम् ॥ १०५
युधिष्ठिरात्तु तद्वाक्य श्रुत्वा द्रोणो महारथ ।
पुत्रव्यसनसतप्तो निराशो जीवितेऽभवत् ॥ १०६
विचेता परमोद्विग्नो धृष्टद्युम्नमवेक्ष्य च ।
योद्धु नाशक्नुवद्राजन्यथापूर्वमरिंदम ॥ १०७
त दृष्ट्वा परमोद्विग्न शोकोपहतचेतसम् ।
पाचालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्न समाद्रवत् १०८
तत प्रयत्नमातिष्ठदाचार्यस्तस्य वारणे ।
न चास्यास्त्राणि राजेन्द्र प्रादुरासन्महात्मन ॥ १०९
तस्य त्वहानि चत्वारि क्षपा चैकास्यतो गता ।
तस्य चाह्नस्त्रिभागेन क्षय जग्मु पतत्रिण ॥ ११०
ततो भीमो दृढक्रोधाद्द्रोणस्याश्लिष्य त रथम् ।
शनकैरिव राजेन्द्र द्रोण वचनमब्रवीत् ॥ १११
यदि नाम न युध्येरन्छिक्षिता ब्रह्मबधव
स्वकर्मभिरसतुष्टा न स्म क्षत्र क्षय व्रजेत् ॥ ११२
अहिंसा सर्वभूतेषु धर्म ज्यायस्तर विदु ।
तस्य च ब्राह्मणो मूल भवाश्च ब्रह्मवित्तम ॥ ११३
एकस्यार्थे बहून्हत्वा पुत्रस्याधर्मविद्यथा ।
स्वकर्मस्थान्विकर्मस्थो न व्यपत्रपसे कथम् ॥ ११४

यस्यार्थे शस्त्रमादाय यमपेक्ष्य च जीवसि ।
स चाद्य पतित शेते पृष्ठेनावेदितस्तव ॥ ६१५
एवमुक्तस्ततो द्रोणो भीमेनोत्सृज्य तद्धनु ।
अभय सर्वभूताना प्रददौ योगमीयिवान् । ६१६
तस्य तच्छिद्रमाज्ञाय धृष्टद्युम्न प्रतापवान् ।
खड्गी रथादवप्लुत्य सहसा द्रोणमभ्ययात् ॥ ६१७
त्रयमेव तदाद्राक्ष्म पंच मानुषयोनय ।
योगयुक्त महात्मान गच्छत परमा गतिम् । ६१८
अह धनजय पार्थो भारद्वाजस्य चात्मज ।
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्मपुत्रश्च पाडव ॥ ६१९
धिक्कृत पार्षतस्त तु सर्वभूतै परामृशत् ।
तस्य मूर्धानमालब्य गतसत्वस्य देहिन ।
किंचिदब्रुवत कायाच्चिकर्तासिना शिर ॥ ६२०
हर्षेण महता युक्तो भारद्वाजे निपातिते ।
सिंहनादरव चक्रे भ्रामयन् खड्गमाहवे ६२१
न हतव्यो न हतव्य इति ते सैनिकाश्च ह ।
उत्क्रोशन्नर्जुनश्चैव सानुक्रोशस्तमाव्रजत् ॥ ६२२
क्रोशमानेऽर्जुने चैव पार्थिवेषु च सर्वश ।
धृष्टद्युम्नोऽवधीद्द्रोण रथतल्पे नरर्षभम् ॥ ६२३
ते तु दृष्ट्वा शिरो राजन्भारद्वाजस्य तावका ।
पलायनकृतोत्साहा दुद्रुवु सर्वतोदिशम् ॥ ६२४
अमर्षणीय तद्दृष्ट्वा भारद्वाजस्य पातनम् ।
त्रस्तरूपतरा राजन् कौरवा प्राद्रवन् भयात् ॥ ६२५
गाधारराज शकुनिस्त्रस्तत्रस्ततरै सह ।
हत रुक्मरथ श्रुत्वा प्राद्रवत्सहितो रथै ॥ ६२६
वरूथिनीं वेगवतीं विद्रुता सपताकिनीम् ।
परिगृह्य महासेना सूतपुत्रोऽप्ययाद्भयात् ॥ ६२७
रथनागाश्वकलिला पुरस्कृत्य तु वाहिनीम् ।
मद्राणामीश्वर शल्यो वीक्ष्यमाणोपयाद्भयात् ॥ ६२८
हतप्रवीरैर्भूयिष्ठैर्ध्वजैर्बहुपताकिभि ।
कृत शारद्वतोऽगच्छत्कष्ट कष्टमिति ब्रुवन् ॥ ६२९

१२.

द्रवमाण बल दृष्ट्वा पलायनकृतक्षणम् ।
दुर्योधन समासाद्य द्रोणपुत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ६३०
किमिय द्रवते सेना त्रस्तरूपेव भारत ।
द्रवमाणा च राजेन्द्र नावस्थापयसे रणे ॥ ६३१
तत्तु दुर्योधन श्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य भाषितम् ।
घोरमप्रियमाख्यातु नाशक्नोत्पार्थिवर्षभ ॥ ६३२
अथ शारद्वतो राजन्नार्तिमार्च्छत्पुन पुन ।
शशस द्रोणपुत्राय यथा द्रोणो निपातित ॥ ६३३
तत क्रुद्धो रणे द्रौणिर्भृश जज्वाल मारिष ।
यथेन्धन महत्प्राप्य प्राज्वलद्धव्यवाहन ॥ ६३४
तल तलेन निष्पिष्य दतैर्दतानुपास्पृशत् ।
निश्वसन्नुरगो यद्वल्लोहिताक्षोऽभवत्तदा ॥ ६३५
तस्य क्रुद्धस्य राजेन्द्र वपुर्दीप्तमदृश्यत ।
अतकस्येव भूतानि जिहीर्षो कालपर्यये ॥ ६३६
अश्रुपूर्णे ततो नेत्रे व्यपसृज्य पुन पुन ।
उवाच कोपान्निश्वस्य दुर्योधनमिद वच ॥ ६३७
युद्धेष्वपि प्रवृत्ताना ध्रुव जयपराजयौ ।
द्वयमेतद्भवेद्राजन् वधस्तत्र प्रशस्यते ॥ ६३८
न्यायवृत्तो वधो यस्तु सग्रामे युध्यतो भवेत् ।
न स दु खाय भवति तथा दृष्टा हि स द्विजै ॥ ६३९
यत्तु धर्मप्रवृत्त सन् केशग्रहणमाप्तवान् ।
पश्यता सर्वसैन्याना तन्मे मर्माणि कृतति ॥ ६४०
यो ह्यसौ च्छद्मनाचार्य शस्त्र सन्यासयत्तदा ।
तस्याद्य धर्मराजस्य भूमि पास्यति शोणितम् ॥ ६४१
धृष्टद्युम्न च समरे हताह पापकारिण ॥ ६४२
पित्रा तु मम सावस्था प्राप्ता निर्बंधुना यथा ।
मयि शैलप्रतीकाशे पुत्रे शिष्ये च जीवति ॥ ६४३
धिङ्ममास्त्राणि दिव्यानि धिग्बाहू धिक् पराक्रमम् ।
यस्माद्द्रोण सुत प्राप्य केशग्रहमवाप्तवान् ॥ ६४४

अद्य पश्यतु मे वीर्य पाडवा सजनार्दना ।
मृद्नत सर्वसैन्यानि युगातमिव कुर्वत ॥ १४५
न हि जानाति बीभत्सुस्तदस्त्र न जनार्दन ।
न भीमसेनो न यमौ न च राजा युधिष्ठिर ॥ १४६
सोऽह नारायणास्त्रेण महता शत्रुतापन ।
शत्रून् विध्वसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाडवान् ॥ १४७
तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य पर्यवर्तत वाहिनी ।
तत सर्वे महाशखान्दध्मु पुरुषसत्तमा ॥ १४८
त शब्द पाडवा श्रुत्वा पर्जन्यनिनदोपमम् ।
समेत्य रथिना श्रेष्ठा सहिताश्चाप्यमत्रयन् ॥ १४९
प्रागेव विद्रुतान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् युधिष्ठिर ।
पुनश्च तुमुल शब्द श्रुत्वार्जुनमथाब्रवीत् ॥ १५०
क एष कौरवान्दीर्णानवस्थाप्य महारथ ।
निवर्तयति युद्धार्थं मृधे देवेश्वरो यथा ॥ १५१

अ० उ०—यस्मिञ्जाते ददौ द्रोणो गवा दशशत धनम् ।
ब्राह्मणेभ्यो महार्हेभ्य सोऽश्वत्थामैष गर्जति ॥ १५२
जातमात्रेण वीरेण येनोच्चै श्रवसा यथा ।
हेषता कपिता भूमिर्लोकाश्च सकलास्त्रय ॥ १५३
तच्छ्रुत्वातर्हित भूत नाम तस्याकरोत्तदा ।
अश्वत्थामेति सोऽद्यैष शूरो नदति पाडव ॥ १५४
यो ह्यनाथ इवाक्रम्य पार्षतेन हतस्तथा ।
कर्मणा सुनृशसेन तस्य नाथो व्यवस्थित ॥ १५५
गुरु मे यत्र पाचाल्य केशपक्षे परामृशत् ।
तन्न जातु क्षमेद्द्रौणिर्जानन्पौरुषमात्मन ॥ १५६
उपचीर्णो गुरुर्मिथ्या भवता राज्यकारणात् ।
धर्मज्ञेन सता नाम सोऽधर्म सुमहान्कृत ॥ १५७
चिर स्थास्यति चाकीर्तिस्त्रैलोक्ये सचराचरे ।
रामे वालिवधाद्यद्वदेव द्रोणे निपातिते ॥ १५८
सर्वधर्मोपपन्नोऽय स मे शिष्यश्च पाडव ।
नायं वदति मिथ्येति प्रत्यय कृतवास्त्वयि ॥ १५९

स सत्यकञ्चुकं नाम प्रविष्टेन ततोऽनृतम् ।
आचार्य उक्तो भवता हत कुञ्जर इत्युत ॥ १६०
आत्तशस्त्रमधर्मेण घातयित्वा गुरु भवान् ।
रक्षत्विदानीं सामात्यो यदि शक्तोऽसि पार्षतम् ॥ १६१
ग्रस्तमाचार्यपुत्रेण क्रुद्धेन हतबन्धुना ।
सर्वे वय परित्रातु न शक्ष्यामोऽद्य पार्षतम् ॥ १६२
पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्दारान् जीवित चैव वासवि ।
त्यजेत्सर्वं मम प्रेम्णा जानात्येव हि मे गुरु ॥ १६३
स मया राज्यकामेन हन्यमानो ह्युपेक्षित ।
तस्मादवाक्शिरा राजन् प्राप्तोऽस्मि नरक प्रभो ॥ १६४
ब्राह्मण वृद्धमाचार्य न्यस्तशस्त्र महामुनिम् ।
घातयित्वाद्य राज्यार्थे मृत श्रेयो न जीवितम् ॥ १६५
अर्जुनस्य वच श्रुत्वा नोचुस्तत्र महारथा ।
अप्रिय वा प्रियं वापि महाराज धनजयम् ॥ १६६
तत क्रुद्धो महाबाहुर्भीमसेनोऽभ्यभाषत ।
कुत्सयन्निव कौंतेयमर्जुन भरतर्षभ ॥ १६७
मुनिर्यथारण्यगतो भाषसे धर्मसंहितम् ।
न्यस्तदण्डो यथा पार्थ ब्राह्मण सशितव्रत ॥ १६८
न पूजयेत्त्वा कोन्वद्य यत्त्रयोदशवार्षिकम् ।
अमर्षं पृष्ठत कृत्वा धर्ममेवाभिकाक्षसे ॥ १६९
दिष्ट्या तात मनस्तेऽद्य स्वधर्ममनुवर्तते ।
आनृशस्य च ते दिष्ट्या बुद्धि सततमच्युत ॥ १७०
यत्तु धर्मप्रवृत्तस्य हृत राज्यमधर्मत ।
द्रौपदी च परामृष्टा सभामानीय शत्रुभि ॥ १७१
वन प्रव्राजिताश्च स्म वल्कलाजिनवासस ।
अनर्हमाणास्त भाव त्रयोदशसमा परै ॥ १७२
एतान्यमर्षस्थानानि मर्षितानि मयानघ ।
विदीर्यते मे हृदय त्वया वाक्शल्यपीडितम् ॥ १७३
अधर्ममेन विपुल धार्मिक सन्न बुध्यसे ।
यत्त्वमात्मानमस्माश्च प्रशस्यान्न प्रशससि ॥ १७४

वासुदेवे स्थिते चापि द्रोणपुत्र प्रशससि ।
य कला षोडशीं पूर्णां धनजय न तेऽर्हति ॥ ६७५
यथा वा तिष्ठ बीभत्सो सह सर्वैः सहोदरैः ।
अहमेन गदापाणिर्जेष्याम्येको महाहवे ॥ ६७६
तत पाचालराजस्य पुत्र पार्थमथाब्रवीत् ।
सक्रुद्धमिव नर्दत हिरण्यकशिपुर्हरिम् ॥ ६७७
अपक्रात स्वधर्माच्च क्षात्रधर्मव्यपाश्रित ।
अमानुषेण हत्यस्मानस्त्रेण क्षुद्रकर्मकृत् ॥ ६७८
तथा माया प्रयुजानमराध्य ब्राह्मणब्रुवम् ।
माययैव निहन्याद्यो न युक्त पार्थ तत्र किम् ॥ ६७९
यच्च मा धार्मिको भूत्वा ब्रवीषि गुरुघातिनम् ।
तदर्थमहमुत्पन्न पाचाल्यस्य सुतोऽनलात् ॥ ६८०
यो ह्यनस्त्रविदो हन्याद्ब्रह्मास्त्रै क्रोधमूर्छित ।
सर्वोपायैर्न स कथ वध्य पुरुषसत्तम ॥ ६८१
योऽसौ ममैव नान्यस्य बाधवान् युधि जघ्निवान् ।
छित्त्वापि तस्य मूर्धान नैवास्मि विगतज्वर ॥ ६८२
तच्च मे कृतते मर्म यन्न तस्य शिरो मया ।
निषादविषये क्षिप्त जयद्रथशिरो यथा ॥ ६८३
स शत्रुर्निहत सख्ये मया धर्मेण पाडव ।
यथा त्वया हत शूरो भगदत्त पितु सखा ॥ ६८४
पितामह रणे हत्वा मन्यसे धर्ममात्मन ।
मया शत्रौ हते कस्मात्पापे धर्म न मन्यसे ॥ ६८५
सबधावनत पार्थ न मा त्व वक्तुमर्हसि ।
स्वगात्रकृतसोपान निषण्णमिव दतिनम् ॥ ६८६
क्षमामि ते सर्वमेव वाग्व्यतिक्रममर्जुन ।
द्रौपद्या द्रौपदेयाना कृते नान्येन हेतुना ॥ ६८७
श्रुत्वा द्रुपदपुत्रस्य ता वाच क्रूरकर्मण ।
तूष्णींबभूवू राजान सर्व एव विशापते ॥ ६८८
अर्जुनस्तु कटाक्षेण जिह्म विप्रेक्ष्य पार्षतम् ।
सबाष्पमभिनि श्वस्य धिग्धिगित्येव चाब्रवीत् ॥ ६८९

युधिष्ठिरश्च भीमश्च यमौ कृष्णस्तथा परे ।
आसन् सुव्रीडिता राजन् सात्यकिस्त्वब्रवीदिदम् ॥ ६९०
नेहास्ति पुरुष कश्चिद्य इम पापपूरुषम् ।
भाषमाणमकल्याण शीघ्र हन्यान्नराधमम् ॥ ६९१
एतत्कृत्वा महत्पाप निदित सर्वसाधुभि ।
न लज्जसे कथ वक्तु समिति प्राप्य शोभनाम् ॥ ६९२
कथ च शतधा जिह्वा न ते मूर्धा च दीर्यते ।
गुरुमाक्रोशत क्षुद्र न चाधर्मेण पात्यसे ॥ ६९३
कस्त्वेतद्व्यवसेदार्यस्त्वदन्य पुरुषाधम ।
निगृह्य केशेषु वध गुरोर्धर्मात्मन सत ॥ ६९४
उक्त्वाश्चापि यत्पार्थो भीष्म प्रति नरर्षभम् ।
तथातो विहितस्तेन स्वयमेव महात्मना ॥ ६९५
तस्यापि तव सोदर्यो निहता पापकृत्तम ।
नान्य पाचालपुत्रेभ्यो विद्यते भुवि पापकृत् ॥ ६९६
स चापि सृष्ट पित्रा ते भीष्मस्यातकर किल ।
शिखडी रक्षितो येन स च मृत्युर्महात्मन ॥ ६९७
पुनश्चेदीदृशीं वाच मत्समीपे वदिष्यसि ।
शिरस्ते पोथयिष्यामि गदया वज्रकल्पया ॥ ६९८
धृ० उ०—श्रूयते श्रूयते चेति क्षम्यते चेति माधव ।
सदाऽनार्योऽशुभ साधु पुरुष क्षेप्तुमिच्छति ॥ ६९९
क्षमा प्रशस्यते लोके न तु पापोऽर्हति क्षमाम् ।
क्षमावत हि पापात्मा जितोऽयमिति मन्यते ॥ ७००
स त्व क्षुद्रसमाचारो नीचात्मा पापनिश्चय ।
आकेशाग्रान्नखाग्राच्च वक्तव्ये वक्तुमिच्छसि ॥ ७०१
य स भूरिश्रवाश्छिन्नभुज प्रायगतस्त्वया ।
वार्यमाणेन हि हतस्तत पापतर नु किम् ॥ ७०२
व्यूहमानो मया द्रोणो दिव्येनास्त्रेण सयुगे ।
विशिष्टशस्त्रो निहत किं तत्र क्रूर दुष्कृतम् ॥ ७०३
स त्वमेवविध कृत्वा कर्म चाडालवत्स्वयम् ।
वक्तुमर्हसि वक्तव्य कस्मात्त्व परुषाण्यथ ॥ ७०४

जोषमास्व न मा भूयो वक्तुमर्हस्यत परम् ।
अधरोत्तरमेतद्धि यन्मा त्व वक्तुमर्हसि ॥ ७०५
एवमादीनि वाक्यानि क्रूराणि परुषाणि च ।
श्रावित सात्यकि श्रीमानाकपित इवाभवत् ॥ ७०६
तच्छ्रुत्वा क्रोधताम्राक्ष सायकिस्त्वाददे गदाम् ।
विनिश्वस्य यथा सर्प प्रणिधाय रथे धनु ॥ ७०७
तमापतत सहसा महाबलममर्षणम् ।
चोदितो वासुदेवेन भीमसेनो महाबल ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्ण बाहुभ्या समवारयत् ॥ ७०८
तौ वृषाविव नर्दंतौ बलिनौ बाहुशालिनौ ॥ ७०९
त्वरया वासुदेवश्च धर्मराजश्च मारिष ।
यत्नेन महता वीरौ वारयामासतुस्तत ॥ ७१०

१३.

तत समागमो राजन् कुरुपाडवसेनयो ।
पुनरेवाभवत्तीव्र पूर्णसागरयोरिव ॥ ७११
प्रादुश्चक्रे ततो द्रौणिरस्त्र नारायण तदा ।
अभिसधाय पाडूना पाचालाना च वाहिनीम् ॥ ७१२
प्रादुरासस्ततो बाणा दीप्ताग्रा खे सहस्रश ।
पाडवान् क्षपयिष्यतो दीप्तास्या पन्नगा इव ॥ ७१३
चतुश्चक्रा द्विचक्राश्च शतघ्न्यो बहुला गदा ।
चक्राणि च क्षुरातानि मडलानीव भास्वत ॥ ७१४
शस्त्राकृतिभिराकीर्णमतीव पुरुषर्षभ ।
दृष्ट्वातरिक्षमाविग्ना पाडुपाचालसृजया ॥ ७१५
यथा यथा ह्ययुध्यत पाडवाना महारथा ।
तथा तथा तदस्त्र वै व्यवर्धत जनाधिप ॥ ७१६
आपूर्यमाणेनास्त्रेण सैन्ये क्षीयति च प्रभो ।
जगाम परम त्रास धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥ ७१७

द्रवमाण तु तत्सैन्य दृष्ट्वा विगतचेतनम् ।
मध्यस्थता च पार्थस्य धर्मपुत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ७१८
धृष्टद्युम्न पलायस्व सह पाचालसेनया ।
सात्यके त्व च गच्छस्व वृष्ण्यधकवृतो महान् ॥ ७१९
वासुदेवोऽपि धर्मात्मा करिष्यत्यात्मन क्षमम् ।
श्रेयोऽभ्युपदिशत्येष लोकस्य किमुतात्मन ॥ ७२०
सग्रामस्तु न कर्तव्य सर्वसैन्यान् ब्रवीमि व ।
अह हि सहसोदर्यै प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ ७२१
भीष्मद्रोणार्णव तीर्त्वा सग्रामे भीरुदुस्तरे ।
निमज्जिष्यामि सलिले सगणो द्रौणिगोष्पदे ॥ ७२२
काम सपद्यतामस्य बीभत्सोराशु मा प्रति ।
कल्याणवर्तिराचार्यो मया युधि निपातित ॥ ७२३
येन बाल स सौभद्रो युद्धानामविशारद ।
समर्थैर्बहुभि क्रूरैर्घातितो नाभिपालित ॥ ७२४
येन विब्रुवती प्रश्न तथा कृष्णा सभा गता ।
उपेक्षिता सपुत्रेण दासभावं नियच्छती ॥ ७२५
येन ब्रह्मास्त्रविदुषा पाचाला सत्यजिन्मुखा ।
कुर्वाणा मज्जये यत्न समूला विनिपातिता ॥ ७२६
योऽसावत्यतमस्मासु कुर्वाण सौहृद परम् ।
हतस्तदर्थे मरण गमिष्यामि सबाधव ॥ ७२७
एव ब्रुवति कौतये दाशार्हस्त्वरितस्तत ।
निवार्य सैन्य बाहुभ्यामिद वचनमब्रवीत् ॥ ७२८
शीघ्र न्यस्यत शस्त्राणि वाहेभ्यश्चावरोहत ।
एष योगोऽत्र विहित प्रतिषेधे महात्मना ॥ ७२९
द्विपाश्वस्यदनेभ्यश्च क्षिप्र सर्वेऽवरोहत ।
एवमेतन्न वो हन्यादस्त्र भूमौ निरायुधान् ॥ ७३०
यस्त्वेतत्प्रतियोत्स्यति मनसापीह केचन ।
निहनिष्यति तान्सर्वान् रसातलगतानपि ॥ ७३१

ते वचस्तस्य तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य भारत ।
ईषु सर्वे समुत्सृष्टु मनोभि करणेन च ॥ ७३२
अ० उ०—भीम नारायणास्त्रे मे गोषु च ब्राह्मणेषु च ।
एतेषु गाडिव न्यस्यमेतद्धि व्रतमुत्तमम् ॥ ७३३
तस्मिन्प्रशाते विधिना तेन तेजसि दु सहे ।
बभूवुर्विमला सर्वा दिश प्रदिश एव च ॥ ७३४
हतशेष बल तत्तु पाडवानामतिष्ठत ।
अस्त्रव्युपरम दृष्ट्वा तव पुत्रजिघासया ॥ ७३५
व्यवस्थिते बले तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते तदा ।
दुर्योधनो महाराज द्रोणपुत्रमथाब्रवीत् ॥ ७३६
आचार्यपुत्र यद्येतद्द्विरस्त्र न प्रयुज्यते ।
अन्यैर्गुरुघ्ना वध्यतामस्त्रैरस्त्रविदा वर ॥ ७३७
स तु यत्तो रणे स्थित्वा वार्युपस्पृश्य वीर्यवान् ।
देवैरपि सुदुर्धर्षमस्त्रमाग्नेयमाददे ॥ ७३८
ततस्तुमुलमाकाशे शरवर्षमजायत ।
पावकार्चि परीत तत्पार्थमेवाभिपुप्लुवे ॥ ७३९
कृत्स्ना ह्यक्षौहिणी राजन् सव्यसाची च पाडव ।
तमसा सवृते लोके नादृश्यत महाहवे ॥ ७४०
अर्जुनस्तु महाराज ब्राह्ममस्त्रमुदैरयत् ।
सर्वास्त्रप्रतिघातार्थ विहित पद्मयोनिना ।
ततो मुहूर्तादिव तत्तमो व्युपशशाम ह ॥ ७४१
तत्राद्भुतमपश्याम कृत्स्नामक्षौहिणीं हताम् ॥
अनभिज्ञेयरूपा च प्रदग्धामस्त्रतेजसा ॥ ७४२
ततो वीरौ महेष्वासौ विमुक्तौ केशवार्जुनौ ।
सहितौ समदृश्येता तमसीव तमोनुदौ ॥ ७४३
हताविति ह तत्रासीत्सेनयोरुभयोर्मतिः ।
तावक्षतौ प्रमुदितौ दध्मतुर्वारिजोत्तमौ ॥ ७४४

विमुक्तौ च महात्मानौ दृष्ट्वा द्रौणि सुदु खित ।
मुहूर्तं चिंतयामास किं त्वेतदिति मारिष ॥ ७४५
चितयित्वा तु राजेन्द्र ध्यानशोकपरायण ।
निश्वसन् दीर्घमुष्ण च विमनाश्चाभवत्तत ॥ ७४६
ततो द्रौणिर्धनुस्त्यक्त्वा रथात्प्रस्कद्य वेगित ।
धिग्धिक्सर्वमिद मिथ्येत्युक्त्वा सप्राद्रवद्रणात् ॥ ७४७

८ कर्णपर्व.

१

ततो द्रोणे हते राजन् दुर्योधनमुखा नृपा ।
भृशमुद्विग्नमनसो द्रोणपुत्रमुपागमन् ॥ १
ते मुहूर्तं समाश्वास्य हेतुभि शास्त्रसमितै ।
राज्यागमे महीपाला स्वानि वेश्मानि भेजिरे ॥ २
ते वेश्मस्वपि कौरव्य पृथ्वीशा नाप्नुवन्सुखम् ।
चिंतयत क्षय तीव्र दु खशोकसमान्विता ॥ ३
तथा तु सचिंतयता तान्क्लेशान्द्यूतकारितान् ।
दु खेन क्षणदा राजन् जगामाब्दशतोपमा ॥ ४
तत प्रभाते विमले स्थिता दिष्टस्य शासने ।
चक्रुरावश्यक सर्वे विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५
ते कृत्वावश्यकार्याणि समाश्वास्य च भारत ।
योगमाज्ञापयामासुर्युद्धाय च विनिर्ययु ॥ ६
कर्णं सेनापतिं कृत्वा कृतकौतुकमगला ।
पूजयित्वा द्विजश्रेष्ठान्दधिपात्रघृताक्षतै ॥ ७
निष्कैर्गोभिर्हिरण्यैश्च वासोभिश्च महाधनै ।
वद्यमाना जयाशीर्भि सूतमागधबदिभि ॥ ८
तथैव पाडवा राजन्कृतपूर्वाह्णिकक्रिया ।
शिबिरान्निर्ययुस्तूर्णं युद्धाय कृतनिश्चया ॥ ९
तत प्रववृते युद्ध तमुल लोमहर्षणम् ।
कुरूणा पाडवाना च परस्परजयैषिणाम् ॥ १०
तयोर्द्वौ दिवसौ युद्ध कुरुपाडवसेनयो ।
कर्णे सेनापतौ राजन्बभूवाद्भुतदर्शनम् ॥ ११
तत शत्रुक्षय कृत्वा सुमहात रणे वृष ।
पश्यता धार्तराष्ट्राणा फाल्गुनेन निपातित ॥ १२
ततस्तु सजय सर्वं गत्वा नागपुर द्रुतम् ।
आचष्टे धृतराष्ट्राय यद्वृत्त कुरुजागले ॥ १३

तच्छ्रुत्वा तु महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत ।
शोकस्यातमपश्यन्वै हत मेने सुयोधनम् ॥ १४
विह्वल पतितो भूमौ नष्टचेता इव द्विप ॥ १५
तस्मिन्निपतिते भूमौ विह्वले राजसत्तमे ।
आर्तनादो महानासीत्स्त्रीणा भरतसत्तम ॥ १६
ततस्ता सजयो राजन्समाश्वासयदातुरा ।
मुह्यमाना सुबहुशो मुचत्यो वारि नेत्रजम् ॥ १७
स लब्ध्वा शनकै सज्ञा ताश्च दृष्ट्वा स्त्रियो नृप ।
उन्मत्त इव राजेन्द्र स्थितस्तूष्णीं विशापते १८
धृत० उ०—यमाश्रित्य महाबाहु विद्विषा जयकाक्षया ।
दुर्योधनोऽकरोद्वैर पाडुपुत्रैर्महारथै ॥ १९
स कथ रथिना श्रेष्ठ कर्ण पार्थेन सयुगे ।
निहत पुरुषव्याघ्र प्रसह्यासह्यविक्रम ॥ २०
शार्ङ्गगाडीवधन्वानौ सहितावपराजितौ ।
अह दिव्याद्रथादेक पातयिष्यामि सयुगे ॥ २१
इति य सतत मदमवोचल्लोभमोहितम् ।
दुर्योधनमवाचीन राज्यकामुकमातुरम् ॥ २२
वृषो महेन्द्रो देवेषु वृष कर्णो नरेष्वपि ।
तृतीयमन्यलोकेषु वृष नैवानुशुश्रुम ॥ २३
त श्रुत्वा निहत कर्ण द्वैरथे सव्यसाचिना ।
शोकार्णवे निमग्नोऽह भिन्ना नौरिव सागरे ॥ २४
ईदृशैर्यद्यह दु खैर्न विनश्यामि सजय ।
वज्राद्दृढतर मन्ये हृदय दुर्भिद मम ॥ २५
ज्ञातिसबधिमित्राणामिम श्रुत्वा पराभवम् ।
को मदन्य पुमाल्लोके न जह्यात्सूत जीवितम् ॥ २६
विषमाग्निं प्रपात च पर्वताग्रादह वृणे ।
न हि शक्ष्यामि दु खानि सोढु कष्टानि सजय ॥ २७
अहमेव पुरा भूत्वा सर्वलोकस्य सत्कृत ।
परिभूत कथ सूत परै शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ २८

यथा हि शकुनिं गृह्य छित्त्वा पक्षौ च सञ्जय ।
विसर्जयति सहृष्टास्ताड्यमाना कुमारका ॥ २९
तथाहमपि सम्प्राप्तो लूनपक्ष इव द्विज ।
क्षीण सर्वार्थहीनश्च निर्ज्ञातिर्बन्धुवर्जित ।
का दिश प्रतिपत्स्यामि दीन शत्रुवश गत ॥ ३०
स० उ०—हते द्रोणे महेष्वासे तस्मिन्नहनि भारत ।
कृते च मोघसकल्पे द्रोणपुत्रे महारथे ॥ ३१
आशा बलवती राजन्पुत्रस्य तव साभवत् ।
हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाडवान् ॥ ३२
तामाशा हृदये कृत्वा कर्णमेव तदाब्रवीत् ।
सूतपुत्र न ते पार्थ स्थित्वाग्रे न युयुत्सति ॥ ३३
क० उ०—उक्तमेतन्मया पूर्वं गाधारे तव सन्निधौ ।
जेष्यामि पाडवान्सर्वान्सपुत्रान्सजनार्दनान् ॥ ३४
सेनापतिर्भविष्यामि तवाह नात्र सशय ।
स्थिरो भव महाराज विजितान्विद्धि पाडवान् ॥ ३५
ततोऽभिषिषिचु कर्णं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
दुर्योधनमुखा राजन् राजानो विजयैषिण ॥ ३६
शातकुम्भमयै कुम्भैर्माहेयैश्चाभिमान्त्रितै ।
तोयपूर्णविषाणैश्च द्विपखड्गमहर्षभै ॥ ३७
तत श्वेतपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
हेमपृष्ठेन धनुषा नागकक्षेण केतुना ॥ ३८
तूणीरशतपूर्णेन सागदेन वरूथिना ।
शतघ्नीकिंकिणीशक्तिशूलतोमरधारिणा ॥ ३९
कार्मुकैरुपपन्नेन विमलादित्यवर्चसा ।
रथेनाभिपताकेन सूतपुत्रोऽभ्यदृश्यत ॥ ४०
ध्मापयन्वारिज राजन्हेमजालविभूषितम् ।
विधुन्वानो महच्चाप कार्तस्वरविभूषितम् ॥ ४१
ततस्तु त्वरयन् योधान् शङ्खशब्देन मारिष ।
कर्णो निष्कर्षयामास कौरवाणा महद्बलम् ॥ ४२

व्यूह व्यूह्य महेष्वासो मकर शत्रुतापन ।
प्रत्युद्ययौ तथा कर्ण पाडवान्विजिगीषया ॥ ४३

युधि०उ०—पश्य पार्थ यथा सेना धार्तराष्ट्रीह सयुगे ।
कर्णेन विहिता वीर गुप्ता वीरैर्महारथै ॥ ४४

त हत्वाद्य महाबाहो विजयस्तव फाल्गुन ।
उद्धृतश्च भवेच्छल्यो मम द्वादशवार्षिक ॥ ४५

भ्रातुरेतद्वच श्रुत्वा पाडव श्वेतवाहन ।
अर्धचद्रेण व्यूहेन प्रत्यव्यूहत ता चमूम् ॥ ४६

तत्र यत्तौ सुसरब्धौ दृष्ट्वान्योन्य व्यवस्थितौ ।
अनीकमध्ये राजेन्द्र चेरतु कर्णपाडवौ ॥ ४७

तत प्रववृते युद्ध नरवारणवाजिनाम् ।
रथाना च महाराज अन्योन्यमभिनिघ्नताम् ॥ ४८

ततो नररथाश्वेभा पत्तयश्चोग्रविक्रमा ।
सप्रहारान्भृश चक्रुर्देहपाप्मासुनाशनान् ॥ ४९

पूर्णचद्रार्कपद्मााना कातिभिर्गधत समै ।
उत्तमागैर्नृसिंहाना नृसिंहास्तस्तरुर्महीम् ॥ ५०

द्विरदस्यदनाश्वेभ्य पेतुर्वीरा द्विषद्धता ।
विमानेभ्यो यथा क्षीणे पुण्ये स्वर्गसदस्तथा ॥ ५१

रथिन समहामात्रान् गजानश्वाश्च सादिन ।
पत्तिव्राताश्च सक्रुद्धो निघ्नन्कर्णो व्यदृश्यत ॥ ५२

तद्वध्यमान पाडूना बल कर्णास्त्रतेजसा ।
विशस्त्रक्षतदेह तु प्राय आसीत्पराङ्मुखम् ॥ ५३

अथ कर्णास्त्रमस्त्रेण प्रतिहत्यार्जुन स्मयन् ।
दिश ख चैव भूमि च प्रावृणोच्छरवृष्टिभि ॥ ५४

मुसलानीव सपेतु परिघा इव चेषव ।
शतघ्न्य इव चाप्यन्ये वज्राण्युग्राणि चापरे ॥ ५५

तैर्वध्यमान तत्सैन्य सपत्त्यश्वरथद्विपम् ।
निमीलिताक्षमत्यर्थं बभ्राम च ननाद च ॥ ५६

त्वदीयाना तदा युद्धे ससक्ताना जयैषिणाम् ।
गिरिमस्त समासाद्य प्रत्यपद्यत भानुमान् ॥ ५७

ते त्रस्यतो महेष्वासा रात्रियुद्धस्य भारत ।
अपयान ततश्चक्रु सहिता सर्वयोधिभि ॥ ५८
कौरवेष्वपयातेषु तदा राजन्दिनक्षये ।
जय सुमनस प्राप्य पार्था स्वशिबिर ययु ॥ ५९

२

प्राभाताया रजन्या तु कर्णो राजानमभ्ययात् ।
समेत्य च महाबाहुर्दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ६०
अद्य राजन्समेष्यामि पाडवेन यशस्विना ।
निहनिष्यामि त वीर स वा मा विहनिष्यति ॥ ६१
कार्यस्य महतो भेदे लाघवे दूरपातने ।
सौष्ठवे चास्त्रपाते च सव्यसाची न मत्सम ॥ ६२
प्राणे शौर्येऽथ विज्ञाने विक्रमे चापि भारत ।
निमित्तज्ञानयोगे च सव्यसाची न मत्सम ॥ ६३
सर्वायुधमहामात्र विजय नाम तद्धनु ।
इद्रार्थं प्रियकामेन निर्मित विश्वकर्मणा ॥ ६४
तद्भार्गवाय प्रायच्छच्छक्र परमसमतम् ।
तद्दिव्य भार्गवो मह्यमददद्धनुरुत्तमम् ॥ ६५
तेन योत्स्ये महाबाहुमर्जुन जयता वर ।
धनुर्घोर रामदत्त गाडीवात्तद्विशिष्यते ॥ ६६
अवश्य तु मया वाच्य येन हीनोऽस्मि फाल्गुनात् ।
ज्या तस्य धनुषो दिव्या तथाक्षय्ये महेषुधी ।
सारथिस्तस्य गोविंदो मम तादृड्न विद्यते ॥ ६७
अय तु सदृश शौरे शल्य समितिशोभन ।
सारथ्य यदि मे कुर्याद्ध्रुवस्ते विजयो भवेत् ॥ ६८
तस्य मे सारथि शल्यो भवत्वसुकर परै ।
नाराचान्गार्धपत्राश्च शकटानि वहतु मे ॥ ६९
यथाश्वहृदय वेद दाशार्ह परवीरहा ।
तथा शल्यो विजानाति हयज्ञान महारथ ॥ ७०
बाहुवीर्ये समो नास्ति मद्रराजस्य कश्चन ।
तथास्त्रैर्मत्समो नास्ति कश्चिदेव धनुर्धर ॥ ७१

क्रियतामेष कामो मे मा वः कालोऽत्यगादयम् ।
ततो द्रक्ष्यसि संग्रामे यत्करिष्यामि भारत ॥ ७२
दु० उ०—एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं कर्ण मन्यसे ।
सोपासंगा रथाः साश्वा अनुयास्यति संयुगे ॥ ७३
एवमुक्त्वा महाराज तव पुत्रः प्रतापवान् ।
अभिगम्याब्रवीद्राजा मद्रराजमिदं वचः ॥ ७४
सत्यव्रत महाभाग द्विषतां तापवर्धन ।
मद्रेश्वर रणे शूर परसैन्यभयंकर ॥ ७५
श्रुतवानसि कर्णस्य ब्रुवतो वदतां वर ।
तस्मात्पार्थविनाशार्थं हितार्थं मम चैव हि ।
सारथ्यं रथिनां श्रेष्ठ प्रणयात्कर्तुमर्हसि ॥ ७६
अभीशूनां हि कर्णस्य ग्रहीतान्यो न विद्यते ।
ऋते हि त्वां महाभाग वासुदेवसमं युधि ॥ ७७
यथा च सर्वथापत्सु वार्ष्णेयः पाति पाण्डवम् ।
तथा मद्रेश्वराद्य त्वं राधेयं प्रतिपालय ॥ ७८
कर्णो ह्येको महाबाहुरस्मत्प्रियहिते रतः ।
भवांश्च पुरुषव्याघ्र सर्वलोकमहारथः ॥ ७९
कृष्णेन सहितः पार्थो धार्तराष्ट्रीं महाचमूम् ।
अहन्यहनि मद्रेश द्रावयन्दृश्यते युधि ॥ ८०
अरुणेन यथा सार्धं तमः सूर्यो व्यपोहति ।
तथा कर्णेन सहितो जहि पार्थं महाहवे ॥ ८१
रथिनां प्रवरः कर्णो यन्तॄणां प्रवरो भवान् ।
संयोगो युवयोर्लोके नाभून्न च भविष्यति ॥ ८२
दुर्योधनवचः श्रुत्वा शल्यः क्रोधसमन्वितः ।
त्रिशिखां भ्रुकुटिं कृत्वा धुन्वन्हस्तौ पुनः पुनः ॥ ८३
क्रोधरक्ते महानेत्रे परिवृत्य महाभुजः ।
कुलैश्वर्यश्रुतबलैर्दृप्तः शल्योऽब्रवीदिदम् ॥ ८४
अवमन्यसि गांधारे ध्रुवं च परिशंकसे ।
यन्मां ब्रवीषि विस्रब्धः सारथ्यं क्रियतामिति ॥ ८५

अस्मत्तोऽभ्यधिकं कर्णं मन्यमानः प्रशंससि ।
न चाहं युधि राधेयं गणये तुल्यमात्मनः ॥ ८६

आदिश्यतामभ्यधिको ममांशः पृथिवीपते ।
तमहं समरे जित्वा गमिष्यामि यथागतम् ॥ ८७

अथवाप्येक एवाहं योत्स्यामि कुरुनंदन ।
पश्य वीर्यं ममाद्य त्वं संग्रामे दहतो रिपून् ॥ ८८

पश्य पीनौ मम भुजौ वज्रसंहननोपमौ ।
गदां च पश्य गांधारे हेमपट्टविभूषिताम् ॥ ८९

दारयेयं महीं कृत्स्नां विकिरेयं च पर्वतान् ।
शोषयेयं समुद्रांश्च तेजसा स्वेन पार्थिव ॥ ९०

तं मामेवंविधं राजन्समर्थमरिनिग्रहे ।
कस्माद्युनक्षि सारथ्ये नीचस्याधिरथे रणे ॥ ९१

न मामधुरि राजेन्द्र नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ।
न हि पापीयसः श्रेयान्भूत्वा प्रेष्यत्वमुत्सहे ॥ ९२

अहं मूर्धाभिषिक्तो हि राजर्षिकुलजो नृपः ।
महारथः समाख्यातः सेव्यः स्तुत्यश्च बंदिनाम् ॥ ९३

सोऽहमेतादृशो भूत्वा नेहारिबलसूदन ।
सूतपुत्रस्य संग्रामे सारथ्यं कर्तुमुत्सहे ॥ ९४

एवमुक्त्वा महाराज शल्यः समितिशोभनः ।
उत्थाय प्रययौ तूर्णं राजमध्यादमर्षितः ॥ ९५

प्रणयाद्बहुमानाच्च तं निगृह्य सुतस्तव ।
अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साम्ना सर्वार्थसाधकम् ॥ ९६

यथा शल्य विजानीषे एवमेतदसंशयम् ।
न कर्णोऽभ्यधिकस्त्वत्तो न शंके त्वां च पार्थिव ॥ ९७

न हि मद्रेश्वरो राजा कुर्याद्यदनृतं भवेत् ।
ऋतमेव हि पूर्वास्ते वदंति पुरुषोत्तमाः ॥ ९८

तस्मादार्तायनिः प्रोक्तो भवानिति मतिर्मम ।
वृणेऽहं त्वां हयाग्र्याणां यंतारमिह संयुगे ॥ ९९

कर्णो ह्यभ्यधिकः पार्थादस्त्रैरेव नरर्षभ ।
भवानप्यधिकः कृष्णादश्वज्ञाने बले तथा ॥ १००

एव स भगवान्देव सर्वलोकपितामह ।
सारथ्यमकरोत्तत्र ब्रह्मा रुद्रोऽभवद्रथी ॥ १०१
रथिनोऽभ्यधिको वीर कर्तव्यो रथसारथि ।
तस्मात्त्व पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान्युधि ॥ १०२
श० उ०—यन्मा ब्रवीषि गाधारे अग्रे सैन्यस्य मानद ।
विशिष्ट देवकीपुत्रात्प्रीतिमानस्म्यह त्वयि ॥ १०३
एष सारथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विन ।
युध्यत पाडवाग्र्येण यथा त्व वीर मन्यसे ॥ १०४
समयश्च हि मे वार कश्चिद्वैकर्तन प्रति ।
उत्सृजेय यथाश्रद्धमह वाचोऽस्य सन्निधौ ॥ १०५
यत्तु कर्णमह ब्रूया हितकाम प्रियाप्रिये ।
मम तत्क्षमता सर्वं भवान्कर्णश्च सर्वश ॥ १०६
ततो जैत्र रथवर गधर्वनगरोपमम् ।
विधिवत्कल्पित सूतो जयेत्युक्त्वा न्यवेदयत् ॥ १०७
तं रथ रथिना श्रेष्ठ कर्णोऽभ्यर्च्य यथाविधि ।
सपादित ब्रह्मविदा पूर्वमेव पुरोधसा ॥ १०८
कृत्वा प्रदक्षिण यत्नादुपस्थाय च भास्करम् ।
समीपस्थ मद्रराजमारोह त्वमथाब्रवीत् ॥ १०९
तत कर्णस्य दुर्धर्षं स्यदनप्रवर महत् ।
आरुरोह महातेजा शल्य सिंह इवाचलम् ॥ ११०
तत शल्याश्रित दृष्ट्वा कर्ण स्व रथमुत्तमम् ।
अध्यतिष्ठद्यथाम्भोद विद्युत्वत दिवाकर ॥ १११
त रथस्थ महाबाहु युद्धायामिततेजसम् ।
दुर्योधनस्तु राधेयमिद वचनमब्रवीत् ॥ ११२
अकृत द्रोणभीष्माभ्या दुष्कर कर्म सयुगे ।
कुरुष्वाधिरथे वीर मिषता सर्वधन्विनाम् ॥ ११३
जयश्च तेऽस्तु भद्र ते प्रयाहि पुरुषर्षभ ।
पांडुपुत्रस्य सैन्यानि कुरु सर्वाणि भस्मसात् ॥ ११४
ततस्तूर्यसहस्राणि भेरीणामयुतानि च ।
वाद्यमानान्यरोचत मेघशब्दो यथा दिवि ॥ ११५

प्रतिगृह्य तु तद्वाक्य रथस्थो रथसत्तम ।
अभ्यभाषत राधेय शल्य युद्धविशारदम् ।
चोदयाश्वान्महाबाहो यावद्धन्मि धनजयम् ॥ ११६
दृष्ट्वा कर्णं महेष्वास युयुत्सु समवस्थितम् ।
चुक्रुशु कुरव सर्वे हृष्टरूपा समतत ॥ ११७
उल्कापाताश्च सजग्मुर्दिशा दाहास्तथैव च ।
शुष्काशन्यश्च सपेतुर्ववुर्वाताश्च भैरवा ॥ ११८

३

प्रयाणे च तत कर्णो हर्षयन् वाहिनीं तव ।
एकैक समरे दृष्ट्वा पाडवान्पर्यपृच्छत ॥ ११९
यो मामद्य महात्मान दर्शयेच्छ्वेतवाहनम् ।
तस्मै दद्यामभिप्रेत धन यन्मनसेच्छति ॥ १२०
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
अन्य चास्मै पुनर्दद्या सौवर्णं हस्तिषड्गवम् ॥ १२१
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदशिवान् ।
अन्यदस्मै वर दद्या कुजराणा शतानि षट् ॥ १२२
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदशिवान् ।
अन्यदस्मै वर दद्या वैश्यग्रामाश्चतुर्दश ॥ १२३
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
अन्य तस्मै वर दद्या यमसौ कामयेत्स्वयम् ॥ १२४
हत्वा च सहितौ कृष्णौ तयोर्वित्तानि सर्वश ।
तस्मै दद्यामह यो मे प्रब्रूयात्केशवार्जुनौ ॥ १२५
एता वाच सुबहुश कर्ण उच्चारयन्युधि ॥ १२६
विकत्थमान च तदा राधेयमरिकर्षणम् ।
मद्रराज प्रहस्येद वचन प्रत्यभाषत ॥ १२७
मा सूतपुत्र दानेन सौवर्णं हस्तिषड्गवम् ।
प्रयच्छ पुरुषायाद्य द्रक्ष्यसि त्व धनजयम् ॥ १२८

बाल्यादिह त्व त्यजसि वसु वैश्रवणो यथा ।
अयत्नेनैव राधेय द्रष्टास्यद्य धनजयम् ॥ १२९
यत्त्व प्रेरयसे वित्त बहु तेन खलु त्वया ।
शक्यं बहुविधैर्यज्ञैर्यष्टु सूत यजस्व तै ॥ १३०
यच्च प्रार्थयसे हतु कृष्णौ मोहाद्वृथैव तत् ।
न हि शुश्रुम समर्दे क्रोष्ट्रा सिंहौ निपातितौ ॥ १३१
अप्रार्थित प्रार्थयसे सुहृदो न हि सति ते ।
ये त्वा निवारयत्याशु प्रपतत हुताशने ॥ १३२
सहित सर्वयोधैस्त्व व्यूढानीकै सुरक्षित ।
धनजयेन युध्यस्व श्रेयश्चेत्प्राप्तुमिच्छसि ॥ १३३
हितार्थ धार्तराष्ट्रस्य ब्रवीमि त्वा न हिंसया ॥ १३४
क० उ०—श्रद्धस्वैव मया प्रोक्त यदि तेऽस्ति जिर्जाविषा ।
स्वबाहुवीर्यमाश्रित्य प्रार्थयाम्यर्जुन रणे ।
त्व तु मित्रमुख शत्रुर्मां भीषयितुमिच्छसि ॥ १३५
इति कर्णस्य वाक्याते शल्य प्राहोत्तर वच ।
विकोपयिषुरत्यर्थ कर्ण मद्रेश्वर पुन ॥ १३६
ईषादत महानाग प्रभिन्नकरटामुखम् ।
शशको ह्वयसे युद्धे कर्ण पार्थ धनजयम् ॥ १३७
सिंह केसरिण क्रुद्धमतिक्रम्याभिनर्दसे ।
शृगाल इव मूढस्त्व नृसिंह कर्ण पाडवम् ॥ १३८
महामेघ महाघोर दर्दुर प्रतिनर्दति ।
कामतोयप्रद लोके नरपर्जन्यमर्जुनम् ॥ १३९
यथा च स्वगृहस्थ श्वा व्याघ्र वनगत भषेत् ।
तथा त्व भषसे कर्ण नरव्याघ्र धनजयम् ॥ १४०
क० उ०—गुणान्गुणवता शल्य गुणवान्वेत्ति नागुण ।
त्व तु शल्य गुणैर्हीन किं ज्ञास्यसि गुणागुणम् ॥ १४१
अर्जुनस्य महास्त्राणि क्रोध वीर्यं धनु शरान् ।
अह शल्याभिजानामि विक्रम च महात्मन ॥ १४२

तथा कृष्णस्य माहात्म्य ऋषभस्य महीक्षिताम् ।
यथाह शल्य जानामि न त्व जानासि तत्तथा ॥ १४३
एवमेवात्मनो वीर्यमह वीर्यं च पाडवे ।
जानन्नेवाह्वये युद्धे शल्य गाडीवधारिणम् ॥ १४४
अस्ति वायामिषु शल्य सुपुखो रक्तभोजन ।
एकतूणीशय पत्री सुधौत समलंकृत ॥ १४५
शेते चदनचूर्णेषु पूजितो बहुला समा ।
आहेयो विषवानुग्रो नराश्वद्विपसघहा ॥ १४६
घोररूपो महारौद्रस्तनुत्रास्थिविदारण ॥ १४७
तेनाहमिषुणा शल्य वासुदेवधनजयौ ।
योत्स्ये परमसक्रुद्धस्तत्कर्म सदृश मम ॥ १४८
सर्वेषा वृष्णिवीराणा कृष्णे लक्ष्मी प्रतिष्ठिता ।
सर्वेषा पाडुपुत्राणा जय पार्थे प्रतिष्ठित ॥ १४९
तावेतौ पुरुषव्याघ्रौ समेतौ स्यदने स्थितौ ।
मणी सूत्र इव प्रोतौ द्रष्टासि निहतौ मया ॥ १५०
त्व तु दुष्प्रकृतिर्मूढो महायुद्धेष्वकोविद ।
भयावदीर्ण सत्रासादबद्ध बहु भाषसे ॥ १५१
सस्तौषि तौ तु केनापि हेतुना त्व कुदेशज ।
तौ हत्वा समरे हता त्वामद्य सहबाधवम् ॥ १५२
ममैष प्रथम कल्पो निधने स्वर्गमिच्छत ।
सोऽय प्रिय सखा चास्मि धार्तराष्ट्रस्य धीमत ।
तदर्थे हि मम प्राणा यच्च मे विद्यते वसु ॥ १५३
व्यक्त त्वमप्युपहित पाडवै पापदेशज ।
यथा चामित्रवत्सर्वं त्वमस्मासु प्रवर्तसे ॥ १५४
न तद्भूतं प्रपश्यामि त्रिषु लोकेषु मद्रप ।
यो मामस्मादभिप्रायाद्वारयेदिति मे मति ॥ १५५
एव विद्वन् जोषमास्व त्रासात्किं बहु भाषसे ॥ १५६
श० उ०—जातोऽह यज्वना वशे सग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ।
राज्ञा मूर्धाभिषिक्ताना स्वय धर्मपरायण ॥ १५७

यथैव मत्तो मद्येन त्व तथा लक्ष्यसे वृष ।
तथाद्य त्वा प्रमाद्यतं चिकित्सेय सुहृत्तया ॥ १५८
इमा काकोपमा कर्ण प्रोच्यमाना निबोध मे ।
श्रुत्वा यथेष्ट कुर्यास्त्व निहीन कुलपासन ॥ १५९
वैश्य किल समुद्राते प्रभूतधनधान्यवान् ।
यज्वा दानपति क्षात स्वकर्मस्थोऽभवच्छुचि ॥ १६०
पुत्राणा तस्य बालाना कुमाराणा यशस्विनाम् ।
काको बहूनामभवदुच्छिष्टकृतभोजन ॥ १६१
तस्मै सदा प्रयच्छति वैश्यपुत्रा कुमारका ।
मासोदन दधि क्षीर पायस मधुसर्पिषी ॥ १६२
स चोच्छिष्टभृत काको वैश्यपुत्रै कुमारकै ।
सदृशान्पक्षिणो दृप्त श्रेयसश्चाधिचिक्षिपे ॥ १६३
अथ हसा समुद्राते कदाचिदतिपातिन ।
गरुडस्य गतौ तुल्याश्चक्राङ्गा हृष्टचेतस ॥ १६४
तान्सोऽभिपत्य जिज्ञासु क एषा श्रेष्ठभागिति ।
तेषा य प्रवर मेने हसाना दूरपातिनाम् ।
तमाह्वयत दुर्बुद्धि पताव इति पक्षिणम् ॥ १६५
ह० उ०—कथ नु हस बलिन चक्राङ्ग दूरपातिनम् ।
काको भूत्वा निपतने समाह्वयसि दुर्मते ॥ १६६
कथ त्व पतिता काक सहास्माभिर्ब्रवीहि तत् ॥ १६७
अथ हसवचो मूढ कुत्सयित्वा पुन पुन ।
प्रजगादोत्तर काक कत्थनो जातिलाघवात् ॥ १६८
शतमेक च पाताना पतितास्मि न सशय ।
शतयोजनमेकैक विचित्र विविध तथा ॥ १६९
उड्डीनमवडीन च प्रडीन डीनमेव च ।
निडीनमथ सडीन तिर्यग्डीनगतानि च ॥ १७०
गतागत प्रतिगत बह्वीश्च निकुलीनका ।
कर्तास्मि मिषता वोऽद्य ततो द्रक्ष्यथ मे बलम् ॥ १७१
एवमुक्ते तु काकेन प्रहस्यैको विहगम ।
उवाच काक राधेय वचनं तन्निबोध मे ॥ १७२

शतमेकं च पातानां त्वं काक पतिता ध्रुवम् ।
एकमेव तु यं पातं विदुः सर्वे विहंगमाः ।
तमहं पतिता काक नान्यं जानामि कंचन ॥ १७३
अथ काकाः प्रजहसुर्ये तत्रासन्समागताः ।
कथमेकेन पातेन हंसः पातशतं जयेत् ॥ १७४
प्रपेततुः स्पर्धया च ततस्तौ हंसवायसौ ।
एकपाती च चक्रांगः काकः पातशतेन च ॥ १७५
अथ काकस्य चित्राणि पतितानि मुहुर्मुहुः ।
दृष्ट्वा प्रमुदिताः काका विनेदुरधिकैः स्वरैः ॥ १७६
वृक्षाग्रेभ्यः स्थलेभ्यश्च निपतत्युत्पतति च ।
कुर्वाणा विविधान्नादानाशंसतो जयं तथा ॥ १७७
अवमन्य च हंसास्तानिदं वचनमब्रुवन् ।
योसावुत्पत्तितो हंसः सोऽसावेव प्रहीयते ॥ १७८
अथ हंसः स तच्छ्रुत्वा प्रापतत्पश्चिमां दिशम् ।
उपर्युपरि वेगेन सागरं मकरालयम् ॥ १७९
ततो भीः प्राविशत्काकं तदा तत्र विचेतसम् ।
द्वीपद्रुमानपश्यंत निपातार्थे श्रमान्वितम् ॥ १८०
तं तथा हीयमानं तु हंसो दृष्ट्वाब्रवीदिदम् ।
उज्जिहीर्षुर्निमज्जंतं स्मरन् सत्पुरुषव्रतम् ॥ १८१
बहूनि पतितानि त्वमाचक्षाणो मुहुर्मुहुः ।
किंनाम पतितं काक यत्त्वं पतसि सांप्रतम् ॥ १८२
जलं स्पृशसि पक्षाभ्यां तुंडेन च पुनः पुनः ।
प्रब्रूहि कतमे तत्र पाते वर्तसि वायस ॥ १८३
अपश्यन्नंभसः पारं निपतंश्च श्रमान्वितः ।
पातवेगप्रमथितो हंसं काकोऽब्रवीदिदम् ॥ १८४
वयं काकाः कुतो नाम चरामः काकवाशिकाः ।
हंस प्राणैः प्रपद्ये त्वामुदकांतं नयस्व माम् ॥ १८५
उच्छिष्टदर्पितो हंस मन्येऽत्मानं सुपर्णवत् ।
अवमन्य बहूंश्चाहं काकानन्यांश्च पक्षिणः ॥ १८६

यद्यह स्वस्तिमान्हस स्वदेशं प्राप्नुया विभो ।
न कश्चिद्वमन्येऽहमापदो मा समुद्धर ॥ १८७
तमेववादिन दीन विलपतमचेतनम् ।
कृपयादाय हसस्तु जलक्लिन्न सुदर्शनम् ॥ १८८
पद्भ्यामुत्क्षिप्य वेगेन पृष्ठमारोपयच्छनै ॥ १८९
आरोप्य पृष्ठ हसस्त काक तूर्ण विचेतनम् ।
आजगाम पुनर्द्वीप स्पर्धया पेततुर्यत ॥ १९०
सस्थाप्य त चापि पुन समाश्वास्य च खेचरम् ।
गतो यथेप्सित देश हसो मन इवाशुग ॥ १९१
एव त्वमृच्छिष्टभृतो धार्तराष्ट्रैर्न सशय ।
सदृशाञ्छ्रेयसश्चापि सर्वान्कर्णावमन्यसे ॥ १९२
द्रोणद्रौणिकृपैर्गुप्तो भीष्मेणान्यैश्च कौरवै ।
विराटनगरे पार्थमेकं किं नाववीस्तदा ॥ १९३
सतत च त्वमश्राषीर्वचन द्रोणभीष्मयो ।
अवध्यौ वदतो कृष्णौ सन्निधौ च महीक्षिताम् ॥ १९४
इदानीमेव द्रष्टासि प्रधाने स्यदने स्थितौ ।
पुत्र च वसुदेवस्य कुतीपुत्र च पाडवम् ॥ १९५
यदा शरशतै पार्थो दर्पं तव वधिष्यति ।
तदा त्वमतर द्रष्टा आत्मनश्चार्जुनस्य च ॥ १९६
क० उ०—यत्त्व निदर्शनार्थं मा शल्य जल्पितवानसि ।
नाह शक्यस्त्वया वाचा बिभीषयितुमाहवे ॥ १९७
नीचस्य बलमेतावत्पारुष्य यत्त्वमात्थ माम् ।
अशक्तो मद्गुणान्वक्तु वल्गसे बहु दुर्मते ॥ १९८
सखिभावेन सौहार्दान्मित्रभावेन चैव हि ।
कारणैस्त्रिभिरेतैस्त्व शल्य जीवसि साप्रतम् ॥ १९९
कृतश्च समय पूर्वं क्षतव्यं विप्रिय तव ।
ऋते शल्यसहस्रेण विजयेयमह परान् ॥ २००
ततो दुर्योधनो राजा कर्णशल्याववारयत् ।
सखिभावेन राधेय शल्य स्वाजल्यकेन च ॥ २०१

४

तत परानीकसह व्यूहमप्रतिम कृतम् ।
समीक्ष्य कर्ण प्रार्थाना धृष्टद्युम्नाभिरक्षितम् ॥ २०२
प्रययौ रथघोषेण सिंहनादरवेण च ।
वादित्राणा च निनदै कपयन्निव मेदिनीम् ॥ २०३
प्रतिव्यूह्य महातेजा यथावद्भरतर्षभ ।
व्यधमत्पाडवीं सेनामासुरीं मघवानिव ॥ २०४
अथ ससप्तका पार्थमभ्यधावन्वधैषिण ।
विजये धृतसकल्पा मृत्यु कृत्वा निवर्तनम् ॥ २०५
स सप्रहारस्तुमुलस्तेषामासीत्किरीटिना ॥ २०६
अथ पचालचेदीना सृजयाना च मारिष ।
त्वदीयै सह सग्राम आसीत्परमदारुण ॥ २०७
विदार्य कर्णस्ता सेना युधिष्ठिरमथाद्रवत् ।
रथहस्त्यश्वपत्तीना सहस्रै परिवारित ॥ २०८
ततो बाह्वोर्ललाटे च हृदि चैव युधिष्ठिर ।
चतुर्भिस्तोमरै कर्ण ताडयित्वानदन्मुदा ॥ २०९
उद्भिन्नरुधिर कर्ण क्रुद्ध सर्प इव श्वसन् ।
ध्वज चिच्छेद भल्लेन त्रिभिर्विव्याध पाडवम् ।
इषुधी चास्य चिच्छेद रथ च तिलशोऽच्छिनत् ॥ २१०
कालबालास्तु ये पार्थं दतवर्णा वहन्हया ।
तैर्युक्त रथमास्थाय प्रायाद्राजा पराङ्मुख ॥ २११
अभिद्रुत्य तु राधेय पाडुपुत्र युधिष्ठिरम् ।
ग्रहीतुमिच्छन्स बलात्कुतीवाक्य च सोऽस्मरत् २१२
अब्रवीत्प्रहसन्राजन्कुत्सयन्निव पाडवम् ॥ २१३
कथ नाम कुले जात क्षत्रधर्मे व्यवस्थित ।
प्रजह्यात्समर भीत प्राणान्रक्षन्महाहवे ॥ २१४
न भवान्क्षत्रधर्मेषु कुशलो हीति मे मति ।
ब्राह्मे बले भवान्युक्त स्वाध्याये यज्ञकर्मणि ॥ २१५
मा स्म युध्यस्व कौंतेय मा स्म वीरान्सभासद ॥ २१६

एवमुक्त्वा तत पार्थं विसृज्य च महाबल ।
न्यहनत्पाडवीं सेना वज्रहस्त इवासुरीम् ॥ २१७
गते कर्णे तु कौतेय पाडुपुत्रो युधिष्ठिर ।
अपायाज्जवनैरश्वै सहदेवश्च मारिष ॥ २१८
ताभ्या स सहितस्तूर्णं व्रीडन्निव जनेश्वर ।
प्राप्य सेनानिवेश च मार्गणै क्षतविक्षत ॥ २१९
अवतीर्णो रथात्तूर्णमाविशच्छयन शुभम् ।
अपनीतशल्य सुभृश हृच्छल्याभिनिपीडित ॥ २२०
सोऽब्रवीद्भ्रातरौ राजा माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
अनीक भीमसेनस्य पाडवावाशु गच्छताम् ॥ २२१
द्रौणिं पराजित्य ततोऽग्रधन्वा कृत्वा महद्दुष्कर शूरकर्म ।
आलोकयामास तत स्वसैन्य धनजय शत्रुभिरप्रधृष्य ॥ २२२
अपश्यमानस्तु किरीटमाली युधिष्ठिर भ्रातरमाजमीढम् ।
उवाच भीम तरसाभ्युपेत्य राज्ञ प्रवृत्तिं वद कुत्र राजा ॥ २२३
भी० उ०—त्वमेव जानीहि महानुभाव राज्ञ प्रवृत्तिं भरतर्षभस्य ।
अय हि यद्यर्जुनयाम्यमित्रा वदति मा भीत इति प्रवीरा ॥ २२४
तस्माद्भवान् शीघ्रमित प्रयातु राज्ञ प्रवृत्त्यै कुरुसत्तमस्य ।
नून स विद्धोऽतिभृश पृषत्कै कर्णेन राजा शिबिर गतोऽसौ ॥ २२५
स० उ०—ततो हयान्सर्वदाशार्हमुख्य प्रचोदयन् भीममुवाच चेदम् ।
नैतच्चित्र तव कर्माद्य भीम यास्याम्यह जहि पार्थारिसघान् ॥ २२६
ततो ययौ हृषीकेशो यत्र राजा युधिष्ठिर ।
शीघ्राच्छीघ्रतर राजन्वाजिभिर्गरुडोपमै ॥ २२७
ततस्तु गत्वा पुरुषप्रवीरौ राजानमासाद्य शयानमेकम् ।
रथादुभौ प्रत्यवरुह्य तस्माद्ववदतुधर्मराजस्य पादौ ॥ २२८
मन्यमानो हत कर्ण धर्मराजो युधिष्ठिर ।
हर्षगद्गदया वाचा प्रीत प्राह परतप ॥ २२९
स्वागत देवकीमात स्वागत ते धनजय ।
प्रिय मे दर्शन गाढ युवयोरच्युतार्जुनौ ॥ २३०
अक्षताभ्यामरिष्टाभ्या हत कर्णो महारथ ॥ २३१
आशीविषसम युद्धे सर्वशस्त्रविशारदम् ।
अग्रग धार्तराष्ट्राणा सर्वेषा शर्म वर्म च ॥ २३२

अतक मम मित्राणा हत्वा कर्णं महामृधे ।
दिष्टया युवामनुप्राप्तौ जित्वासुरमिवामरौ ॥ २३३

स० उ०—तद्धर्मशीलस्य वचो निशम्य राज्ञ क्रुद्धस्यातिरथो महात्मा ।
उवाच दुर्धर्षमदीनसत्व युधिष्ठिर जिष्णुरनतवीर्य ॥ २३४
संसप्तकैर्युध्यमानस्य मेऽद्य सेनाग्रयायी कुरुसैन्येषु राजन् ।
आशीविषाभान्खगमान्प्रमुचन्द्रौणि पुरस्तात्सहसाभ्यतिष्ठत् ॥ २३५
समेत्याह सूतपुत्रेण सख्ये वृत्रेण वज्रीव नरेन्द्रमुख्य ।
योत्स्याम्यह भारत सूतपुत्रमस्मिन्सग्रामे यदि वै दृश्यतेऽद्य ॥ २३६
आमत्रये त्वा ब्रूहि जय रणे मे पुरा भीम धार्तराष्ट्रा ग्रसते ।
सौतिं हनिष्यामि नरेन्द्रसिंह सैन्य तथा शत्रुगणाश्च सर्वान् ॥ २३७

यु० उ०—विप्रद्रुता तात चमूस्त्वदीया तिरस्कृता चाद्य यथा न साधु ।
भीतो भीम त्यज्य चायास्तथा त्व यन्नाशक कर्णमथो निहतुम् ॥ २३८
स्नेहस्त्वया पार्थ कृत पृथाया गर्भे समाविश्य यथा न साधु ।
त्यक्त्वा रणे यदपाया स भीम यन्नाशक सूतपुत्र निहन्तुम् ॥ २३९
यत्तद्वाक्य द्वैतवने त्वयोक्त कर्णं हतास्म्येकरथेन सत्यम् ।
त त्यक्त्वा त्व कथमद्यापयात कर्णाद्भीतो भीमसेन विहाय ॥ २४०
इद यदि द्वैतवनेप्यचक्ष कर्णं योद्धु न प्रशक्ष्ये नृपेति ।
वय तत प्राप्तकाल च सर्वे कृत्यान्युपैष्याम तथैव पार्थ ॥ २४१
अन्वाशिष्म वयमर्जुन त्वयि यियासवो बहुकल्याणमिष्टम् ।
तन्न सर्वं विफल राजपुत्र फलार्थिना विदुल इवातिपुष्प ॥ २४२
प्रयच्छान्यस्मै गाडीवमेतदद्य त्वत्तो योऽस्त्रैरभ्यधिको वा नरेन्द्र ।
धिग्गाडीव धिक्च ते बाहुवीर्यमसख्येयान्बाणगणाश्च धिक्ते ॥ २४३

५

युधिष्ठिरेणैवमुक्त कौतेय श्वेतवाहन ।
असिं जग्राह सक्रुद्धो जिघासुर्भरतर्षभ ॥ २४४
तस्य कोप समुद्वीक्ष्य चित्तज्ञ केशवस्तदा ।
उवाच किमिद पार्थ गृहीत खड्ग इत्युत ॥ २४५
अपयातोऽसि कौतेय राजा द्रष्टव्य इत्यपि ।
स राजा भवता दृष्ट कुशली च युधिष्ठिर ॥ २४६

स दृष्ट्वा नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रम ।
हर्षकाले च सप्राप्ते किमिद मोहकारितम् ॥ २४७
न त पश्यामि कौतेय यस्ते वध्यो भविष्यति ।
प्रहर्तुमिच्छसे कस्मात्किं वा ते चित्तविभ्रम ॥ २४८
अर्जुन प्राह गोविंद क्रुद्ध सर्प इव श्वसन् ॥ २४९
अन्यस्मै देहि गाडीवमिति मा योऽभिचोदयेत् ।
भिंद्यामह तस्य शिर इत्युपाशुव्रत मम ॥ २५०
तदुक्त मम चानेन राज्ञामितपराक्रम ।
समक्ष तव गोविद न तत्क्षतुमिहोत्सहे ॥ २५१
तस्मादेनं वधिष्यामि राजान धर्मभीरुकम् ।
किं वा त्व मन्यसे प्राप्तमस्मिन्काल उपस्थिते ॥ २५२
धिग्धिगित्येव गोविंद पार्थमुक्त्वाब्रवीत्पुन ।
इदानीं पार्थ जानामि न वृद्धा सेवितास्त्वया ।
कालेन पुरुषव्याघ्र सरभ यद्भवानगात् ॥ २५३
अनुसृत्य तु य धर्म कवय समुपस्थिता ।
समासविस्तरविदा न तेषा वेत्सि निश्चयम् ॥ २५४
प्राणिनामवधस्तात सर्वज्यायान्मतो मम ।
अनृता वा वदेद्वाच न तु हिंस्यात्कथचन ॥ २५५
स कथ भ्रातर ज्येष्ठ राजान धर्मकोविदम् ।
हन्याद्भवान्नरश्रेष्ठ प्राकृतोऽन्य पुमानिव ॥ २५६
अयुध्यमानस्य वधस्तथा शत्रोश्च मानद ।
पराङ्मुखस्य द्रवत शरण चापि गच्छत ॥ २५७
कृताजले प्रपन्नस्य प्रमत्तस्य तथैव च ।
न वधा पूज्यते सद्भिस्तच्च सर्वं गुरौ तव ॥ २५८
इद धर्मरहस्य च तव वक्ष्यामि पाडव ।
यद्ब्रूयात्तव भीष्मो हि पाडवो वा युधिष्ठिर ॥ २५९
भवेत्सत्यमवक्तव्य वक्तव्यमनृत भवेत् ।
यत्रानृत भवेत्सत्य सत्य चाप्यनृत भवेत् । २६०
विवाहकाले रतिसप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे ।
विप्रस्य चार्थे ह्यनृत वदेत पचानृतान्याहुरपातकानि ॥ २६१

यत्स्यादहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।
अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ २६२
धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः ।
यस्माद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ २६३
ये न्यायेन जिहीर्षन्तो धर्ममिच्छन्ति कर्हिचित् ।
अकूजनेन मोक्षो वा नानुकूजेत्कथंचन ॥ २६४
अवश्यं कूजितव्ये वा शङ्केरन्वाप्यकूजतः ।
श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितम् ॥ २६५
यस्तेनैः सह संबधान्मुच्यते शपथैरपि ।
श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितम् ॥ २६६
न च तेभ्यो धनं देयं शक्ये सति कथंचन ।
पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ॥ २६७
एष ते लक्षणोद्देशो मयोद्दिष्टो यथाविधि ।
एतच्छ्रुत्वा ब्रूहि पार्थ यदि वध्यो युधिष्ठिरः ॥ २६८

अ० उ०—यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महामतिः ॥
हितं चैव यथास्माकं तथैतद्वचनं तव ॥ २६९
अवध्यं पाण्डवं मन्ये धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अस्मिंस्तु मम संकल्पे ब्रूहि किंचिदनुग्रहम् ॥ २७०

कृ० उ०—यदा मानं लभते माननार्हस्तदा स वै जीवति जीवलोके ।
यदावमानं लभते महान्तं तदा जीवन्मृत इत्युच्यते सः ॥२७१॥
संमानितः पार्थिवोऽयं सदैव त्वया च भीमेन तथा यमाभ्याम् ।
वृद्धैश्च लोके पुरुषैश्च शूरैस्तथापमानं कलया प्रयुङ्क्ष्व ॥ २७२
त्वमित्यत्रभवन्तं हि ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिरम् ।
त्वमित्युक्तो हि निहतो गुरुर्भवति भारत ॥ २७३
इत्येवमुक्तस्तु जनार्दनेन पार्थः प्रशस्याथ सुहृद्वचस्तत् ।
ततोऽब्रवीदर्जुनो धर्मराजमनुक्तपूर्वं परुषं प्रसह्य ॥ २७४
मा त्वं राजन्व्याहर व्याहरस्व यस्तिष्ठसे क्रोशमात्रे रणाद्वै ।
भीमस्तु मामर्हति गर्हणाय यो युध्यते सर्वलोकप्रवीरैः ॥ २७५
सुदुष्करं कर्म करोति वीरः कर्तुं यथा नार्हसि त्वं कदाचित् ।
रथादवप्लुत्य गदां परामृशस्तया निहत्याश्वरथद्विपान्रणे ॥ २७६

यत्ते हि नित्य तव कर्तुमिष्ट दारै सुतैर्जीवितेनात्मना च ।
एव यन्मा वाग्विशिखेन हसि त्वत्त सुख न वय विद्म किंचित्॥ २७७
मा मावमस्था द्रौपदीतल्पसस्थो महारथान्प्रतिहन्मि त्वदर्थे ।
तेनाभिशकी भारत निष्ठुरोऽसि त्वत्त सुख नाभिजानामि किंचित् ॥२७८
न चाभिनदामि तवाधिराज्य यतस्त्वमक्षेष्वहिताय सक्त ॥
स्वय कृत्वा पापमनार्यजुष्टमस्माभिर्वा तर्तुमिच्छस्यरींस्त्वम् ॥ २७९
अक्षेषु दोषा बहवो विधर्मा श्रुतास्त्वया सहदेवोऽब्रवीद्यान् ।
तान्नैषि त्व त्यक्तुमसाधुजुष्टास्तेन स्म सर्वे निरय प्रपन्ना ॥ २८०
शेतेऽस्माभिर्निहता शत्रुसेना छिन्नैर्गात्रैर्भूमितले नदती ।
त्वया हि तत्कर्म कृत नृशस यस्माद्दोष कौरवाणा वधश्च ॥ २८१
त्व देविता त्वत्कृते राज्यनाशस्त्वत्सभव नो व्यसन नरेन्द्र ।
मास्मान्क्रूरैर्वाक्प्रतोदैस्तुदस्त्व भूयो राजन्कोपयेस्त्वल्पभाग्य ॥ २८२
एता वाच परुषा सव्यसाची स्थिरप्रज्ञ श्रावयित्वानुरूक्षा ।
बभूवासौ विमना धर्मभीरु कृत्वा प्राज्ञ पातक किंचिदेवम् ॥ २८३
तदानुतेपे सुरराजपुत्रो विनिश्वसश्चासिमथोद्बबर्ह ।
तमाह कृष्ण किमिद पुनर्भवान् विकोशमाकाशनिभ करोत्यसिम्॥ २८४
ब्रवीहि मा त्व पुनरुत्तर वचस्तथा प्रवक्ष्याम्यहमर्थसिद्धये ।
इत्येवमुक्त पुरुषोत्तमेन सुदु खित केशवमर्जुनोऽब्रवीत् ॥ २८५
अह हनिष्ये स्वशरीरमेव प्रसह्य येनाहितमाचर वै ।
निशम्य तत्पार्थवचोऽब्रवीदिद धनजय धर्मभृता वरिष्ठ ॥ २८६
राजानमेन त्वमितीदमुक्त्वा कि कश्मल प्राविश पार्थ घोरम् ।
त्व चात्मान हतुमिच्छस्यरिघ्न नेद सद्भि सेवित वै किरीटिन् ॥ २८७
सूक्ष्मो धर्मो दुर्विदश्चापि पार्थ विशेषतोऽज्ञै प्रोच्यमान निबोध ।
हत्वात्मानमात्मना प्राप्नुयास्त्व वधाद्भ्रातुर्नरक चातिघोरम् ॥ २८८
ब्रवीहि वाचाद्य गुणानिहात्मनस्तथा हतात्मा भवितासि पार्थ ।
तथास्तु कृष्णेत्यभिनद्य तद्वचो धनजय प्राह धनुर्विनाम्य ॥ २८९
न मादृशोऽन्यो नरदेव विद्यते धनुर्धरो देवमृते पिनाकिनम् ।
अह हि तेनानुमतो महात्मा क्षणेन हन्या सचराचर जगत् ॥ २९०

मया हि राजन् सदिगीश्वरा दिशो विजित्य सर्वा भवत कृता वशे ।
स राजसूयश्च समाप्तदक्षिण सभा च दिव्या भवतो ममौजसा ॥ २९१
पाणौ पृषत्का निशिता ममैव धनुश्च सज्ज वितत सबाणम् ।
इत्येवमुक्त्वा पुनरेव पार्थो युधिष्ठिर धर्मभृता वरिष्ठम् ॥ २९२
सव्रीडया नम्रशिरा किरीटी युधिष्ठिर प्राजलिरभ्युवाच ।
प्रसीद राजन् क्षम यन्मयोक्त काले भवान्वेत्स्यति तन्नमस्ते ॥ २९३
याम्येष भीम समरात्प्रमोक्तु सर्वात्मना सूतपुत्र च हन्तुम् ।
इति प्रयास्यन्नुपगृह्य पादौ समुत्थितो दीप्ततेजा किरीटी ॥ २९४
एतच्छ्रुत्वा पाडवो धर्मराजो भ्रातुर्वाक्य परुष फाल्गुनस्य ।
उत्थाय तस्माच्छयनादुवाच पार्थं ततो दु खपरीतचेता ॥ २९५
कृत मया पार्थ यथा न साधु येन प्राप्त व्यसन व सुघोरम् ।
तस्माच्छिरश्छिंधि ममेदमद्य कुलातकस्याधमपूरुषस्य ॥ २९६
पापस्य पापव्यसनान्वितस्य विमूढबुद्धेरलसस्य भीरो ॥ २९७
योग्यो राजा भीमसेनो महात्मा क्लीबस्य वा मम किं राज्यकृत्यम् ।
न चापि शक्त परुषाणि सोढु पुनस्तवेमानि रुषान्वितस्य ॥ २९८
इत्येवमुक्त्वा सहसोत्पपात राजा ततस्तच्छयन विहाय ।
इयेष निर्गतुमथो वनाय त वासुदेव प्रणतोऽभ्युवाच ॥ २९९

राजन्विदितमेतद्धै यथा गाडीवधन्विन ।
प्रतिज्ञा सत्यसधस्य गाडीव प्रति विश्रुता ३००
ब्रूयाद्य एव गाडीवमन्यस्मै देयमित्युत ।
वध्योऽस्य स पुमान्लोके त्वया चोक्तोऽयमीदृशम् ॥ ३०१
तत सत्या प्रतिज्ञा ता पार्थेन प्रतिरक्षता ।
मच्छंदादवमानोऽय कृतस्तव महीपते ॥ ३०२
गुरूणामवमानो हि वध इत्यभिधीयते ।
तस्मात्त्व वै महाबाहो मम पार्थस्य चोभयो ।
व्यतिक्रममिम राजन्सत्यसरक्षण प्रति ॥ ३०३
शरण त्वा महाराज प्रपन्नौ स्व उभावपि ।
क्षतुमर्हसि मे राजन् प्रणतस्याभियाचत ॥ ३०४
राधेयस्याद्य पापस्य भूमि पास्यति शोणितम् ।
सत्यं ते प्रतिजानामि हतं विद्धयद्य सूतजम् ॥ ३०५

इति कृष्णवच श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिर ।
ससभ्रम हृषीकेशमुत्थाप्य प्रणन तदा ॥ ३०६
कृताजलिस्ततो वाक्यमुवाचानतर वच ।
एवमेव यथात्थ त्वमस्त्वेषोऽतिक्रमो मम ॥ ३०७
अनुनीतोऽस्मि गोविंद तारितश्चास्मि माधव ।
मोचिता व्यसनाद्धोराद्वयमद्य त्वयाच्युत ॥ ३०८
त्वद्बुद्धिप्लवमासाद्य दु खशोकार्णवाद्वयम् ।
समुत्तीर्णा सहामात्या सनाथा स्म त्वयाच्युत ॥ ३०९
ततोऽर्जुनो महाराज लज्जया वै समन्वित ।
धर्मराजस्य चरणौ प्रपद्य शिरसा नत ।
उवाच भरतश्रेष्ठ प्रसीदेति पुन पुन ॥ ३१०
यु० उ०—एह्येहि पार्थ बीभत्सो मा परिष्वज पाडव ।
वक्तव्यमुक्तोऽस्मि हित त्वया क्षात च तन्मया ॥ ३११
तस्य राजा महाप्राज्ञो धर्मराजो युधिष्ठिर ।
आशिषोऽयुक्त स तत प्रायात्कर्णरथ प्रति ॥ ३१२
तमायात महेष्वास दृष्ट्वा भूतानि भारत ।
निहत मेनिरे कर्ण पाडवेन महात्मना ॥ ३१३
बभूवुर्विमला सर्वा दिशो राजन्समतत ।
निमित्तानि च धन्यानि पार्थिवस्य शशसिरे ॥ ३१४

६

प्रयातस्याथ पार्थस्य महान्स्वेदो व्यजायत ।
चिंता च विपुला जज्ञे कथ चेद भविष्यति ॥ ३१५
ततो गाडीवधन्वानमब्रवीन्मधुसूदन ।
दृष्ट्वा पार्थ तथा यात चिंतापरिगत तदा ॥ ३१६
गाडीवधन्वन् सग्रामे ये त्वया धनुषा जिता ।
न तेषा मानुषो जेता त्वदन्य इह विद्यते ॥ ३१७
को हि द्रोण च भीष्म च भगवदत्त च मारिष ।
विंदानुविंदावावत्यौ काबोज च सुदक्षिणम् ।
प्रत्युद्गम्य भवेत्क्षेमी यो न स्यात्त्वमिव प्रभो ॥ ३१८

अवश्यं तु मया वाच्य यत्पथ्य तव पाडव ।
मावमस्था महाबाहो कर्णमाहवशोभिनम् ॥ ३१९
कर्णो हि बलवान् दृप्त कृतास्त्रश्च महारथ ।
कृती च चित्रयोधी च देशकालस्य कोविद ॥ ३२०
बहुनात्र किमुक्तेन सक्षेपाच्छृणु पाडव ।
त्वत्सम त्वद्विशिष्ट वा कर्ण मन्ये महारथम् ॥ ३२१
अष्टरत्निर्महाबाहुर्व्यूढोरस्क सुदुर्जय ।
अभिमानी च शूरश्च प्रवीर प्रियदर्शन ॥ ३२२
त्वा तु प्राप्य रणे क्षत्रमेकाहादिति भारत ।
नश्यमानमह युक्त मन्येयमिति मे मति ॥ ३२३
इम पापमतिं क्षुद्रमत्यत पाडवान्प्रति ।
कर्णमद्य नरश्रेष्ठ जह्या सुनिशितै शरै ॥ ३२४
एतत्ते सुकृत कर्म नात्र किचन युज्यते ।
वयमप्यनुजानीमो नात्र दोषोऽस्ति कश्चन ॥ ३२५
दहने यत्सपुत्राया निशि मातुस्तवानघ ।
द्यूतार्थे यच्च युष्मासु प्रावर्तत सुयोधन ॥ ३२६
तस्य सर्वस्य दुष्टात्मा कर्णो वै मूल इत्युत ।
कर्णाद्धि मन्यते त्राण नित्यमेव सुयोधन ॥ ३२७
ततो मामपि सरब्धो निगृहीतु प्रचक्रमे ॥ ३२८
स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्रस्य धार्तराष्ट्रस्य मानद ।
कर्ण पार्थान् रणे सर्वान् विजेष्यति न सशय ॥ ३२९
कर्णो हि भाषते नित्यमह पार्थान्समागतान् ।
वासुदेव च दाशार्ह विजेष्यामि महारथम् ॥ ३३०
प्रोत्साहयन्दुरात्मान धार्तराष्ट्र सुदुर्मतिम् ।
समितौ गर्जते कर्णस्तमद्य जहि भारत ॥ ३३१
यच्च तद्धार्तराष्ट्रस्य क्रूरै षड्भिर्महारथै ।
अपश्यन्निहत वीर सौभद्रमृषभेक्षणम् ॥
तन्मे दहति गात्राणि सखे सत्येन ते शपे ॥ ३३२
यच्च कर्णोऽब्रवीत्कृष्णा सभाया परुष वच ।
प्रमुखे पाडवेयाना कुरूणा च नृशसवत् ॥ ३३३

विनष्टा पाडवा कृष्णे शाश्वत नरक गता ।
पतिमन्य पृथुश्रोणि वृणीष्व मृदुभाषिणि ॥ ३३४
अद्य पापस्य तद्वाक्य सुवर्णविकृता शरा ।
शमयंतु शिलाधौतास्त्वयास्ता जीवितच्छिद ॥ ३३५
अद्य हाहाकृता दीना विषण्णास्त्वच्छरार्दिता ।
प्रपतत रथात्कर्ण पश्यतु वसुधाधिपा ॥ ३३६
तत सुयोधनो दृष्ट्वा हतमाधिरथिं त्वया ।
निराशो जीविते त्वद्य राज्ये चैव भवत्वरि ॥ ३३७
एते द्रवति पाचाला वध्यमाना शितै शरै ।
कर्णेन भरतश्रेष्ठ पाडवानुज्जिहीर्षव ॥ ३३८
स केशवस्य बीभत्सु श्रुत्वा भारत भाषितम् ।
विशोक सप्रहृष्टश्च क्षणेन समपद्यत ॥ ३३९
ततो ज्यामभिमृज्याशु व्याक्षिपद्गाडिव धनु ।
दध्रे कर्णविनाशाय केशव चाभ्यभाषत ॥ ३४०
त्वया नाथेन गोविद ध्रुव एव जयो मम ।
प्रसन्नो यस्य मेऽद्य त्व लोके भूतभविष्यकृत् ॥ ३४१
त्वत्सहायो ह्यह कृष्ण त्रीँल्लोकान्वै समागतान् ।
प्रापयेय पर लोक किमु कर्ण महाहवे ॥ ३४२
इत्येवमुक्त्वार्जुन एकवीर क्षिप्र रिपुघ्न क्षनजोपमाक्ष ।
भीम मुमुक्षु समरे प्रयात कर्णस्य कायाच्च शिरो जिहीर्षु ॥ ३४३
तत प्रहस्याशु नरप्रवीरो रथ रथेनाधिरथेर्जगाम ।
विस्फार्य गाण्डीवमथोग्रघोष ज्यया समाहत्य तले भृश च ॥ ३४४

७

तत्रातरे सुमहान्सूतपुत्रश्चक्रे युद्ध सोमकान्सप्रगृह्य ।
रथाश्वमातगगणान् जघान प्रच्छादयामास शरैर्दिशश्च ॥ ३४५
तमुत्तमौजा जनमेजयश्च क्रुद्धौ युधामन्युशिखडिनौ च ।
कर्ण बिभेदु सहिता. पृषत्कै समर्दमाना सह पार्षतेन ॥ ३४६

स शक्रचापप्रतिमेन धन्वना भृशायतेनाधिरथि शरान् सृजन् ।
बभौ रणे दीप्तमरीचिमडलो यथाशुमाली परिवेषवांस्तथा ॥ ३४७
ततोऽभवद्युद्धमतीव दारुण तवाहितानां तव सैनिकै सह ।
रथाश्वमातगविनाशन तथा यथा सुराणामसुरै पुराभवत् ॥ ३४८
तथागते भीममभीस्तवात्मज ससार राजावरज किरश्च्छरै ।
तमभ्यधावत्त्वरितो वृकोदरो महारुरु सिंह इवाभिपेदिवान् ॥ ३४९
ततस्तयोर्युद्धमतीव दारुण प्रदीव्यतो प्राणदुरोदर द्वयो ।
परस्परेणाभिनिविष्टरोषयोरुदग्रयो शम्बरशक्रयोर्यथा ॥ ३५०
तत शर सूर्यमरीचिसप्रभ सुवर्णवज्रोत्तमरत्नभूषितम् ।
महेन्द्रवज्राशनिपातदु सह मुमोच भीमागविदारणक्षमम् ॥ ३५१
स तेन निर्विद्धतनुर्वृकोदरो निपातितस्रस्ततनुर्गतासुवत् ।
प्रसार्य बाहू रथवर्यमाश्रित पुन स सज्ञामुपलभ्य चानदत् ॥ ३५२
चुक्रोध भीम पुनराशु तस्मै भृश प्रजज्वाल रुषाभिवीक्ष्य ।
स विक्षरन्नाग इव प्रभिन्नो गदामस्मै तुमुले प्राहिणोद्वै ॥ ३५३
तया हत पतितो वेपमानो दु शासनो गदया वेगवत्या ।
विध्वस्तवर्माभरणाबरस्रग् विचेष्टमानो भृशवेदनातुर ॥ ३५४
दु शासन पाडवा प्रेक्ष्य सर्वे हृष्टा पाचाला सिंहनादानमुचन् ।
भीमोऽपि वेगादवतीर्य यानाद्दु शासन वेगवानभ्यधावत् ॥ ३५५
स्मृत्वाथ केशग्रहण च देव्या वस्त्रापहार च रजस्वलाया ।
अनागसो भर्तृपराड्मुखाया दु खानि दत्तान्यपि विप्रचिंत्य ॥ ३५६
जज्वाल क्रोधादथ भीमसेन आज्यप्रसक्तो हि यथा हुताशन ।
तत्राह कर्ण च सुयोधन च कृप द्रौणिं कृतवर्माणमेव ॥ ३५७
निहन्मि दु शासनमद्य पाप सरक्षतामद्य समस्तयोधा ।
इत्येवमुक्त्वा सहसाभ्यधावन्निहतुकामोऽतिबलस्तरस्वी ॥ ३५८
तथा तु विक्रम्य रणे वृकोदरो महागज केसरिको यथैव ।
असिं समुद्यम्य सित सुधार कठे पदाक्रम्य च वेपमानम् ॥ ३५९
उत्कृत्य वक्ष पतितस्य भूमावथापिबच्छोणितमस्य कोष्णम् ।
सत्या चिकीर्षुर्मतिमान् प्रतिज्ञामास्वाद्य चास्वाद्य च वीक्षमाण ॥ ३६०
अथाह भीम पुनरुग्रकर्मा दु शासन क्रोधपरीतचेता ।
गतासुमालोक्य विहस्य सुस्वर किं वा कुर्या मृत्युना रक्षितोऽसि ॥ ३६१

ये भीमसेन ददृशुस्तदानीं भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतु ।
ये चापि नासन्व्यथिता मनुष्यास्तेषा करेभ्य पतित हि शस्त्रम् ॥ ३६२
तस्मिन्कृते भीमसेनेन रूपे दृष्ट्वा जना शोणित पीयमानम् ।
सप्राद्रवश्चित्रसेनेन सार्थ भीम रक्षो भाषमाणा भयार्ता ॥ ३६३
भीमोऽपि हत्वा तत्रैव दु शासनममर्षणम् ।
पूरयित्वाञ्जलिं भूयो रुधिरस्योग्रनिस्वन । ३६४
शृण्वता लोकवीराणामिद वचनमब्रवीत् ।
एष ते रुधिर कठात्पिबामि पुरुषाधम ।
ब्रूहीदानीं तु सहृष्ट पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ३६५
ये तदास्मान्प्रनृत्यति पुनर्गौरिति गौरिति ।
तान्वय प्रति नृत्याम पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ३६६
तत क्रुद्धो वृषसेनोऽभ्यधावदवस्थित प्रमुखे पाडव तम् ।
वृकोदर कालमिवात्तदड गदाहस्त योधयत त्वदीयान् ॥ ३६७
तमभ्यधावन्नकुल प्रवीरो रोषादमित्र प्रतुदन्पृषत्कै ।
वितत्य पक्षौ सहसा पतत श्येन यथैवामिषलुब्धमाजौ ॥ ३६८
अवाकिरद्वृषसेनस्ततस्त शितै शरैर्नकुलमुदारवीर्यम् ॥ ३६९
स भीमसेनस्य रथ हताश्वो माद्रीसुत कर्णिशराभितप्त ।
आपुप्लुवे सिंह इवाचलाग्र सप्रेक्ष्यमाणस्य धनजयस्य ॥ ३७०
तत किरीटी परवीरघाती हताश्वमालोक्य नरप्रवीर ।
माद्रीसुत नकुल लोकमध्ये समीक्ष्य कृष्ण भृशविक्षत च ।
समभ्यधावद्वृषसेनमाहवे स सूतजस्य प्रमुखे स्थितस्तदा ॥ ३७१
तमापतत नरवीरमुग्र महाहवे बाणसहस्रधारिणम् ।
अभ्यापतत्कर्णसुतो महारथ यथा महेन्द्र नमुचि पुरा तथा ॥ ३७२
ततो द्रुत चैकशरेण पार्थ सितेन विध्वा युधि कर्णपुत्र ।
ननाद नाद सुमहानुभावो विध्वेव शक्र नमुचि स वीर ॥ ३७३
ससर्ज बाणान्विशिखान् महात्मा वधाय राजन् कर्णसुतस्य सख्ये ।
स पार्थबाणाभिहत पपात रथाद्विबाहुर्विशिरा धरायाम् ।
सुपुष्पितो वृक्षवरोऽतिकायो वातेरित शाल इवाद्रिशृगात् ॥ ३७४
तत समक्ष स्वसुत विलोक्य कर्णो हत श्वेतहयेन सख्ये ।
सरभमागम्य पर महात्मा कृष्णार्जुनौ सहसैवाभ्यधावत् ॥ ३७५

८.

वृषसेनं हतं दृष्ट्वा शोकामर्षसमन्वितः ।
पुत्रशोकोद्भवं वारि नेत्राभ्यां समवासृजत् ॥ ३७६
रथेन कर्णस्तेजस्वी जगामाभिमुखो रिपुम् ।
युद्धायामर्षताम्राक्षः समाहूय धनंजयम् ॥ ३७७
तौ रथौ सूर्यसंकाशौ वैय्याघ्रपरिवारितौ ।
समेतौ ददृशुस्तत्र द्वाविवार्कौ समुद्गतौ ॥ ३७८
दृष्ट्वा च द्वैरथं ताभ्यां तत्र योधाः सहस्रशः ।
चक्रुर्बाहुस्वनांश्चैव तथा चैलावधूननम् ॥ ३७९
आजघ्नुः कुरवस्तत्र वादित्राणि समंततः ।
कर्णं प्रहर्षयिष्यन्तः शङ्खान्दध्मुश्च सर्वशः ॥ ३८०
तथैव पाण्डवाः सर्वे हर्षयन्तो धनंजयम् ।
तूर्यशङ्खनिनादेन दिशः सर्वाभ्यनादयन् ॥ ३८१
प्रभिन्नाविव मातंगौ सुसंरब्धाविवाचलौ ।
देवगर्भौ देवबलौ देवतुल्यौ च रूपतः ॥ ३८२
संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ।
समेतौ पुरुषव्याघ्रौ प्रेक्ष्य कर्णधनंजयौ ॥ ३८३
उभौ वरायुधधरावुभौ रणकृतश्रमौ ।
उभौ विश्रुतकर्माणौ पौरुषेण बलेन च ॥ ३८४
तावकानां रणे कर्णो ग्लहो ह्यासीद्विशांपते ।
तथैव पाण्डवेयानां ग्लहः पार्थोऽभवत्तदा ॥ ३८५
त एव सभ्यास्तत्रासन् प्रेक्षकाश्चाभवन्स्म ते ।
ताभ्यां द्यूतं समासक्तं विजयायेतराय च ॥ ३८६
देवदानवगंधर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
प्रतिपक्षग्रहं चक्रुः कर्णार्जुनसमागमे ॥ ३८७
द्यौरासीत्सूतपुत्रस्य पक्षे मातेव धिष्ठिता ।
भूमिर्धनंजयस्यासीन्मातेव जयकाङ्क्षिणी ॥ ३८८
ब्रह्मक्षत्रं च यज्ञाश्च दक्षिणाश्चार्जुनं श्रिताः ।
राक्षसाः सह यादोभिः श्वशृगालाश्च कर्णतः ॥ ३८९

दिदृक्षव समाजग्मु कर्णार्जुनसमागमम् ।
देवदानवगधर्वा नागा यक्षा पतत्रिण ॥ ३९०
अथाब्रवीत्सूतपुत्र शल्यमाभाष्य सस्मितम् ।
यदि पार्थो रणे हन्यादद्य मामिह कर्हिचित् ॥ ३९१
किं करिष्यसि सग्रामे शल्य सत्यमथोच्यताम् ॥ ३९२
श० उ०—यदि कर्ण रणे हन्यादद्य त्वा श्वेतवाहन ।
उभावेकरथेनाह हन्या माधवपाडवौ ॥ ३९३
एवमेव तु गोविदमर्जुन प्रत्यभाषत ।
त प्रहस्याब्रवीत्कृष्ण सत्य पार्थमिद वच ॥ ३९४
पतेद्दिवाकर स्थानाच्छुष्येदपि महोदधि ।
शैत्यमग्निरियान्न त्वा हन्यात्कर्णो धनजय ॥ ३९५
यदि चैतत्कथचित्स्याल्लोकपर्यासन भवेत् ।
हन्या कर्ण तथा शल्य बाहुभ्यामेव सयुगे ॥ ३९६
इति कृष्णवच श्रुत्वा प्रहसन् कपिकेतन ।
ममैव तावत्पर्याप्तौ कर्णशल्यौ जनार्दन ॥ ३९७
सपताकध्वज कर्ण सशल्यरथवाजिनम् ।
द्रष्टास्यद्य रणे कृष्ण शरैश्छिन्नमनेकधा ॥ ३९८
अद्य राधेयभार्याणा वैधव्य समुपस्थितम् ।
ध्रुव स्वप्नेष्वनिष्टानि ताभिर्दृष्टानि माधव ॥ ३९९
न हि मे शाम्यते मन्युर्यदनेन पुरा कृतम् ।
कृष्णा सभागता दृष्ट्वा मूढेनादीर्घदर्शिना ॥ ४००
अद्याभिमन्युजननीं प्रहृष्ट सात्वयिष्यसि ।
कुतीं बाष्पमुखीं कृष्णा सप्रहृष्टा जनार्दन ॥ ४०१
तौ शखभेरीनिनदे समृद्धे समीयतु श्वेतहयौ नराग्र्यौ ।
वैकर्तन सूतपुत्रोऽर्जुनश्च दुर्मन्त्रिते तव पुत्रस्य राजन् ॥ ४०२
तत कर्ण प्रथम तत्र पार्थ महेषुभिर्दशभि प्रत्यविध्यत् ।
त चार्जुन प्रत्यविध्यच्छिताग्रै कक्षातरे दशभि सप्रहस्य ॥ ४०३
ततोऽर्जुन प्रासृजदुग्रधन्वा भुजावुभौ गाडिव चानुमृज्य ।
नाराचनालीकवराहकर्णान् क्षुरास्तथा साजलिकार्धचद्रान् ॥ ४०४
ते सर्वत समकीर्यंत राजन् पार्थेषव कर्णरथ विशत ।
अवाङ्मुखा पक्षिगणा दिनाते विशति केतार्थमिवाशु वृक्षम् ॥ ४०५

यानर्जुन सभ्रूकुटीकटाक्षै कर्णाय राजन्नसृजज्जितारि ।
तान् सायकैर्ग्रसते सूतपुत्र क्षिप्तान् क्षिप्तान्पाण्डवस्येषुसघान् ॥ ४०६
ततोऽस्त्रमाग्नेयममित्रसाधन मुमोच कर्णाय महेन्द्रसूनु ।
भूम्यतरिक्षे च दिशोऽर्कमार्ग प्रावृत्य देहोऽस्य बभूव दीप्त ॥ ४०७
योधाश्च सर्वे ज्वलिताबरा भृश प्रदुद्रुवुस्तत्र विदग्धवस्त्रा ।
शब्दश्च घोरोऽतिबभूव तत्र यथा वने वेणुवनस्य दह्यत ॥ ४०८
तद्वीक्ष्य कर्णो ज्वलनास्त्रमुद्यत स वारुण तत्प्रशमार्थमाहवे ।
समुत्सृजत्सूतसुत प्रतापवान् स तेन वह्नि शमयाबभूव ॥ ४०९
ततोऽप्यस्त्र दयित देवराज्ञ प्रादुश्चक्रे वज्रमतिप्रभावम् ।
गाडीव ज्या त्रिशिखाश्चानुमन्त्र्य धनजय शत्रुभिरप्रधृष्य ॥ ४१०
तत क्षुर प्राजलिकार्धचद्रा नालीकनाराचवराहकर्णा ।
गाडीवत प्रादुरासन्सुतीक्ष्णा सहस्रशो वज्रसमानवेगा ॥ ४११
शराचितागो रुधिरार्द्रगात्र कर्णस्तदा रोषविवृत्तनेत्र ।
दृढज्यमानाम्य समुद्रघोष प्रादुश्चक्रे भार्गवास्त्र महात्मा ॥ ४१२
तस्यास्त्रमस्त्रेण निहत्य सोऽथ जघान सख्ये रथनागपत्तीन् ।
पाचालाना प्रवराश्चापि योधान् क्रोधाविष्ट सूतपुत्रस्तरस्वी ॥ ४१३
तदुत्तम ब्राह्ममसह्यमस्त्र प्रादुश्चक्रे मनसा यद्विधेयम् ।
तदस्य हत्वा विरराज कर्णो मुक्त्वा शरान्मेघ इवाबुधारा ॥ ४१४
घ्नतोस्तथान्योन्यमिषुप्रवेकैर्धनजयस्याधिरथेश्च तत्र ।
ततो धनुर्ज्या सहसातिकृष्टा सुघोषमच्छिद्यत पाडवस्य ॥ ४१५
तस्मिन्क्षणे पाडव सूतपुत्र समाचिनोत्क्षुद्रकाणा शतेन ।
निर्मुक्तसर्पप्रतिमैरभीक्ष्ण तैलप्रधौतै खगपत्रवाजै ॥ ४१६
ततो धनुर्ज्यामवनाम्य शीघ्र शरानस्तानाधिरथेर्विधम्य ।
सुसरब्ध कर्णशरक्षतागो रणे पार्थ कौरवान्प्रत्यगृह्णात् ॥ ४१७
तयोरेव युध्यतोराजिमध्ये सूतात्मजोऽभूदधिक कदाचित् ।
पार्थ कदाचित्त्वधिक किरीटी वीर्यास्त्रमायाबलपौरुषेण ॥ ४१८
कर्णोऽथ पार्थं न विशेषयद्यदा भृश च पार्थेन शराभितप्त ।
ततस्तु वीर शरविक्षतागो दध्रे मनो ह्येकशयस्य तस्य ॥ ४१९
ततो रिपुघ्न समधत्त कर्ण सुसचित सर्पमुख ज्वलतम् ।
रौद्र शर सन्नतमुग्रधौत पार्थार्थमत्यर्थचिराभिसुक्तम् ॥ ४२०

सदार्चित चदनचूर्णशायित सुवर्णतूणीरशय महार्चिषम् ।
आकर्णपूर्णं च विकृष्य कर्ण पार्थोन्मुख सदधे चोत्तमौजा ॥ ४२१
प्रदीप्तमैरावतवशसभव शिरो जिहीर्षुर्युधि सव्यसाचिन ।
तत प्रजज्वाल दिशो नभश्च उल्काश्च घोरा शतश प्रपेतु ॥ ४२२
ततोऽब्रवीन्मद्रराजो महात्मा दृष्ट्वा कर्ण प्रहितेषु तमुग्रम् ।
न कर्ण ग्रीवामिषुरेव लप्स्यते समीक्ष्य सधत्स्व शर शिरोघ्नम् ॥ ४२३
अथाब्रवीत्क्रोधसरक्तनेत्रो मद्राधिप सूतपुत्रस्तरस्वी ।
न सधत्ते द्वि शर शल्य कर्णो न मादृशा जिह्मयुद्धा भवन्ति ॥ ४२४
इतीदमुक्त्वा विससर्ज त शर प्रयत्नतो वर्षगणाभिपूजितम् ।
हतोऽसि वै फाल्गुन इत्युवाच त्वरन्स राजन्विजयार्थमुद्यत ॥ ४२५
त प्रेक्ष्य दीप्त युधि माधवस्तु त्वरान्वित स त्वरयैव लीलया ।
पदा विनिष्पिष्य रथोत्तम स प्रावेशयत्पृथिवीं किंचिदेव ॥ ४२६
तस्मिंस्तथा वै धरणीं निमग्ने रथे प्रयत्नान्मधुसूदनस्य ।
तत शर सोऽभ्यहनत्किरीट तस्येद्रदत्त सुदृढ च धीमत ॥ ४२७
विना किरीट शुशुभे स पार्थ श्यामो युवा नील इवोच्चशृग ।
तत समुद्ग्रथ्य सितेन वाससा स्वमूर्धजानव्यथितस्तदार्जुन ॥ ४२८
समुज्जहाराशु पुन पतत रथ भुजाभ्या पुरुषोत्तमस्तत ।
ततो वृषो बाणनिपातकोपितो महोरगो दडविघट्टितो यथा ॥ ४२९
तत किरीटी भृशमुग्रनिस्वन महाशर सर्पविषानलोपमम् ।
अयस्मय रौद्रमहास्त्रसभृत महाहवे क्षेप्तुमना महामति ॥ ४३०
ततस्तदस्त्र मनस प्रनष्ट यद्भार्गवोऽस्मै प्रददौ महात्मा ।
चक्र च वाम प्राग्रसद्भूमिरस्य प्राप्ते तस्मिन्वधकाले नृवीर ॥ ४३१
घूर्णे रथे ब्राह्मणस्याभिशापाद्रामादुपात्ते त्वविभाति चास्त्रे ।
छिन्ने शरे सर्पमुखे च घोरे पार्थेन तस्मिन्विषसाद कर्ण ॥ ४३२
धर्मप्रधान किल पाति धर्म इत्यब्रुवन्धर्मविद सदैव ।
स चापि निघ्नाति न पाति भक्तान् मन्ये न नित्य परिपाति धर्म ॥ ४३३
एव ब्रुवन्प्रस्खलिताश्वसूतो विचाल्यमानोऽर्जुनबाणपातै ।
मर्माभिघाताच्छिथिल क्रियासु पुन पुनर्धर्ममसौ जगर्ह ॥ ४३४

९

ततोऽवतीर्य राधेयो रथादाशु समुद्यत ।
चक्रं भुजाभ्यामालभ्य समुत्क्षेप्तुमियेष स ॥ ४३५

ग्रस्तचक्रस्तु राधेय क्रोधादश्रूण्यवर्तयत् ।
अर्जुन वीक्ष्य संरब्धमिद वचनमब्रवीत् ॥ ४३६

भो भो पार्थ महेष्वास मुहूर्तं परिपालय ।
यावच्चक्रमिद ग्रस्तमुद्धरामि महीतलात् ॥ ४३७

न त्व कापुरुषाचीर्णं मार्गमास्थातुमर्हसि ।
ख्यातस्त्वमसि कौंतेय विशिष्टो रणकर्मसु ॥ ४३८

शरणागते न्यस्तशस्त्रे याचमाने तथार्जुन ।
अबाणे भ्रष्टकवचे भ्रष्टभग्नायुधे तथा ॥ ४३९

न विमुचति शस्त्राणि शूरा साधुव्रते स्थिता ।
त्व च शूरतमो लोके साधुवृत्तश्च पाडव ॥ ४४०

यावच्चक्रमिद ग्रस्तमुद्धरामि महाभुज ।
न मा रथस्थो भूमिष्ठ विकल हतुमर्हसि ॥ ४४१

तमब्रवीद्वासुदेवो रथस्थो राधेय दिष्ट्या स्मरसीह धर्मम् ।
प्रायेण नीचा व्यसनेषु मग्ना निदंति दैव कुकृत न तु स्वम् ॥ ४४२

यद्द्रौपदीमेकवस्त्रा सभायामानाययेस्त्व च सुयोधनश्च ।
दु शासन शकुनि सौबलश्च न ते कर्ण प्रत्यभात्तत्र धर्म ॥ ४४३

यदा सभाया राजानमनक्षज्ञ युधिष्ठिरम् ।
अजैषीच्छकुनिर्ज्ञानात्क ते धर्मस्तदा गत ॥ ४४४

वनवासे व्यतीते च कर्ण वर्षे त्रयोदशे ।
न प्रयच्छसि यद्राज्य क्व ते धर्मस्तदा गत ॥ ४४५

यद्वारणावते पार्थान् सुप्तान् जतुगृहे तदा ।
आदीपयस्त्व राधेय क्व ते धर्मस्तदा गत ॥ ४४६

यदा रजस्वला कृष्णा दु शासनवशे स्थिताम् ।
सभाया प्राहस कर्ण क्व ते धर्मस्तदा गत ॥ ४४७

राज्यलुब्ध पुन कर्ण समाह्वयसि पाडवान् ।
यदा शकुनिमाश्रित्य क्व ते धर्मस्तदा गत ॥ ४४८

यदाभिमन्युं बहवो युद्धे जघ्नुर्महारथाः ।
परिवार्य रणे बालं क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ४४९

यद्येष धर्मस्तत्र न विद्यते हि किं सर्वथा तालुविशोषणेन ।
अद्येह धर्म्याणि विधत्स्व सूत तथापि जीवन्न विमोक्ष्यसे हि ॥ ४५०

एवमुक्तस्तदा कर्णो वासुदेवेन भारत ।
लज्जयावनतो भूत्वा नोत्तरं किंचिदुक्तवान् ॥ ४५१
क्रोधात्प्रस्फुरमाणोष्ठो धनुरुद्यम्य भारत ।
योधयामास वै पार्थं महावेगपराक्रमः ॥ ४५२
ततोऽब्रवीद्वासुदेवः फाल्गुनं पुरुषर्षभम् ।
दिव्यास्त्रेणैव निर्भिद्य पातयस्व महाबल ॥ ४५३
एवमुक्तस्तु देवेन क्रोधमागात्तदार्जुनः ।
तस्य क्रुद्धस्य सर्वेभ्यः स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
प्रादुरासंस्तदा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४५४
तत्समीक्ष्य ततः कर्णो ब्रह्मास्त्रेण धनंजयम् ।
अभ्यवर्षत्पुनर्यत्नमकरोद्रथसज्जने ॥ ४५५
ब्रह्मास्त्रेणैव तं पार्थो ववर्ष शरवृष्टिभिः ।
तदस्त्रमस्त्रेणावार्य प्रजहार च पाण्डवः ॥ ४५६

अथ त्वरन्कर्णवधाय पार्थो महेन्द्रवज्रानलदण्डसंनिभम् ।
आदत्त पार्थोऽञ्जलिकं निषङ्गात्सहस्ररश्मेरिव रश्मिमुत्तमम् ॥ ४५७
ततोऽर्जुनस्तस्य शिरो जहार वृत्रस्य वज्रेण यथा महेन्द्रः ।
शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राजन् तदा महास्त्रप्रतिमन्त्रितेन ॥ ४५८
पार्थोऽपराह्णे शिर उच्चकर्त वैकर्तनस्याथ महेन्द्रसूनुः ।
वराङ्गमुर्व्यामपतच्चमूमुखे दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः ॥ ४५९
ततः शङ्खान्पाण्डवा दध्मुरुच्चैर्दृष्ट्वा कर्णं पातितं फाल्गुनेन ॥ ४६०
प्रताप्य सेनां स तु पाण्डवीं रणे शरांशुभिर्भास्करतुल्यदीधितिः ।
किरीटिकालेन सुवर्णभास्करोऽप्यनीयतास्तं दिवसावसाने ॥ ४६१
कर्णं तु शूरं पतितं पृथिव्यां शराचितं शोणितदिग्धगात्रम् ।
दृष्ट्वा शयानं भुवि मद्रराजश्छिन्नध्वजेनाथ ययौ रथेन ॥ ४६२
हते कर्णे कुरवः प्राद्रवन्त भयार्दिता गाढविद्धाश्च संख्ये ।
अवेक्षमाणा मुहुरर्जुनस्य ध्वजं महान्तं वपुषा ज्वलन्तम् ॥ ४६३

निपातितस्यंदनवाजिनागं बलं च दृष्ट्वा हतसूतपुत्रम् ।
दुर्योधनोऽश्रुपरिपूर्णनेत्रो दीनो मुहुर्निश्वसन्नार्तरूपः ॥ ४६४
कर्णं तु शूरं पतितं पृथिव्यां शराचितं शोणितदिग्धगात्रम् ।
यदृच्छया सूर्यमिवावनिस्थं दिदृक्षवः संपरिवार्य तस्थुः ॥ ४६५
भीमश्च भीमेन तदा स्वनेन नादं कृत्वा रोदसी कंपयानः ।
आस्फोटयन् वल्गते नृत्यते च हते कर्णे त्रासयन्धार्तराष्ट्रान् ॥ ४६६
मद्राधिपश्चापि विमूढचेतास्तूर्णं रथेनापकृतध्वजेन ।
दुर्योधनस्यांतिकमेत्य राजन्सबाष्पदुःखाद्वचनं बभाषे ॥ ४६७
विशीर्णनागाश्वरथप्रवीरं बलं त्वदीयं यमराष्ट्रकल्पम् ।
अन्योन्यमासाद्य हतं महद्भिर्नराश्वनागैर्गिरिकूटकल्पैः ॥ ४६८
नैतादृशं भारतयुद्धमासीद्यथा तु कर्णार्जुनयोर्बभूव ।
ग्रस्तौ हि कर्णेन समेत्य कृष्णावन्ये च सर्वे तव शत्रवो ये ॥ ४६९
दैवं ध्रुवं पार्थवशात्प्रवृत्तं यत्पांडवान्पाति हिनस्ति चास्मान् ।
तवार्थसिद्ध्यर्थकराश्च सर्वे प्रसह्य वीरा निहता द्विषद्भिः ॥ ४७०
वीर्येण शौर्येण बलेन तेजसा तैस्तैस्तु युक्ता विविधैर्गुणौघैः ।
अवध्यकल्पा निहता नरेन्द्रास्तवार्थकामा युधि पांडवेयैः ॥ ४७१
तन्मा शुचो भारत दिष्टमेतत्पर्याश्वस त्वं न सदास्ति सिद्धिः ॥ ४७२
एतद्वचो मद्रपतेर्निशम्य स्वं चापनीतं मनसा निरीक्ष्य ।
दुर्योधनो दीनमना विसंज्ञः पुनः पुनर्न्यश्वसदार्तरूपः ।
तं द्रोणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्राः सर्वे समाश्वास्य मुहुः प्रयान्ति ॥ ४७३
वधेन कर्णस्य तु दुःखितास्ते हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणाः ।
द्रुतं प्रयाताः शिबिराणि राजन् दिवाकरं रक्तमवेक्ष्यमाणाः ॥ ४७४
कर्णस्य देहं रुधिरावसिक्तं भक्तानुकंपी भगवान्विवस्वान् ।
स्पृष्ट्वांशुभिर्लोहितरक्तरूपः सिस्नासुरभ्येति परं समुद्रम् ॥ ४७५

शरसंकृत्तवर्माणं रुधिरोक्षितवाससम् ।
गतासुमपि राधेयं नैव लक्ष्मीर्विमुंचति ॥ ४७६
तथा निपातिते कर्णे परसैन्ये च विद्रुते ।
आश्लिष्य पार्थं दाशार्हो हर्षाद्वचनमब्रवीत् ॥ ४७७
हतो वज्रभृता वृत्रस्त्वया कर्णो धनंजय ।
वृत्रकर्णवधं घोरं कथयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४७८

तमिम विक्रमं लोके प्रथित ते यशस्करम् ।
निवेदयाव कौंतेय कुरुराजस्य धीमत ॥ ४७९
पार्थमादाय गोविंदो ददर्श च युधिष्ठिरम् ।
शयान राजशार्दूल काचने शयनोत्तमे ॥ ४८०
अगृह्णीता च मुदितौ चरणौ पार्थिवस्य तौ ।
तयो प्रहर्षमालक्ष्य हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ॥ ४८१
कृ० उ०—हतो वैकर्तनो राजन्सूतपुत्रो महारथ ।
दिष्ट्या जयसि राजेन्द्र दिष्ट्या वर्धसि भारत ॥ ४८२
यस्तु द्यूतजिता कृष्णा प्राह सत्पुरुषाधम ।
तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमि पिबति शोणितम् ॥ ४८३
इति श्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मन ।
धर्मपुत्र प्रहृष्टात्मा दाशार्हं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४८४
नैतच्चित्र महाबाहो त्वयि देवकिनदन ।
त्वया सारथिना पार्थो यत्नवानहनच्च तम् ॥ ४८५
इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु रथ हेमविभूषितम् ।
आस्थाय पुरुषव्याघ्र स्वबलेनाभिसवृत ।
प्रययौ स महाबाहुर्द्रष्टुमायोधन तदा ॥ ४८६
गधतैलावसिक्ताभि काचनीभि सहस्रश ।
दीपिकाभि कृतोद्योत पश्यते वै वृष तदा ॥ ४८७
सपुत्र निहत दृष्ट्वा कर्ण राजा युधिष्ठिर ।
सजातप्रत्ययोऽतीव वीक्ष्य चैव पुन पुन ॥ ४८८
अद्य राजास्मि गोविंद पृथिव्या भ्रातृभि सह ।
त्वया नाथेन वीर्येण विदुषा परिपालित ॥ ४८९
त्वत्प्रसादाद्धय चैव कृतार्था पुरुषर्षभ ।
दिष्ट्या जयसि गोविंद दिष्ट्या शत्रुर्निपातित ॥ ४९०
स्वप्स्यामोऽद्य सुख रात्रौ त्वत्प्रसादान्महाभुज ।
एव स बहुशो राजा प्रशशास जनार्दनम् ॥ ४९१

९ शल्यपर्व

१.

तत पूर्वाह्णसमये शिबिरादेत्य सजय ।
प्रविवेश पुर दीनो दु खशोकसमन्वित ॥ १
प्रविश्य च पुर सूतो भुजावुच्छ्रित्य दु खित ।
वेपमानस्ततो राज्ञ प्रविवेश निवेशनम् ॥ २
रुरोद स नरव्याघ्र हा राजन्निति दु खित ।
अहो बत विनष्टा स्मो निधनेन महात्मन ॥ ३
अहो सुबलवान्कालो गतिश्च विषमा तथा ।
शक्रतुल्यबला सर्वे यत्रावध्यत पाडवै ॥ ४
दृष्ट्वैव तु पुरे राजन् जन सर्व स सजयम् ।
प्ररुरोद भृशोद्विग्नो हा राजन्निति सस्वरम् ॥ ५
तथा स विह्वल सूत प्रविश्य नृपते क्षयम् ।
ददर्श नृपतिश्रेष्ठ प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ ६
स्नुषाभिर्भरतश्रेष्ठ गाधार्या विदुरेण च ।
तमेव चार्थं ध्यायत कर्णस्य निधन प्रति ॥ ७
रुदन्नेवाब्रवीद्वाक्य राजान जनमेजय ।
नातिहृष्टमना सूतो बाष्पसदिग्धया गिरा ॥ ८
सजयोऽह नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ।
मद्राधिपो हत शल्य शकुनि सौबलस्तथा ॥ ९
उलूक पुरुषव्याघ्र कैतव्यौ दृढविक्रम ।
ससप्तका हता सर्वे काबोजाश्च शकै सह ॥ १०
म्लेच्छाश्च पार्वतीयाश्च यवनाश्च निपातिता ॥ ११
दुर्योधनो हतो राजा यथोक्त पाडवेन ह ।
भग्नसक्थो महाराज शेते पासुषु रूषित ॥ १२
धृष्टद्युम्नो हतो राजन् शिखडी चापराजित ।
उत्तमौजा युधामन्युस्तथा राजन् प्रभद्रका १३

पाचालाश्च नरव्याघ्राश्चेदयश्च निषूदिता ।
तव पुत्रा हता सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत ॥ १४
प्राय स्त्रीशेषमभवज्जगत्कालेन मोहितम् ।
सप्त पाडवत शेषा धार्तराष्ट्रास्तथा त्रय ॥ १५
ते चैव भ्रातर पच वासुदेवश्च सात्यकि ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्च जयता वर ॥ १६
एतच्छ्रुत्वा वच क्रूर धृतराष्ट्रो जनेश्वर ।
निपपात महाराज गतसत्वो महीतले ॥ १७
तस्मिन्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायशा ।
निपपात महाराज शोकव्यसनकर्षित ॥ १८
गाधारी च नृपश्रेष्ठ सर्वाश्च कुरुयोषित ।
पतिता सहसा भूमौ श्रुत्वा क्रूर वचश्च ता ॥ १९
लब्ध्वा तु स नृप सज्ञा वेपमान सुदु खित ।
उदीक्ष्य च दिश सर्वा क्षत्तार वाक्यमब्रवीत् ॥ २०
विद्वन् क्षत्तर्महाप्राज्ञ त्व गतिर्भरतर्षभ ।
ममानाथस्य सुभृश पुत्रैर्हीनस्य सर्वश ।
एवमुक्त्वा ततो भूयो विसज्ञो निपपात ह ॥ २१
त तथा पतित दृष्ट्वा बावधा येऽस्य केचन ।
शीतैस्ते सिषिचुस्तोयैर्विव्यजुर्व्यजनैरपि ॥ २२
स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो महीपति ।
तूष्णीं दध्यौ महीपाल पुत्रव्यसनकर्षित ॥ २३
सजयोऽप्यरुदत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरम् ॥ २४
ततो दीर्घेन कालेन विदुर वाक्यमब्रबीत् ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठो मुह्यमानो मुहुर्मुहु ॥ २५
गच्छतु योषित सर्वा गाधारी च यशस्विनी ।
तथेमे सुहृद सर्वे भ्रश्यते मे मनो भृशम् ॥ २६
एवमुक्तस्तत क्षत्ता तास्त्रियो भरतर्षभ ।
विसर्जयामास शनैर्वेपमाना पुन पुन ॥ २७
सधूममिव निश्वस्य करौ धुन्वन्पुन पुन ।
विचिंत्य च महाराज ततो वचनमब्रवीत् ॥ २८

अहो बत महद्दुःखं यदहं पाण्डवान्रणे ।
क्षेमिणश्चाव्ययांश्चैव त्वत्तः सूत शृणोमि वै ॥ २९
चिंतयित्वा वयस्तेषां बालक्रीडां च संजय ।
अद्य श्रुत्वा हतान् पुत्रान् भृशं मे दीर्यते मनः ॥ ३०
अधत्वाद्यदि तेषां तु न मे रूपनिदर्शनम् ।
पुत्रस्नेहकृता प्रीतिर्नित्यमेतेषु धारिता ॥ ३१
एह्येहि पुत्र राजेन्द्र ममानाथस्य सांप्रतम् ।
त्वया हीनो महाबाहो कां नु यास्याम्यहं गतिम् ॥ ३२
गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
अंध वृद्धं च मां वीर विहाय क्वाभिगच्छसि ॥ ३३
कोऽनु मामुत्थितं काले तात तातेति वक्ष्यति ।
महाराजेति सततं लोकनाथेति चासकृत् ॥ ३४
ननु नामाहमश्रौषं वचनं तव पुत्रक ।
भूयसी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्य नो तथा ॥ ३५
यत्र शूरा महात्मानः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः ।
बहवो निहताः सूत महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ ३६
पुत्राश्च मे विनिहताः पौत्राश्चैव महाबलाः ।
वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३७
अहं विमुक्तः स्वैर्भाग्यैः पुत्रैश्चैवेह संजय ।
कथमद्य भविष्यामि वृद्धः शत्रुवशं गतः ॥ ३८
नान्यदत्र परं मन्ये वनवासादृते प्रभो ।
सोऽहं वनं गमिष्यामि निर्बंधुर्ज्ञातिसंक्षये ॥ ३९
एवं स शोकसंतप्तः पार्थिवो हतबांधवः ।
मुहुर्मुहुर्मुह्यमानः पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ४०
दीर्घमुष्णं च निश्वस्य चिंतयित्वा पराभवम् ।
पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ४१
ब्रूहि सर्वं यथा तत्त्वं भरतानां महाक्षयम् ।
यथा च निहतः सख्ये पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ४२
यद्यद्यथा यादृशं च युद्धं वृत्तमभूत्ततः ।
अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यसि संजय ॥ ४३

२

स० उ०—सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् ।
विशस्त्रकवचा सर्वे कादिशीका विचेतस ॥ ४४
कृपाविष्ट कृपो राजन् वय शीलसमन्वित ।
अब्रवीत्तत्र तेजस्वी सोऽभिसृत्य जनाधिपम् ॥ ४५
दुर्योधन निबोधेद यत्त्वा वक्ष्यामि भारत ।
श्रुत्वा कुरु महाराज यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ४६
न युद्धधर्माच्छ्रेयान्वै पथा राजेन्द्र विद्यते ।
य समाश्रित्य युध्यते क्षत्रिया क्षत्रियर्षभ ॥ ४७
तत्र त्वा प्रतिवक्ष्यामि किंचिदेव हित वच ॥ ४८
हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ।
जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु चानघ ।
लक्ष्मणे तव पुत्रे च कि शेष पर्युपास्महे ॥ ४९
येषु भार समासाद्य राज्ये मतिमकुर्महि ।
ते सत्यज्य तनूर्याता शूरा ब्रह्मविदा गतिम् ॥ ५०
ता नावमिव पर्यस्ता वातभ्रातामिवार्णवे ।
तव सेना महाराज सव्यसाची व्यकंपयत् ॥ ५१
आत्मनोऽर्थे त्वया लोको यत्नत सर्व आहृत ।
स ते सशयितस्तात आत्मा च भरतर्षभ ॥ ५२
रक्ष दुर्योधनात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम् ।
भिन्ने हि भाजने तात दिशो गच्छति तद्गतम् ॥ ५३
हीयमानेन वै सधि पर्येष्टव्य समेन च ।
विग्रहो वर्धमानेन नीतिरेषा बृहस्पते ॥ ५४
ते वय पाडुपुत्रेभ्यो हीना स्वबलशक्तित ।
तदत्र पाडवै सार्धं सधिं मन्ये क्षम विभो ॥ ५५
प्रणिपत्य हि राजान राज्य यदि लभेमहि ।
श्रेय स्यान्न तु मौढ्येन राजन् गतु पराभवम् ॥ ५६
वैचित्रवीर्यवचनात् कृपाशीलो युधिष्ठिर ।
विनियुजीत राज्ये त्वा गोविंदवचनेन च ॥ ५७

न त्वा ब्रवीमि कार्पण्यान्न प्राणपरिरक्षणात् ।
पथ्य राजन् ब्रवीमि त्वा तत्परासु स्मरिष्यसि ॥ ५८
एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन यशस्विना ।
निश्वस्य दीर्घमुष्ण च तूष्णीमासीद्विशापते ॥ ५९
ततो मुहूर्त स ध्यात्वा धार्तराष्ट्रो महामना ।
कृप शारद्वत वाक्यमित्युवाच परतप ॥ ६०
यत्किंचित्सुहृदा वाच्य तत्सर्वं श्रावितो ह्यहम् ।
कृत च भवता सर्वं प्राणान् सत्यज्य युध्यता ॥ ६१
हेतुकारणसयुक्त हित वचनमुत्तमम् ।
उच्यमान महाबाहो न मे विप्राग्र्य रोचते ॥ ६२
राज्याद्विनिर्हृतोऽस्माभि कथ सोऽस्मासु विश्वसेत् ।
अक्षद्यूतेन नृपतिर्जितोऽस्माभिर्महाधन ॥ ६३
विप्रलब्धो हृषीकेशस्तच्च कर्माविचारितम् ।
स च मे वचन ब्रह्मन् कथमेवाभिपद्यते ॥ ६४
विललाप हि यत्कृष्णा सभामध्ये समेयुषी ।
तन्न मर्षयते कृष्णो न राज्यहरण तथा ॥ ६५
स्वस्रीय च हत श्रुत्वा दु ख स्वपिति केशव ।
कृतागसो वय तस्य स मदर्थे कथ भवेत् ॥ ६६
कथ च नाम भुक्त्वेमा पृथिवीं सागराबराम् ।
पाडवाना प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमह कथम् ॥ ६७
उपर्युपरि वै राज्ञा ज्वलित्वा भास्करो यथा ।
युधिष्ठिर कथ पश्चादनुयास्यामि दासवत् ॥ ६८
कथ भुक्त्वा स्वय भोगान्दत्त्वा दायाश्च पुष्कलान् ।
कृपण वर्तयिष्यामि कृपणै सह जीविकाम् ॥ ६९
नाभ्यसूयामि ते वाक्यमुक्त स्निग्ध हित त्वया ।
न तु सधिमह मन्ये प्राप्तकाल कथचन ॥ ७०
नार्य क्लीबायितु काल सयोद्धु काल एव न ॥ ७१
इष्ट मे बहुभिर्यज्ञैर्दत्ता विप्रेषु दक्षिणा ।
प्राप्ता कामा श्रुता वेदा शत्रूणा मूर्ध्नि च स्थितम् ।
भृत्या मे सुभृतास्तात दीनाश्चाभ्युद्धृता जना ॥ ७२

न सुखं ध्रुवमस्तीह कुतो राज्यं कुतो यशः ।
इह कीर्तिर्विधातव्या सा च युद्धेन नान्यथा ॥ ७३
गृहे यत्क्षत्रियस्यापि निधनं तद्विगर्हितम् ।
अधर्मः सुमहानेष यच्छय्यामरणं गृहे ॥ ७४
अरण्ये यो विमुञ्चेत संग्रामे वा तनुं नरः ।
क्रतूनाहृत्य महतो महिमानं स गच्छति ॥ ७५
कृपणं विलपन्नार्तो जरयाभिपरिप्लुतः ।
म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ॥ ७६
अपि तैः संगतं मार्गं वयमध्यारुहेमहि ।
पितामहेन वृद्धेन तथाचार्येण धीमता ।
जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ ७७
ये मदर्थे हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन् ।
ऋणं प्रति प्रयुञ्जानो न राज्ये मन आदधे ॥ ७८
पातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातॄनथ पितामहान् ।
जीवितं यदि रक्षेय लोको मां गर्हयेद्ध्रुवम् ॥ ७९
कीदृशं तद्भवेद्राज्यं मम हीनस्य बन्धुभिः ।
सखिभिश्च सुहृद्भिश्च प्रणिपत्य च पाण्डवम् ॥ ८०
सोऽहमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य पराभवम् ।
सुयुद्धेन ततः स्वर्गं प्राप्स्यामि न तदन्यथा ॥ ८१
एवं दुर्योधनेनोक्ताः सर्वे संपूज्य तद्वचः ।
साधुसाध्विति राजानं क्षत्रियाः संबभाषिरे ॥ ८२
पराजयमशोचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ।
सर्वे विनिश्चिता योद्धुमुदग्रमनसोऽभवन् ॥ ८३
ततो वाहान्समाश्वास्य सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।
ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ॥ ८४
आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवतः शुभे ।
अरुणां सरस्वतीं प्राप्य पपुः सस्नुश्च तज्जलम् ॥ ८५
तव पुत्रकृतोत्साहाः पर्यवर्तन्त ते ततः ।
पर्यवस्थाप्य चात्मानमन्योन्येन पुनस्तदा ॥ ८६
सर्वे राजन्यवर्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ ८७

अश्व० उ०—अयं कुलेन वीर्येण तेजसा यशसा श्रिया ।
सर्वैर्गुणैः समुदितः शल्यो नोऽस्तु चमूपतिः ॥ ८८
दु० उ०—सेनापत्येन वरये त्वामहं मातुलाऽतुलम् ।
सोऽस्मान्पाहि युधां श्रेष्ठ स्कन्दो देवानिवाहवे ॥ ८९
अभिषिच्यस्व राजेन्द्र देवानामिव पावकिः ।
जहि शत्रून् रणे वीर महेन्द्रो दानवानिव ॥ ९०
श० उ०—उद्यतां पृथिवीं सर्वां ससुरासुरमानवाम् ।
योधयेयं रणमुखे संक्रुद्धः किमु पाण्डवान् ॥ ९१
विजेष्ये च रणे पार्थान्सोमकांश्च समागतान् ।
अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः ॥ ९२
एवमुक्तस्ततो राजा मद्राधिपतिमञ्जसा ।
अभ्यषिंचत सेनाया मध्ये भरतसत्तम ॥ ९३
प्रहर्षं प्राप्य सेना तु तावकी भरतर्षभ ।
तां रात्रीं सुखिना सुप्ता सुस्थचित्ता च साभवत् ॥ ९४

३

व्यतीतायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
अब्रवीत्तावकान्सर्वान् सन्नह्यतां महारथाः ॥ ९५
ततो बलानि सर्वाणि सेनाशिष्टानि भारत ।
सन्नद्धान्येव ददृशुर्मृत्यु कृत्वा निवर्तनम् ॥ ९६
ततः सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिकाः ।
अन्ये च पार्थिवाः शेषाः समयं चक्रिरे तदा ॥ ९७
न तु एकेन योद्धव्यं कदाचिदपि पाण्डवैः ।
अन्योन्यं परिरक्षद्भिर्योद्धव्यं सहितैश्च नः ॥ ९८
एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तत्र महारथाः ।
मद्रराजं पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन्परान् ॥ ९९
तथैव पाण्डवाः सर्वे व्यूह्य सैन्यं महारणे ।
अभ्ययुः कौरवान्राजन् योत्स्यमानाः समंततः ॥ १००
यावच्चासीद्बलं शिष्टं संग्रामे तन्निबोध मे ।
एकादशसहस्राणि रथानां भरतर्षभ ॥ १०१

दशदतिसहस्राणि सप्त चैव शतानिच ।
पूर्णे शतसहस्रे द्वे हयाना भरतर्षभ ।
नवकोट्यस्तथा तिस्रो बलमेतत्तवाऽभवत् ॥ १०२
रथाना षट्सहस्राणि षट्सहस्राश्च कुजरा ॥ १०३
दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकोटी च भारत ।
एतद्बल पाडवानामभवच्छेषमाहवे ॥ १०४
तत प्रववृते युद्ध कुरूणा भयवर्धनम् ।
सृजयै सह राजेन्द्र घोर देवासुरोपमम् ॥ १०५
सरक्षितो भीमसेनेन राजा माद्रीसुताभ्यामथ माधवेन ।
मद्राधिप पत्रिभिरुग्रवेगै स्तनातरे धर्मसुतो निजघ्ने ॥ १०६
ततो रणे तावकाना रथौघा समीक्ष्य मद्राधिपतिं शरार्त्तम् ।
पर्यावव्रु प्रवरास्ते सुसज्जा दुर्योधनस्यानुमते पुरस्तात् ॥ १०७
स धर्मराजो मणिहेमदडा जग्राह शक्तिं कनकप्रकाशाम् ।
नेत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्य मद्राधिप क्रुद्धमना निरैक्षत् ॥ १०८
ततस्तु शक्तिं रुचिरोग्रदडा मणिप्रवेकोज्ज्वलिता सुदीप्ताम् ।
चिक्षेप वेगात्सुभृश महात्मा मद्राधिपाय प्रवर कुरूणाम् ॥ १०९
सा तस्य मर्माणि विदार्य शुभ्रमुरो विशाल च तथैव भित्त्वा ।
विवेश गा तोयमिवाप्रसक्ता यशो विशाल नृपतेर्वहती ॥ ११०
बाहू प्रसार्याभिमुखे धर्मराजस्य मद्रराट् ।
ततो निपतितो भूमाविंद्रध्वज इवोच्छ्रित ॥ १११
प्रत्युद्गत इव प्रेम्णा भूम्या स नरपुगव ।
प्रियया कान्तया कान्त पतमान इवोरसि ॥ ११२
धर्म्ये धर्मात्मना युद्धे निहतो धर्मसूनुना ।
सम्यग्घुत इव स्विष्ट प्रशातोऽग्निरिवाध्वरे ॥ ११३
तत पार्थस्य बाणौघैरावृता सैनिकास्तव ।
निमीलिताक्षा क्षिण्वन्तो भृशमन्योन्यमर्दिता ॥ ११४
नातिदूरापयात तु कृतबुद्धिं पलायने ।
दुर्योधन स्वक सैन्यमब्रवीद्भृशविक्षतम् ॥ ११५
न त देश प्रपश्यामि पृथिव्या पर्वतेषु वा ।
यत्र यातान्न वो हन्यु पाडवा किं सृतेन व ॥ ११६

अल्प च बलमेतेषा कृष्णौ च भृशविक्षतौ ।
यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुव नो विजयो भवेत् ॥ ११७
विप्रयातास्तु वो भिन्नान्पाडवा कृतविप्रिया ।
अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयान्न समरे वध ॥ ११८
यदा शूर च भीरु च मारयत्यतक सदा ।
को नु मूढो न युध्येत पुरुष क्षत्रियो ध्रुवम् ॥ ११९
श्रेयो नो भीमसेनस्य क्रुद्धस्याभिमुखे स्थितम् ।
सुख साग्रामिको मृत्यु क्षत्रधर्मेण युध्यताम् ॥ १२०
मर्त्येनावश्यमतर्व्यं गृहेष्वपि कदाचन ।
अचिरेणार्जिताल्लोकान्हतो युद्धे समश्नुते ॥ १२१
श्रुत्वा तु वचन तस्य पूजयित्वा च पार्थिवा ।
पुनरेवाभ्यवर्तंत पाडवानाततायिन ॥ १२२
सनिवृत्ते बलौघे तु शाल्वो म्लेच्छगणाधिप ।
अभ्यवर्तत सक्रुद्ध पाडवाना महद्बलम् ॥ १२३
आस्थाय सुमहानाग प्रभिन्न पर्वतोपमम् ।
दृप्तमैरावतप्रख्यममित्रगणमर्दनम् ॥ १२४
तस्मिंस्तु निहते शूरे शाल्वे समितिशोभने ।
तवाभज्यद्बल वेगाद्वातेनेव महान्द्रुम ॥ १२५
तत्प्रभग्न बल दृष्ट्वा कृतवर्मा महारथ ।
दधार समरे शूर शत्रुसैन्य महाबल ॥ १२६
स युद्धे युयुधानेन हताश्वो हतसारथि ।
कृतवर्मा कृतास्त्रेण धरणीमन्वपद्यत ॥ १२७
त चारोप्य रथोपस्थे मिषता सर्वधन्विनाम् ।
अपोवाह महाबाहु कृप आयोधनादपि ॥ १२८
पुत्रस्तु ते महाराज रथस्थो रथिना वर ।
निरुत्साहो बभौ युद्धे यथा रुद्र प्रतापवान् ॥ १२९
तस्य बाणसहस्रैस्तु प्रच्छन्ना ह्यभवन्मही ।
पराश्च सिषिचे बाणैर्धाराभिरिव पर्वतान् ॥ १३०

ततो गांधारराजस्य पुत्र शकुनिरब्रवीत् ।
युध्यध्वमग्रतो यावत्पृष्ठतो हन्मि पांडवान् ॥ १३१
अनीकं दशसाहस्रमश्वानां भरतर्षभ ।
आसीद्गांधारराजस्य विशालप्रासयोधिनाम् ॥ १३२
बलेन तेन विक्रम्य वर्तमाने जनक्षये ।
पृष्ठत पांडवानीकमभ्यघ्नन्निशितै शरै ॥ १३३
ततो युधिष्ठिर प्रेक्ष्य भग्न स्वबलमतिकात् ।
अभ्यनोदयदव्यग्र सहदेव महाबलम् ॥ १३४
असौ सुबलपुत्रो नो जघन पीड्य संस्थित ।
गच्छ त्व द्रौपदेयैश्च शकुनिं सौबलिं जहि ॥ १३५
ततो गजा सप्तशताश्चापपाणिभिरावृता ।
पंच चाश्वसहस्राणि सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ १३६
पादाताश्च त्रिसाहस्रा द्रौपदेयाश्च सर्वश ।
रणे त्वभ्यद्रवस्ते तु शकुनिं युद्धदुर्मदम् ॥ १३७
अश्वारोहास्तु संरब्धा, पांडवानां तरस्विनाम् ।
प्राविशन्सौबलानीकमभ्यतिक्रम्य तान्रथान् ॥ १३८
रुधिरोक्षितसर्वांगा विप्रविद्धाश्च पत्रिभि ।
हया परिपतंति स्म शतशोऽथ सहस्रश ॥ १३९
केशाकेशिसमालग्ना न शेकुश्चेष्टितु नरा ।
दूर न शक्य तत्रासीद्गंतुमश्वेन केनचित् ॥ १४०
साश्वारोहैर्हतैरश्वैरावृते वसुधातले ॥ १४१
स मुहूर्तं ततो युद्ध्वा सौबलोऽथ विशांपते ।
षट्साहस्रैर्हयै शिष्टैरुपायाच्छकुनिस्तत ॥ १४२

४.

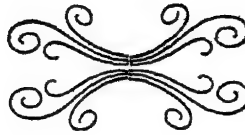
तत प्रायाद्रथेनाजौ सव्यसाची परंतप ।
किरन् शरशतांस्तीक्ष्णान् वारिधारा इवांबुदा ॥ १४३
सर्वमासीज्जगत्पूर्णं पार्थनामांकितै शरै ।
रुक्मपुंखैस्तैलधौतै कर्मारपरिमार्जितै ॥ १४४

ततो दुर्योधनो राजा पृष्ठमारुह्य वाजिन ।
अपक्रामद्धतरथो नातिदूरमरिंदम ॥ १४५
दृष्ट्वा च हतविक्रात स्वमनीक महाबल ।
तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र सौबल ॥ १४६
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वत ।
अपश्यमाना राजान वर्तमाने जनक्षये ॥ १४७
मन्वाना निहत तत्र तव पुत्र महारथम् ।
विवर्णवदना भूत्वा पर्यपृच्छत ते सुतम् ॥ १४८
आहु केचिद्धते सूते प्रयातो यत्र सौबल ।
अपरे त्वब्रुवस्तत्र क्षत्रिया भृशविक्षता ।
युध्यध्व सहिता सर्वे किं वो राजा करिष्यति ॥ १४९
समेत्य समरे राजन् हतशेषा सुतास्तव ।
अदृश्यमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्योधने तव ।
सोदर्या सहिता भूत्वा भीमसेनमभिद्रवन् ॥ १५१
ते हता न्यपतन्भूमौ स्यदनेभ्यो महारथा ।
वसते पुष्पशबला निकृत्ता इव किशुका ॥ १५२
भीमसेनस्तु कौतेयो हत्वा युद्धे सुतास्तव ।
मेने कृतार्थमात्मान सफल जन्म च प्रभो ॥ १५३
ततो दुर्योधन दृष्ट्वा वाजिमध्ये व्यवस्थितम् ।
उवाच देवकीपुत्र कुतीपुत्र धनजय ॥ १५४
असौ दुर्योधन पार्थ वाजिमध्ये व्यवस्थित ।
छत्रेण ध्रियमाणेन पेक्षमाणो मुहुर्मुहु ॥ १५५
तदनीक तदा पार्थो व्यधमन्निशितै शरै ।
पातयित्वा हयान्सर्वांस्त्रिगर्ताना रथान्ययौ ॥ १५६
तस्मिन्प्रवृत्ते सग्रामे नरवाजिगजक्षये ।
शकुनि सौबलो राजन्सहदेव समभ्ययात् ॥ १५७
उलूकश्च रणे भीमं विव्याध दशभि शरै ॥ १५८
ततोऽस्यापतत शूर सहदेव प्रतापवान् ।
उलूकस्य महाराज भल्लेनापाहरच्छिर ॥ १५९

पुत्रं तु निहतं दृष्ट्वा शकुनिस्तत्र भारत ।
साश्रुकंठो विनिश्वस्य क्षत्तुर्वाक्यमनुस्मरन् ।
सहदेवं समासाद्य त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ १६०
स सौबलमभिद्रुत्य गार्ध्रपत्रैः शिलाशितैः ।
भृशमभ्यहनत्क्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १६१
उवाच चैनं मेधावी निगृह्य स्मारयन्निव ।
यत्तदा हृष्यसे मूढ ग्लहन्नक्षैः सभातले ।
फलमद्य प्रपश्यस्व कर्मणस्तस्य दुर्मते ॥ १६२
निहतास्ते दुरात्मानो येऽस्मानवहसन्पुरा ।
दुर्योधनः कुलागारः शिष्टस्त्वं चास्य मातुलः ॥ १६३
अद्य ते निर्हरिष्यामि क्षुरेणोन्मथितं शिरः ।
वृक्षात्फलमिवाविद्ध लगुडेन प्रमाथिना ॥ १६४
तस्याशुकारी सुसमाहितेन सुवर्णपुङ्खेन दृढायसेन ।
भल्लेन सर्वावरणातिगेन शिरः शरीरात्प्रममाथ भूयः ॥ १६५
हृतोत्तमाङ्गं शकुनिं समीक्ष्य भूमौ शयानं रुधिरार्द्रगात्रम् ।
योधास्त्वदीया भयनष्टसत्वा दिशः प्रजग्मुः प्रगृहीतशस्त्राः ॥ १६६
विप्रद्रुताः शुष्कमुखा विसंज्ञा गाण्डीवघोषेण समाहताश्च ।
भयार्दिता भग्नरथाश्वनागाः पदातयश्चैव सधार्तराष्ट्राः ॥ १६७
ततो निःशेषमभवत्तत्सैन्यं तव भारत ।
एको दुर्योधनो राजन्नदृश्यत भृशं क्षतः ॥ १६८
ततो वीक्ष्य दिशः सर्वा दृष्ट्वा शून्यां च मेदिनीम् ।
दुर्योधनो महाराज कश्मलेनाभिसंवृतः ॥ १६९
अपयाने मनश्चक्रे विहीनबलवाहनः ।
हतं स्वहयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्रणात् ॥ १७०
एकादशचमूभर्ता पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
नातिदूरं ततो गत्वा पद्भ्यामेव नराधिपः ।
सस्मार वचनं क्षत्तुर्धर्मशीलस्य धीमतः ॥ १७१
इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान् पुरा ।
महद्वैशसमस्माकं क्षत्रियाणां च संयुगे ॥ १७२

क्रोशमात्रमपक्रान्त गदापाणिमवस्थितम् ।
एव दुर्योधन राजन्नपश्य भृशविक्षतम् ॥ १७३
स तु मामश्रुपूर्णाक्षो नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ॥ १७४
त चाहमपि शोचत दृष्ट्वैकाकिनमाहवे ।
मुहूर्तं नाशकद्वक्तुमतिदु खपरिप्लुत ॥ १७५
स दीर्घमिव निश्वस्य प्रत्यवेक्ष्य पुन पुन ।
असौ मा पाणिना स्पृष्ट्वा पुत्रस्ते पर्यभाषत ॥ १७६
त्वदन्यो नेह सग्रामे कश्चिज्जीवति सजय ।
द्वितीय नेह पश्यामि ससहायाश्च पाडवा ॥ १७७
ब्रूया सजय राजान प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
दुर्योधनस्तव सुत प्रविष्टो ह्रदमित्युत ॥ १७८
सुहृद्भिस्तादृशैर्हीन पुत्रैर्भ्रातृभिरेव च ।
पाडवैश्च हृते राज्ये को नु जीवेत मादृश ॥ १७९
आचक्षीथा सर्वमिद मा च मुक्त महाहवात् ।
अस्मिंस्तोयह्रदे गुप्त जीवत भृशविक्षतम् ॥ १८०
एवमुक्त्वा महाराज प्राविशत्त महाह्रदम् ।
अस्तभयत तोय च मायया मनुजाधिप ॥ १८१
तस्मिन् ह्रद प्रविष्टे तु त्रीन् रथान् श्रातवाहनान् ।
अपश्य सहितानेकस्त देश समुपेयुष, ॥ १८२
अपृच्छत च मा सर्वे पुत्र तव जनाधिपम् ।
कच्चिद्दुर्योधनो राजा स नो जीवति सजय ॥ १८३
आख्यातवानह तेभ्यस्तदा कुशलिन नृपम् ॥ १८४
अश्वत्थामा तु तद्राजन् निशम्य वचन मम ।
त ह्रद विपुल प्रेक्ष्य करुण पर्यदेवयत् ॥ १८५
अहो धिङ् न स जानाति जीवतोऽस्मान्नराधिप ।
पर्याप्ता हि वयं तेन सह योधयितु परान् ॥ १८६
ते तु तत्र चिर काल विलप्य च महारथा ।
प्राद्रवन्रथिना श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाडुसुतान् रणे ॥ १८७
ते तु मा रथमारोप्य कृपस्य सुपरिष्कृतम् ।
सेनानिवेशमाजग्मुर्हतशेषास्त्रयो रथा ॥ १८८

तत्र गुल्मा परित्रस्ता सूर्ये चास्तमिते सति ।
सर्वे विचुक्रुशु' श्रुत्वा पुत्राणा तव सक्षयम् ॥ १८९
ततस्तु योषितो राजन् क्रदत्यो वै मुहुर्मुहु ।
कुरर्य इव शब्देन नादयत्यो महीतलम् ॥ १९०
आजघ्नु करजैश्चापि पाणिभिश्च शिरास्युत ।
लुलुचुश्च तदा केशान् क्रोशत्यस्तत्र तत्र ह ।
हाहाकारविनादिन्यो विनिघ्नत्य उरस्तथा ॥ १९१
ततो दुर्योधनामात्या साश्रुकठा भृशातुरा ।
राजदारानुपादाय प्रययुर्नगर प्रति ॥ १९२
आस्थायाश्वतरीयुक्तान्स्यदनानपरे जना ।
स्वान्स्वान्दारानुपादाय प्रययुर्नगर प्रति ॥ १९३
अदृष्टपूर्वा या नार्यो भास्करेणापि वेश्मसु ।
ददृशुस्ता महाराज जनयाता पुर प्रति ॥ १९४
आगोपालाविपालेभ्यो द्रवतो नगर प्रति ।
ययुर्मनुष्या सभ्राता भीमसेनभयार्दिता ॥ १९५

९ शल्यपर्वांतर्गतगदापर्व.

१.

विद्रुते शिबिरे शून्ये भृशोद्विग्नास्त्रयो रथा ।
स्थान नारोचयस्तत्र ततस्ते ह्रदमभ्ययु ॥ १
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभि साहितो रणे ।
हृष्ट पर्यचरद्राजन् दुर्योधनवधेप्सया ॥ २
मार्गमाणास्तु सक्रुद्धास्तव पुत्रजैयषिण ।
यत्नतोऽन्वेषमाणास्तु नैवापश्यन् जनाधिपम् ॥ ३
यदा तु पाडवा सर्वे सुपरिश्रातवाहना ।
तत स्वशिबिर प्राप्य व्यतिष्ठत ससैनिका ॥ ४
तत कृपश्च द्रौणिश्च कृतवर्मा च सात्वत ।
सन्निविष्टेषु पार्थेषु प्रयातास्त ह्रद शनै ॥ ५
ते त ह्रद समासाद्य यत्र शेते जनाधिप ।
अभ्यभाषत दुर्धर्ष राजान सुप्तमभसि ॥ ६
राजन्नुत्तिष्ठ युध्यस्व सहास्माभिर्युधिष्ठिरम् ।
जित्वा वा पृथिवीं भुक्ष्व हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ ७
तेषामपि बल सर्व हत दुर्योधन त्वया ॥ ८
दु० उ०—दिष्ट्या पश्यामि वो मुक्तानीदृशात्पुरुषक्षयात् ।
पाडुकौरवसमर्दाज्जीवमानान्नरर्षभान् ॥ ९
भवतश्च परिश्राता वय च भृशविक्षता ।
उदीर्णं च बल तेषा तेन युद्ध न रोचये ॥ १०
न त्वेतदद्भुत वीरा यद्वो महदिद मन ।
अस्मासु च परा भक्तिर्न तु काल पराक्रमे ॥ ११
विश्रम्यैका निशामद्य भवद्भि सहितो रणे ।
प्रतियात्स्याम्यह शत्रून् श्वो न मेऽस्त्यत्र सशय ॥ १२
तेषु सभाषमाणेषु व्याधास्त देशमाययु ।
मासभारपरिश्रान्ता पानीयार्थं यदृच्छया ॥ १३

ते हि नित्यं महाराज भीमसेनस्य लुब्धका ।
मासभारानुपाजह्रुर्भक्त्या परमया विभो ॥ १४
ते तत्राधिष्ठितास्तेषा सर्वे तद्वचन रह ।
दुर्योधनवचश्चैव शुश्रुवु सगता मिथ ॥ १५
ते तु पाडवमासाद्य भीमसेन महाबलम् ।
तस्मै तत्सर्वमाचख्युर्यद्वृत्त यच्च वै श्रुतम् ॥ १६
ततो वृकोदरो राजन् दत्वा तेषा धन बहु ।
धर्मराजाय तत्सर्वमाचचक्षे परतप ॥ १७
सिंहनादास्ततश्चक्रु क्ष्वेडाश्च भरतर्षभ ।
त्वरिता क्षत्रिया राजन् जग्मुर्द्वैपायन ह्रदम् ॥ १८
यौधिष्ठिरश्च सैन्यस्य श्रुत्वा शब्द महारथा ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणी राजानमिदमब्रुवन् ॥ १९
इमे ह्यायाति सहृष्टा पाडवा जितकाशिन ।
अपयास्यामहे तावदनुजानातु नो भवान् ॥ २०
ते त्वनुज्ञाप्य राजान भृश शोकपरायणा ।
जग्मुर्दूरे महाराज कृपप्रभृतयो रथा ॥ २१
ते गत्वा दूरमध्वान न्यग्रोध प्रेक्ष्य मारिष ॥
न्यविशत भृश श्रातांश्चितयतो नृप प्रति ॥ २२
जलस्थ त महराज तव पुत्र महाबलम् ।
अभ्यभाषत कौतेय प्रसहन्निव भारत ॥ २३
सुयोधन किमर्थोऽयमारभोऽप्सु कृतस्त्वया ।
सर्वं क्षत्र घातयित्वा स्वकुल च विशापते ॥ २४
स ते दर्पो नरश्रेष्ठ स च मान क्व ते गत ।
यस्त्व सस्तम्य सलिल भीतो राजन् व्यवस्थित ॥ २५
उत्तिष्ठ राजन्युध्यस्व क्षत्रियोऽसि कुलोद्भव ।
कौरवेयो विशेषेण कुल जन्म च सस्मर ॥ २६
कथ पारमगत्वा हि युद्धे त्व वै जिजीविषु । २७
यत्तु कर्णमुपाश्रित्य शकुनिं चापि सौबलम् ।
अमर्त्य इव समोहात्त्वमात्मान न बुद्धवान् ।
तत्पाप सुमहत्कृच्छ्र प्रतियुध्यस्व भारत ॥ २८

दु० उ०—नैतच्चित्रं महाबाहो यद्भीः प्राणिनमाविशेत् ।
न च प्राणभयाद्भीतो व्यपयातोऽस्मि भारत ॥ २९
अरथश्चानिषङ्गी च निहतः पार्ष्णिसारथिः ।
एकश्चाप्यगणः संख्ये प्रत्याश्वासमरोचयम् ॥ ३०
त्वं चाश्वसिहि कौन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव ।
अहमुत्थाय वः सर्वान् प्रतियोत्स्यामि संयुगे ॥ ३१
यु० उ०—आश्वस्ता एव सर्वे स्म चिरं त्वां मृगयामहे ।
तदिदानीं समुत्तिष्ठ युध्यस्वेह सुयोधन ॥ ३२
हत्वा वा समरे पार्थान् स्फीतं राज्यमवाप्नुहि ।
निहतो वा रणेऽस्माभिर्वीरलोकमवाप्स्यसि ॥ ३३
दु० उ०—यदर्थं राज्यमिच्छामि कुरूणां कुरुनन्दन ।
त इमे निहताः सर्वे भ्रातरो मे जनेश्वर ॥ ३४
क्षीणरत्नां च पृथिवीं हतक्षत्रियपुंगवाम् ।
नाभ्युत्सहाम्यहं भोक्तुं विधवामिव योषितम् ॥ ३५
अद्यापि त्वहमाशंसे त्वां विजेतुं युधिष्ठिर ।
भङ्क्त्वा पाञ्चालपाण्डूनामुत्साहं भरतर्षभ ॥ ३६
न त्विदानीमहं मन्ये कार्यं युद्धेन कर्हिचित् ।
द्रोणे कर्णे च संशान्ते निहते च पितामहे ॥ ३७
हतबान्धवभूयिष्ठा हताश्वा हतकुञ्जरा ।
एषा ते पृथिवी राजन् भुङ्क्ष्वैनां विगतज्वरः ॥ ३८
वनमेव गमिष्यामि वसानो मृगचर्मणी ।
न हि मे दुर्जनस्यास्ति जीवितेऽद्य स्पृहा विभो ॥ ३९
यु० उ०—आर्तप्रलापान् मा तात सलिलस्थः प्रभाषिथाः ।
यदि वापि समर्थः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन ॥ ४०
नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशासितुम् ।
त्वां तु युद्धे विनिर्जित्य भोक्तास्मि वसुधामिमाम् ॥ ४१
अनीश्वरश्च पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि ।
त्वयेयं पृथिवी राजन् किं न दत्ता तदैव हि ।
धर्मतो याचमानानां शमार्थं च कुलस्य नः ॥ ४२

वार्ष्णेय प्रथम राजन् प्रत्याख्याय महाबलम् ।
किमिदानीं ददासि त्व को हि ते चित्तविभ्रम ॥ ४३
सूच्यग्र नात्यज पूर्वं स कथ त्यजसि क्षितिम् ।
को हि मूढो व्यवस्येत शत्रोर्दातु वसुधराम् ॥ ४४

२

पृथिवीं दातुकामोऽपि जीवितेन विमोक्ष्यसे ।
अस्मान्वा त्व पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
अथवा निहतोऽस्माभिर्व्रज लोकाननुत्तमान् ॥ ४५
आवयोर्जीवतो राजन् मयि च त्वयि च ध्रुवम् ।
सशय सर्वभूताना विजये नो भविष्यति ॥ ४६
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्यस्व तत श्रेयो भविष्यति ।
एव तु विविधा वाचो जययुक्ता पुन पुन ।
कीर्तयति स्म ते वीरास्तत्र तत्र जनाधिप ॥ ४७
श्रुत्वा स कटुका वाचो विषमस्थो जनाधिप ।
सलिलान्निर्गतो राजा धुन्वन्हस्तौ पुन पुन ॥ ४८
मनश्चकार युद्धाय राजान चाभ्यभाषत ।
यूयं ससुहृद पार्था सर्वे सरथवाहना ।
अहमेक परिद्यूनो विरथो हतवाहन ॥ ४९
आत्तशस्त्रै रथगतैर्बहुभि परिवारित ।
कथमेक पदाति सन्नशस्त्रो योद्धुमुत्सहे ॥ ५०
एकैकेन तु मा यूय योधयध्व युधिष्ठिर ।
न ह्येको बहुभिर्वीरैर्न्याय्यो योधयितु युधि ॥ ५१
यु० उ०—दिष्ट्या त्वमपि जानीषे क्षत्रधर्मं सुयोधन ।
दिष्ट्या ते वर्तते बुद्धिर्युद्धायैव महाभुज ॥ ५२
एक एकेन सगम्य यत्ते समतमायुधम् ।
तत्त्वमादाय युध्यस्व प्रेक्षकास्ते वय स्थिता ॥ ५३
अयमिष्ट च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ।
हत्वैक भवतो राज्य हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ ५४

दु० उ०—हतैक भवतामेक शक्य मा योऽभिमन्यते ।
पदातिर्गदया सख्ये स युध्यतु मया सह ॥ ५५
वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे पदे ।
इदमेक गदायुद्ध भवत्वद्याद्भुत महत् ॥ ५६
एव दुर्योधने राजन् गर्जमाने मुहुर्मुहु ।
युधिष्ठिरस्य सक्रुद्धो वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ ५७
यदि नाम ह्यय युद्धे वरयेत्त्वा युधिष्ठिर ।
अर्जुन नकुल चैव सहदेवमथापि वा ॥ ५८
किमिद साहस राजस्त्वया व्याहृतमीदृशम् ।
एकमेव निहत्याजौ भव राजा कुरुष्विति ॥ ५९
न समर्थानह मन्ये गदाहस्तस्य सयुगे ॥ ६०
एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश ।
आयसे पुरुषे राजन् भीमसेनजिघासया ॥ ६१
नान्यमस्यानुपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।
ऋते वृकोदरात्पार्थात्स च नातिकृतश्रम ॥ ६२
तदिद द्यूतमारब्ध पुनरेव यथा पुरा ।
न्यस्तश्चात्मा सुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयम् ॥ ६३
नून न राज्यभागेषा पाडो कुत्याश्च सतति ।
अत्यतवनवासाय सृष्टा भैक्ष्याय वा पुन ॥ ६४
भी० उ०—मधुसूदन मा कार्षीर्विषाद यदुनदन ।
अद्य पार गमिष्यामि वैरस्य भृशदुर्गमम् ॥ ६५
अह दुर्योधन सख्ये हनिष्यामि न सशय ।
विजयो वै ध्रुव कृष्ण धर्मराजस्य दृश्यते ॥ ६६
अध्यर्धेन गुणेनेय गदा गुरुतरा मम ।
न तथा धार्तराष्ट्रस्य मा कार्षीर्माधव व्यथाम् ॥ ६७
अहमेत हि गदया सयुगे योद्धुमुत्सहे ।
भवत प्रेक्षका सर्वे मम सतु जनार्दन ॥ ६८
ततश्च सात्यकी राजन् पूजयामास पाडवम् ।
पाचाला पाडवेयाश्च धर्मराजपुरोगमा ॥ ६९

३.

ततस्तालध्वजो रामस्तयोर्युद्ध उपस्थिते ।
श्रुत्वा तच्छिष्ययो राजन्नाजगाम हलायुध ॥ ७०
त दृष्ट्वा परमप्रीता पाडवा सहकेशवा ।
उपगम्योपसगृह्य विधिवत्प्रत्यपूजयन् ॥ ७१
पूजयित्वा तत पश्चादिद वचनमब्रुवन् ।
शिष्ययो कौशल युद्धे पश्य रामेति पार्थिव ॥ ७२
अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा कृष्ण सपाडवम् ।
दुर्योधन च कौरव्य गदापाणिमवस्थितम् ॥ ७३
चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे नि सृतस्य वै ।
पुष्येण सप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागत ॥ ७४
भीमसेनोऽथ बलवान् पुत्रस्तव जनाधिप ।
तथैव चोद्यतगदौ पूजयामासतुर्बलम् ॥ ७५
परिष्वज्य तदा राम पाडवान्सृजयानपि ।
अपृच्छ-कुशल सर्वान् पार्थिवाश्चामितौजस ॥ ७६
ततस्तयो सनिपातस्तुमुलो लोमहर्षण ।
आसीदतकरो राजन् वैरस्य तव पुत्रयो ॥ ७७
समापेततुरन्योन्य शृगिणौ वृषभाविव ।
महानिर्घातघोषश्च प्रहाराणामजायत ॥ ७८
तथा तस्मिन्महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
खद्योतसघैरिव ख दर्शनीय व्यरोचत ॥ ७९
तौ मुहूर्त समाश्वस्य पुनरेव परतपौ ।
अभ्यहारयतान्योन्य सप्रगृह्य गदे शुभे ॥ ८०
चरश्च विविधान्मार्गान्मडलानि च भारत ।
अशोभत तदा वीरो भूय एव वृकोदर ॥ ८१
तौ परस्परमासाद्य मत्तावन्योन्यरक्षणे ।
मार्जाराविव भक्षार्थे ततक्षाते मुहुर्मुहु ॥ ८२
स सव्य मडल राजा उद्भ्राम्य कृतनिश्चय ।
आजघ्ने मूर्ध्नि कौतेय गदया भीमवेगया ॥ ८३

तया त्वभिहतो भीम पुत्रेण तव पाडव॰ ।
नाकपत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ८४
ततौ गुरुतरा दीप्ता गदा हेमपरिष्कृताम् ।
दुर्योधनाय व्यसृजद्भीमो भीमपराक्रम ॥ ८५
त प्रहारमसम्भ्रातो लाघवेन महाबल ।
मोघ दुर्योधनश्चक्रे तत्राभूद्विस्मयो महान् ॥ ८६
वचयित्वा तथा भीम गदया कुरुसत्तम ।
ताडयामास सक्रुद्धो वक्षोदेशे महाबल ॥ ८७
गदया निहतो भीमो मुह्यमानो महारणे ।
नाभ्यमन्यत कर्तव्य पुत्रेणाभ्याहतस्तव ॥ ८८
ततस्तु तरसा भीमो गदया तनय तव ।
अभिदुद्राव वेगेन सिंहो वनगज यथा ॥ ८९
उपसृत्य तु राजान गदामोक्षविशारद ।
अताडयद्भीमसेन पार्श्वे दुर्योधन तदा ॥ ९०
स विह्वल प्रहारेण जानुभ्यामगमन्महीम् ।
उदतिष्ठत्ततो नाद सृजयाना जगत्पते ॥ ९१
उत्थाय तु महाबाहुर्महानाग इव श्वसन् ।
दिधक्षन्निव नेत्राभ्या भीमसेनमवैक्षत ॥ ९२
स महात्मा महात्मान भीम भीमपराक्रम ।
अताडयच्छखदेशे न चचालाचलोपम ॥ ९३
स भूय शुशुभे पार्थस्ताडितो गदया रणे ।
उद्भिन्नरुधिरो राजन्प्रभिन्न इव कुञ्जर ॥ ९४
अ॰ उ॰—अनयोर्वीरयोर्युद्धे को ज्यायान्भवतो मत ।
कस्य वा को गुणो भूयानेतद्वद जनार्दन ॥ ९५
कृ॰ उ॰—उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तर ।
कृती यत्नपरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ ९६
भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति ।
अन्यायेन तु युध्यन्वै हन्यादेव सुयोधनम् ॥ ९७
मायया निर्जिता देवैरसुरा इति न श्रुतम् ।
तस्मान्मायामय भीम आतिष्ठतु पराक्रमम् ॥ ९८

प्रतिज्ञात तु भीमेन द्यूतकाले धनजय ।
ऊरू भेत्स्यामि ते सख्ये गदयेति सुयोधनम् ॥ ९९
सोऽय प्रतिज्ञा ता चापि पालयत्वरिकर्षण ।
मायाविन तु राजान माययैव निकृततु ॥ १००
यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति ।
विषमस्थस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिर ॥ १०१
धर्मराजापराधेन भय न पुनरागतम् ।
अबुद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पाडव ।
यदेक विजये युद्ध पणित घोरमीदृशम् ॥ १०२
सुयोधन कृती वीर एकायनगतस्तथा ॥ १०३
अपि चोशनसा गीत श्रूयतेऽय पुरातन ।
श्लोकस्तत्त्वार्थसहितस्तन्मे निगदत शृणु ॥ १०४
पुनरावर्तमानाना भग्नाना जीवितैषिणाम् ।
भेतव्यमविशेषाणामेकायनगता हि ते ॥ १०५
सहसोत्पतिताना च निराशाना च जीविते ।
न शक्यमग्रत स्थातु शक्रेणापि धनजय ॥ १०६
सुयोधनमिम भग्न हतसैन्य ह्रद गतम् ।
पराजितं वनप्रेप्सु निराश राज्यलभने ॥ १०७
को न्वेष सयुगे प्राज्ञ पुनर्द्वंद्व समाह्वयेत् ।
अपि नो निर्जित राज्य न हरेत सुयोधन ॥ १०८
यस्त्रयोदश वर्षाणि गदया कृतनिश्चय ।
चरत्यूर्ध्वं च तिर्यक्च भीमसेनजिघासया ॥ १०९
धनजयस्तु श्रुत्वैतत्केशवस्य महात्मन ।
प्रेक्षतो भीमसेनस्य सव्यमूरुमताडयत् ॥ ११०
गृह्य सज्ञा ततो भीमो गदया व्यचरद्रणे ।
मडलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ॥ १११
ततो मुहूर्तमाश्वस्य दुर्योधनमुपस्थितम् ।
वेगेनाभ्यपतद्राजन् भीमसेन प्रतापवान् ॥ ११२
तमापतत सप्रेक्ष्य सरब्धममितौजसम् ।
मोघमस्य प्रहार त चिकीर्षुर्भरतर्षभ ॥ ११३

अवस्थाने मतिं कृत्वा पुत्रस्तव महामना ।
इयेषोत्पतितु राजश्छलयिष्यन्वृकोदरम् ॥ ११४
अबुध्यद्भीमसेनस्तद्राजस्तस्य चिकीर्षितम् ॥ ११५
अथास्य समभिद्रुत्य समुत्क्रुश्य च सिंहवत् ।
ऊरुभ्या प्राहिणोद्राजन्गदा वेगेन पाडव ॥ ११६
सा वज्रनिष्पेषसमा प्रहिता भीमकर्मणा ।
ऊरू दुर्योधनस्याथ बभज प्रियदर्शनौ ॥ ११७
स पपात नरव्याघ्रो वसुधामनुनादयन् ।
चचाल पृथिवी चापि सवृक्षवनपर्वता ॥ ११८
पपात चोल्का महती पतिते पृथिवीपतौ ।
जज्ञे घोरतर शब्दो बहूना सर्वतोदिशम् ॥ ११९
ये तत्र वाजिन शेषा गजाश्च मनुजै सह ।
मुमुचुस्ते महानाद तव पुत्रे निपातिते ॥ १२०
दृष्ट्वा तानद्भुतोत्पातान्पाचाला पाडवै सह ।
आविग्नमनस सर्वे बभूवुर्भरतर्षभ ॥ १२१

४

ततो दुर्योधन हत्वा भीमसेन प्रतापवान् ।
पातित कौरवेंद्र तमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ १२२
गौर्गौरिति पुरा मद द्रौपदीमेकवाससम् ।
यत्सभाया हसन्नस्मास्तदा वदसि दुर्मते ।
तस्यावहासस्य फलमद्य त्व समवाप्नुहि ॥ १२३
एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत् ।
शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् ॥ १२४
तव पुत्र तथा हत्वा कत्थमान वृकोदरम् ।
नृत्यमान च बहुशो धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ १२५
गतोऽसि वैरस्यानृण्य प्रतिज्ञा पूरिता त्वया ।
शुभेनैवाशुभेनाथ कर्मणा विरमाधुना ॥ १२६
मा शिरोऽस्य पदा मर्दीर्मा धर्मस्तेऽतिगो भवेत् ।
मा स्प्राक्षीर्भीम पादेन राजान ज्ञातिमेव च ॥ १२७

हतबन्धुर्हतामात्यो भ्रष्टसैन्यो हतो मृधे ।
सर्वाकारेण शोच्योऽय नावहास्योऽयमीश्वर ॥ १२८
इत्युक्त्वा भीमसेन तु साश्रुकठो युधिष्ठिर ।
उपसृत्याब्रवीद्दीनो दुर्योधनमरिंदमम् ॥ १२९
तात मन्युर्न ते कार्यो नात्मा शोच्यस्त्वया तथा ।
नून पूर्वकृत कर्म सुघोरमनुभूयते ॥ १३०
धात्रोपदिष्ट विषम नून फलमसस्कृतम् ।
यद्वय त्वा जिघासामस्त्व चास्मान्कुरुसत्तम ॥ १३१
तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्ते निपातिता ।
निहता ज्ञातयश्चापि दिष्ट मन्ये दुरत्ययम् ॥ १३२
आत्मा न शोचनीयस्ते श्लाघ्यो मृत्युस्तवानघ ।
वयमेवाधुना शोच्या सर्वावस्थासु कौरव ॥ १३३
कथ द्रक्ष्यामि विधवा वधू शोकपरिप्लुता ।
त्वमेक प्रस्थितो राजन्स्वर्गे ते निलयो ध्रुव ।
वय नरकसज्ञा वै दु ख प्राप्स्याम दारुणम् ॥ १३५
ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्ध्वबाहुर्हलायुध ।
कुर्वन्नार्तस्वर घोर दिग्धिग्भीमेत्युवाच ह ॥ १३६
अहो धिग्यदधो नाभे प्रहृत धर्मविग्रहे ।
नैतद्दृष्ट गदायुद्धे कृतवान्यद्वृकोदर ॥ १३७
तस्य तत्तद्ब्रुवाणस्य रोष समभवन्महान् ।
ततो लागलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्बली ॥ १३८
तमुत्पतत जग्राह केशवो विनयान्वित ।
बाहुभ्या पीनवृत्ताभ्या प्रयत्नाद्बलवद्बली ॥ १३९
सितासितौ यदुवरौ शुशुभातेऽधिक तदा ।
नभोगतौ यथा राजान् चद्रसूर्यौ दिनक्षये ॥ १४०
उवाच चैन सरब्ध शमयन्निव केशव ।
आत्मावृद्धिर्मित्रवृद्धिर्मित्रमित्रोदयस्तथा ।
विपरीत द्विषत्स्वेतत् षड्विधा वृद्धिरात्मन ॥ १४१
अस्माक सहज मित्र पाडवा शुद्धपौरुषा ।
स्वका पितृस्वसु पुत्रास्ते परैर्निकृता भृशम् ॥ १४२

प्रतिज्ञापालनं धर्मं क्षत्रियस्येह विद्महे ।
सुयोधनस्य गदया भक्तास्म्यूरू महाहवे ॥ १४३
इति पूर्वं प्रतिज्ञातं भीमेन हि सभातले ।
अतो दोषं न पश्यामि मा क्रुधास्त्वं प्रलम्बहन् ॥ १४४
यौनैः स्वैस्त्वथ सौहार्दैः संबधः सह पाण्डवैः ॥ १४५
प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च ।
आनृण्यं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः ॥ १४६
धर्मच्छलमपि श्रुत्वा केशवात्स विशांपते ।
नैव प्रीतमना रामो वचनं प्राह संसदि ॥ १४७
हत्वाऽधर्मेण राजानं धर्मात्मानं सुयोधनम् ।
जिह्मयोधीति लोकेऽस्मिन् ख्यातिं यास्यति पाण्डवः ॥ १४८
दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति शाश्वतीम् ।
ऋजुयोधी हतो राजा धार्तराष्ट्रो जनाधिप ॥ १४९
युद्धदीक्षां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च ।
हुत्वात्मानममित्राग्नौ प्राप चावभृथं यशः ॥ १५०
इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेयः प्रतापवान् ।
श्वेताभ्रशिखराकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ १५१
ततो युधिष्ठिरं दीनं चिंतापरमधोमुखम् ।
शोकोपहतसंकल्पं वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ १५२
धर्मराज किमर्थं त्वमधर्ममनुमन्यसे ।
दुर्योधनस्य भीमेन मृद्यमानं शिरः पदा ॥
उपप्रेक्षसि कस्मात्त्वं धर्मज्ञः सन्नराधिप ॥ १५३
ध०उ०—न ममैतत्प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः ।
पदा मूर्ध्न्यस्पृशत् क्रोधान्न च हृष्ये कुलक्षये ॥ १५४
निकृत्या निकृता नित्यं धृतराष्ट्रसुतैर्वयम् ।
बहूनि परुषाण्युक्त्वा वनं प्रस्थापिता स्म ह ॥ १५५
भीमसेनस्य तद्दुःखमतीव हृदि वर्तते ।
इति संचिंत्य वार्ष्णेय मयैतत्समुपेक्षितम् ॥ १५६
गतो वैरस्य निधनं हतो राजा सुयोधनः ।
कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेयं वसुंधरा ॥ १५७

ततस्ते प्रययु सर्वे निवासाय महीक्षित ।
शखान्प्राध्मापयतो वै हृष्टा परिघबाहव ॥ १५८
ततस्ते प्राविशन्पार्था हतत्विट्क हतेश्वरम् ॥
दुर्योधनस्य शिबिर रगवद्विसृते जने ॥ १५९
गतोत्सव पुरमिव हृतनागमिव ह्रदम् ।
स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठ वृद्धामात्यैरधिष्ठितम् ॥ १६०
प्रविश्य प्रत्यपद्यत कोशरत्नर्धिसचयान् ।
रजत जातरूप च मणीनथ च मौक्तिकान् ॥ १६१
अथाब्रवीन्महाराज वासदेवो महाशया ।
अस्माभिर्मंगलार्थाय वस्तव्य शिबिराद्बहि ॥ १६२
तथेत्युक्त्वा हि सर्वे ते पाडवा सात्यकिस्तथा ।
वासुदेवेन सहिता मगलार्थं बहिर्ययु ॥ १६३

५

सज० उ०—भग्नसक्थो नृपो राजन् पासुना सोऽवगुठित ।
यमयन्मूर्धजास्तत्र वीक्ष्य चैव दिशो दश ॥ १६४
सरभाश्रुपरीताभ्या नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य माम् ।
गर्हयन्पाडवश्रेष्ठ निश्वस्येदमथाब्रवीत् ॥ १६५
भीष्मे शातनवे नाथे कर्णे शस्त्रभृता वरे ।
गौतमे शकुनौ चापि द्रोणे चास्त्रभृता वरे ॥ १६६
इमामवस्था प्राप्तोऽस्मि कालो हि दुरतिक्रम ।
एकादशचमूभर्ता सोहमेता दशा गत ॥ १६७
आख्यातव्य मदीयाना येऽस्मिन् जीवति सयुगे ।
यथाऽह भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समय हत ॥ १६८
इद चाकीर्तिज कर्म नृशसै पाडवै कृतम् ।
येन ते सत्सु निर्वेद गमिष्यति हि मे मति ॥ १६९
तौ हि सजय दु खार्तौ विज्ञाप्यौ वचनाद्धि मे ॥ १७०
इष्ट भृत्या भृता सम्यग् भू प्रशास्ता ससागरा ।
मूर्ध्नि स्थितममित्राणा जीवतामेव सजय ॥ १७१

दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणां च प्रियं कृतम् ।
अमित्रा बाधिताः सर्वे को नु स्वततरो मया ॥ १७२
अधीतं विधिवद्दत्तं प्राप्तमायुर्निरामयम् ।
स्वधर्मेणार्जिता लोकाः को नु स्वततरो मया ॥ १७३
दिष्ट्या नाहं जितः सङ्ख्ये परान्प्रेष्यवदाश्रितः ।
दिष्ट्या मे विपुला लक्ष्मीर्मृते त्वन्यगता प्रभो ॥ १७४
यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
निधनं तन्मया प्राप्तं को नु स्वततरो मया ॥ १७५
अश्वत्थामा महाभागः कृतवर्मा च सात्वतः ।
कृपः शारद्वतश्चैव वक्तव्या वचनान्मम ॥ १७६
अधर्मेण प्रवृत्तानां पाण्डवानामनेकशः ।
विश्वासं समयघ्नानां न यूयं गन्तुमर्हथ ॥ १७७
अधर्माद्भीमसेनेन निहतोऽहं यथा रणे ।
सोऽहं द्रोणं स्वर्गगतं कर्णशल्यावुभौ तथा ॥ १७८
वृषसेनं महात्मानं शकुनिं चापि सौबलम् ।
सोमदत्तं महेष्वासं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ १७९
दुःशासनपुरोगांश्च भ्रातृनात्मसमांस्तथा ।
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सार्थहीनो यथाध्वग ॥ १८०
कथं भ्रातॄन्हतान् श्रुत्वा भर्तारं च स्वसा मम ।
रोरूयमाणा दुःखार्ता दुःशला सा भविष्यति ॥ १८१
स्नुषाभिः प्रस्नुषाभिश्च वृद्धो राजा पिता मम ।
गान्धारीसहितश्चैव कां गतिं प्रतिपत्स्यति ॥ १८२
नूनं लक्ष्मणमातापि हतपुत्रा हतेश्वरा ।
विनाशं यास्यति क्षिप्रं कल्याणी पृथुलोचना ॥ १८३
ततो जनसहस्राणि बाष्पपूर्णानि मारिष ।
प्रलापं नृपतेः श्रुत्वा व्यद्रवन्त दिशो दश ॥ १८४
वार्तिकानां सकाशात्तु श्रुत्वा दुर्योधनं हतम् ।
हतशिष्टास्त्रयो राजन् कौरवाणां महारथाः ।
त्वरिता जवनैरश्वैरायोधनमुपागमन् ॥ १८५

तत्रापश्यन्महात्मान धार्तराष्ट्र निपातितम् ।
प्रभग्न वायुवेगेन महाशाल यथा वने ॥ १८६
भूमौ विचेष्टमान त रुधिरेण समुक्षितम् ।
महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितम् ॥ १८७
भृकुटीकृतवक्त्रात क्रोधादुद्वृत्तचक्षुषम् ।
सामर्ष त नरव्याघ्र व्याघ्र निपतित यथा ॥ १८८
ते त दृष्ट्वा महेष्वास भूतले पतित नृपम् ।
मोहमभ्यागमन्सर्वे कृपप्रभृतयो रथा ॥ १८९
अवतीर्य रथेभ्यश्च प्राद्रवन्राजसन्निधौ ।
दुर्योधन च सप्रेक्ष्य सर्वे भूमावुपाविशन् ॥ १९०
ततो द्रौणिर्महाराज बाष्पपूर्णेक्षण श्वसन् ।
उवाच भरतश्रेष्ठ सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ॥ १९१
न नून विद्यते सत्य मानुषे किंचिदेव हि ।
यत्र त्व पुरुषव्याघ्र शेषे पासुषु रूषित ॥ १९२
क्व ते तदमल छत्र व्यजन क्व च पार्थिव ।
सा च ते महती सेना क्व गता पार्थिवोत्तम ॥ १९३
अध्रुवा सर्वमर्त्येषु ध्रुव श्रीरुपलक्ष्यते ।
भवतो व्यसन दृष्ट्वा शक्रविस्पर्धिनो भृशम् । १९४
तस्य तद्वचन श्रुत्वा दु खितस्य विशेषत ।
उवाच राजन्पुत्रस्ते प्राप्तकालमिद वच ।
विमृज्य नेत्रे पाणिभ्या शोकज बाष्पमुत्सृजन् ॥ १९५
ईदृशो लोकधर्मोऽय धात्रा निर्दिष्टमुच्यते ।
विनाश सर्वभूताना कालपर्यायमागत ॥ १९६
सोऽय मा समनुप्राप्त प्रत्यक्षं भवता हि य ।
पृथिवीं पालयित्वाहमेता निष्ठामुपागत ॥ १९७
दिष्ट्या नाह परावृत्तो युद्धे कस्याचिपापदि ।
दिष्ट्याह निहत पापैश्छलेनैव विशेषत ॥ १९८
मा भवतोऽत्र तप्यता सौहृदान्निधनेन मे ।
यदि वेदा प्रमाण वो जिता लोका मयाक्षया ॥ १९९

मन्यमान प्रभाव च कृष्णस्यामिततेजस ।
तेन न च्यावितश्चाहं क्षत्रधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ २००
कृत भवद्भि सदृशमनुरूपमिवात्मन ।
यतित विजये नित्य दैव तु दुरतिक्रमम् ॥ २०१
एतावदुक्त्वा वचन बाष्पव्याकुललोचन ।
तूष्णीं बभूव राजेन्द्र राजासौ विह्वलो भृशम् ॥ २०२
तथा तु दृष्ट्वा राजन बाष्पशोकसमन्वितम् ।
द्रौणि क्रोधेन जज्वाल यथा वह्निर्जगत्क्षये ॥ २०३
स तु क्रोधसमाविष्ट पाणौ पाणि निपीड्य ह ।
बाष्पविह्वलया वाचा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २०४
पिता मे निहत क्षुद्रै सुनृशसेन कर्मणा ।
न तथा तेन तप्यामि यथा राजस्त्वयाद्य वै ॥ २०५
शृणु चेद वचो मह्य सत्येन वदत प्रभो ।
इष्टापूर्तेन दानेन धर्मेण सुकृतेन च ॥ २०६
अद्याह सर्वपाचालान् वासुदेवस्य पश्यत ।
सर्वोपायैर्हि नेष्यामि प्रेतराजनिवेशनम् ॥ २०७
अनुज्ञा तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ॥ २०८
इति श्रुत्वा तु वचन द्रोणपुत्रस्य कौरव ।
मनस प्रीतिजनन कृप वचनमब्रवीत् ।
आचार्य शीघ्र कलश जलपूर्ण समानय ॥ २०९
स तद्वचनमाज्ञाय राज्ञो ब्राह्मणसत्तम ।
कलश पूर्णमादाय राजान्तिकमुपागमत् ॥ २१०
दु० उ०—ममाज्ञया द्विजश्रेष्ठ द्रोणपुत्रोऽभिषिच्यताम् ।
सैनापत्येन भद्र ते मम चेदिच्छसि प्रियम् २११
राज्ञो नियोगाद्योद्धव्य ब्राह्मणेन विशेषत. ।
वर्तता क्षत्रधर्मेण ह्येव धर्मविदो विदु ॥ २१२
राज्ञस्तु वचन श्रुत्वा कृप शारद्वतस्तत ।
द्रौणिं राज्ञो नियोगेन सैनापत्येऽभ्यषेचयत् ॥ २१३

सोऽभिषिक्तो महाराज परिष्वज्य नृपोत्तमम् ।
प्रययौ सिंहनादेन दिशः सर्वा विनादयन् ॥ २१४
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितौघपरिप्लुत ।
तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभूतभयावहाम् ॥ २१५

१० सौप्तिकपर्व.

१

ततस्ते सहिता वीरा प्रयाता दक्षिणामुखा ।
सूर्यास्तमनवेलाया समासेदुर्महद्वनम् ॥ १
प्रविश्य तद्वन घोर वीक्ष्यमाणा समतत ।
शाखासहस्रसछन्न न्यग्रोधं ददृशुस्तत ॥ २
तेऽवतीर्य रथेभ्यश्च विप्रमुच्य च वाजिन ।
उपस्पृश्य यथान्याय सध्यामन्वासत प्रभो ॥ ३
ततोऽस्त पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे ।
सर्वस्य जगतो धात्री शर्वरी समपद्यत ॥ ४
ग्रहनक्षत्रताराभि सपूर्णाभिरलकृतम् ।
नभोंऽशुकमिवाभाति प्रेक्षणीय समतत ॥ ५
तत्रोपविष्टा शोचतो न्यग्रोधस्य समीपत ।
तमेवार्थमतिक्रात कुरुपाडवयो क्षयम् ॥ ६
निद्रया च परीताङ्गा निषेदुर्धरणीतले ।
श्रमेण सुदृढ युक्ता विक्षता विविधै शरै ॥ ७
ततो निद्रावश प्राप्तौ कृपभोजौ महारथौ ।
महार्हशयनोपेतौ भूमावेव ह्यनाथवत् ॥ ८
क्रोधामर्षवशं प्राप्तो द्रोणपुत्रस्तु भारत ।
न वै स्म संजगामाथ निद्रां सर्प इव श्वसन् ॥ ९
अपश्यत महाबाहुर्न्यग्रोध वायसैर्युतम् ॥ १०
तत्र काकसहस्राणि ता निशा पर्यणामयन् ।
सुख स्वपति कौरव्य पृथक् पृथगुपाश्रया ॥ ११
सोऽपश्यत्सहसायातमुलूक घोरदर्शनम् ।
महास्वन महाकाय हर्यक्ष बभ्रुपिंगलम् ॥ १२
सोऽथ शब्द मृदु कृत्वा लीयमान इवाण्डज ।
न्यग्रोधस्य तत शाखा प्रार्थयामास भारत ॥ १३

सन्निपत्य तु शाखाया न्यग्रोधस्य विहगम ।
प्रासान् जघान सुबहून् वायसान् वायसांतक ॥ १४
केषाचिदच्छिनत् पक्षाश्छिरांसि च चकर्त ह ।
चरणांश्चैव केषाचिद्बभज चरणायुध ॥ १५
तद्दृष्ट्वा सोपध कर्म कौशिकेन कृत निशि ।
तद्भावे कृतसकल्पो द्रौणिरेकोऽन्वचिंतयत् ॥ १६
उपदेश कृतोऽनेन पक्षिणा मम सयुगे ।
शत्रूणा क्षपणे युक्त प्राप्त कालश्च मे मत ॥ १७
नाद्य शक्या मया हतु पाडवा जितकाशिन ।
बलवत कृतोत्साहा प्राप्तलक्ष्या प्रहारिण ॥ १८
राज्ञ सकाशात्तेषा तु प्रतिज्ञातो वधो मया ।
पतगाग्निसमावृत्तिमास्थायात्मविनाशिनीम् ॥ १९
निंदितानि च सर्वाणि कुत्सितानि पदे पदे ।
सोपधानि कृतान्येव पाडवैरकृतात्मभि ॥ २०
अस्मिन्नर्थे पुरा गीता श्रूयते धर्मचिंतकै ।
श्लोका न्यायमवेक्षद्भिस्तत्त्वार्थास्तत्त्वदर्शिभि ॥ २१
परिश्रांते विदीर्णे वा भुजाने वापि शत्रुभि ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रहर्तव्य रिपोर्बलम् ॥ २२
निद्रार्तमर्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् ।
भिन्नयोध बल यच्च द्विधा युक्त च यद्भवेत् ॥ २३
इत्येव निश्चय चक्रे सुप्ताना निशि मारणे ।
पाडूना सह पाचालैर्द्रोणपुत्र प्रतापवान् ॥ २४
स क्रूरा मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहु. ।
सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुल भोजमेव च ॥ २५
तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ कृपभोजौ महाबलौ ।
नोत्तर प्रतिपद्येता तत्र युक्त ह्रिया वृतौ ॥ २६
कृप० उ०—श्रुत ते वचन सर्वं यद्यदुक्त त्वया विभो ।
ममापि वचनं किंचिच्छ्रुणुष्वाद्य महाभुज ॥ २७
आबद्धा मानुषा सर्वे निबद्धाः कर्मणोर्द्वयो ।
दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्या न विद्यते ॥ २८

न हि दैवेन सिद्ध्यति कार्याण्येकेन सत्तम ।
न चापि कर्मणैकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगत ॥ २९
पर्जन्य पर्वते बर्षन् किं नु साधयते फलम्।
कृष्टे क्षेत्रे तथावर्षन् किं न साधयते फलम् ॥ ३०
तयोर्दैव विनिश्चित्य स्वय चैव प्रवर्तते ।
प्राज्ञा पुरुषकारे तु वर्तते दाक्ष्यमाश्रिता ॥ ३१
तत्रालसा मनुष्याणा ये भवत्यमनस्विन ।
उत्थान ते विगर्हंति प्राज्ञाना तन्न रोचते ॥ ३२
प्रायशो हि कृत कर्म नाफल दृश्यते भुवि ।
अकृत्वा च पुनर्दु ख कर्म पश्येन्महाफलम् ॥ ३३
चेष्टामकुर्वन् लभते यदि किंचिद्यदृच्छया ।
यो वा न लभते कृत्वा दुर्दशौं तावुभावपि ॥ ३४
शक्नोति जीवितु दक्षो नालस सुखमेधते ।
दृश्यते जीवलोकेऽस्मिन् दक्षा प्रायो हितैषिण ॥ ३५
यदि दक्ष समारभात्कर्मणो नाश्नुते फलम् ।
नास्य वाच्य भवेत्किंचिल्लब्धव्य नाधिगच्छति ॥ ३६
अकृत्वा कर्म यो लोके फल विन्दति धिष्ठित ।
स तु वक्तव्यता याति द्वेष्यो भवति भूयश ॥ ३७
सम्यगीहा पुनरिय यो वृद्धानुपसेवते ।
आपृच्छति च यच्छ्रेय करोति च हित वच ॥ ३८
उत्थायोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या वृद्धसमता' ।
ते स्म योगे पर मूल तन्मूला सिद्धिरुच्यते ॥ ३९
रागात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्योऽर्थानीहति मानव ,
अनीशश्चावमानी च स शीघ्र भ्रश्यते श्रिय ॥ ४०
सोऽय दुर्योधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शिना ।
असमर्थ समारब्धो मूढत्वादविचिंतित ॥ ४१
हितबुद्धीननादृत्य समभ्यासाधुभि सह ।
वार्यमाणोऽकरोद्वैरं पाडवैर्गुणवत्तरै ॥ ४२
अनुवर्तामहे यत्त ते वय पापपूरुषम् ।
अस्मानप्यनयस्तस्मात्प्राप्तोऽय दारुणो महान् ॥ ४३

अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता ।
बुद्धिश्चिंतयत किंचित्स्व श्रेयो नावबुध्यते ॥ ४४
मुह्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्या सुहृदो जना ।
तत्रास्य बुद्धिर्विनय तत्र श्रेयश्च पश्यति ॥ ४५
ते वय धृतराष्ट्र च गाधारीं च समेत्यह ।
उपपृच्छामहे गत्वा विदुर च महामतिम् ॥ ४६
अश्वत्थामा महाराज दु खशोकसमन्वित ।
क्रूर मनस्तत कृत्वा तावुभौ प्रत्यभाषत ॥ ४७
पुरुषे पुरुषे बुद्धिर्या या भवति शोभना ।
तुष्यति च पृथक् सर्वे प्रज्ञया ते स्वया स्वया ॥ ४८
सर्वो हि मन्यते लोक आत्मान बुद्धिमत्तरम् ।
सर्वस्यात्मा बहुमत सर्वोऽत्मान प्रशसति ॥ ४९
विचित्रत्वात्तु चित्ताना मनुष्याणा विशेषत ।
चित्तवैक्लव्यमासाद्य सा सा बुद्धि प्रजायते ॥ ५०
अन्यया यौवने मर्त्यो बुद्ध्या भवति मोहित ।
मध्येऽन्यया जराया तु सोऽन्या रोचयते मतिम् ॥ ५१
एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
भवत्यकृतकर्मत्वात्सा तस्यैव न रोचते ॥ ५२
उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्मम ।
युवयोस्ता प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीम् ॥ ५३
धारयश्च धनुर्दिव्य दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे ।
पितर निहतं दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि ससदि ॥ ५४
सोऽहमद्य यथाकाम क्षत्रधर्ममुपास्य तम् ।
गतास्मि पदवीं राज्ञ पितुश्चैव महात्मन ॥ ५५
अद्य स्वप्स्यति पाचाला विश्वस्ता जितकाशिन ।
जय मत्वात्मनश्चैव श्राता व्यायामकर्शिता ॥ ५६
तेषा निशि प्रसुप्ताना स्वस्थाना शिबिरे स्वके ।
अवस्कद करिष्यामि शिबिरस्याद्य दुष्करम् ॥ ५७
अद्य तान्सहितान्सर्वान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
सूदयिष्यामि विक्रम्य कक्ष दीप्त इवानल ॥ ५८

अद्याहं सर्वपाचालैं कृत्वा भूमिं शरीरिणीम् ।
प्रहृत्यैकैकशस्तेषु भविष्याम्यनृण पितु ॥ ५९

कृ० उ०—दिष्ट्या ते प्रतिकर्तव्ये मतिर्जातेयमच्युता ।
न त्वा वारयितुं शक्तो वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ ६०

अनुयास्यावहे त्वा तु प्रभाते सहितावुभौ ।
अद्य रात्रौ विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वज ॥ ६१

विश्रातश्च विनिद्रश्च स्वस्थचित्तश्च मानद ।
समेत्य समरे शत्रून्वधिष्यसि न सशय ॥ ६२

कृपेण सहित यात गुप्त च कृतवर्मणा ।
को द्रौणिं युधि सरब्ध योधयेदपि देवराट् ॥ ६३

न वध पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मत ।
तथैवापास्तशस्त्राणा विमुक्तरथवाजिनाम् ॥ ६४

यस्तेषा तदवस्थाना द्रुह्येत पुरुषोऽनृजु ।
व्यक्त स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ॥ ६५

सर्वास्त्रविदुषा लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुत ।
न च ते जातु लोकेऽस्मिन्सुसूक्ष्ममपि किल्बिषम् ॥ ६६

त्व पुन सूर्यसकाश श्वोभूत उदिते रवौ ।
प्रकाशे सर्वभूताना विजेता युधि शात्रवान् ॥ ६७

अश्व० उ०—एवमेव यथात्थ त्व मातुलेह न सशय ।
तैस्तु पूर्वमय सेतु शतधा विदलीकृत ॥ ६८

प्रत्यक्षं भूमिपालाना भवता चापि सन्निधौ ।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातित ॥ ६९

तथा शातनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुध ।
शिखण्डिन पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ॥ ७०

दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया रणे ।
पश्यता भूमिपालानामधर्मेण निपातित ॥ ७१

एव चाधार्मिका पापा पाचाला भिन्नसेतव ।
तानेव भिन्नमर्यादान् किं भवान्न विगर्हति ॥ ७२

पितृहन्तॄनह हत्वा पाचालान्निशि सौप्तिके ।
काम कीट पतगो वा जन्म प्राप्य भवामि वै ॥ ७३

एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्र प्रतापवान् ।
एकाते योजयित्वाश्वान् प्रायादभिमुख परान् ॥ ७४
तमब्रूता महात्मानौ भोजशारद्वतावुभौ ।
किमर्थं स्यदनो युक्त किं च कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ७५
एकसार्थं प्रयातौ स्वस्त्वया सह नरर्षभ ।
समदु खसुखौ चापि नावा शकितुमर्हसि ॥ ७६

२.

ते प्रयाता व्यरोचत परानभिमुखास्त्रय ।
हूयमाना यथा यज्ञे समिद्धा हव्यवाहना ॥ ७७
तस्मिन्प्रयाते शिबिर द्रोणपुत्रे महात्मनि ।
कृपश्च कृतवर्मा च शिबिरद्वार्यतिष्ठताम् ॥ ७८
अश्वत्थामा तु तौ दृष्ट्वा यत्नवतौ महारथौ ।
प्रहृष्ट शनकै राजन्निद वचनमब्रवीत् ॥ ७९
अह प्रवेक्ष्ये शिबिर चरिष्यामि च कालवत् ॥ ८०
यथा न कश्चिदपि वा जीवन्मुच्येत मानव ।
तथा भवद्भ्या कार्यं स्यादिति मे निश्चिता मति ॥ ८१
इत्युक्त्वा प्राविशद्द्रौणि पार्थाना शिबिर महत् ।
अद्वारेणाभ्यवस्कद्य विहाय भयमात्मन ॥ ८२
तत पर्यचरन्सर्व प्रसुप्तजनत निशि ।
धृष्टद्युम्नस्य निलय शनकैरभ्युपागमत् ॥ ८३
अथ प्रविश्य तद्वेश्म धृष्टद्युम्नस्य भारत ।
पाचाल्य शयने द्रौणिरपश्यत्सुप्तमतिकात् ॥ ८४
क्षौमावदाते महति स्पर्ध्यास्तरणसवृते ।
माल्यप्रवरसयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वासिते ॥ ८५
त शयानं महात्मानं विश्रब्धमकुतोभयम् ।
प्राबोधयत पादेन शयनस्थ महीपते ॥ ८६
सबुध्य चरणस्पर्शादुत्थाय रणदुर्मद ।
अभ्यजानदमेयात्मा द्रोणपुत्र महारथम् ॥ ८७

तमुत्पतत शयनादश्वत्थामा महाबल ।
केशेष्वालम्य पाणिभ्या निष्पिपेष महीतले ॥ ८८
सबल तेन निष्पिष्ट साध्वसेन च भारत ।
निद्रया चैव पाचाल्यो नाशकच्चेष्टितु तदा ॥ ८९
तमाक्रम्य पदा राजन् कठे चोरसि चोभयो ।
नदत विस्फुरत च पशुमारममारयत् ॥ ९०
तुदन्नखैस्तु स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।
आचार्यपुत्र शस्त्रेण जहि मा मा चिर कृथा ।
त्वत्कृते सुकृतान् लोकान् गच्छेय द्विपदा वर ॥ ९१
तस्याव्यक्ता तु ता वाच श्रुत्वा द्रौणिरथाब्रवीत् ।
आचार्यघातिना लोका न सति कुलपासन ॥ ९२
मर्मस्वभ्यवधीत्क्रुद्ध पादाष्ठीलै सुदारुणै ॥ ९३
तस्य वीरस्य शब्देन मार्यमाणस्य वेश्मनि ।
प्राबुद्ध्यत महाराज स्त्रियो ये चास्य रक्षिण ॥ ९४
ते दृष्ट्वा धर्षयत तमतिमानुषविक्रमम् ।
भूतमेवाध्यवस्यतो न स्म प्रव्याहरन् भयात् ॥ ९५
त तु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमक्षयम् ।
अध्यतिष्ठत तेजस्वी रथ प्राप्य सुदर्शनम् ॥ ९६
अपक्राते ततस्तस्मिन् द्रोणपुत्रे महारथे ।
सहितै रक्षिभि सर्वै प्रणेदुर्योषितस्तदा ॥ ९७
तासा तु तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभा ।
क्षिप्र च समनह्यत किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ ९८
ततस्ते योधमुख्याश्च सहसा पर्यवारयन् ।
स तानापतत सर्वान् रुद्रास्त्रेण व्यपोथयत् ॥ ९९
धृष्टद्युम्न च हत्वा स ताश्चैवास्य पदानुगान् ।
अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमतिके ॥ १००
तमप्याक्रम्य पादेन कठे चोरसि तेजसा ।
तथैव मारयामास विनर्दंतमरिंदमम् ॥ १०१
युधामन्युश्च सप्राप्तो मत्वा त रक्षसा हतम् ।
गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमताडयत् ॥ १०२

तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमपातयत् ।
विस्फुरत च पशुवत्तथैवैनममारयत् ॥ १०३
तथा स वीरो हत्वा त ततोऽन्यान्समुपाद्रवत् ।
ससुप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ॥ १०४
ततो निस्त्रिंशमादाय जघानान्यान् पृथक् पृथक् ॥ १०५
भागशो विचरन् मार्गानसियुद्धविशारद ।
योधानश्वान् द्विपाश्चैव प्राच्छिनत् स वरासिना ॥ १०६
रुधिरोक्षितसर्वाग कालसृष्ट इवातक ।
विस्फुरद्भिश्च तैर्द्रौणिर्निस्त्रिंशस्योद्यमेन च ।
आकपनेन चैवासेस्त्रिधा रक्तोक्षितोऽभवत् ॥ १०७
तद्रूप तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रिया शत्रुकर्षिण ।
राक्षस मन्यमानास्त नयनानि न्यमीलयन् ॥ १०८
स घोररूपो विचरन् कालवच्छिबिरे तत ।
अपश्यद्द्रौपदीपुत्रानवशिष्टाश्च सोमकान् ॥ १०९
तेन शब्देन वित्रस्ता धनुर्हस्ता महारथा ।
धृष्टद्युम्न हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विशापते ।
अवाकिरञ्छरव्रातैर्भारद्वाजमभीतवत् ॥ ११०
ततस्तेन निनादेन सप्रबुद्धा प्रभद्रका ।
शिलीमुखै शिखडी च द्रोणपुत्र समार्दयन् ॥ १११
भारद्वाज' स तान् दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्षत ।
द्रौपदेयानभिद्रुत्य खड्गेन व्यधमद्बली ॥ ११२
ततो भीष्मनिहतार सह सर्वै प्रभद्रकै ।
आहनत्सर्वतो वीर नाना प्रहरणैर्बली ॥ ११३
द्रुपदस्य च पुत्राणा पौत्राणा सुहृदामपि ।
चकार कदनं घोर दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबल ॥ ११४
क्रोशता किमिद कोऽय क शब्द कि नु किं कृतम् ।
एव तेषा तदा द्रौणिरतक समपद्यत ॥ ११५
त्यक्त्वा द्वाराणि च द्वास्थास्तथा गुल्मानि गौल्मिका ।
प्राद्रवत यथाशक्ति कादिशीका विचेतस ॥ ११६

तत्रापरे वध्यमाना मुहुर्मुहुरचेतस, ।
शिबिरान्निष्पतति स्म क्षत्रिया भयपीडिता ॥ ११७
तास्तु निष्पतितांस्त्रस्तान् शिबिराज्जीवितैषिण ।
कृतवर्मा कृपश्चैव द्वारदेशे निजघ्नतु ॥ ११८
तस्या रजन्यास्त्वर्धेन पाडवाना महद्बलम् ।
गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्यमनिवेशनम् ॥ ११९
प्रत्यूषकाले शिबिरात्प्रतिगन्तुमियेष स ॥ १२०
नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणेरासीदसित्सरु ।
पाणिना सह सश्लिष्ट एकीभूत इव प्रभो ॥ १२१
यथाप्रतिज्ञ तत्कर्म कृत्वा द्रौणायनि प्रभो ।
दुर्गमा पदवीं गच्छन् पितुरासीद्गतज्वर ॥ १२२
यथैव ससुप्तजने शिबिरे प्राविशन्निति ।
तथैव हत्वा नि शब्दे निश्चक्राम नरर्षभ ॥ १२३
निष्क्रम्य शिबिरात्तस्मात्ताभ्या सगम्य वीर्यवान् ।
आचख्यौ कर्म तत्सर्वं हृष्ट सहर्षयन्विभो ॥ १२४
असशय हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रम ।
तादृशा निहता यत्र कृत्वास्माक जनक्षयम् ॥ १२५
असान्निध्याद्धि पार्थाना केशवस्य च धीमत ।
सात्यकेश्चापि कर्मेद द्रोणपुत्रेण साधितम् ॥ १२६
एवमेष क्षयो वृत्त कुरुपाडवसेनयो ।
घोरो विशसनो रौद्रो राजान् दुर्मन्त्रिते तव ॥ १२७
तव पुत्रे गते स्वर्गं शोकार्तस्य ममानघ ।
ऋषिदत्त प्रनष्ट तद्दिव्यदर्शित्वमद्य वै ॥ १२८

३

तस्या राज्या व्यतीताया धृष्टद्युम्नस्य सारथि ।
शशस धर्मराजाय सौप्तिके कदन कृतम् ॥ १२९
सा० उ०—द्रौपदेया हता राजन् द्रुपदस्यात्मजै सह ।
प्रमत्ता निशि विश्वस्ता स्वपंत शिबिरे स्वके ॥ १३०

कृतवर्मणा नृशसेन गौतमेन कृपेण च ।
अश्वत्थाम्ना च पापेन हत व शिबिर निशि ॥ १३१
छिद्यमानस्य महतो वनस्येव परश्वधै ।
शुश्रुवे सुमहान् शब्दो बलस्य तव भारत ॥ १३२
अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात्सैन्यान्महामते ।
मुक्त कथचिद्धर्मात्मन् व्यग्रस्य कृतवर्मण ॥ १३३
तच्छ्रुत्वा वाक्यमशिव कुतीपुत्रो युधिष्ठिर ।
पपात मह्या दुर्धर्ष पुत्रशोकसमन्वित ॥ १३४
पतत तमतिक्रम्य परिजग्राह सात्यकि ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाडवौ ॥ १३५
लब्धचेतास्तु कौतेय शोकविह्वलया गिरा ।
जित्वा शत्रून् जित पश्चात्पर्यदेवयदार्तवत् ॥ १३६
यु० उ०—दुर्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुष' ।
जीयमाना जयत्यन्ये जयमाना वय जिता ॥ १३७
हत्वा भ्रातॄन् वयस्याश्च पितृन् पौत्रान् सुहृद्गणान् ।
बन्धूनमात्यान्पौत्राश्च जित्वा सर्वाञ्जिता वयम् ॥ १३८
क्रुद्धस्य नरसिंहस्य सग्रामेष्वपलायिन ।
ये व्यमुचत कर्णस्य प्रमादात्त इमे हता ॥ १३९
न हि प्रमादात्परमोऽस्ति कश्चिद्वधो नराणामिह जीवलोके ।
प्रमत्तमर्था हि नर समतात्त्यजत्यनर्थाश्च समाविशति ॥ १४०
न हि प्रमत्तेन नरेण शक्य विद्या तप श्रीर्विपुल यशो वा ।
तीर्त्वा समुद्र वणिज समृद्धा मग्ना कुनद्यामिव हेलमाना ॥ १४१
कृष्णा तु शोचामि कथ नु साध्वी शोकार्णव साद्य विशत्यभीता ।
ध्रुव विसज्ञा पतिता पृथिव्या सा शोष्यते शोककृशागयष्टि ॥ १४२
तच्छोकज दु खमपारयती कथ भविष्यत्युचिता सुखानाम् ।
पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुन्ना प्रदह्यमानेव हुताशनेन ॥ १४३
इत्येवमार्त परिदेवयन्स राजा कुरूणा नकुल बभाषे ।
गच्छानयैनामिह मदभाग्या समातृपक्षामिति राजपुत्रीम् ॥ १४४
प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढ शोकार्दितस्तै सहित सुहृद्भि ।
रोरूयमाण प्रययौ सुतानामायोधन भूतगणानुकीर्णम् ॥ १४५

स दृष्ट्वा निहतान् सख्ये पुत्रान् पौत्रान्सखींस्तथा ।
महादु खपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १४६
ततस्तस्मिन्क्षणे कल्पो रथेनादित्यवर्चसा ।
नकुल कृष्णया सार्धमुपायात्परमार्तया ॥ १४७
कपमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता ।
कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्ता न्यपतद्भुवि ॥ १४८
बभूव वदन तस्या सहसा शोककर्षितम् ।
फुल्लपद्मपलाशाक्ष्यास्तमोग्रस्त इवांशुमान् ॥ १४९
ततस्ता पतिता दृष्ट्वा सरभी सत्यविक्रम ।
बाहुभ्या परिजग्राह समुत्पत्य वृकोदर ॥ १५०
सा समाश्वासिता तेन भीमसेनेन भामिनी ।
रुदती पाडव कृष्णा सहभ्रातरमब्रवीत् ॥ १५१
दिष्ट्या राजन्नवाप्ये मामखिला भोक्ष्यसे महीम् ।
आत्मजान् क्षत्रधर्मेण सप्रदाय यमाय वै ॥ १५२
दिष्ट्या त्व कुशली पार्थ मत्तमातगगामिनम् ।
अवाप्य पृथ्वीं कृत्स्ना सौभद्र न स्मरिष्यसि ॥ १५३
प्रसुप्ताना वध श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्मणा ।
शोकस्तपति मा पार्थ हुताशन इवाश्रयम् ॥ १५४
तस्य पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य त्वया रणे ।
ह्रियते सानुबधस्य युधि विक्रम्य जीवितम् ॥ १५५
इहैव प्रायमाशिष्ये तन्निबोधत पाडवा ।
न चेत्फलमवाप्नोति द्रौणि पापस्य कर्मण ॥ १५६
द्रोणपुत्रस्य सहजो मणि शिरसि मे श्रुत. ।
निहत्य सख्ये त पाप पश्येय मणिमाहृतम् ॥ १५७
राजन् शिरसि ते कृत्वा जीवेय इति मे मति ॥ १५८
इत्युक्त्वा पाडव कृष्णा राजान चारुदर्शना ।
भीमसेनमथागत्य परम वाक्यमब्रवीत् ॥ १५९
त्रातुमर्हसि मा भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
जहि त पापकर्माण शबर मघवानिव ।
न हि ते विक्रमे तुल्य पुमानस्तीह कश्चन ॥ १६०

तस्या बहुविध दु ख निशम्य परिदेवितम् ।
न चामर्षत कौंतेयो भीमसेनो महाबल ॥ १६१
स काचनविचित्रागमारुरोह महारथम् ।
नकुल सारथिं कृत्वा द्रोणपुत्रवधे धृत ॥ १६२
विस्फार्य सशर चाप तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ १६३
ते हया पुरुषव्याघ्र चोदिता वातरहस ।
वेगेन त्वरिता जग्मुर्हरय शीघ्रगामिन ॥ १६४
अथारोहद्धृषीकेश केतु सर्वधनुष्मताम् ।
अर्जुन सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिर ॥ १६५
तावुपारोप्य दाशार्ह स्यदन लोकपूजितम् ।
प्रतोदेन जवोपेतान् परमाश्वानचोदयत् ।
भीमसेन महेष्वास समनुद्रुत्य वेगिता ॥ १६६
स तेषा प्रेक्षतामेव श्रीमता दृढधन्विनाम् ।
ययौ भागीरथीतीर हरिभिर्भृशवेगितै ॥ १६७
स ददर्श महात्मानमुदकाते यशस्विनम् ।
कृष्णद्वैपायन व्यासमासीनमृषिभि सह ॥ १६८
त चैव क्रूरकर्माण घृताक्त कुशचीरिणम् ।
रजसा ध्वस्तमासीन ददर्श द्रौणिमतिके ॥ १६९
तमभ्यधावत्कौतेय प्रगृह्य सशर धनु ।
भीमसेनो महाबाहुस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १७०
स दृष्ट्वा भीमधन्वान प्रगृहीतशरासनम् ॥
भ्रातरौ पृष्ठतश्चास्य जनार्दनरथे स्थितौ । १७१
व्यथितात्माऽभवद्द्रौणि प्राप्त चेदममन्यत ।
स तद्दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिंतयत् ॥ १७२
जग्राह च स चैषीकां द्रौणि सव्येन पाणिना ।
अपाडवायेति रुषा व्यसृजद्दारुणं वच ॥ १७३
ततस्तस्यामिषीकाया पावक समजायत ।
प्रधक्षन्निव लोकास्त्रीन् कालातकयमोपम ॥ १७४
इंगितेनैव दाशार्हस्तमभिप्रायमादित ।
द्रौणेर्बुद्ध्वा महाबाहुरर्जुन प्रत्यभाषत ॥ १७५

अर्जुनार्जुन यद्दिव्यमस्त्रं ते यदि वर्तते ।
द्रोणोपदिष्टं तस्यायं कालः प्राप्तश्च पांडव ॥ १७६
केशवेनैवमुक्तोऽथ पांडवः परवीरहा ।
अवातरद्रथात्तूर्णं प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ १७७
पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनंतरमात्मने ।
भ्रातृभ्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परंतप ॥ १७८
देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वशः ।
उत्ससर्ज शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शाम्यताम् ॥ १७९
व्या॰ उ॰—अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात विद्वान् पार्थो धनंजयः ।
उत्सृष्टवान्न रोषेण न नाशाय तवाहवे ॥ १८०
अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण बध्यते ।
समा द्वादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ॥ १८१
पांडवास्त्वं च राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव हि ।
तस्मात्संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ॥ १८२
मणिं चैव प्रयच्छाद्य यस्ते शिरसि तिष्ठति ।
एतदादाय ते प्राणान् प्रतिदास्यंति पांडवाः ॥ १८३
अ॰ उ॰—पांडवैर्यानि रत्नानि यच्चान्यत्कौरवैर्धनम् ।
अवाप्तमिह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ॥ १८४
यत्तु मे भगवानाह तन्मे कार्यमनन्तरम् ।
अयं मणिरयं चाहमिषीका तु पतिष्यति ॥ १८५
गर्भेषु पांडवेयानाममोघं चैतदुत्तमम् ।
न च शक्तोऽस्मि भगवन् संहर्तुं पुनरुद्यतम् ॥ १८६
तदाज्ञाय हृषीकेशो विसृष्टं पापकर्मणा ।
हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ॥ १८७
विराटस्य सुतां पूर्वं स्नुषां गांडीवधन्वनः ।
उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ १८८
परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति ।
अमोघं परमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति ॥ १८९
स तु गर्भमृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति ।
त्वां तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः ॥ १९०

असकृत्पापकर्माणं बालजीवितघातकम् ।
तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्मण फलमाप्नुहि ॥ १९१
त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमाम् ।
अनाप्नुवन् क्वचित्काचित् सविद् जातु केन चित् ॥ १९२
पूयशोणितगधी च दुर्गकातारसश्रय ।
विचरिष्यसि पापात्मा सर्वव्याधिसमन्वित ॥ १९३
अ० उ०—सहैव भवता ब्रह्मस्थास्यामि पुरुषेष्विह ।
सत्यवागस्तु भगवानयं च पुरुषोत्तम ॥ १९४
प्रदायाथ मणिं द्रौणि पाडवाना महात्मनाम् ।
जगाम विमनास्तेषा सर्वेशा पश्यता वनम् ॥ १९५
पाडवाश्चापि गोविंद पुरस्कृत्य हतद्विष ।
द्रौपदीमभ्यधावत प्रायोपेता मनस्विनीम् ॥ १९६
अवतीर्य रथाभ्या तु त्वरमाणा महारथा ।
ददृशुर्द्रौपदीं दृष्टामार्तामार्ततरा स्वयम् ॥ १९७
ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबल ।
प्रददौ तं मणिं दिव्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १९८
अय भद्रे तव मणि॰ पुत्रहता जित स ते ।
उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य क्षत्रधर्ममनुस्मर ॥ १९९
हतो दुर्योधन पापो राजस्य परिपंथिक ।
दु शासनस्य रुधिर पीत विस्फुरतो मया ॥ २००
जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो ब्राह्मण्याद्गौरवेण च ।
यशोऽस्य पातित देवि शरीरं त्ववशेषितम् ॥ २०१
द्रौ० उ०—केवलानृण्यमाप्तास्मि गुरुपुत्रो गुरुर्मम ।
शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिबध्नातु भारत ॥ २०२
तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा ।
गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ॥ २०३
ततो दिव्यं मणिवर शिरसा धारयन्प्रभु॰ ।
शुशुभे स तदा राजा सचद्र इव पर्वत॰ ॥ २०४

११ स्त्रीपर्व.

१

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश ।
संजयो विगतप्रज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थित ॥ १
स० उ०—आगम्य नाना देशेभ्यो नाना जनपदेश्वरा ।
पितृलोक गता राजन् सर्वे तव सुतै सह ॥ २
याच्यमानेन सतत तव पुत्रेण भारत ।
घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यात विधित्सता ॥ ३
पुत्राणामथ पौत्राणा पितॄणा च महीपते ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषा प्रेतकार्याणि कारय ॥ ४
तच्छ्रुत्वा वचन घोर सजयस्य महीपति ।
गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपतत्पृथिवीतले ॥ ५
तं शयानमुपागम्य पृथिव्या पृथिवीपतिम् ।
विदुर सर्वधर्मज्ञ इद वचनमब्रवीत् ॥ ६
उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे मा शुचो भरतर्षभ ।
एषा वै सर्वभूताना लोकेश्वर परागति ॥ ७
अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।
अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ८
न शोचन् मृतमन्वेति न शोचन् म्रियते नर. ।
एव सासिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ॥ ९
काल कर्षति भूतानि भावमध्यानि भारत ।
न कालस्य प्रिय कश्चिन्न द्वेष्य कुरुसत्तम ॥ १०
याश्चापि निहतान्युद्धे राजस्त्वमनुशोचसि ।
न शोच्या हि महात्मान सर्वे ते त्रिदिव गता ॥ ११
सर्वे वेदविद शूरा सर्वे सुचरितव्रता ।
सर्वे चाभिमुखा क्षीणास्तत्र का परिदेवना ॥ १२
एव राजस्तवाचक्षे स्वर्गपथानमुत्तमम् ।
न युद्धादधिक किंचित्क्षत्रियस्येह विद्यते ॥ १३

आत्मनात्मानमाश्वास्य मा शुच पुरुषर्षभ ।
नाद्य शोकाभिभूतस्त्व कार्यमुत्स्रष्टुमर्हसि ॥ १४
विदुरस्य तु तद्वाक्य श्रुत्वा तु पुरुषर्षभ ।
युज्यता यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ १५
शीघ्रमानय गाधारीं सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।
वधू कुतीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषित ॥ १६
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुर धर्मवित्तमम् ।
शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ १७
गाधारी चैव शोकार्ता भर्तुर्वचननोदिता ।
कुत्या सह यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ॥ १८
ता समासाद्य राजान भृश शोकसमन्विता ।
आमन्त्र्यान्योन्यमीयु स्म भृशमुच्चुक्रुशुस्तत ॥ १९
ता समाश्वासयत् क्षत्ता ताभ्यश्चार्ततर स्वयम् ।
अश्रुकण्ठी समारोप्य शिबिकासु बहिर्ययौ ॥ २०
तत प्रणाद सजज्ञे सर्वेषु कुरुवेश्मसु ।
आकुमार पुर सर्वमभवच्छोककर्षितम् ॥ २१
अदृष्टपूर्वा या नार्य पुरा देवगणैरपि ।
पृथग्जनेन दृश्यते तास्तदा निहतेश्वरा ॥ २२
प्रकीर्य केशान् सुशुभान् भूषणान्यवमुच्य च ।
एकवस्त्रधरा नार्य परिपेतुरनाथवत् ॥ २३
प्रगृह्य बाहून् क्रोशन्त्य पुत्रान्भ्रातृन्पितृनपि ।
दर्शयतीव ता ह स्म युगाते लोकसक्षयम् ॥ २४
परस्पर सुसूक्ष्मेषु शोकेष्वाश्वासयस्तदा ।
ता शोकविह्वला राजन्नवैक्षत परस्परम् ॥ २५
ताभि परिवृतो राजा रुदतीभि सहस्रश ।
निर्ययौ नगराद्दीनस्तूर्णमायोधन प्रति ॥ २६
हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिर ।
शुश्रुवे पितरं वृद्ध निर्यात गजसाह्वयात् ॥ २७
सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्त पुत्रशोकपरिप्लुतम् ।
शोचमान महाराज भ्रातृभि सहितस्तदा ॥ २८

तमन्वगात् सुदुःखार्ता द्रौपदी शोककर्षिता ।
सह पांचालयोषिद्भिर्यास्तत्रासन् समागता ॥ २९

स गंगामनु वृंदानि स्त्रीणां भरतसत्तम ।
कुररीणामिवार्तानां क्रोशतीनां ददर्श ह ॥ ३०

क्व नु धर्मज्ञता राज्ञः क्व नु साद्यानृशंसता ।
यच्चावधीत्पितॄन् भ्रातॄन् गुरुपुत्रान् सखीनपि ॥ ३१

किं नु राज्येन ते कार्यं पितॄन्भ्रातॄनपश्यत ।
अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रौपदेयांश्च भारत ॥ ३२

अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशतीः कुररीरिव ।
ववंदे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३३

ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मेणामित्रकर्षणाः ।
न्यवेदयत नामानि पांडवास्तेऽपि सर्वशः ॥ ३४

तमात्मजांतकरणं पिता पुत्रवधार्दितः ।
अप्रीयमाणः शोकार्तः पांडवं परिषस्वजे ॥ ३५

धर्मराजं परिष्वज्य सांत्वयित्वा च भारत ।
दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्दिधक्षुरिव पावकः ॥ ३६

स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः ।
भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ॥ ३७

तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः ।
भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ ३८

दुर्योधनेन या पूर्वं कारिता प्रतिमायसी ।
योग्यभूमौ श्रमार्ताय भीममुद्दिश्य चेतसा ॥ ३९
सविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः ॥ ४०

तं गृहीत्वैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्मयम् ।
बभंज बलवान् राजा मन्यमानो वृकोदरम् ॥ ४१

नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसम् ।
भक्त्वा विमथितोरस्कः सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥ ४२

ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः ।
प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः ॥ ४३

स तु कोप समुत्सृज्य गतमन्युर्महामना ।
हा हा भीमेति चुक्रोश नृप शोकसमन्वित ॥ ४४
त विदित्वा गतक्रोध भीमसेनवधार्दितम् ।
वासुदेवो वर पुसामिद वचनमब्रवीत् ॥ ४५
मा शुचो धृतराष्ट्र त्व नैष भीमस्त्वया हत ।
आयसी प्रतिमा ह्येषा त्वया निष्पातिता विभो ॥ ४६
त्वा क्रोधवशमापन्न विदित्वा भरतर्षभ ।
मयापकृष्ट कौंतेयो मृत्योर्दंष्ट्रातर गत ॥ ४७
न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन ।
क सहेत महाबाहो बाह्वोर्विग्रहण नर ॥ ४८
पुत्रशोकाभिसतप्त धर्मादपकृत मन ।
तव राजेन्द्र तेन त्व भीमसेन जिघाससि ॥ ४९
न त्वेतत्ते क्षम राजन् हन्यास्त्व यद्वृकोदरम् ।
न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथचन ॥ ५०
तस्माद्यत्कृतमस्माभिर्मन्यमानै शम प्रति ।
अनुमन्यस्व तत्सर्व मा च शोके मन कृथा ॥ ५१
तत एनमुपातिष्ठन् शौचार्थं परिचारका ।
कृतशौचं पुनश्चैन प्रोवाच मधुसूदन ॥ ५२
राजन्नधीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च ।
श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवला. ॥ ५३
एव विद्वान् महाप्राज्ञ समर्थ सन्बलाबले ।
आत्मापराधात् कस्मात्त्वं कुरुषे कोपमीदृशम् ॥ ५४
उक्तवांस्त्वा तदैवाह भीष्मद्रोणौ च भारत ।
विदुर सजयश्चैव वाक्य राजन्न तत्कृथा ॥ ५५
स वार्यमाणो नास्माकमकार्षीर्वचन तदा ।
आत्मापराधादापन्नस्तत्किं भीम जिघाससि ॥ ५६
एवमुक्त स कृष्णेन सर्व सत्य जनाधिप ।
उवाच देवकीपुत्र धृतराष्ट्रो महीपति ॥ ५७
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
पुत्रस्नेहस्तु बलवान् धैर्यान्मा समचालयत् ॥ ५८

दिष्ट्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान् सत्यविक्रम ।
त्वद्गुप्तो नागमत्कुण भीमो बाहुतर मम ॥ ५९
इदानीं त्वहमव्यग्रो गतमन्युर्गतज्वर ।
मध्यमं पाडव वीर द्रष्टुमिच्छामि माधव ॥ ६०
तत स भीम च धनजय च माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
पस्पर्श गात्रै प्ररुदन् सुगात्रानाश्वास्य कल्याणमुवाच चैतान् ॥ ६१

२

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपाडवा ।
अभ्ययुर्भ्रातर सर्वे गाधारीं सहकेशवा ॥ ६२
ततो ज्ञात्वा हतामित्र युधिष्ठिरमुपागतम् ।
गाधारी पुत्रशोकार्ता शप्तुमैच्छदनिंदिता ॥ ६३
तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमान कृताजलि ।
युधिष्ठिरस्त्विद तत्र मधुर वाक्यमब्रवीत् ॥ ६४
पुत्रहता नृशसोऽह तव देवि युधिष्ठिर ।
शापार्ह पृथिवीनाशे हेतुभूत शपस्व माम् ॥ ६५
न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा ।
तादृशान् सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्द्रुह ॥ ६६
तमेववादिन भीत सन्निकर्षगत तदा ।
नोवाच किंचिद्गाधारी नि श्वासपरमा भृशम् ॥ ६७
तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यत ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा दीर्घदर्शिनी ॥ ६८
अंगुल्यग्राणि ददृशे देवी पट्टतरेण सा ।
तत स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृप ॥ ६९
त दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठत ॥ ७०
एव सचेष्टमानास्तानितश्चेतश्च भारत ।
गाधारी विगतक्रोधा सात्वयामास मातृवत् ॥ ७१
तया ते समनुज्ञाता मातर वीरमातरम् ।
अभ्यगच्छत सहिता पृथा पृथुलवक्षस ॥ ७२

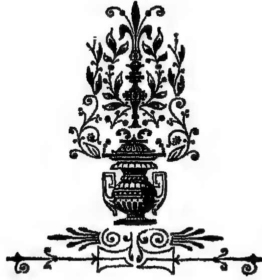
चिरस्य दृष्ट्वा पुत्रान्सा पुत्राधिभिरभिप्लुता ।
बाष्पमाहारयद्देवी वस्त्रेणावृत्य वै मुखम् ॥ ७३
सा तानेकैकश पुत्रान् सस्पृशती पुन पुन ।
अन्वशोचत दु खार्ता द्रौपदीं च हतात्मजाम् ।
रुदतीमथ पाचालीं ददर्श पतिता भुवि ॥ ७४
द्रौ० उ०—आर्ये पुत्रा क ते सर्वे सौभद्रसहिता गता ।
न त्वा तेऽद्याभिगच्छति चिर दृष्ट्वा तपस्विनीम् ॥ ७५
किं नु राज्येन वै कार्यं विहीनाया सुतैर्मम ।
ता समाश्वासयामास पृथा पृथुललोचना ॥ ७६
उत्थाप्य याज्ञसेनीं तु रुदतीं शोककर्षिताम् ।
अभ्यगच्छत गाधारीमार्तामार्ततरा स्वयम् ॥ ७७
गा० उ०—मैव पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दु खिताम् ।
मन्ये लोकविनाशोऽय कालपर्यायनोदित ॥ ७८
इदं तत्समनुप्राप्त विदुरस्य वचो महत् ।
असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामति ॥ ७९
मा शुचो न हि शोच्यास्ते सग्रामे निधन गता ।
यथैवाह तथैव त्व को वा माश्वासयिष्यति ॥ ८०
ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपति ।
पाडुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमा ॥ ८१
वासुदेव पुरस्कृत्य हतबधु च पार्थिवम् ।
कुरुस्त्रिय समासाद्य जग्मुरायोधन प्रति ॥ ८२
समासाद्य कुरुक्षेत्र ता स्त्रियो निहतेश्वरा ।
अपश्यत हतास्तत्र पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ।
क्रव्यादैर्भक्ष्यमाणान्वै गोमायुबलवायसै ॥ ८३
महार्हेभ्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशत्योऽभिपेदिरे ।
अदृष्टपूर्वं पश्यत्यो दु खार्ता भरतस्त्रिय ॥ ८४
भ्राताना चाप्यनाथाना नासीत्काचन चेतना ।
पाचालकुरुयोषाणा कृपण तदभून्महत् ॥ ८५
दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा गाधारी शोककर्षिता ।
सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ ८६

सा तु लब्ध्वा पुन सज्ञा विक्रुश्य च विलप्य च ।
पर्यष्वजत गांधारी कृपण पर्यदेवयत् ॥ ८७
सगूढजत्रुविपुल हारनिष्कविभूषितम् ।
वारिणा नेत्रजेनोर सिंचती शोकतापिता ॥ ८८
समीपस्थ हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८९
मामय प्राह वार्ष्णेय प्राजलिर्नृपसत्तम ।
अस्मिन्ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमबा ब्रवीतु मे ॥ ९०
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वव्यसनागमम् ।
अब्रुव पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जय ॥ ९१
यथा च युध्यमानस्त्व न वै मुह्यसि पुत्रक ।
ध्रुव शस्त्रजितान् लोकान् प्राप्स्यस्यमरवत्प्रभो ॥ ९२
इत्येवमब्रुव पूर्वं नैन शोचामि वै प्रभो ।
धृतराष्ट्र तु शोचामि कृपण हतबाधवम् ॥ ९३
कृ० उ०—उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गाधारी मा च शोके मन कृथा ।
दु खेन लभते दु ख द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ९४
तपोर्थीयं ब्राह्मणी धत्त गर्भ गौर्वोढार धावितार तुरंगी ।
शूद्रा दास पशुपाल च वैश्या युद्धार्थीय क्षत्रिया राजपुत्रि ९५
धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्याबुद्धिज तम ।
पर्यपृच्छत धर्मज्ञो धर्मराज युधिष्ठिरम् ॥ ९६
जीवता परिमाणज्ञ सैन्यानामसि पाडव ।
हताना यदि जानीषे परिमाण वदस्व मे ॥ ९७
यु० उ०—दशायुतानामयुत सहस्राणि च विंशति ।
कोट्य षष्टिश्च षट् चैव ह्यस्मिन् राजन् मृधे हता ॥ ९८
अलक्षिताना वीराणा सहस्राणि चतुर्दश ।
दश चान्यानि राजेन्द्र शत षष्टिश्च पच च ॥ ९९
धृ० उ०—अनाथाना जनाना च सनाथाना च भारत ।
कच्चित्तेषा शरीराणि धक्ष्यसे विधिपूर्वकम् ॥ १००
न येषामस्ति सस्कर्ता न च येऽत्राहिताग्नय ।
वयं च कस्य कुर्यामो बहुत्वात्तात कर्मणाम् ॥ १०१

यान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षंति यतस्तत ।
तेषा तु कर्मणा लोका भविष्यति युधिष्ठिर ॥ १०२
एवमुक्तो महाराज कुतीपुत्रो युधिष्ठिर ।
आदिदेश सुधर्माणं धौम्य सूतं च सजयम् ॥ १०३
विदुर च महाबुद्धिं युयुत्सु चैव कौरवम् ।
इन्द्रसेनमुखाश्चैव भृत्यान् सूताश्च सर्वश ॥ १०४
भवत कारयत्वेषा प्रेतकार्याण्यशेषत ।
यथा चानाथवत् किंचित् शरीर न विनश्यति ॥ १०५
शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता सूतश्च सजय ।
सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनो जयस्तथा ॥ १०६
चदनागरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत ।
घृत तैल च गधाश्च क्षौमाणि वसनानि च ॥ १०७
समाहृत्य महार्हाणि दारूणा चैव सचयान् ।
रथाश्च मृदितास्तत्र नाना प्रहरणानि च ॥ १०८
चिता कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नराधिपान् ।
दाहयामासुरव्यग्रा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १०९
पितृमेधाश्च केषाचित्प्रावर्तत महात्मनाम् ।
सामभिश्चाप्यगायत ते व्यशोचत चापरै ॥ ११०
साम्नामृचा च नादेन स्त्रीणा च रुदितस्वनै ।
कश्मल सर्वभूताना निशाया समपद्यत ॥ १११
कारयित्वा क्रियास्तेषा कुरुराजो युद्धिष्ठिर. ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गगामभिमुखोऽगमत् ॥ ११२
ते समासाद्य गगा तु शिवा पुण्यजलोचिताम् ।
ह्रादिनीं च प्रसन्ना च महारूपा महाबलाम् ॥ ११३
भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च ।
तत पितॄणा पौत्राणा भ्रातॄणा स्वजनस्य च ॥ ११४
पुत्राणामार्यकाणा च पतीना च कुरुस्त्रिय ।
उदक चक्रिरे सर्वा रुदन्त्यो भृशदु खिता ॥ ११५

उदके क्रियमाणे तु वीराणा वीरपत्निभि ।
सूपतीर्थाऽभवद्गगा भूयो विप्रससार च ॥ ११६
तन्महोदधिसकाश निरानदमनुत्सवम् ।
वीरपत्नीभिराकीर्ण गगातीरमशोभत ॥ ११७
तत कुती महाराज सहसा शोककर्षिता ।
रुदती मदया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ११८
य स वीरो महेष्वासो रथयूथपयूथप ।
अर्जुनेन जित सख्ये वीरलक्षणलक्षित ॥ ११९
य सूतपुत्र मन्यध्व राधेयमिति पाडवा ।
यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभु ॥ १२०
योऽवृणीत यश शूर प्राणैरपि सदा भुवि ।
कुरुध्वमुदक तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मण ॥ १२१
स हि व पूर्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत ।
कुडली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभ ॥ १२२
श्रुत्वा तु पाडवा सर्वे मातुर्वचनमप्रियम् ।
कर्णमेवानुशोचतो भूय क्लाततरा भवन् ॥ १२३
तत स पुरुषव्याघ्र कुतीपुत्रो युधिष्ठिर ।
उवाच मातर वीरो निश्वसन्निव पन्नग ॥ १२४
अहो भवत्या मत्रस्य गूहनेन वय हता ॥ १२५
अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च ।
पाचालाना विनाशेन कुरूणा पतनेन च ॥ १२६
तत शतगुणं दु खमिद मामस्पृशद्भृशम् ।
कर्णमेवानुशोचामि दह्याम्यग्नाविवाहित ॥ १२७
न हि मे किंचिदप्राप्य भवेदपि दिवि स्थितम् ।
न चेद वैशस घोर कौरवातकर भवेत् ॥ १२८
एव विलप्य बहुल धर्मराजो युधिष्ठिर ।
व्यरुदच्छनकै राजन् चकारास्योदक प्रभु ॥ १२९
तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदा ।
स्त्रिय कुरुपतिर्धीमान् भ्रातु प्रेम्णा युधिष्ठिर ॥ १३०

स ताभि सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरम् ।
चकार विधिवद्धीमान् धर्मराजो युधिष्ठिर ॥ १३१
पापेनासौ मया श्रेष्ठो भ्राता ज्ञातिर्निपातित ।
अतो मनसि यद्गुह्य स्त्रीणा तन्न भविष्यति ॥ १३२
इत्युक्त्वा स तु गगाया उत्तताराकुलेंद्रिय ।
भ्रातृभि सहित सर्वैर्गंगातीरमुपेयिवान् ॥ १३३

१२ शान्तिपर्व

१

कृतोदकास्ते सुहृदा न्यवसन्पाण्डुनदना ।
शौच निर्वर्तयिष्यन्तो मासमात्र बहि पुरात् ॥ १
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतन ।
दृष्ट्वार्जुनमुवाचेद नि श्वसश्च पुन पुन ॥ २
धिगस्तु क्षात्रमाचार धिगस्तु बलपौरुषम् ।
धिगस्त्वमर्षं येनेमामापद गमिता वयम् ॥ ३
साधु क्षमा दम शौच वैराग्य चाप्यमत्सर ।
अहिंसा सत्यवचन नित्यानि वनचारिणाम् ॥ ४
वय तु लोभान्मोहाच्च दभ मान च सश्रिता ।
इमामवस्था सप्राप्ता राज्यलाभबुभुत्सया ॥ ५
धनजय कृत पाप कल्याणेनोपहन्यते ।
ख्यापनेनानुतापेन दानेन तपसाऽपि वा ॥ ६
त्यागवाश्च पुन पाप नाल कर्तुमिति श्रुति ।
त्यागवाञ्जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा ।
प्राप्तवर्त्मा कृतमतिर्ब्रह्म सपद्यते तदा ॥ ७
स धनजय निर्द्वंद्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वित ।
वनमामन्त्र्य व सर्वान्गमिष्यामि परतप ॥ ८
प्रशाधि त्वमिमामुर्वीं क्षेमा निहतकटकाम् ।
न ममार्थोऽस्ति राज्येन भोगैर्वा कुरुनन्दन ॥ ९
अ० उ०—अहो दु खमहो कृच्छ्रमहो वैक्लव्यमुत्तमम् ।
यत्कृत्वाऽमानुष कर्म त्यजेथा श्रियमुत्तमाम् ॥ १०
क्लीबस्य हि कुतो राज्य दीर्घसूत्रस्य वा पुन ।
किमर्थं च महीपालानवधी क्रोधमूर्छित ॥ ११
आकिंचन्य मुनीना च इति वै नहुषोऽब्रवीत् ।
अश्वस्तनमृषीणा हि विद्यते वेद तद्भवान् ॥ १२
य त्विम धर्ममित्याहुर्धनादेष प्रवर्तते ।
सर्वथा धनमाहार्यं यष्टव्य चापि यत्नत ॥ १३

येषा राजाऽश्वमेधेन यजते दक्षिणावता ।
उपेत्य तस्यावभृथे पूता सर्वे भवन्ति ते ॥ १४
शाश्वतोऽय भूतिपथो नास्यातमनुशुश्रुम ।
महान्दाशरथ पथा मा राजन्कुपथ गम ॥ १५
भी० उ०—यदीमा भवतो बुद्धि विद्याम वयमीदृशीम् ।
शस्त्र नैवाग्रहीष्याम नावधिष्याम कचन ॥ १६
यथा हि पुरुष खात्वा कूपमप्राप्य चोदकम् ।
पङ्कदिग्धो निवर्तेत कर्मेद नस्तथोपमम् ॥ १७
वयमेवात्र गर्ह्या हि यद्वय मदचेतसम् ।
त्वा राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत ॥ १८
आपत्काले हि सन्यास कर्तव्य इति शिष्यते ।
जरयाऽभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यसितेन वा ॥ १९
श्रिया विहीनैरधनैर्नास्तिकै सप्रवर्तितम् ।
वेदवादस्य विज्ञान सत्याभासमिवानृतम् ॥ २०
यदि सन्यासत सिद्धि राजा कश्चिदवाप्नुयात् ।
पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्र सिद्धिमवाप्नुयु ॥ २१
अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषा सिद्धिमश्नुते ।
तस्मात्कर्मैव कर्तव्य नास्ति सिद्धिरकर्मण ॥ २२
अनवेक्ष्य सुखादान तथैवोर्ध्व प्रतिष्ठित ।
आत्मत्यागी महाराज स त्यागी तामसो मत ॥ २३
अनिकेत परिपतन्वृक्षमूलाश्रयो मुनि ।
अपाचक सदा योगी स त्यागी पार्थ भिक्षुक ॥ २४
क्रोधहर्षावनादृत्य पैशुन्य च विशेषत ।
विप्रो वेदानधीते य स त्यागी पार्थ उच्यते ॥ २५
अव्याहरति कौतेये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
अभ्यभाषत राजेंद्र द्रौपदी योषिता वरा ॥ २६
अभिमानवती नित्य विशेषेण युधिष्ठिरे ।
लालिता सतत राज्ञा धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ २७
कथ द्वैतवने राजन् पूर्वमुक्त्वा तथा वच ॥ २८

वयं दुर्योधनं हत्वा मृधे भोक्ष्याम मेदिनीम् ।
संपूर्णां सर्वकामानामाहवे विजयैषिणः ॥ २९
यजतां विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय वः ॥ ३०
इत्येतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृतां वर ।
कथमद्य पुनर्वीर विनिहंसि मनांसि नः ॥ ३१
मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः ।
ब्राह्मणस्यैव धर्मः स्यान्न राज्ञो राजसत्तम ॥ ३२
असतां प्रतिषेधश्च सतां च परिपालनम् ।
एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनम् ॥ ३३
अनृतं नाब्रवीच्छ्वश्रूः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी ।
युधिष्ठिरस्त्वां पाञ्चालि सुखे धास्यत्यनुत्तमे ॥ ३४
साहं सर्वाधमा लोके स्त्रीणां भरतसत्तम ।
तथा विनिकृता पुत्रैर्याऽहमिच्छामि जीवितुम् ॥ ३५
अ० उ०—दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ ३६
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूद्यतः ॥
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ते नेता चेत्साधु पश्यति ॥ ३७
नाभीतो यजते राजन्नाभीतो दातुमिच्छति ।
नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति ॥ ३८
नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दुष्करम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ ३९
उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च ।
न च कश्चिन्न तान्हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् ॥ ४०
अन्धं तम इवेदं स्यान्न प्राज्ञायत किंचन ।
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥ ४१
न ब्रह्मचार्यधीयीत कल्याणीं न दुहेत गाम् ।
न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४२
लोकयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ।
अहिंसा साधुहिंसेति श्रेयान् धर्मपरिग्रहः ॥ ४३

नात्यन्त गुणवत्किञ्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणम् ।
उभय सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु वा ॥ ४४
एव पर्याकुले लोके वितथैर्जर्जरीकृते ।
तैस्तैर्न्यायैर्महाराज पुराण धर्ममाचर ॥ ४५
मा च ते निघ्नत शत्रून्मन्युर्भवतु पार्थिव ।
न तत्र किल्बिष किंचित्कर्तुर्भवति भारत ॥ ४६
ध० उ०—असतोष प्रमादश्च मदो रागोऽप्रशान्तता ।
बल मोहोऽभिमानश्चाप्युद्वेगश्चैव सर्वश ॥ ४७
एभि पाप्मभिराविष्टो राज्य त्वमभिकाङ्क्षसे ।
निरामिषो विनिर्मुक्त प्रशान्त सुसुखी भव ॥ ४८
य इमामखिला भूमिं शिष्यादेको महीपति ।
तस्याप्युदरमेक वै किमिद त्व प्रशससि ॥ ४९
यथेद्ध प्रज्वलत्यग्निरसमिद्ध प्रशाम्यति ।
अल्पाहारतया त्वग्नि शमयौदर्यमुत्थितम् ॥ ५०
अपि गाथा पुरा गीता जनकेन वदत्युत ।
निर्द्वंद्वेन विमुक्तेन मोक्ष समनुपश्यता ॥ ५१
अनत बत मे वित्त यस्य मे नास्ति किंचन ।
मिथिलाया प्रदीप्ताया न मे दह्यति किंचन ॥ ५२
शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी यो धर्मनिश्चयकोविद ।
तेनाप्येव न वाच्योऽह यदि धर्म प्रपश्यसि ॥ ५३
तपस्त्यागोऽविधिरिति निश्चयस्त्वेष धीमताम् ।
पर पर ज्याय एषा येषा नैश्रेयसी मति ॥ ५४
तप स्वाध्यायशीला हि दृश्यन्ते धार्मिका जना ।
ऋषयस्तपसा युक्ता येषा लोका सनातना ॥ ५५
उत्तरेण तु पन्थानमार्या विषयनिग्रहात् ।
अबुद्धिज तमस्त्यक्त्वा लोकास्त्यागवता गता ॥ ५६
दक्षिणेन तु पन्थान य भास्वतं प्रचक्षते ।
एते क्रियावता लोका ये श्मशानानि भेजिरे ॥ ५७
अनिर्देश्या गति सा तु या प्रपश्यति मोक्षिण ।
तस्माद्योग प्रधानेष्ट स तु दु ख प्रवेदितुम् ॥ ५८

वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च ।
विपाट्यकदलीस्तंभ सारं ददृशिरे न ते ॥ ५९
कल्याणगोचरं कृत्वा मनस्तृष्णां निगृह्य च ।
कर्मसंततिमुत्सृज्य स्यान्निरालंबनः सुखी ॥ ६०

२.

वा० उ०—मा कृथाः पुरुषव्याघ्र शोकं त्वं गात्रशोषणम् ।
क्षत्रधर्मरताः शूरा वेदवेदाङ्गपारगाः ।
प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ६१
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सृञ्जयं पुत्रशोकार्तं यथाऽयं नारदोऽब्रवीत् ॥ ६२
महाभाग्यं पुरा राज्ञां कीर्त्यमानं मया शृणु ।
गच्छावधानं नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि ॥ ६३
आविक्षितं मरुत्तं वै मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
यः स्पर्धयाऽजयच्छक्रं देवराजं पुरंदरम् ॥ ६४
शक्रप्रियैषी यं विद्वान् प्रत्याचष्ट बृहस्पतिः ।
संवर्तो याजयामास यवीयान् स बृहस्पतेः ॥ ६५
आविक्षितस्य वै सत्रे विश्वेदेवाः सभासदः ।
मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्महात्मनः ॥ ६६
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ६७
सुहोत्रं चैवातिथिनं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
यस्मिन्हिरण्यं ववृषे मघवा परिवत्सरम् ॥ ६८
तद्धिरण्यमपर्यन्तमावृतं कुरुजाङ्गले ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समार्पयत् ॥ ६९
अङ्गं बृहद्रथं चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
यः सहस्रं सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत् ॥ ७०
सहस्रं च सहस्राणां कन्या हेमपरिष्कृताः ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ७१

शिबिमौशीनर चैव मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
य इमा पृथिवीं सर्वा चर्मवत्समवेष्टयत् ॥ ७२
महता रथघोषेण पृथिवीमनुनादयन् ।
एकच्छत्रा महीं चक्रे जैत्रेणैकरथेन य ॥ ७३
यावदस्य गवाश्व स्यादारण्यै पशुभि सह ।
तावती प्रददौ गा स शिबिरौशीनरोऽध्वरे ॥ ७४
भरत चैव दौष्यन्ति मृत शुश्रुम सृञ्जय ।
शाकुन्तल महात्मान भूरिद्रविणसचयम् ॥ ७५
अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
इष्टवान् स महातेजा दौष्यन्तिर्भरत पुरा ॥ ७६
भरतस्य महत्कर्म सर्वराजसु पार्थिवा ।
ख मर्त्या इव बाहुभ्या नानुगन्तुमशक्नुवन् ॥ ७७
पर सहस्राद्यो बद्ध्वा हयान् वेदीर्वितत्य च ।
सहस्र यत्र पद्मना कण्वाय भरतो ददौ ॥ ७८
राम दाशरथिं चैव मृत शुश्रुम सृञ्जय ।
योऽन्वकम्पत वै नित्य प्रजा पुत्रानिवौरसान् ॥ ७९
विधवा यस्य विषये नानाथा काश्चनाभवन् ।
कालवर्षी च पर्जन्य शस्यानि समपादयत् ॥ ८०
स चतुर्दशवर्षाणि वने प्रोष्य महातपा ।
दशाश्वमेधान् जारूथ्यानाजहार निरर्गलान् ॥ ८१
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ॥ ८२
भगीरथ च राजान मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
यस्येन्द्रो वितते यज्ञे सोम पीत्वा मदोत्कट ॥ ८३
असुराणा सहस्राणि बहूनि सुरसत्तम ।
अजयद्बाहुवीर्येण भगवान्पाकशासन ॥ ८४
भूरिदक्षिणमैक्ष्वाकु यजमान भगीरथम् ।
त्रिलोकपथगा गङ्गा दुहितृत्वमुपेयुषी ॥ ८५
दिलीप च महात्मान मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति द्विजातय ।

यस्य यज्ञे महानासीद्यूप श्रीमान् हिरण्मय ॥ ८६
अवादयत्तत्र वीणा मध्ये विश्वावसु स्वयम् ।
सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीत्ययम् ॥ ८७
त्रय शब्दा न जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने ।
स्वाध्यायघोषो ज्याघोषो दीयतामिति वै त्रय ॥ ८८
मान्धातार यौवनाश्व मृत शुश्रुम सृञ्जय ।
य देवा मरुतो गर्भ पितु पार्श्वादपाहरन् ॥ ८९
य दृष्ट्वा पितुरुत्सङ्गे शयान देवरूपिणम् ।
अन्योन्यमब्रुवन् देवा कमय धास्यतीति वै ॥ ९०
मामेव धास्यतीत्येवमिन्द्रोऽथाभ्युपपद्यत ।
मान्धातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतु ॥ ९१
ततस्तु पयसो धारा पुष्टिहेतोर्महात्मन ।
तस्यास्ये यौवनाश्वस्य पाणिरिन्द्रस्य चास्रवत् ॥ ९२
स आसीद् द्वादशसमो द्वादशाहेन पार्थिव ।
तमिम पृथिवी सर्वा एकाह्ना समपद्यत ॥ ९३
यौवनाश्वो यदाङ्गार समरे प्रत्ययुध्यत ।
विस्फारैर्धनुषो देवा द्यौरभेदिति मेनिरे ॥ ९४
अश्वमेधशतेनेष्ट्वा राजसूयशतेन च ।
अददद्रोहितान्मत्स्यान् ब्राह्मणेभ्यो विशाम्पते ॥ ९५
ययातिं नाहुष चैव मृत सृञ्जय शुश्रुम ।
य इमा पृथिवीं कृत्स्ना विजित्य सहसागराम् ॥ ९६
शम्यापातेनाभ्यतीयाद्वेदीभिश्चित्रयन्महीम् ।
व्यूढेनासुरयुद्धेन हत्वा दैतेयदानवान् ।
व्यभजत्पृथिवीं कृत्स्ना ययातिर्नहुषात्मज ॥ ९७
अम्बरीष च नाभागिं मृत शुश्रुम सृञ्जय ।
य प्रजा वव्रिरे पुण्य गोप्तार नृपसत्तमम् ॥ ९८
नैतत्पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
इत्यम्बरीष नाभागिमन्वमोदन्त दक्षिणा ॥ ९९
शशबिंदु चैत्ररथ मृत शुश्रुम सृञ्जय ।
यस्य भार्यासहस्राणा शतमासीन्महात्मन ॥ १००

रथे रथे शत चाश्वा देशजा हेममालिन ।
अश्वे अश्वे शत गावो गवा तद्वदजाविकम् ॥ १०१
एतद्धनमर्पयतमश्वमेधे महामखे ।
शशबिंदुर्महाराज ब्राह्मणेभ्य समार्पयत् ॥ १०२
गय चामूर्तरयस मृत शुश्रुम सृञ्जय ।
य स वर्षशत राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत् ॥ १०३
यस्मै वह्निर्वर प्रादात्ततो वव्रे वरान्गय ।
ददतो मेऽक्षय वित्त धर्मे श्रद्धा च वर्तताम् ॥ १०४
मनो मे रमता सत्ये त्वत्प्रसादाद्धुताशन ।
लेभे च कामास्तान्सर्वान्पावकादिति न श्रुतम् ॥ १०५
सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा दशव्यामा द्विरायताम् ।
दक्षिणामददद्राजा वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १०६
रन्तिदेव च साकृत्य मृत शुश्रुम सृञ्जय ।
सम्यगाराध्य य शक्राद्वर लेभे महातपा ॥ १०७
उपातिष्ठश्च पशव स्वय त सशितव्रतम् ।
ग्राम्याऽऽरण्या महात्मान रन्तिदेव यशस्विनम् ॥ १०८
महानदी चर्मराशेरुत्क्लेदात्सुस्रुवे यत ।
ततश्चर्मण्वतीत्येव विख्याता सा महानदी ॥ १०९
ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान्सदसि प्रतते नृप ।
तुभ्य निष्क तुभ्य निष्कमिति क्रोशन्ति वै द्विजा ॥ ११०
तत्र स्म सूदा क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डला ।
सूपभूयिष्ठमश्नीध्व नाद्य मास यथा पुरा ॥ १११
सगर च महात्मान मृत शुश्रुम सृञ्जय ।
ऐक्ष्वाकु पुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमम् ॥ ११२
षष्टि पुत्रसहस्राणि य यान्तमनुजग्मिरे ।
नक्षत्रराजं वर्षान्ते व्यभ्रे ज्योतिर्गणा इव ॥ ११३
एकच्छत्रा मही यस्य प्रतापादभवत्पुरा ।
योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास देवता ॥ ११४
खानयामास य कोपात्पृथिवीं सागराङ्किताम् ।
यस्य नाम्ना समुद्रश्च सागरत्वमुपागत ॥ ११५

राजानं च पृथुं वैन्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यमभ्यषिञ्चन् संभूय महारण्ये महर्षयः ।
क्षताद्यो वै त्रायतीति स तस्मात्क्षत्रियः स्मृतः ॥ ११६
अकृष्टपच्या पृथिवी पुटके पुटके मधु ।
सर्वा द्रोणदुधा गावो वैन्यस्यासन्प्रशासतः ॥ ११७
आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ।
सरितश्चान्वदीर्यन्त ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ ११८
हैरण्यांस्त्रिनलोत्सेधान्पर्वतानेकविंशतिम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽश्वमेधे महामखे ॥ ११९
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२०
सृ०उ०—शृणोमि ते नारद वाचमेतां विचित्रार्थां स्रजमिव पुण्यगन्धाम् ।
राजर्षीणां पुण्यकृतां महात्मनां कीर्त्यायुक्तानां शोकनिर्नाशनार्थम्॥१२१

३.

देवस्थान उ०—चतुष्पदी हि निश्रेणी ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठिता ।
तां क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ॥ १२२
अद्रोहः सत्यवचनं संविभागो दया दमः ।
प्रजनं स्वेषु दारेषु मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ १२३
एवं धर्मं प्रधानेष्टं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
तस्मादेतत्प्रयत्नेन कौंतेय प्रतिपालय ॥ १२४
अ० उ०—ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन् क्षत्रधर्मेण वर्तत ।
प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ १२५
न त्यागो न पुनर्यज्ञो न तपो मनुजेश्वर ।
क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्वोपजीवनम् ॥ १२६
व्या०उ०—न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते ।
यज्ञो विद्या समुत्थानमसंतोषः श्रियं प्रति ॥ १२७
दंडधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ।
एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि विशाम्पते ॥ १२८

एषा ज्यायस्तु कौंतेय दडधारणमुच्यते ।
भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव ।
राजान चाविरोद्धार ब्राह्मण चाप्रवासिनम् ॥ १२९
धर्ममर्थ च काम च भ्रातृभि सह भारत ।
अनुभूय तत पश्चात्प्रस्थाताऽसि विशाम्पते ॥ १३०
सुख वा यदि दु ख प्रिय वा यदि वाऽप्रियम् ।
प्राप्त प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजित ॥ १३१
ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धे परगता ।
त एव सुखमेधन्ते मध्यम क्लिश्यते जन ॥ १३२
यो हि पापसमारभे कार्ये तद्भावभावित ।
कुर्वन्नपि तथैव स्यात्कृत्वा च निरपत्रप ।
तस्मिंस्तत्कलुष सर्व समाप्तमिति शाब्दितम् ॥ १३३
त्व तु शुक्लाभिजातीय परदोषेण कारित ।
अनिच्छमान कर्मेद कृत्वा च परितप्यसे ॥ १३४
सेय त्वामनुसप्राप्ता विक्रमेण वसुधरा ।
निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयाऽनघ ॥ १३५
तेषा पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृद्वृत ।
भ्रातॄन्पुत्राश्च पौत्राश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ॥ १३६
कुमारो नास्ति येषा च कन्यास्तत्राभिषेचय ॥
कामाशयो हि स्त्रीवर्ग शोकमेव प्रहास्यसि ॥ १३७
एवमाश्वासन कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत ।
यजस्व वाजिमेधेन यथेंद्रो विजयी पुरा ॥ १३८
यु० उ०—श्रोतुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण महामुने ।
राजधर्मान्द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ॥ १३९
धर्मचर्या च राज्य च नित्यमेव विरुध्यते ।
एव मुह्यति मे चेत चितयानस्य नित्यश ॥ १४०
व्या० उ०—श्रोतुमिच्छसि चेद्धर्मं निखिलेन नराधिप ।
प्रैहि भीष्म महाबाहो वृद्ध कुरुपितामहम् ॥ १४१
स ते धर्मरहस्येषु सशयान्मनसि स्थितान् ।
छेत्ता भागीरथीपुत्र सर्वज्ञ सर्वधर्मवित् ॥ १४२

साक्षाद्ददर्श यो देवान्सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ।
स ते वक्ष्यति धर्मज्ञ सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ १४३
तमभ्येहि पुरा प्राणान्स विमुञ्चति धर्मवित् ॥ १४४
यु० उ०—घातयित्वा तमेवाजौ छलेनाजिह्मयोधिनम् ।
उपसप्रष्टुमर्हामि तमहं केन हेतुना ॥ १४५
कृ० उ०—नेदानीमतिनिर्बन्धं शोके त्वं कर्तुमर्हसि ।
यदाह भगवान् व्यासस्तत्कुरुष्व नृपोत्तम ॥ १४६
सुहृदामस्मदादीनां द्रौपद्याश्च परंतप ।
कुरु प्रियममित्रघ्न लोकस्य च हितं कुरु ॥ १४७
एवमुक्तः स कृष्णेन राजा राजीवलोचनः ।
हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तस्थौ महामनाः ॥ १४८
स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ १४९
ततो नवं रथं शुभ्रं कम्बलाजिनसंवृतम् ।
युक्तं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शुभलक्षणैः ॥ १५०
मन्त्रैरभ्यर्चितः पुण्यैः स्तूयमानश्च बन्दिभिः ।
आरुरोह यथा देवः सोमोऽमृतमयं रथम् ॥ १५१
जग्राह रश्मीन्कौन्तेयो भीमो भीमपराक्रमः ।
अर्जुनः पाण्डुरं छत्रं धारयामास भानुमत् ॥ १५२
चामरव्यजने त्वस्य वीरौ जगृहतुस्तदा ।
चन्द्ररश्मिप्रभे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलंकृते ॥ १५३
रथं हेममयं शुभ्रं शैब्यसुग्रीवयोजितम् ।
सह सात्यकिना कृष्णः समास्थायान्वयात्कुरून् ॥ १५४
नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत ।
अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ ॥ १५५
कुरुस्त्रियश्च ताः सर्वाः कुन्ती कृष्णा तथैव च ।
यानैरुच्चावचैर्जग्मुर्विदुरेण पुरस्कृताः ॥ १५६
ततो रथाश्च बहुला नागाश्च समलंकृताः ।
पादाताश्च हयाश्चैव पृष्ठतः समनुव्रजन् ॥ १५७

अभियाने तु पार्थस्य नरैर्नगरवासिभि ।
नगरं राजमार्गाश्च यथावत्समलङ्कृता ॥ १५८
पाण्डुरेण च माल्येन पताकाभिश्च मेदिनी ।
सस्कृतो राजमार्गोऽभूद्धूपितैश्च प्रधूपित ॥ १५९
कुम्भाश्च नगरद्वारि वारिपूर्णा नवा दृढा ।
सिता सुमनसो गौरा स्थापितास्तत्र तत्र ह ॥ १६०
ततो दुदुभिनिर्घोष शखाना च मनोरम ।
जय प्रवदता तत्र स्वन प्रादुरभून्नृप ॥ १६१
नि शब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुन ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥ १६२
तत्र दुर्योधनसखा भिक्षुरूपेण सवृत ।
साक्ष शिखी त्रिदडी च धृष्टो विगतसाध्वस ॥ १६३
वृत सर्वैस्तथा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभि ।
पर सहस्रै राजेंद्र तपोनियमसवृतै ॥ १६४
स दुष्ट पापमाशसु पाडवाना महात्मनाम् ।
अनामन्त्र्यैव तान् विप्रास्तमुवाच महीपतिम् ॥ १६५
इमे प्राहुर्द्विजा सर्वे समारोप्य वचो मयि ।
धिग् भवन्त कुनृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै ॥ १६६
किं ते न स्याद्धि कौतेय कृत्वेम ज्ञातिसक्षयम् ।
घातयित्वा गुरूश्चैव मृत श्रेयो न जीवितम् ॥ १६७
यु० उ०—प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्याभियाचत ।
प्रत्यासन्नव्यसनिन न मा धिक् कर्तुमर्हथ ॥ १६८
ततो राजन् ब्राह्मणास्ते सर्व एव विशाम्पते ।
ऊचुर्नैतद्वचोऽस्माक श्रीरस्तु तव पार्थिव ॥ १६९
एष दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षस ।
परिव्राजकरूपेण हित तस्य चिकीर्षति ॥ १७०
न वय ब्रूम धर्मात्मन् व्येतु ते भयमीदृशम् ।
उपतिष्ठतु कल्याण भवन्त भ्रातृभिस्सह ॥ १७१
ततस्ते ब्राह्मणा सर्वे हुकारै क्रोधमूर्छिता ।
निर्भर्त्सयन्त शुचयो विजघ्नु पापराक्षसम् ॥ १७२

स पपात विनिर्दग्धस्तेजसा ब्रह्मवादिनाम् ।
महेन्द्राशनिनिर्दग्ध पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ १७३

पूजिताश्च ययुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तम् ।
राजा च हर्षमापेदे पाण्डवा ससुहृज्जना ॥ १७४

४.

दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्य पुरोहित ।
प्रागुदक्प्रवणे वेदीं लक्षणेनोपलिख्य च ॥ १७५

व्याघ्रचर्मोत्तरे शुक्ले सर्वतोभद्र आसने ।
दृढपादप्रतिष्ठाने हुताशनसमत्विषि ॥ १७६

उपवेश्य महात्मान कृष्णा च द्रुपदात्मजाम् ।
जुहाव पावक धीमान्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ १७७

तत उत्थाय दाशार्ह शङ्खमादाय पूजितम् ।
अभ्यषिंचत्पतिं पृथ्व्या कुतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १७८

ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयन् ।
वेदाध्ययनसंपन्नान्धृतिशीलसमन्वितान् ॥ १७९

ते प्रीता ब्राह्मणा राजन्स्वस्त्यूचुर्जयमेव च ।
हसा इव च नर्दत प्रशशसुर्युधिष्ठिरम् ॥ १८०

यु० उ०—धन्या पाडुसुता नून येषा ब्राह्मणपुगवा ।
तथ्यान्वाप्यथवाऽतथ्यान्गुणानाहु. समागता ॥ १८१

धृतराष्ट्रो महाराज पिता मे दैवत परम् ।
शासनेऽस्य प्रिये चैव स्थेय मत्प्रियकाक्षिभि ॥ १८२

यदि चाहमनुग्राह्यो भवता सुहृदा तथा ।
धृतराष्ट्रे यथापूर्वं वृत्तिं वर्तितुमर्हथ ॥ १८३

पौरजानपदान्सर्वान्विसृज्य कुरुनन्दन ।
यौवराज्येन कौतेय भीमसेनमयोजयत् ॥ १८४

मत्रे च निश्चये चैव षड्गुणस्य च चिंतने ।
विदुर बुद्धिसपन्न प्रीतिमान्स समादिशत् ॥ १८५

कृताकृतपरिज्ञाने तथाऽऽयव्ययचिंतने ।
सजय योजयामास वृद्ध सर्वगुणैर्युतम् ॥ १८६

बलस्य परिमाणे च भक्तवेतनयोस्तथा ।
नकुल व्यादिशद्राजा कर्मणा चान्ववेक्षणे ॥ १८७
परचक्रोपरोधे च दुष्टाना चावमर्दने ।
युधिष्ठिरो महाराज फाल्गुन व्यादिदेश ह ॥ १८८
द्विजाना देवकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव ह ।
धौम्य पुरोधसा श्रेष्ठ नित्यमेव समादिशत् ॥ १८९
सहदेव समीपस्थ नित्यमेव समादिशत् ।
तेन गोप्यो हि नृपति सर्वावस्थो विशाम्पते ॥ १९०
ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीना ये हता युधि ।
श्राद्धानि कारयामास तेषा पृथगुदारधी ॥ १९१
धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्ध्वदेहिकम् ।
सर्वकामगुणोपेतमन्न गाश्च धनानि च ॥ १९२
उद्दिश्योद्दिश्य तेषा च चक्रे राजौर्ध्वदेहिकम् ।
सभा प्रपाश्च विविधास्तटाकानि च पाडव ॥ १९३
स तेषामनृणो भूत्वा गत्वा लोकेष्ववाच्यताम् ।
कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ १९४
ततो दुर्योधनगृह प्रासादैरुपशोभितम् ।
बहुरत्नसमाकीर्ण दासीदाससमाकुलम् ॥ १९५
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञात भ्रात्रा दत्त वृकोदर ।
प्रतिपेदे महाबाहुर्मंदिर मघवानिव ॥ १९६
यथा दुर्योधनगृह तथा दु शासनस्य तु ।
प्रतिपेदे महाबाहुरर्जुनो राजशासनात् ॥ १९७
दुर्मर्षणस्य भवन दु शासनगृहाद्वरम् ।
नकुलाय वरार्हाय कर्शिताय महावने ॥ १९८
दुर्मुखस्य च वेश्माग्र्य श्रीमत्कनकभूषणम् ।
प्रददौ सहदेवाय सततं प्रियकारिणे ॥ १९९
पुरोहिताय धौम्याय प्रादादयुतश स गा ।
धन सुवर्ण रजत वासासि विविधान्यपि ॥ २००
तत स च हृषीकेश' स च राजा युधिष्ठिर ।
कृपादयश्च ते सर्वे चत्वार पांडवाश्च ते ॥ २०१

रथैस्तैर्नगरप्रख्यै पताकाध्वजशोभितै ।
ययुराशु कुरुक्षेत्र वाजिभि शीघ्रगामिभि ॥ २०२
अवतीर्य कुरुक्षेत्र केशमज्जास्थिसकुलम् ।
देहन्यास कृतो यत्र क्षत्रियैस्तैर्महात्मभि ॥ २०३
ततस्ते ददृशुर्भीष्म शरप्रस्तरशायिनम् ।
स्वरश्मिजालसवीत साय सूर्यसमप्रभम् ॥ २०४
उपास्यमान मुनिभिर्देवैरिव शतक्रतुम् ।
देशे परमधर्मिष्ठे नदीमोघवतीमनु ॥ २०५
अवस्कन्द्याथ वाहेभ्य सयम्य प्रचल मन ।
एकीकृत्येंद्रियग्राममुपतस्थुर्महामुनीन् ॥ २०६
परिवार्य तत सर्वे निषेदु पुरुषर्षभा ।
किंचिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच केशव ॥ २०७
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि यथा पुरा ।
शराभिघातदु खात्ते कच्चिद्गात्र न दूयते ॥ २०८
मनुष्येषु मनुष्येंद्र न दृष्टो न च मे श्रुत ।
भवतो वा गुणैर्युक्त पृथिव्या पुरुष क्वचित् ॥ २०९
तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीना सक्षयेण वै ।
ज्येष्ठस्य पाडुपुत्रस्य शोक भीष्म व्यपानुद ॥ २१०
ये हि धर्मा समाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।
चातुराश्रम्यसयुक्ता सर्वे ते विदितास्तव ॥ २११
तज्ज्ञातिशोकोपहतश्रुताय सत्याभिसधाय युधिष्ठिराय ।
प्र हि धर्मार्थसमाधियुक्त सत्य वचोऽस्यापनुदाशु शोकम् ॥ २१२

५

भी०उ०—हत धर्मान्प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसी मम ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा मा धर्माननुपृच्छतु ॥ २१३
प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहम् ।
अनुमान्य गुरून्सर्वान् पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ २१४
राज्ञा वै परमो धर्म इति धर्मविदो विदु ।
महातमेत भार च मन्ये तद्ब्रूहि पार्थिव ॥ २१५

यथा हि रश्मयोऽश्वस्य द्विरदस्याकुशो यथा ।
नरेंद्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहण स्मृतम् ॥ २१६
तत्र चेत्सप्रमुह्येत धर्मे राजर्षिसेविते ।
लोकस्य सस्था न भवेत्सर्वं च व्याकुलीभवेत् ॥ २१७
भी० उ०—नमो धर्माय महते नम कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ २१८
आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञा रञ्जनकाम्यया ।
देवताना द्विजाना च वर्तितव्य यथाविधि ॥ २१९
देवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणाश्च कुरूद्वह ।
उत्थानेन सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर ॥ २२०
नह्युत्थानमृते दैव राज्ञामर्थं प्रसाधयेत् ।
साधारण द्वय ह्येतद्दैवमुत्थानमेव च ॥ २२१
पौरुष हि पर मन्ये दैव निश्चित्य मुच्यते ।
विपन्ने च समारभे सताप मा स्म वै कृथा ॥ २२२
नहि सत्यादृते किंचिद्राज्ञा वै सिद्धिकारकम् ।
सत्ये हि राजा निरत प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ २२३
गुणवान् शीलवान्दातो मृदुधर्मो जितेंद्रिय ।
सुदर्श स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रिय ॥ २२४
मृदुर्हि राजा सतत लध्यो भवति सर्वश ।
तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाश्रय ॥ २२५
अदण्ड्याश्चैव ते पुत्र विप्राश्च ददता वर ।
भूतमेतत्पर लोके ब्राह्मणो नाम पाडव ॥ २२६
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मत क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषा सर्वत्रग तेज स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ २२७
उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तग रणे ।
निगृह्णीयात्स्वधर्मेण धर्मापेक्षी नराधिप ॥ २२८
राजद्विष्टे च विप्रस्य विषयान्ते विसर्जनम् ।
विधीयते न शारीरं दडमेषा कदाचन ॥ २२९
दयिताश्च नरास्ते स्युर्भक्तिमन्तो द्विजेषु ये ॥ २३०

न कोश परमोऽन्योऽस्ति राज्ञा पुरुषसंचयात् ।
सर्वदुर्गेषु मन्यंते नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥ २३१
व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेथा भूरिदक्षिण ।
भवितव्य सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा ॥ २३२
यथा हि गर्भिणी हित्वा स्व प्रिय मनसोऽनुगम् ।
गर्भस्थ हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसशयम् ॥ २३३
न सत्याज्य च ते धैर्यं कदाचिदपि पाडव ।
धीरस्य स्पष्टदडस्य न भय विद्यते क्वचित् ॥ २३४
परिहासश्च भृत्यैस्ते नात्यर्थं वदता वर ।
कर्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्र हि मे शृणु ॥ २३५
अवमन्यति भर्तार सघर्षादुपजीविन ।
स्वे स्थाने न च तिष्ठति लघयति च तद्वच ॥ २३६
जर्जर चास्य विषय कुर्वंति प्रतिरूपकै ।
स्त्रीरक्षिभिश्च सज्जंते तुल्यवेषा भवति च ॥ २३७
हयं वा दतिन वापि रथ वा नृपसत्तम ।
अभिरोहत्यनादृत्य हर्षुले पार्थिवे मृदौ ॥ २३८
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानत ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य दडो भवति शाश्वत ॥ २३९
न हिंस्यात्परवित्तानि देय काले च दापयेत् ।
अभृताना भवेद्भर्ता भृतानामन्ववेक्षक ॥ २४०
नृपति सुमुखश्च स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
असद्भ्यश्च समादद्यात्सद्भ्यस्तु प्रतिपादयेत् ॥ २४१
शूरान्भक्तानसहार्यान्कुले जातानरोगिण ।
विधाविदो लोकविद' परलोकान्ववेक्षकान् ॥ २४२
सहायान्सतत कुर्याद्राजा भूतिपरिष्कृत ।
तैश्च तुल्यो भवेद्भोगैश्छत्रमात्राज्ञयाधिक ॥ २४३
सार्वाभिशकी नृपतिर्यश्च सर्वहरो भवेत् ।
स क्षिप्रमनृजुर्लुब्ध स्वजनेनैव बध्यते ॥ २४४
अगूढविभवा यस्य पौरा राष्ट्रनिवासिनः ॥
नयापनयवेत्तार स राजा राजसत्तम ॥ २४५

वश्या नेया विधेयाश्च न च सघर्षशीलिन ।
विषये दानरुचयो नरा यस्य स पार्थिव ॥ २४६
राज्ञा राजीवताम्राक्ष साधन चात्र मे शृणु ।
चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सरात् ।
युक्त्या दानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥ २४७
सता संग्रहण शौर्य दाक्ष्य सत्य प्रजाहितम् ।
अनार्जवैरार्जवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनम् ॥ २४८
केतनाना च जीर्णानामवेक्षा चैव सीदताम् ।
द्विविधस्य च दडश्च प्रयोग कालचोदित ॥ २४९
बलाना हर्षण नित्य प्रजानामन्ववेक्षणम् ।
कार्येष्वखेद कोशस्य तथैव च विवर्धनम् ॥
नीतिधर्मानुसरण नित्यमुत्थानमेव च ॥ २५०
उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यश ।
प्रधर्षणीय शत्रूणा भुजग इव निर्विष ॥ २५१
न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमल्प हिनस्तिच ॥ २५२
यु॰ उ॰—के धर्मा सर्ववर्णाना चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
चातुर्वर्ण्याश्रमाणा च राजधर्माश्च के मता ॥ २५३
भी॰ उ॰—अक्रोध सत्यवचन सविभाग क्षमा तथा ।
प्रजन स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ।
आर्जव भृत्यभरण नवैते सार्ववर्णिका ॥ २५४
ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्त ते वक्ष्यामि केवलम् ।
दममेव महाराज धर्ममाहु पुरातनम् ।
स्वाध्यायाभ्यसन चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥ २५५
क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्त ते वक्ष्यामि भारत ।
दद्याद्राजन्नयाचेत यजेत न च याजयेत् ॥ २५६
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात्पराक्रमम् ॥ २५७
दानमध्ययनं यज्ञ शौचेन धनसचय ।
पितृवत्पालयेद्वैश्यो युक्त सर्वान्पशूनिह ॥ २५८

षण्णामेका पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं हरेत् ।
लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कला खुरे ॥ २५९
सस्यानां सर्वबीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः ॥ २६०
शूद्रः एतान्परिचरेत्त्रीन्वर्णाननुपूर्वशः ।
संचयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथंचन ॥ २६१
अवश्यं भरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥ २६२
छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च ।
यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे ।
देयः पिंडोऽनपत्याय भर्तव्यौ वृद्धदुर्बलौ ॥ २६३
स्वाहाकारवषट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते ।
तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान्स्वयम् ।
पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥ २६४
वानप्रस्थं भैक्ष्यचर्यं गार्हस्थ्यं च महाश्रमम् ।
ब्रह्मचर्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ २६५
जटाधरणसंस्कारं द्विजातित्वमवाप्य च ।
आधानादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ॥ २६६
सदारो वाऽप्यदारो वा आत्मवान्संयतेंद्रियः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्कृतकृत्यो गृहाश्रमात् ॥ २६७
तत्रारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित् ।
ऊर्ध्वरेताः प्रव्रजित्वा गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ २६८
चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विशाम्पते ।
भैक्ष्यचर्या स्वधाकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ॥ २६९
सत्यार्जवं चातिथिपूजनं च धर्मस्तथाऽर्थश्च रतिः स्वदारे ।
निषेवितव्यानि सुखानि लोके ह्यस्मिन्परे चैव मतं ममैतत् ॥ २७०
सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवंति ।
सर्वस्त्यागो राजधर्मेषु राजस्त्यागं धर्मं चाहुरग्र्यं पुराणम् । २७१

६.

यु० उ०—यवनाः किराता गाधाराश्चीनाः शबरबर्बराः ।
शकास्तुषाराः कंकाश्च पह्लवाश्चांध्रमद्रकाः ॥ २७२

ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्या शूद्राश्च मानवा ।
कथ धर्माश्चरिष्यति सर्वे विषयवासिन ॥ २७३
भी० उ०—मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभि ।
आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम् ॥ २७४
पितृयज्ञास्तथा कूपा प्रपाश्च शयनानि च ।
अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनम् ॥ २७५
भरण पुत्रदाराणा शौचमद्रोह एव च ।
दक्षिणा सर्वयज्ञाना दातव्या भूतिमिच्छता ।
पाकयज्ञा महार्हाश्च दातव्या सर्वदस्युभि ॥ २७६
यु० उ०—राष्ट्रस्य यत्कृत्यतम तन्मे ब्रूहि पितामह ।
भी० उ०—राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतम राज्ञ एवाभिषेचनम् ॥ २७७
अराजका प्रजा पूर्वं विनेशुरिति न श्रुतम् ।
परस्पर भक्षयतो मत्स्या इव जले कृशान् ॥ २७८
समेत्य तास्ततश्चक्रु समयानिति न श्रुतम् ।
वाक्शूरो दण्डपरुषो यश्च स्यात्पारजायिक ।
यँ परस्वमथादद्यात्त्याज्या नस्तादृशा इति ॥ २७९
अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वर दिश ।
य पूजयेम सभूय यश्च न प्रतिपालयेत् ॥ २८१
ततो मनु व्यादिदेश मनुर्नाभिननन्द ता ।
बिभेमि कर्मण पापाद्राज्य हि भृशदुस्तरम् ।
विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तेषु नित्यदा ॥ २८२
तमब्रुवन्प्रजा मा भै कर्तॄनेनो गमिष्यति ।
पशूनामधिपचाशद्धिरण्यस्य तथैव च ॥ २८३
धान्यस्य दशम भाग दास्याम कोशवर्धनम् ।
कन्या शुल्के चारुरूपा विवाहेषूद्यतासु च ॥ २८४
मुखेन शस्त्रपत्रेण ये मनुष्या प्रधानत ।
भवत तेऽनुयास्यति महेंद्रमिव देवता ॥ २८५
स त्व जातबलो राजा दुष्प्रधर्ष प्रतापवान् ।
सुखे धास्यसि न सर्वान्कुबेर इव नैर्ऋतान् ॥ २८६

य च धर्मं चरिष्यति प्रजा राज्ञा सुरक्षिता ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थ वै भविष्यति ॥ २८७
एव ये भूतिमिच्छेयु पृथिव्या मानवा क्वचित् ।
कुर्यू राजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणात् ॥ २८८
न हि जात्ववमतव्यो मनुष्य इति भूमिप ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ २८९
यु० उ०—कथ रक्ष्यो जनपद कथ जेयाश्च शत्रव ।
कथ चार प्रयुजीत वर्णान् विश्वासयेत्कथम् ॥ २९०
भी० उ०—आत्मा जेय सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रव ।
न्यसेत गुल्मान्दुर्गेषु सधौ च कुरुनन्दन ॥ २९१
नगरोपवने चैव पुरोद्यानेषु चैव ह ॥ २९२
प्रणिधींश्च तत कुर्याज्जडान्धबधिराकृतीन् ।
पुस परीक्षितान्प्राज्ञान्क्षुत्पिपासाश्रमक्षमान् ॥ २९३
चाराश्च विद्यात्प्रहितान्परेण भरतर्षभ ।
आपणेषु विहारेषु समाजेषु च भिक्षुषु ॥ २९४
न च वश्यो भवेदस्य नृपो यश्चातिवीर्यवान् ।
राष्ट्र च पीडयेत्तस्य शस्त्राग्निविषमूर्छनै ॥ २९५
अमात्यवल्लभाना च विवादास्तस्य कारयेत् ।
वर्जनीय सदा युद्ध राज्यकामेन धीमता ॥ २९६
आददीत बलिं चापि प्रजाभ्य कुरुनन्दन ।
स षड्भागमपि प्राज्ञस्तासामेवाभिगुप्तये ॥ २९७
दशधर्मगतेभ्यो यद्वसु बह्वल्पमेव च ।
तदाददीत सहसा पौराणा रक्षणाय वै ॥ २९८
यथा पुत्रास्तथा पौरा द्रष्टव्यास्ते न सशय ।
भक्तिश्चैषा न कर्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते ॥ २९९
श्रोतु चैव न्यसेद्राजा प्राज्ञान्सर्वार्थदर्शिन ।
व्यवहारेषु सतत तत्र राज्य प्रतिष्ठितम् ॥ ३००
आकरे लवणे शुल्के तरे नागबले तथा ।
न्यसेदमात्यान्नृपति स्वाप्तान्वा पुरुषान्हितान् ॥ ३०१

यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा ।
तदाऽभिसश्रयेद्दुर्गं बुद्धिमान्पृथिवीपति ॥ ३०२
घोषान्न्यसेत मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि ।
प्रवेशयेच्च तान्सर्वान् शाखानगरकेष्वपि ॥ ३०३
ये गुप्ताश्चैव दुर्गाश्च देशास्तेषु प्रवेशयेत् ।
धनिनो बलमुख्याश्च सात्वयित्वा पुन पुन ॥ ३०४
क्षेत्रस्थेषु च सस्येषु शत्रोरुपजपेन्नरान् ।
विनाशयेद्वा तत्सर्वं बलेनाथ स्वकेन वा ॥ ३०५
नदीमार्गेषु च तथा सक्रमानवसादयेत् ।
जल विस्रावयेत्सर्वमविस्राव्य च दूषयेत् ॥ ३०६
दुर्गाणा चाभितो राजा मूलच्छेद प्रकारयेत् ।
सर्वेषा क्षुद्रवृक्षाणा चैत्यवृक्षान्विवर्जयेत् ॥ ३०७
प्रगडी कारयेत्सम्यगाकाशजननीस्तदा ।
आपूरयेच्च परिखा स्थाणुनक्रझषाकुलाम् ॥ ३०८
सकटद्वारकाणि स्युरुच्छ्वासार्थं पुरस्य च ।
तेषा च द्वारवद्गुप्ति कार्या सर्वात्मना भवेत् ॥ ३०९
द्वारेषु च गुरूण्येव यन्त्राणि स्थापयेत्सदा ।
आरोपयेच्छतघ्नीश्च स्वाधीनानि च कारयेत् ॥ ३१०
काष्ठानि चाभिहार्याणि तथा कूपाश्च खानयेत् ।
सशोधयेत्तथा कूपान्कृतपूर्वान्पयोर्थिभि ॥ ३११
तृणच्छन्नानि वेश्मानि पकेनाथ प्रलेपयेत् ।
निर्हरेच्च तृण मासि चैत्रे वह्निभयात्तथा ॥ ३१२
नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत नराधिप ।
न दिवा ज्वालयेदग्निं वर्जयित्वाऽग्निहोत्रिकम् ॥ ३१३
कर्मारारिष्टशालासु ज्वलेदग्नि सुरक्षित ।
गृहाणि च प्रवेश्याथ विधेय स्याद्धुताशन ॥ ३१४
महादण्डश्च तस्य स्याद्यस्याग्निर्वै दिवा भवेत् ।
प्रघोषयेदथैव च रक्षणार्थं पुरस्य च ॥ ३१५
भिक्षुकाश्चाक्रिकाश्चैव क्लीबोन्मत्तान्कुशीलवान् ।
बाह्यान्कुर्यान्नरश्रेष्ठ दोषाय स्युर्हि तेऽन्यथा ॥ ३१६

विशालान्राजमार्गांश्च कारयीत नराधिप ।
प्रपाश्च विपणाश्चैव यथोद्देश समाविशेत् ॥ ३१७
भाण्डागारान्युधागारान्योधागाराश्च सर्वश ।
अश्वागारान्गजागारान्बलाधिकरणानि च ॥ ३१८
परिखाश्चैव कौरव्य प्रतोलीर्निष्कुटानि च ।
न जात्वन्य प्रपश्येत गुह्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ३१९
अर्थसनिचय कुर्याद्राजा परबलार्दित ॥ ३२०
औषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च ।
चतुर्विधाश्च वैद्यान्वै सगृह्णीयाद्विशेषत ॥ ३२१
राज्ञा सप्तैव रक्ष्याणि तानि चैव निबोध मे ।
आत्माऽमात्याश्च कोशाश्च दडो मित्राणि चैव हि ।
तथा जनपदाश्चैव पुर च कुरुनदन ॥ ३२२
कालो वा कारण राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते सशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ ३२३
अर्थमूलोऽपि हिंसा च कुरुते स्वयमात्मन ।
करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहात्सपीडयन्प्रजा ॥ ३२४
यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते च स नित्य विंदते पय ।
एव राष्ट्रमुपायेन भुजानो लभते फलम् ॥ ३२५
परचक्राभियानेन यदि ते स्याद्धनक्षय ।
अथ साम्नैव लिप्सेथा धनमब्राह्मणेषु यत ॥ ३२६

७.

राज्ञा पुरोहित कार्यो भवेद्विद्वान्बहुश्रुत ।
उभौ समीक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयावनतरम् ॥ ३२७
भवेयाता स्थितौ धर्मे श्रद्धेयौ सुतपस्विनौ ।
परस्परस्य सुहृदौ विहितौ समचेतसौ ॥ ३२८
ब्रह्मक्षत्रमिद सृष्टमेकयोनि स्वयभुवा ।
पृथग्बलविधान तन्न लोक परिपालयेत् ॥ ३२९
तपोमन्त्रबल नित्य ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितम् ।
अस्त्रबाहुबल नित्य क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ३३०

प्रत्याहर्तुमशक्य स्याद्धन चौरैर्हृत यदि ।
तत्स्वकोशात्प्रदेय स्यादशक्तेनोपजीवत ॥ ३३१
चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञा राजन् भवत्युत ।
सहार्थो भजमानश्च सहज कृत्रिमस्तथा ॥ ३३२
चतुर्णां मध्यमौ श्रेष्ठौ नित्य शङ्क्यौ तथा परौ ॥ ३३३
य मन्येत ममाभावादिममर्थागम स्पृशेत् ।
नित्य तस्माच्छङ्कितव्यममित्र तद्विदुर्बुधा ॥ ३३४
ज्ञातिभ्यश्चैव बुध्येथा मृत्योरिव भयं सदा ।
निकृतस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणम् ।
विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत सर्वदा ॥ ३३५
शक्त्यान्नदान सततं तितिक्षार्जवमार्दवम् ।
यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥ ३३६
अनायसेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा ।
जिह्वामुद्धर सर्वेषा परिमृज्यानुमृज्य च ॥ ३३७
राज्येनामात्यसस्थेन राजन् त्व न प्रमाद्यसि ॥ ३३८
मेधावी स्मृतिमान् दक्ष प्रकृत्या चानृशस्यवान् ।
यो मानितोऽमानितो वा न च दुष्येत् कदाचन ।
गृहे वसेदमात्यस्ते स स्यात्परमपूजित ॥ ३३९
ह्रीनिषेवास्तथा दाता सत्यार्जवसमन्विता ।
शक्ता कथयितु सम्यक् ते तव स्यु सभासद ॥ ३४०
अमात्याश्चातिशूराश्च ब्राह्मणाश्च परिश्रुतान् ।
एतान् सहायाल्लिप्सेथा सर्वास्वापत्सु भारत ॥ ३४१
कुलीना देशजा प्राज्ञा रूपवतो बहुश्रुता ।
प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च ते तव स्यु परिच्छदा ॥ ३४२
यौना श्रौतास्तथा मौलास्तथैवाप्यनहङ्कृता ।
कर्तव्या भूतिकामेन पुरुषेण बुभूषता ॥ ३४३
सत्यवाक्शीलसपन्नो गभीर. सत्रपो मृदु ।
पितृपैतामहो य स्यात् स मत्र श्रोतुमर्हति ॥ ३४४

दानमेव हि सर्वत्र सान्त्वेनानभिजल्पितम् ।
न प्रीणयति भूतानि निर्व्यंजनमिवाशनम् ।
तस्मात्सान्त्व प्रयोक्तव्य दण्डमाधित्सतापि हि ॥ ३४५
अपराधानुरूप च दड पापेषु कारयेत् ।
वियोजयेद्धनैर्ऋद्धानधनानथ बधनै ॥ ३४६
कामकारेण दडस्तु य कुर्यादविचक्षण ।
स इहाकीर्तिसयुक्तो मृतो नरकमृच्छति ॥ ३४७
न तु हन्यान्नृपो जातु दूत कस्याचिदापदि ॥ ३४८
चारान्मत्र च कोश च दड चैव विशेषत ।
अनुतिष्ठेत्स्वय राजा सर्व ह्यत्र प्रतिष्ठितम् ॥ ३४९
आत्मान सर्वकार्याणि तापसे राष्ट्रमेव च ।
निवेदयेत्प्रयत्नेन तिष्ठेत्प्रह्वश्च सर्वदा ॥ ३५०
तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वंति दस्यव ।
तस्मिन्निधीनादधीत प्रज्ञा पर्याददीत च ॥ ३५१
ग्रामस्याधिपति कार्यो दशग्राम्यास्तथापरे ।
द्विगुणाया शतस्यैव सहस्रस्य च कारयेत् ॥ ३५२
योगक्षेमश्च सप्रेक्ष्य वणिजा कारयेत्करान् ।
उत्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्प सप्रेक्ष्य चासकृत् ॥ ३५३
अजस्रमुपयोक्तव्य फल गोमिषु भारत ।
प्रभावयति राष्ट्रं च व्यवहार कृषिं तथा ॥ ३५४
तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षण ।
दयावानप्रमत्तश्च करान् संप्रणयन्मृदून् ॥ ३५५
धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु ।
राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ॥ ३५६
कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये दडनीतिश्च राजनि ।
ब्रह्मचर्यं तपो मत्रा सत्य चैव द्विजातिषु ॥ ३५७
दुर्बलस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।
अविषह्यतम मन्ये मा स्म दुर्बलमासद. ॥ ३५८
युक्ता यदा जानपदा भिक्षते ब्राह्मणा इव ।
अभीक्ष्ण भिक्षुरूपेण राजान घ्नति तादृशाः ॥ ३५९

राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः ।
अनयेनोपवर्तेते तद्राज्ञः किल्बिषं महत् ॥ ३६०
संविभज्य यथा भुक्ते नामात्यानवमन्यते ।
निहंति बलिनं दृप्तं स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३६१
धर्ममेवानुवर्तस्व न धर्माद्विद्यते परम् ।
न च कामान्न संरभान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ३६२
यु० उ०—अथ यो विजिगीषेत क्षत्रियः क्षत्रियं युधि ।
कस्तस्य विजये धर्मो ह्येतत्पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ ३६३
भी० उ०—ससहायोऽसहायो वा राष्ट्रमागम्य भूमिप ।
ब्रूयादहं वो राजेति रक्षिष्यामि च वः सदा ॥ ३६४
मम धर्मबलिं दत्त किं वा मां प्रतिपत्स्यथ ।
ते चेत्तमागतं तत्र वृणुयुः कुशलं भवेत् ॥ ३६५
ते चेदक्षत्रियाः सन्तो विरुध्येरन् कथंचन ।
सर्वोपायैर्नियन्तव्या विकर्मस्था नराधिप ॥ ३६६
नैवासन्नद्धकवचो योद्धव्यः क्षत्रियो रणे ।
एक एकेन योध्यश्च विसृजेदक्षमं यथा ॥ ३६७
स चेन्निकृत्या युध्येत निकृत्या प्रतियोधयेत् ।
इषुर्लिप्तो न कर्णी स्यादसतामेतदायुधम् ॥ ३६८
निष्प्राणो नाभिहंतव्यो नानपत्यः कथंचन ।
कृतांजलिं न्यस्तशस्त्रं गृहीत्वा न विहिंसयेत् ॥ ३६९
नार्वाक् संवत्सरात्कन्या प्रष्टव्या विक्रमाहृता ।
एवमेव धनं सर्वं यच्चान्यत् सहसा हृतम् ॥ ३७०
अनीकयोः संहतयोर्यदीयात् ब्राह्मणोऽन्तरा ।
शांतिमिच्छन्नुभयतो न योद्धव्यं तदा भवेत् ॥ ३७१
यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः ।
अक्षयाल्लभते लोकान्यदि दैन्यं न सेवते ॥ ३७२
अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ।
नह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकम् ॥ ३७३
यु० उ०—कथं दुष्टं विजानीयादेतत्पृष्टो ब्रवीहि मे ।
भी० उ०—परोक्षमगुणानाह सद्गुणानभ्यसूयते ॥ ३७४

परैर्वा कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुख ।
करोत्यभीक्ष्ण ससृष्टमससृष्टश्च भाषते ॥ ३७५
अदृष्टितो न कुरुते दृष्टो नैवाभिभाषते ।
आर्तिरार्ते प्रिये प्रीतिरेतावान्मित्रलक्षणम् ।
विपरीत तु बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ॥ ३७६
यु० उ०—यथा गणा प्रवर्द्धन्ते सुहृद प्राप्नुवति च ।
तथा च ते न भिद्येरस्तच्च मे वद पार्थिव ॥ ३७७
भी० उ०—गणाना च कुलाना च राज्ञा भरतसत्तम ।
वैरसदीपनावेतौ लोभामर्षौ नराधिप ॥ ३७८
चारमत्रविधानेषु कोषसनिचयेषु च ।
नित्ययुक्ता महाबाहो वर्धन्ते सर्वतो गणा ॥ ३७९
आभ्यतर भय रक्ष्यमसार बाह्यतो भयम् ।
आभ्यतर भय राजन् सद्यो मूलानि कृतति ॥ ३८०
भेदाच्चैव प्रधानाच्च भिद्यते रिपुभिर्गणा ।
तस्मात्सघातमेवाहु गणाना शरण महत् ॥ ३८१

८.

यु० उ०—किं कार्यं सर्वधर्माणा गरीयो भवतो मतम् ।
यथाह परम धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयाम् ॥ ३८२
भी० उ०—मातापित्रोर्गुरूणा च पूजा बहुमता मम ।
यच्च तेऽभ्यनुजानीयु कर्म तात् सुपूजिता ।
धर्म्यं धर्मविरुद्ध वा तत्कर्तव्य युधिष्ठिर ॥ ३८३
एत एव त्रयो लोका एत एवाश्रमास्त्रय ।
एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नय ॥ ३८४
दशैव तु सदाचार्य श्रोत्रियानतिरिच्यते ।
पितॄन्दश तु मातैका सर्वान्वा पृथिवीमपि ॥ ३८५
गुरुर्गरीयान् पितृतो मातृतश्चेति मे मति. ॥ ३८६
सत्यस्य वचन साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
यत्तु लोकेषु दुर्ज्ञान तत्प्रवक्ष्यामि भारत ॥ ३८७

भवेत्सत्यमवक्तव्य वक्तव्यमनृत भवेत् ।
सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ॥ ३८८
य पापै सह सबन्धान्मुच्यते शपथादपि ।
न तेभ्योऽपि धन देय शक्ये सति कथचन ॥ ३८९
प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृत भवेत् ।
अर्थस्य रक्षणार्थाय परेषा धर्मकारणात् ॥ ३९०
यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्य स धर्म ।
मायाचारो मायया बाधितव्य साध्वाचार साधुना प्रत्युपेय ॥ ३९१
यु० उ०—क्लिश्यमानेषु भूतेषु तैस्तैर्भावैस्ततस्तत ।
दुर्गाण्यतितरेद्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३९२
भी० उ०—आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्त ये द्विजातय ।
वर्तन्ते सयतात्मानो दुर्गाण्यतितरति ते ॥ ३९३
प्रत्याहुर्नोच्यमाना ये न हिंसति च हिसिता ।
प्रयच्छति न याचते दुर्गाण्यतितरति ते ॥ ३९४
मातापित्रोश्च ये वृत्ति वर्तते धर्मकोविदा ।
वर्जयति दिवा स्वप्न दुर्गाण्यतितरति ते ॥ ३९५
स्वेषु दारेषु वर्तन्ते नान्यवृत्तिमृतावृतौ ।
कर्माण्यकुहकार्थानि येषा वाचश्च सूनृता ॥ ३९६
पराश्रिया न तप्यति ये सत पुरुषर्षभा ।
सर्वान्देवान् नमस्यति सर्वधर्माय शृण्वते ॥ ३९७
ये न मानित्वमिच्छति मानयति च ये परान् ।
ये क्रोध सनियच्छति क्रुद्धान्सशमयति च ॥ ३९८
मधुमास च ये नित्य वर्जयतीह मानवा ।
यात्रार्थं भोजन येषा सतानार्थं च मैथुनम् ॥ ३९९
वाक् सत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यातितरति ते ॥ ४००
ईश्वर सर्वभूताना जगत प्रभवाप्ययम् ।
भक्ता नारायण देव दुर्गाण्यतितरति ते ॥ ४०१
यु० उ०—असौम्या. सौम्यरूपेण सौम्याश्चासौम्यदर्शना' ।
ईदृशान्पुरुषास्तात कथ विद्यामहे वयम् ॥ ४०२

भी॰ उ॰—नृपेणाहूयमानस्य यत्तिष्ठति भय हृदि ।
न तत्तिष्ठति तुष्टाना वने मूलफलाशिनाम् ॥ ४०३
अपराधैर्न तावतो भृत्या शिष्टा नराधिपै ।
उपघातैर्यथा भृत्या दूषिता निधन गता ॥ ४०४
असभ्या सभ्यसकाशा सभ्याश्चासभ्यदर्शना ।
दृश्यते विविधा भावास्तेषु युक्त परीक्षणम् ॥ ४०५
न चैवास्ति तल व्योम्नि खद्योते न हुताशन ।
तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तो ह्यर्थ परीक्षितुम् ॥ ४०६
यु॰ उ॰—यद्धित राज्यतत्रस्य कुलस्य च सुखोदयम् ।
अन्नपाने शरीरे च हित यत्तद्ब्रवीहि मे ॥ ४०७
भी॰ उ॰—न च प्रशास्तुमेकेन राज्य शक्य युधिष्ठिर ॥ ४०८
कुलीन शिक्षित प्राज्ञ सहिष्णु देशज तथा ।
सचिव य प्रकुरुते न चैनमवमन्यते ।
तस्य विस्तीर्यते राज्य ज्योत्स्ना गृहपतेरिव ॥ ४०९
दुष्टाना निग्रहो दड हिरण्य बाह्यत क्रिया ।
व्यगत्व च शरीरस्य वधो नाल्पस्य कारणात् ॥ ४१०
धर्ममूल सदैवार्थ कामोऽर्थफलमुच्यते ।
सकल्पमूलास्ते सर्वे सकल्पो विषयात्मक ॥ ४११
धर्माच्छरीरसगुप्तिर्धर्मार्थं चार्थ उच्यते ।
कामो रतिफलश्चात्र सर्वे ते च रजस्वला ॥ ४१२
अपध्यानमलो धर्मो मलोऽर्थस्य निगूहनम् ।
सप्रमोदमल कामी भूय स्वगुणवर्धित ॥ ४१३
धर्म सत्य तथा वृत्त बल चैव तथाप्यहम् ।
शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र सशय ॥ ४१४
अद्रोह सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दान च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥ ४१५
राज्ञ कोषक्षयादेव जायते बलसक्षय ।
कोषश्च जनयेद्राजा निर्जलेभ्यो यथा जलम् ॥ ४१६
क्षत्रियो वृत्तिसरोधे कस्य नादातुमर्हति ।
अन्यत्रातापसस्वाच्च ब्राह्मणस्वाच्च भारत ॥ ४१७

भैक्ष्यचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका ॥ ४१८
सर्वं धनवता प्राप्य सर्वं तरति कोषवान् ।
तच्च धर्मेण लिप्सेत नाधर्मेण कदाचन ॥ ४१९

आपद्धर्मः

यु० उ०—परचक्राभियातस्य दुर्बलस्य बलीयसा ।
आपन्नचेतसो ब्रूहि किं कार्यमवशिष्यते ॥ ४२०
भी० उ०—अनुरक्तेन चेष्टेन हृष्टेन जगतीपति ।
अल्पेनापि हि सैन्येन महीं जयति भूमिप ॥ ४२१
हतो वा दिवमारोहेद्धत्वा वा क्षितिमावसेत् ।
युद्धे वा सत्यजन्प्राणान् शक्रस्येति सलोकताम् ॥ ४२२
अपचिक्रमिषु क्षिप्र साम्ना वा परिसात्वयन् ।
विलघयित्वा मत्रेण तत स्वयमुपक्रमेत् ॥ ४२३
मा वधीस्त्व स्त्रिय भीरु मा शिशु मा तपस्विनम् ।
नायुध्यमानो हतव्यो न च ग्राह्या बलात्स्त्रिय ॥ ४२४
अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।
द्वावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति ॥ ४२५
अमित्रैरपि सधेय प्राणा रक्ष्या हि भारत ।
समागमे चरेद्युक्त्या कृतार्थो न च विश्वसेत् ॥ ४२६
अर्थतस्तु निबध्यन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।
पुत्र हि मातापितरौ त्यजत पतित प्रियम् ॥ ४२७
गृध्रदृष्टिर्बकालीन श्वचेष्ट सिहविक्रम ।
अनुद्विग्न काकशकी भुजगचरित चरेत् ॥ ४२८
यु० उ०—केनस्विद् ब्राह्मणो जीवेज्जघन्ये काल आगते ।
कथमापत्सु वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४२९
भी० उ०—कृत त्रेता द्वापर च कलिश्च भरतर्षभ ।
राजमूला इति मतिर्मम नास्त्यत्र सशय ॥ ४३०
तस्मिंस्त्वभ्यागते काले प्रजाना दोषकारके ।
विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्य भवेत्तदा ॥ ४३१

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विश्वामित्रस्य संवादं चाण्डालस्य च पक्कणे ॥ ४३२
त्रेताद्वापरयोः संधौ तदा दैवविधिक्रमात् ।
अनावृष्टिरभूद्घोरा लोके द्वादशवार्षिकी ॥ ४३३
न ववर्ष सहस्राक्षः प्रतिलोमोऽभवद्गुरुः ।
जगाम दक्षिणं मार्गं सोमो व्यावृत्तलक्षणः ॥ ४३४
नावश्यायोऽपि तत्राभूत्कुत एवाभ्रराजयः ।
नद्यः संक्षिप्ततोयौघाः किंचिदन्तर्गतास्ततः ॥ ४३५
उपशुष्कजलान्यासां विनिवृत्तसभाप्रपा ।
निवृत्तयज्ञस्वाध्याया निर्वषट्कारमङ्गला ॥ ४३६
उच्छिन्नकृषिगोरक्षा निवृत्तविपणापणा ॥ ४३७
अस्थिसञ्चयसङ्कीर्णा महाभूतिरिवाकुला ।
शून्यभूयिष्ठनगरा दग्धग्रामनिवेशना ॥ ४३८
गोऽजाविमहिषीहीना परस्परपराहता ।
सर्वभूततरुप्राया बभूव वसुधा तदा ॥ ४३९
तस्मिन्प्रतिभये काले क्षते धर्मे युधिष्ठिर ।
बभ्रमुः क्षुधिता मर्त्याः खादमानाः परस्परम् ॥ ४४०
ऋषयो नियमांस्त्यक्त्वा परित्यज्याग्निदेवताः ।
आश्रमान्संपरित्यज्य पर्यधावन्नितस्ततः ॥ ४४१
विश्वामित्रोऽथ भगवान्महर्षिरनिकेतनः ।
क्षुधापरिगतो धीमान्समन्तात्पर्यधावत ॥ ४४२
स कदाचित्परिपतन् श्वपचानां निवेशनम् ।
हिंस्राणां प्राणिघातानामाससाद वने क्वचित् ॥ ४४३
स ददर्श श्वमांसस्य कुतन्त्रीं विततां मुनिः ।
चाण्डालस्य गृहे राजन्सद्यः शस्त्रहतस्य वै ॥ ४४४
संचिन्तयामास तदा स्तैन्यं कार्यमितो मया ।
न हीदानीमुपायो मे विद्यते प्राणधारणे ॥ ४४५
स विगाढां निशां दृष्ट्वा सुप्ते चाण्डालपक्कणे ।
शनैरुत्थाय भगवान्प्रविवेश कुटीमतः ॥ ४४६

सुषुप्त इव चाण्डाल श्लेष्मापिहितलोचन ।
परिभिन्नस्वरो रूक्ष प्रोवाचाप्रियदर्शन ॥ ४४७
क कुतन्त्रीं घटयति सुप्ते चाण्डालपक्कणे ।
जागर्मि नात्र सुप्तोऽस्मि हतोऽसीति च दारुण ॥ ४४८
विश्वामित्रस्ततो भीत सहसा तमुवाच ह ।
तत्र व्रीडाकुलमुख सोद्वेगस्तेन कर्मणा ॥ ४४९
विश्वामित्रोऽहमायुष्मस्त्वागतोऽह बुभुक्षित ।
मा वधीर्मम सद्बुद्धे यदि सम्यक् प्रपश्यसि ॥ ४५०
चाण्डालस्तद्वच श्रुत्वा महर्षेर्भावितात्मन ।
शयनादुपसम्भ्रान्त उद्ययौ प्रति त तत ॥ ४५१
स विसृज्याश्रुनेत्राभ्या बव्हुमानात्कृताञ्जलि ।
उवाच कौशिक रात्रौ ब्रह्मन् किं ते चिकीर्षितम् ॥ ४५२
वि० उ०—क्षुधितोऽह गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् ।
क्षुधित कलुष यातो नास्ति ह्रीरशनार्थिन ॥ ४५३
अवसीदन्ति मे प्राणा श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा ।
सोऽधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ४५४
अग्निर्मुख पुरोधाश्च देवाना शुचिषाड्विभु ।
यथावत्सर्वभुग् ब्रह्मा तथा मा विद्धि धर्मत ॥ ४५५
श्व० उ०—नेद सम्यग्व्यवसित महर्षे धर्मगर्हितम् ।
चाण्डालस्वस्य हरण अभक्ष्यस्य विशेषत ॥ ४५६
वि० उ०—यथा यथैव जीवेद्धि तत्कर्तव्यमहेलया ।
जीवित मरणाच्छ्रेयो जीवन् धर्ममवाप्नुयात् ॥ ४५७
श्व० उ०—पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रस्य वै विश ।
यथाशास्त्र प्रमाण ते माऽभक्ष्ये मानस कृथा ॥ ४५८
वि० उ०—अगस्त्येनासुरो जग्धो वातापि क्षुधितेन वै ।
अहमापद्गत क्षुत्तो भक्षयिष्ये श्वजाघनीम् ॥ ४५९
श्व० उ०—असता यत्समाचीर्णं न स धर्म सनातन ।
नाकार्यमिह कार्यं वै मा छलेनाशुभं कृथा ॥ ४६०
वि० उ०—यद् ब्राह्मणार्थे कृतमर्थितेन तेनर्षिणा तदवस्थाधिकारे ।
स वै धर्मो यत्र न पापमस्ति सर्वैरुपायैर्गुरवो हि रक्ष्या ॥ ४६१

मित्र च मे ब्राह्मणस्यायमात्मा प्रियश्च मे पूज्यतमश्च लोके ।
त भर्तुकामोऽहमिमा जिहीर्षे नृशसाना ईदृशाना न बिभ्ये ॥ ४६२

श्व० उ०—गोपनीयमिद दु खमिति मे निश्चिता मति ।
दुष्कृतोऽब्राह्मण सत्र यस्त्वामहमुपालभे ॥ ४६३

वि० उ०—पिबन्त्येवोदक गावो मण्डूकेषु रुवत्स्वपि ।
न तेऽधिकारो धर्मेऽस्ति मा भूरात्मप्रशसक ॥ ४६४

श्व० उ०—यद्येष हेतुस्तव खादनेऽस्य न ते वेद कारण नार्यधर्मे ।
तस्माद्भक्ष्येऽभक्षणे वा द्विजेंद्र दोष न पश्यामि यथेदमत्र ॥ ४६५

वि० उ०—नैवातिपाप भक्षमाणस्य दृष्ट सुरा तु पीत्वा पततीति शब्द ।
अन्योन्यकार्याणि यथा तथैव न पापमात्रेण कृत हिनस्ति ॥ ४६६

श्व० उ०—अस्थानतो हीनत कुत्सिताद्वा यद्विद्वास बाधते साधुवृत्तम् ।
श्वान पुनर्यो लभतेऽभिसगात्तेनापि दण्ड सहितव्य एव ॥ ४६७

एवमुक्त्वा निववृते मातङ्ग कौशिक तदा ।
विश्वामित्रो जहारैव कृतबुद्धि श्वजाघनीम् ॥ ४६८

ततोऽग्निमुपसहृत्य ब्राह्मेण विधिना मुनि ।
ऐंद्राग्नेयेन विधिना चरु श्रपयत स्वयम् ॥ ४६९

तत समारभत्कर्म दैव पित्र्य च भारत ।
आहूय देवानिंद्रादीन् भाग भाग विधिक्रमात् ॥ ४७०

एतस्मिन्नेव काले तु प्रववर्ष स वासव ।
सजीवयन्प्रजा सर्वा जनयामास चौषधी ॥ ४७१

विश्वामित्रोऽपि भगवास्तपसा दग्धकिल्बिष ।
कालेन महता सिद्धिमवाप परमाद्भुताम् ॥ ४७२

एव विद्वानदीनात्मा व्यसनस्थो जिजीविषु ।
सर्वोपायैरुपायज्ञो दीनमात्मानमुद्धरेत् ॥ ४७३

एता बुद्धि समास्थाय जीवितव्य सदा भवेत् ।
जीवन्पुण्यमवाप्नोति पुरुषो भद्रमश्नुते ॥ ४७४

यु० उ०—पापस्य यदधिष्ठान यत पाप प्रवर्वते ।
एतदिच्छाम्यह श्रोतु तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ४७५

भी० उ०—एको लोभो महाग्राहो लोभात्पाप प्रवर्तते ।
अज्ञान चातिलोभश्चाप्येक जानीहि पार्थिव ॥ ४७६

वाग्वेगो मनसो वेगो निंदावेगस्तथैव च ।
उपस्थोदरयोर्वेग मृत्युवेगश्च दारुण ॥ ४७७
सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयति बहुश्रुता ।
छेत्तार सशयाना च क्लिश्यतीहाल्पबुद्धय ॥ ४७८
दर्प क्रोधो मद स्वप्नो हर्ष शोकोभिमानिता ।
अत एव हि कौरव्य दृश्यते लुब्धबुद्धिषु ॥ ४७९
कामक्रोधव्यपेता ये निर्ममा निरहङ्कृता ।
सुव्रता स्थिरमर्यादास्तानुपास्व च पृच्छ च ॥ ४८०

मोक्षधर्म

यु० उ०—धर्मा पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिता, शुभा ।
धर्ममाश्रमिणा श्रेष्ठ वक्तुमर्हसि पार्थिव ॥ ४८१
भी० उ०—सर्वत्र विहितो धर्म सत्यप्रेत्यतप फलम् ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ ४८२
यस्मिन्यस्मिंस्तु विषये यो यो याति विनिश्चयम् ।
स तमेवाभिजानाति नान्य भरतसत्तम ॥ ४८३
यथा यथा च पर्येति लोकतन्त्रमसारवत् ।
तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र सशय ॥ ४८४
एव व्यवसिते लोके बहुदोषे युधिष्ठिर ।
आत्ममोक्षनिमित्त वै यतेत मतिमान्नर ॥ ४८५
किन्नु मुह्यसि मूढस्त्व शोच्य किमनुशोचसि ।
यदा त्वामपि शोचन्त शोच्या यास्यति ता गतिम् ॥४८६
अदर्शनादापतित पुनश्चादर्शन गत ।
न त्वासौ वेद न त्व त क सन् किमनुशोचसि ॥ ४८७
स्नेहपाशैर्बहुविधैराविष्टविषया जना ।
अकृतार्था विषीदते जलै सैकतसेतव ।
स्नेहेन तिलवत्सर्वं सर्गचक्रे निपीड्यते ॥ ४८८
पुत्रदारकुटुबेषु प्रसक्ता सर्वमानवा ।
शोकपकार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ ४८९

ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धे पर गता ।
ते नरा सुखमेधन्ते क्लिश्यत्यतरितो जन ॥ ४९०
सुख वा यदि वा दु ख प्रिय वा यदि वाऽप्रियम् ।
प्राप्त प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजित ॥ ४९१
पूर्वदेहकृत कर्म शुभ वा यदि वाऽशुभम् ।
प्राज्ञ मूढ तथा शूर भजते यादृश कृतम् ॥ ४९२
एता बुद्धि समास्थाय सुखमास्ते गुणान्वित ।
सर्वकामाञ्जुगुप्सेत क्रोध कुर्वीत पृष्ठत ॥ ४९३
पुष्पाणीव विचिन्वतमन्यत्र गतमानसम् ।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ ४९४
अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वा कालोऽत्यगादयम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्यु कृतमस्य न वाऽकृतम् ॥ ४९५
इद कृतमिद कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् ।
एवमीहासुखासक्त कृतान्त कुरुते वशे ॥ ४९६
मृत्योर्वा मुखमेतद्वै या ग्रामे वसतो रति ।
देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुति ॥ ४९७
न हिंसयति यो जतून्मनोवाक्कायहेतुभि ।
जीवितार्थापनयनै प्राणिभिर्न स हिस्यते ॥ ४९८
न मृत्युसेनामायार्ती जातु कश्चित्प्रबाधते ।
ऋते सत्यमसत्त्याज्यं सत्ये ह्यमृतमाश्रितम् ॥ ४९९
तस्मात्सत्यव्रताचार सत्ययोगपरायण ।
सत्यागम सदा दात सत्येनैवातक जयेत् ॥ ५००
सर्वसाम्यमनायास सत्यवाक्य च भारत ।
निर्वेदश्चाविधित्सा च यस्य स्यात्स सुखी नर ॥ ५०१
यच्च कामसुख लोके यच्च दिव्य महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हत षोडशीं कलाम् ॥ ५०२
पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु ।
तद्विधास्ते मनुष्याणा येषा धर्मो न कारणम् ॥ ५०३
यु० उ०—पचात्मके पचरतौ पचविज्ञानचेतने ।
शरीरे प्राणिना जीव वेत्तमिच्छामि यादृशम् ॥ ५०४

मासशोणितसघाते मेदस्नाय्वस्थिसचये ।
भिद्यमाने शरीरे तु जीवो नैवोपलभ्यते ॥ १०५
यद्यजीव शरीर तु पचभूतसमन्वितम् ।
शारीरे मानसे दु खे कस्ता वेदयते रुजम् ॥ १०६
यु० उ०—शृणोति कथित जीव कर्णाभ्या न शृणोति ता ।
महर्षे मनसि व्यग्रे तस्माज्जीवो निरर्थक ॥ १०७
भी० उ०—आपोमयमिद सर्वमापो मूर्ति शरीरिणाम् ।
तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत् ॥ १०८
आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्त सयुक्त प्राकृतैर्गुणै ।
तैरेव तु विनिर्मुक्त परमात्मेत्युदाहृत ॥ १०९
त पूर्वापररात्रेषु युजान सतत बुध ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ११०
मानसोऽग्नि शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते ।
सृष्टि प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ॥ १११
चक्षुरालोकनायैव सशय कुरुते मन ।
बुद्धिरध्यवसानाय क्षेत्रज्ञ साक्षिवत्स्थित ॥ ११२
यु० उ०—अस्माल्लोकात्परो लोक श्रुयते न च लभ्यते ।
तमह ज्ञातुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ११३
भी० उ०—उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पुण्ये सर्वगुणान्विते ।
पुण्य क्षेम्यश्च काम्यश्च स परो लोक उच्यते ॥ ११४
स स्वर्गसदृशो देशस्तत्र ह्युक्ता शुभा गुणा ।
काले मृत्यु प्रभवति स्पृशति व्याधयो न च ॥ ११५
न लोभ परदारेषु स्वदारनिरतो जन ।
नान्योन्य बध्यते तत्र द्रव्येषु च न विस्मय ॥ ११६
कर्मभूमिरिय लोके इह कृत्वा शुभाऽशुभम् ।
शुभै शुभमवाप्नोति तथाऽशुभमथान्यथा ॥ ११७
उत्तर पृथिवीभाग सर्वपुण्यतम शुभ ।
इहस्थास्तत्र जायन्ते ये वै पुण्यकृतो जना ॥ ११८

९

भी० उ०—हत ते कथयिष्यामि ध्यानयोग चतुर्विधम् ।
य ज्ञात्वा शाश्वतीं सिद्धिं गच्छन्तीह महर्षय ॥ ९१९
नावर्तन्ते पुन पार्थ मुक्ता ससारदोषत ।
जन्मदोषपरिक्षीणा स्वभावे पर्यवस्थिता ॥ ९२०
असगान्यविवादीनि मन शातिकराणि च ।
तत्र ध्यानेन सश्लिष्टमेकाग्र धारयेन्मन ।
पिंडीकृत्येन्द्रियग्राममासीन काष्ठवन्मुनि ॥ ९२१
विसचारि निरालब पचद्वार चलाचलम् ।
पूर्वे ध्यानपथे धीर समादध्यान्मनोंतरा ॥ ९२२
जलबिंदुर्यथा लोल पर्णस्थ सर्वतश्चल ।
एवमेवास्य चित्त च भवति ध्यानवर्त्मनि ॥ ९२३
विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चोपजायते ।
मुने समादधानस्य प्रथम ध्यानमादित ॥ ९२४
मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधान च कारयेत् ।
न निर्वेद मुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवात्मनो हितम् ॥ ९२५
स्वयमेव मनश्चैव पचवर्ग च भारत ।
पूर्व ध्यानपथे स्थाप्य नित्ययोगेन शाम्यति ॥ ९२६
न तत्पुरुषकारेण न च दैवेन केनचित् ।
सुखमेष्यति तत्तस्य यदेव सयतात्मन ॥ ९२७
सुखेन तेन सयुक्तो रस्यते ध्यानकर्मणि ।
गच्छन्ति योगिनो ह्येव निर्वाण तन्निरामयम् ॥ ९२८
साख्ययोगौ तौ यावुक्तौ मुनिभिर्मोक्षदर्शिभि ।
सन्यास एव वेदान्ते वर्तते जपन प्रति ।
मन समाधिरत्रापि तथेन्द्रियजय स्मृत ॥ ९२९
योगजापकयोर्दृष्ट फल सुमहदद्य वै ।
सर्वांल्लोकानतिक्रम्य गच्छेता यत्र वाछितम् ॥ ९३०
यु० उ०—किं फल ज्ञानयोगस्य वेदाना नियमस्य च ।
भूतात्मा च कथ ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ९३१

भी० उ०—यथा हिमवत पार्श्वं पृष्ठ चंद्रमसो यथा ।
न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ॥ १३२
तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो नानात्मवानसौ ।
अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्भ्यां न चासौ नास्ति तावता ॥ १३३
पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत्सोमेन विंदति ।
एवमस्ति न चोत्पन्न न च तन्न परायणम् ॥ १३४
अहिरेव ह्यहे पादान्पश्यतीति हि न श्रुतम् ।
तद्वन्मूर्तिषु मूर्तिस्थ ज्ञेय ज्ञानेन पश्यति ॥ १३५
यथा चद्रो ह्यमावास्यामलिंगत्वान्न दृश्यते ।
न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणम् ॥ १३६
ज्ञानमुत्पद्यते पुसा क्षयात्पापस्य कर्मण ।
यथादर्शतले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनी ॥ १३७
प्रसृतैरिंद्रियैर्दु खी तैरेव नियत सुखी ।
तस्मादिंद्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ॥ १३८
प्रज्ञया मानस दु ख हन्याच्छारीरमौषधै ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालै समतामियात् ॥ १३९
सुखाद्बहुतरं दु ख जीविते नात्र सशय ।
स्निग्धस्य चेंद्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ १४०
यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्मनसि वर्तते ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना ॥ १४१
यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यान मनसि पूर्वजम् ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकष निकषे यथा ॥ १४२
अव्यक्तस्येह विज्ञाने नास्ति तुल्य निदर्शनम् ।
यत्र नास्ति पदन्यास कस्त विषयमाप्नुयात् ॥ १४३
ज्ञानेन निर्मलीकृत्य बुद्धिं बुद्ध्या मनस्तथा ।
मनसा चेंद्रियग्राममक्षर प्रतिपद्यते ॥ १४४
शैशिरस्तु यथा धूम सूक्ष्म सश्रयते नभ ।
तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूपं भवत्युत ॥ १४५
अथ धूमस्य विरमे द्वितीय रूपदर्शनम् ।
जलरूपमिवाकाशे तथैवात्मनि पश्यति ॥ १४६

अपा व्यतिक्रमे चास्य वह्निरूप प्रकाशते ।
तास्मिन्नुपरतेऽजोऽस्य वीतशस्त्र प्रकाशते ॥ १४७
अथ श्वेता गति गत्वा वायव्य सूक्ष्ममप्युत ।
अशुक्क चेतस सौक्ष्म्यमप्युक्त ब्राह्मणस्य वै ॥ १४८
एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ।
जातस्य पार्थिवैश्वर्यै शरीरात्सृजते प्रजा ॥ १४९
अगुल्यगुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा ।
वर्णतो गुह्यते चापि कामात्पिबति चाशयात् ॥ १५०
अहकारेऽस्य विजिते पचैते स्युर्वशानुगा ।
षण्णामात्मनि बुद्धौ च जिताया प्रभवत्युत ॥ १५१
निर्द्दोषप्रतिभा ह्येन कृत्स्ना समभिवर्तते ।
तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्त प्रतिपद्यते ॥ १५२
प्रोक्त तद्व्यक्तमित्येव जायते वर्धते च यत् ।
जीर्यते म्रियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतम् ॥ १५३
विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतम् ।
द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धातेष्वप्युदाहृतौ ॥ १५४
अस्पृह सर्वकामेभ्यो ब्रह्मचर्यदृढव्रत ।
अहिंस्र सर्वभूतानामीदृक्साख्यो विमुच्यते ॥ १५५
नान्यत्र विद्यातपसो नान्यत्रेंद्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र सर्वसत्यागात्सिद्धि विदति कश्चन ॥ १५६
सांख्यज्ञानेन सयुक्त यदेतत्कीर्तित मया ।
योगकृत्य तु ते सर्वं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ १५७
कुर्यात्परिचय योगे त्रैकाल्ये नियतो मुनि ।
गिरिशृगे तथा चैत्ये वृक्षाग्रेषु च योजयेत् ॥ १५८
सन्नियम्येंद्रियग्राम कोष्ठे भाडमना इव ।
एकाग्र चितयेन्नित्य योगान्नोद्विजयेन्मन ॥ १५९
अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वा धर्मकाक्षिणी ।
तावप्येतेन मार्गेण गच्छेता परमा गतिम् ॥ १६०
अजं पुराणमजर सनातन यदिंद्रियैरुपलभेत निश्चलै ।
अणोरणीयो महतो महत्तर तदात्मना पश्यति मुक्तमात्मवान् ॥ १६१

१०

यु० उ०—यदिद वेदवचन लोकवादे विरुध्यते ।
प्रमाणे वाऽप्रमाणे वा विरुद्धे शास्त्रता कुत ॥ ९६२
भी० उ०—ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुक ।
यथोक्तचारिण सर्वे गच्छति परमा गतिम् ॥ ९६३
एको वाप्याश्रमानेतान् योऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ।
अकामद्वेषसयुक्त सपरत्र विधीयते ॥ ९६४
आयुषश्च चतुर्भाग ब्रह्मचार्यनुसूयक ।
गुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्धर्मार्थकोविद ॥ ९६५
जघन्यशायी पूर्वस्मादुत्थाय गुरुवेश्मनि ।
यच्च शिष्येण कर्तव्य कार्य दासेन वा पुन ॥ ९६६
कर्मातिशेषेण गुरावध्येतव्य बुभूषता ।
दक्षिणोऽनपवादी स्यादाहूतो गुरुमाश्रयेत् ॥ ९६७
वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषे गते ।
गुरवे दक्षिणा दत्वा समावर्तेद्यथाविधि ॥ ९६८
द्वितीयमायुषो भाग गृहमेधी गृहे वसेत् ।
धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नींनाहृत्य सुव्रत ॥ ९६९
गृहमेधिव्रतान्यत्र महातीह प्रचक्षते ।
नात्मार्थे पाचयेदन्न न वृथा घातयेत्पशून् ॥ ९७०
प्राणी वा यदि वाऽप्राणी सस्कार यजुषार्हति ।
न दिवा प्रस्वपेज्जातु न पूर्वापररात्रिषु ॥ ९७१
न भुजीतातरा काले नानृतावाह्वयेत्स्त्रियम् ।
नास्यानश्नन्गृहे विप्रो वसेत्कश्चिदपूजित ॥ ९७२
विघसासी भवेन्नित्य नित्य चामृतभोजन ।
विघस भृत्यशेष तु यज्ञशेषमथामृतम् ॥ ९७३
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसश्रितै ।
वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसबधिबाधवै ॥ ९७४
मातापितृभ्या जामीभि भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवाद न समाचरेत् ॥ ९७५

भ्राता ज्येष्ठ सम पित्रा भार्या पुत्र स्वका तनु ।
छाया स्वा दासवर्गश्च दुहिता कृपण परम् ॥ ९७६
न चार्थबद्ध कर्माणि धर्मवान्कश्चिदाचरेत् ॥ ९७७
तृतीयमायुषो भाग वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ।
तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानो दिवौकस ॥ ९७८
सद्य प्रक्षालका केचित्केचिन्मासिकसचया ।
वार्षिक सचय केचित्केचिद्द्वादशवार्षिकम् ।
कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतन्त्रार्थमेव वा ॥ ९७९
चतुर्थे चायुष शेषे वानप्रस्थाश्रम त्यजेत् ।
सद्यस्कारा निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ॥ ९८०
आत्मयाजी आत्मरतिरात्मक्रीडात्मसशाय ।
आत्मन्यग्निं समारोप्य त्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान् ॥ ९८१
अभय सर्वभूतेभ्यो दत्वा य प्रव्रजेद्द्विज ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ९८२
यु० उ०—कोऽय धर्म कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।
धर्म स्वयमिहार्थ किममुत्रार्थोऽपि वा भवेत् ॥ ९८३
भी० उ०—सदाचार स्मृतिर्वेदा त्रिविध धर्मलक्षणम् ।
चतुर्थमर्थमित्याहु कवयो धर्मलक्षणम् ॥ ९८४
लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियम कृत ।
उभयत्र सुखोदर्क इहैव च परत्र च ॥ ९८५
नच पापकृत पापाद्मुच्यन्ते केचिदापदि ।
अपापवादी भवति यथा भवति धर्मकृत् ।
धर्मस्य निष्ठा त्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोत्स्यसे ॥ ९८६
सत्यस्य वचन साधु न सत्याद्विद्यते परम् ॥ ९८७
न हर्तव्य परधन इति धर्म सनातन ।
मन्यन्ते बलवन्तस्त दुर्बलै सप्रवर्तितम् ॥ ९८८
यदा नियतिदौर्बल्यमथैषामेव रोचते ।
नह्यत्यतबलवन्तो भवति सुखिनोऽपि वा ॥ ९८९
दातव्यमित्यय धर्म उक्तो भूतहिते रतै ।
त मन्यन्ते धनयुता कृपणै सप्रवर्तितम् ॥ ९९०

यदा नियतिकार्पण्यमथैषामेव रोचते ।
नह्यत्यन्तधनवतो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ॥ ९९१
यदन्यैर्विहित नेच्छेदात्मन कर्म पूरुष ।
न तत्परेषु कर्तव्य जानन्नप्रियमात्मन ।
योऽन्यस्य स्यादुपपति स क किं वक्तुमर्हति ॥ ९९२
अतिरिक्तै सविभजेद्भोगैरन्यानकिंचनान् ।
एतस्मात्कारणाद्धात्रा कुसीद सप्रवर्तितम् ॥ ९९३
सर्वं प्रियाभ्युपगत धर्ममाहुर्मनीषिण ।
पश्यैत लक्षणोद्देश धर्माधर्मे युधिष्ठिर ॥ ९९४
धर्मलक्षणमाख्यात एतत्ते कुरुसत्तम ।
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न ते कार्या कदाचन ॥ ९९५

१३ अनुशासनपर्व.

१.

यु० उ०—शमो बहुविधाकार सूक्ष्म उक्त पितामह ।
स्वकृते का तु शान्ति स्याच्छमाद्बहुविधादपि ॥ १
रुधिरेणावसिक्ताग प्रस्रवत यथाचलम् ।
त्वा दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र सीदेद्वर्षास्विवाबुजम् ॥ २
वय हि धार्तराष्ट्राश्च काममन्युवश गता ।
कृत्वेद निंदित कर्म प्राप्स्याम का गतिं नृप ॥ ३
इद तु धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप ।
इमामवस्था सप्राप्त यदसौ त्वा न पश्यति ॥ ४
अन्यस्मिन्नपि लोके वै यथा मुच्येत किल्बिषात् ।
तथा प्रशाधि मा वीर मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ५
भी० उ०—परतत्र कथ हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
कर्मणा हि महाभाग सूक्ष्म ह्येतदतींद्रियम् ॥ ६
नैतत्त्वया कृत कर्म नापि दुर्योधनेन वै ।
कालेनैतत्कृत विद्धि निहता येन पार्थिवा ॥ ७
यु० उ०—दैवे पुरुषकारे च किंस्विच्छ्रेष्ठतर भवेत् ।
भी० उ०—नाबीज जायते किंचिन्न बीजेन विना फलम् ॥ ८
यथा बीज विना क्षेत्रमुप्तं भवति निष्फलम् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैव न सिध्यति ॥ ९
क्षेत्र पुरुषकारस्तु दैव बीजमुदाहृतम् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात्तत सस्य समृध्यते ॥ १०
शुभेन कर्मणा सौख्य दु ख पापेन कर्मणा ।
कृत फलति सर्वत्र नाकृत भुज्यते क्वचित् ॥ ११
ज्योतींषि त्रिदशा नागा यक्षाश्चद्रार्कमारुता. ।
सर्वे पुरुषकारेण मानुष्याद्देवता गता ॥ १२
अर्थो वा मित्रवर्गो वा ऐश्वर्य वा कुलान्वितम् ।
श्रीश्चापि दुर्लभा भोक्तु तथैवाकृतकर्मभि ॥ १३

नादातार भजत्यर्थो न क्लीब नापि निष्क्रियम् ।
नाकर्मशील नाशूर तथा नैवातपस्विनम् ॥ १४
अकृत्वा मानुष कर्म यो दैवमनुवर्तते ।
वृथा श्राम्यति सप्राप्य पतिं क्लीबमिवागना ॥ १५
आत्मैव ह्यात्मनो बधुरात्मैव रिपुरात्मन ।
आत्मैव ह्यात्मन साक्षी कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ १६
दैवाना शरण पुण्य सर्वं पुण्यैरवाप्यते ।
पुण्यशील नर प्राप्य किं दैव प्रकरिष्याति ॥ १७
यु० उ०—कर्मणा च समस्ताना शुभाना भरतर्षभ ।
फलानि महता श्रेष्ठ प्रब्रूहि परिपृच्छत ॥ १८
भी० उ०—न नश्यति कृत कर्म सदा पचेंद्रियै सह ।
ते ह्यस्य साक्षिणो नित्य षष्ठ आत्मा तथैव च ॥ १९
चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाच दद्याच्च सूनृताम् ।
अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञ पचदक्षिण ॥ २०
यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
श्रातायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफल महत् ॥ २१
वीरासन वीरशय्या वीरस्थानमुपागत ।
अक्षयास्तस्य ते लोका सर्वकामगमास्तथा ॥ २२
धन लभेत दानेन मौनेनाज्ञा विशाम्पते ।
उपभोगाश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ २३
रूपमैश्वर्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते ।
फलमूलाशिनो राज्य स्वर्ग पर्णाशिना भवेत् ॥ २४
अधीत्य सर्वान्वेदान्वै सद्यो दु खाद्विमुच्यते ।
मानसं हि चरन् धर्म स्वर्गलोकमुपाश्नुते ॥ २५
येन प्रीणाति पितर तेन प्रीत प्रजापति ।
प्रीणाति मातर येन पृथिवि तेन पूजिता ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफला क्रिया ॥ २६
यु० उ०—कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा पुरुषर्षभ ।
श्री पद्मा वसते नित्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २७

भी०उ०—नारायणस्याङ्कगतां ज्वलन्तीं दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवर्णाम् ।
कौतूहलाद्विस्मितचारुनेत्रा पप्रच्छ माता मकरध्वजस्य ॥ २८
कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं संतिष्ठसे कानि व सेवसे त्वम् ॥ २९
श्रीरु०—वसामि नित्यं सुभगे प्रगल्भे दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ।
अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे जितेंद्रिये नित्यमुदीर्णसत्वे ॥ ३०
नाकर्मशीले पुरुषे वसामि न नास्तिके सांकरिके कृतघ्ने ।
न भिन्नवृत्ते न नृशंसवर्णे न चापि चौरे न गुरुष्वसूये ॥ ३१
ये चाल्पतेजोबलसत्वमाना क्लिश्यंति कुप्यंति च यत्र तत्र ।
न चैव तिष्ठामि तथाविधेषु नरेषु संगुप्तमनोरथेषु ॥ ३२
यश्चात्मनि प्रार्थयते न किंचिद्यश्च स्वभावोपहतांतरात्मा ।
तेष्वल्पसंतोषपरेषु नित्यं नरेषु नाहं निवसामि देवि ॥ ३३
प्रकीर्णभाण्डामनपेक्षकारिणीं सदा च भर्तुं प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेश्माभिरतामलज्जामेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥ ३४
सत्यासु नित्याप्रियदर्शनासु सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ।
वसामि नारीषु पतिव्रतासु कल्याणशीलासु विभूषितासु ॥ ३५
दानेषु कन्यासु विभूषणेषु यज्ञेषु मेघेषु च वृष्टिमत्सु ।
वसामि फुल्लासु च पद्मिनीषु नक्षत्रवीथीषु च शारदीषु ॥ ३६
नदीषु हंसस्वननादितासु तपस्विसिद्धद्विजसेवितासु ।
मत्ते गजे गोवृषभे नरेंद्रे सिंहासने सत्पुरुषे च नित्यम् ।
नारायणे त्वेकमना वसामि तस्मिन्हि धर्मः सुमहान्निविष्टः ॥ ३७
नाहं शरीरेण वसामि देवि नैव मया शक्यमिहाभिधातुम् ।
भावेन नित्यं निवसामि पुंसि संवर्धते धर्मयशोऽर्थकामैः ॥ ३८

२

यु० उ०—अनेकांतं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
किं निष्ठितं भवेदेतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३९
भी० उ०—अहिंसा सत्यमक्रोध आनृशंस्यं दमस्तथा ।
आर्जवं चैव राजेंद्र निश्चितं धर्मलक्षणम् ॥ ४०
ब्रह्मचर्यात्परं तात मधुमांसस्य वर्जनम् ।
मर्यादायां स्थितो धर्मः शमश्चैवास्य लक्षणम् ॥ ४१

कल्यमर्थं निषेवेत ततो धर्ममनंतरम्।
पश्चात्काम निषेवेत न च गच्छेत्प्रसंगिताम्॥ ४२
ब्राह्मणाश्चैव मन्येत गुरूंश्चाप्यभिपूजयेत्।
सर्वभूतानुलोम स्यान्मृदुशील प्रियवद ॥ ४३
अधिकारे यदनृत यच्च राजसु पैशुनम्।
गुरोश्चालीककरण तुल्य तद्ब्रह्महत्यया ॥ ४४
प्रहरेन्न नरेन्द्रेषु न हन्याद्गा तथैव च।
नाग्नि परित्यजेज्जातु न च वेदान्परित्यजेत्॥ ४५
यु० उ०—श्राद्धकाले च दैवे च पित्र्येऽपि च पितामह।
इच्छामीह त्वयाख्यात विहित यत्सुरर्षिभि ॥ ४६
भी०उ०—दैव पूर्वाह्णिक कुर्यादपराह्णे तु पैतृकम्।
मनुष्याणा तु मध्यान्हे प्रदद्यादुपपत्तिभि ॥ ४७
लघित चावलीढ च कलिपूर्वं च यत्कृतम्।
केशकीटावपतित क्षुत श्वभिरवेक्षितम्॥ ४८
निरोंकारेण यद्भुक्त सशस्त्रेण च भारत।
परोच्छिष्ट च यद्भुक्त परिभुक्तं च यद्भवेत्।
रुदित चावधूत च भाग त रक्षसा विदु ॥ ४९
यावन्त पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च।
चिकित्सका देवलका वृथानियमधारिण ॥ ५०
होतारो वृषलाना च वृषलाध्यापकास्तथा।
तथा वृषलशिष्याश्च राजन्नार्हति केतनम्॥ ५१
ऋणकर्ता च यो राजन् यश्च वार्धुषिको नर ।
प्राणिविक्रयवृत्तिश्च राजन्नार्हति केतनम्॥ ५२
क्षात्रधर्माणमप्याजौ केतयेत्कुलज द्विजम्।
नत्वेव वणिजं तात श्राद्धे च परिकल्पयेत्॥ ५३
श्राद्धापवर्गे विप्रस्य स्वधा वै मुदिता भवेत्।
क्षत्रियस्यापि यो ब्रूयात्प्रीयता पितरस्त्विति।
अक्षय्य चापि वैश्यस्य स्वस्ति शूद्रस्य भारत॥ ५४
पुण्याहवाचन दैव ब्राह्मणस्य विधीयते॥ ५५

एतदेव निरोंकार क्षत्रियस्य विधीयते ।
वैश्यस्य दैवे वक्तव्य प्रीयता देवता इति ॥ ५६
जातकर्मादिका सर्वास्त्रिषु वर्णेषु भारत ।
ब्रह्मक्षत्रे हि मन्त्रोक्ता वैश्यस्य च युधिष्ठिर ॥ ५७
यु० उ०—किं राज्ञ सर्वकृत्याना गरीय स्यात्पितामह ।
कुर्वन् किं कर्म नृपतिरुभौ लोकौ समश्नुते ॥ ५८
भी० उ०—श्रोत्रियान् ब्राह्मणान् वृद्धान् नित्यमेवाभिपूजयेत् ।
सात्वेन भोगदानेन नमस्कारैस्तथार्चयेत् ॥ ५९
एतत्कृत्यतम राज्ञो नित्यमेवोपलक्षयेत् ।
यथात्मान यथा पुत्रास्तथैतान्प्रतिपालयेत् ॥ ६०
तेषु शातेषु तद्राष्ट्र सर्वमेव विराजते ।
नि शेष कुपिता कुर्युरुग्रा सत्यपराक्रमा ॥ ६१
बिभ्यत्येषा साहसिका गुणास्तेषामतीव हि ।
कूपा इव तृणच्छन्ना विशुद्धा द्यौरिवापरे ॥ ६२
प्रसह्यकारिण केचित्कार्पासमृदव परे ।
सति चैषामतिशठास्तथैवान्ये तपस्विन ॥ ६३
कृषिगोरक्ष्यमप्येके भैक्ष्यमन्येऽप्यनुष्ठिता ।
चौराश्चान्येऽनृताश्चान्ये तथान्ये नटनर्तका ॥ ६४
नानाकर्मसु रक्ताना बहुकर्मोपजीविनाम् ।
धर्मज्ञान सता तेषा नित्यमेवानुकीर्तयेत् ॥ ६५
अदैव दैवतं कुर्युर्दैवत चाप्यदैवतम् ।
यमिच्छेयु स राजा स्याद्यो नेष्ट स पराभवेत् ॥ ६६
परिवाद च ये कुर्युर्ब्राह्मणानामचेतस ।
सत्य ब्रवीमि ते राजन् विनश्येयुर्न सशय ॥ ६७
यु० उ०—यन्मूल सर्वधर्माणा स्वजनस्य गृहस्य च ।
पितृदेवातिथीना च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६८
भी० उ०—शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्या योनिं च कर्म च ।
सद्भिरेव प्रदातव्या कन्या गुणवते वरे ॥ ६९
अन्योऽप्यथ न विक्रेयो मनुष्य' किं पुन प्रजाः ।
अधर्ममूलैर्हि धनैस्तैर्न धर्मोऽथ कश्चन ॥ ७०

यस्या किंचिन्नाददते ज्ञातयो न स विक्रय ।
अर्हण तत्कुमारीणामानृशस्यतम च तत् ॥ ७१
पितृभिर्भ्रातृभिश्चापि श्वशुरैरथ देवरै ।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभि ॥ ७२
स्त्रियो यत्र हि पूज्यते रमते तत्र देवता ।
अपूजिताश्च यत्रैता सर्वास्तत्राफला क्रिया ॥ ७३
जामीशप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्यया ।
नैव भाति न वर्धते श्रिया हीनानि पार्थिव ॥ ७४
अबला स्वल्पकौपीना सुहृद सत्यजिष्णव ।
ईर्ष्यवो मानकामाश्च चडाश्चासुहृदोऽबुधा ॥ ७५
स्त्रियस्तु मानमर्हंति ता मानयत मानवा ।
स्त्रीप्रत्ययो हि वै धर्मो रतिभोगाश्च केवला ॥ ७६
उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रीत्यर्थं लोकयात्राया पश्यत स्त्रीनिबधनम् ॥ ७७
विदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत ॥ ७८
नास्ति यज्ञक्रिया काचिन्न श्राद्ध नोपवासकम् ।
धर्म स्वभर्तृशुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत ॥ ७९
श्रिय एता स्त्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता ।
पालिता निगृहीता च श्री स्त्री भवति भारत ॥ ८०

३.

यु० उ०—आरामाणा तडागाना यत्फल कुरुपुगव ।
तदह श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽद्य भरतर्षभ ॥ ८१
भी० उ०—धर्मस्यार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिण ।
तडाग सुकृत देशे क्षेत्रमेक महाश्रयम् ॥ ८२
निदाघकाले पानीय तडागे यस्य तिष्ठति ।
वाजिमेधफल तस्य फल वै मुनयो विदु ॥ ८३
स कुलं तारयेत्सर्वं यस्य खाते जलाशये ।
गाव पिबति सलिल साधवश्च नरा सदा ॥ ८४

दुर्लभ सलिल तात विशेषेण परत्र वै ।
पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिर्भवति शाश्वती ॥ ८५
वृक्षगुल्मलतावल्ह्यस्त्वक्सारास्तृणजातय ।
स्थावरणा च भूताना जातय षट् प्रकीर्तिता ॥ ८६
अतीतानागते चोभे पितृवशे च भारत ।
तारयेद्वृक्षरोपी च तस्माद्वृक्षाश्च रोपयेत् ॥ ८७
पुष्पै सुरगणान्वृक्षा फलैश्चापि तथा पितॄन् ।
छायया चातिथिं तात पूजयति महीरुहा ॥ ८८
तडागकृद्वृक्षरोपी इष्टयज्ञश्च यो द्विज ।
एते स्वर्गे महीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिन ॥ ८९
तस्मात्तडाग कुर्वीत आरामाश्चैव रोपयेत् ।
यजेच्च विविधैर्यज्ञै सत्य च सतत वदेत् ॥ ९०
युo उo—यत्फल तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितम् ।
गोदाने चान्नदाने च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ९१
भीo उo—पितॄणा परम भोज्य तिला सृष्टा स्वयभुवा ।
तिलदानेन वै तस्मात्पितृपक्ष प्रमोदते ॥ ९२
प्रादेशमात्र भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृतम् ।
न सीदति स कृच्छ्रेषु न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ ९३
शीतवातातपसहा गृहभूमिं सुसस्कृताम् ।
प्रदाय सुरलोकस्थ पुण्यान्तेऽपि न चाल्यते ॥ ९४
न चोखरा न निर्दग्धा महीं दद्यात्कथचन ।
न श्मशानपरीता च न च पापनिषेविताम् ॥ ९५
गावोऽधिकास्तपस्विभ्यो यस्मात्सर्वेभ्य एव च ।
तस्मान्महेश्वरो देवस्तेपे ताभि सहास्थित ॥ ९६
पयसा हविषा दध्ना शकृता चाथ चर्मणा ।
अस्थिभिश्चोपकुर्वति शृगैर्वालैश्च भारत ॥ ९७
नासा शीतातपौ स्याता सदैता कर्म कुर्वते ।
न वर्षविषय वापि दु खमासा भवत्युत ॥ ९८
ब्राह्मणै सहिता याति यस्मात्पारमक पदम् ।
एव गोब्राह्मण तस्मात्प्रवदति मनीषिण ॥ ९९

ता इमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते ।
निस्तरेदापद कृच्छ्रा विषमस्थोऽपि पार्थिव ॥ १००
अमृत वै गवा क्षीरममृत स प्रयच्छति ।
अग्नीनामव्यय ह्येतद्धौम्य वेदविदो विदु ॥ १०१
प्राणा वै प्राणिनामेतत्प्रोच्यते भरतर्षभ ।
तस्माद्ददाति यो धेनु प्राणानेष प्रयच्छति ॥ १०२
न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके ।
न कृशा नापवत्सा वा वध्या रोगान्विता तथा ॥ १०३
स्नाताय क्षुधितायान्न य प्रयच्छति भूमिप ।
स्वायभुव महत्स्थान स गच्छति नराधिप ॥ १०४
न हिरण्यैर्न वासोभिर्नान्यद्दानेन भारत ।
प्राप्नुवन्ति नरा॰ श्रेयो यथा ह्यन्नप्रदा प्रभो ॥ १०५
अन्न वै प्रथम द्रव्यमन्न श्रीश्च परा मता ।
अन्नात्प्राण प्रभवति तेजो वीर्यं बल तथा ॥ १०६
सद्यो ददाति यश्चान्न सदैकाग्रमना नर ।
न स दुर्गाण्यवाप्नोतीत्येवमाह पराशर ॥ १०७
यु० उ०—य इद तप इत्याहुरुपवास पृथग्जना ।
तप स्यादेतदेवेह तपोऽन्यद्वापि किं भवेत् ॥ १०८
भी० उ०—मासार्धमासोपवासाद्यत्तपो मन्यते जन ।
आत्मतन्त्रोपघाती यो न तपस्वी न धर्मवित् ॥ १०९
सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी तथैव च ।
मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो वेदाश्चैव सदा जपेत् ॥ ११०
कुटुबिको धर्मकाय सदाऽस्वप्नश्च मानव ।
अमासाशी सदा च स्यान्नियतश्च सदा भवेत् ।
अमृताशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ॥ १११
सदोपवासी भवति यो न भुक्तेऽतरा पुन. ।
भार्या गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति चैव हि ॥ ११२
अभक्षयन् वृथा मासममासाशी भवत्युत ।
दान ददत्पवित्री स्यादस्वप्नश्च दिवाऽस्वपन् ॥ ११३
भृत्यातिथिषु यो भुक्ते भुक्तवत्सु नर सदा ।
अमृत केवल भुक्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ ११४

यु० उ०—दातु प्रतिग्रहीतुर्वै को विशेष पितामह ॥ ११५

भी० उ०—अत्राप्युदुदाहरन्तीदमितिहास पुरातनम् ।
वृषादर्भेश्च सवाद सप्तर्षीणा च भारत ॥ ११६
कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च भरद्वाजोऽथ गौतम ।
विश्वामित्रो जमदग्नि साध्वी चैवाप्यरुन्धती ॥ ११७
सर्वेषामथ तेषा तु गण्डाभूत्कर्मकारिका ।
शूद्र पशुसखश्चैव भर्ता चास्या बभूव ह ॥ ११८
ते च सर्वे तपस्यन्त पुरा चेरुर्महीमिमाम् ।
समाधिनोपशिक्षन्तो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ११९
अथाभवदनावृष्टिर्महती कुरुनन्दन ।
कृच्छ्रप्राणोऽभवद्यत्र लोकोऽय वै क्षुधान्वित ॥ १२०
कस्मिंश्चिच्च पुरा यज्ञे शैब्येन सिबिसूनुना ।
दक्षिणार्थेऽथ ऋत्विग्भ्यो दत्त पुत्र पुरा किल ॥ १२१
अस्मिन् कालेऽथ सोऽल्पायुर्दिष्टान्तमगमत्प्रभु ।
ते त क्षुधाभिसतप्ता परिवार्योपतस्थिरे ॥ १२२
निरन्ने मर्त्यलोकेऽस्मिन्नात्मान ते परीप्सव ।
कृच्छ्रामापेदिरे वृत्तिमन्नहेतोस्तपस्विन ॥ १२३
अटमानोऽथ तान्मार्गे पचमानान्महीपति ।
राजा शैब्यो वृषादर्भि क्लिश्यमानान्ददर्श ह ॥ १२४

वृ० उ०—प्रतिग्रहस्तारयति पुष्टिर्वै प्रतिगृह्यताम् ।
वरान्ग्रामान् व्रीहियवान् रत्न यच्चान्यदुर्लभम् ॥ १२५
नास्मिन्नभक्ष्ये भावमेव कुरुध्व पुष्ट्यर्थं व किं प्रयच्छाम्यह वै ॥ १२६

ऋ० उ०—राजन् प्रतिग्रहो राज्ञो मध्वास्वादो विषोपम ।
तज्जानमान कस्मात्त्व कुरुषे न प्रलोभनम् ॥ १२७
क्षेत्र हि दैवतमिह ब्राह्मणान्समुपाश्रितम् ।
अमलो ह्येष तपसा प्रीत प्रीणाति देवता ॥ १२८
कुशल सह दानेन राजन्नस्तु सदा तव ।
अथ हित्वा ययु सर्वे वनमाहारकाङ्क्षिण. ॥ १२९
तत प्रचोदिता राज्ञा वनं गत्वास्य मन्त्रिण ।
प्रतीयोदुबराणि स्म दातु तेषा प्रचक्रिरे ॥ १३०

उदुबराण्यथान्यानि हेमगर्भाण्युपाहरन् ।
गुरूण्यथ विदित्वाथ न ग्राह्याण्यत्रिरब्रवीत् ॥ १३१
इह ह्येतदुपादत्त प्रेत्यस्मात्कटुकोदयम् ।
हैमानीमानि जानीम प्रतिबुद्धा स्म जागृम ॥ १३२
व० उ०—शतेन निष्कगणित सहस्रेण च समितम् ।
तथा बहु प्रतीच्छन् वै पापिष्ठा यतते गतिम् ॥ १३३
क० उ०—यत्पृथिव्या व्रीहियव हिरण्य पशव स्त्रिय ।
सर्व तन्नालमेकस्य तस्माद्विद्वान्च्छम व्रजेत् ॥ १३४
भर० उ०—उत्पन्नस्य रुरो शृग वर्धमानस्य वर्धते ।
प्रार्थना पुरुषस्येव तस्य मात्रा न विद्यते ॥ १३५
गौत० उ०—न तल्लोके द्रव्यमस्ति यल्लोके प्रतिपूरयेत् ।
समुद्रकल्प पुरुष न कदाचन पूर्यते ॥ १३६
वि० उ०—काम कामयमानस्य यदा काम समृध्यते ।
अथैनमपर कामस्तृष्णा विध्यति बाणवत् ॥ १३७
ज० ऊ०—प्रतिग्रहे सयमो वै तपो धारयते ध्रुवम् ।
तद्धन ब्राह्मणस्येह लुभ्यमानस्य विस्रवेत् ॥ १३८
अ० उ०—धर्मार्थं संचयो वेह द्रव्याणा पक्षसमत ।
तप सचय एवेह विशिष्टो द्रव्यसचयात् ॥ १३९
ग० उ०—उग्रादितो भयाद्यस्माद्बिभ्यतीमे ममेश्वरा ।
बलीयासो दुर्बलवद्बिभेम्यहमत परम् ॥ १४०
पशुस० उ०—यद्वै धर्मे पर नास्ति ब्राह्मणास्तद्धन विदु ।
विनयार्थं सुविद्वासमुपासेय यथातथम् ॥ १४१
ऋ० उ०—कुशलं सह दानेन तस्मै यस्य इमा प्रजा ।
फलान्युपधियुक्तानि य एव न प्रयच्छति ॥ १४२
भी० उ०—इत्युक्त्वा हेमगर्भाणि हित्वा तानि फलानि वै ।
ऋषयो जग्मुरन्यत्र सर्वे एव धृतव्रता ॥ १४३

४

यु० उ०—शतायुर्वै पुरुष शतवीर्यश्च जायते ।
कस्मान्म्रियते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ १४४

आयुष्मान् केन भवति अल्पायुर्वापि मानव ।
केन वा लभते कीर्ति केन वा लभते श्रियम् ॥ १४५
भी० उ०—आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम् ।
आचारात्कीर्तिमाप्नोति पुरुष प्रेत्य चेह च ॥ १४६
आचारलक्षणो धर्म सतश्चारित्रलक्षणा ।
साधूना च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ १४७
ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलघिन ।
अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवति गतायुष ॥ १४८
विशाला भिन्नमर्यादा नित्य सकीर्णमैथुना ।
अल्पायुषो भवतीह नरा निरयगामिन । १४९
अक्रोधन सत्यवादी भूतानामविहिंसक ।
अनसूयुरजिह्मश्च शत वर्षाणि जीवति ॥ १५०
ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिंतयेत् ।
उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्वा सध्या कृताजलि ॥ १५१
एवमेवापरा सध्या समुपासीत वाग्यत ।
ऋषयो नित्यसध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ॥ १५२
ये न पूर्वामुपासते द्विजा सध्या न पश्चिमाम् ।
सर्वास्तान्धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥ १५३
परदारा न गन्तव्या सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ।
नहीदृशमनायुष्य लोके किंचन विद्यते ॥ १५४
पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत्कदाचन ।
कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुन ।
पादप्रक्षालन कुर्यात्स्वाध्याये भोजने तथा ॥ १५५
नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षा दद्याच्च नित्यदा ।
वाग्यतो दतकाष्ठ च नित्यमेव समाचरेत् ।
न चाभ्युदितशायी स्यात्प्रायश्चित्ती तथा भवेत् ॥ १५६
मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवादयेत् ।
आचार्यमथवाप्यन्य तथायुर्विंदते महत् ॥ १५७

नोत्सृजेत पुरीष च क्षेत्रे ग्रामस्य चातिके ।
उदङ्मुखश्च सतत शौच कुर्यात्समाहित ॥ १५८
उदक्कुच्छिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्कुच्छिरा न च ।
न भग्ने नावशीर्णे च शयने प्रस्वपीत च ॥ १५९
नातर्धानेन सयुक्ते न च तिर्यक्कदाचन ।
न नग्न कर्हिचित्स्नायात् न निशाया कदाचन ॥ १६०
स्नात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षण ।
उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात् कदाचन ॥ १६१
अन्न बुभुक्षमाणस्तु त्रिर्मुखेन स्पृशेदप ।
भुक्त्वा चान्नं तथैव त्रिर्द्वि पुन परिमार्जयेत् ॥ १६२
प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन् कदाचन ॥ १६३
आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु सविशेत् ।
सुसन्ध्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि सविशेत् ॥ १६४
न सहताभ्या पाणिभ्या कण्डूयेदात्मन शिर ।
न चाभीक्ष्ण शिर स्नायात्तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ १६५
प्रत्यादित्य प्रत्यनल प्रति गा च प्रति द्विजान् ।
ये मेहति च पथान ते भवति गतायुष ॥ १६६
गुरुणा चैव निर्बंधो न कर्तव्य कदाचन ।
अनुमान्य प्रसाद्यश्च गुरु क्रुद्धो युधिष्ठिर ॥ १६७
दूरादावसथान्मूत्र दूरात्पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टोत्सर्जन चैव दूरे कार्यं हितषिणा ॥ १६८
अन्यदेव भवेद्वास शयनीये नरोत्तम ।
अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चायामन्यदेव हि ॥ १६९
प्रियंगुचदनाभ्या च बिल्वेन तगरेण च ।
पृथगेवानुलिंपेत केशरेण च बुद्धिमान् ॥ १७०
समानमेकपात्रे तु भुजेन्नान्न जनेश्वर ।
न सन्निकृष्टो मेधावी नाशुचेर्न च सत्सु च ॥ १७१
पिप्पल च वट चैव शणशाक तथैव च ।
उदुबरं न खादेत भवार्थी पुरुषोत्तम ॥ १७२

आजगव्य तथा मास मायूर चैव वर्जयेत् ।
वर्जयेच्छुष्कमास च तथा पर्युषित च यत् ॥ १७३
सायप्रातश्च भुञ्जीत नातराले समाहित ।
भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत् ॥ १७४
पानीय पायस सक्तून् दधिसर्पिर्मधून्यपि ।
निरस्य शेषमेतेषा न प्रदेय तु कस्यचित् ॥ १७५
पानीयस्य क्रिया नक्त न कार्या भूतिमिच्छता ।
वर्जनीयाश्चैव नित्यं सक्तवो निशि भारत ॥ १७६
सौहित्य न च कर्तव्य रात्रौ न च समाचरेत् ।
द्विजच्छेद न कुर्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत् ॥ १७७
प्राङ्मुख श्मश्रुकर्माणि कारयेत्सुसमाहित ।
उदङ्मुखो वा राजेन्द्र तथायुर्विदते महत् ॥ १७८
उपानहौ च वस्त्र च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्पादं पादेन नाक्रमेत् ॥ १७९
वृथा मास न खादेत पृष्ठमास तथैव च ।
आक्रोशं परिवाद च पैशुन्य च विवर्जयेत् ॥ १८०
हीनागानतिरक्तागान्विद्याहीनान् विगर्हितान् ।
रूपद्रविणहीनाश्च सत्यहीनाश्च नाक्षिपेत् ॥ १८१
पंथा देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च ।
वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यैर्दुर्बलाय च ॥ १८२
महाकुले प्रसूता च प्रशस्ता लक्षणान्विताम् ।
वयस्था च महाप्राज्ञ कन्यामावोढुमर्हति ॥ १८३
अमावास्या पौर्णिमास्या चतुर्दश्या च सर्वश. ।
अष्टम्या सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ १८४
न दिवा मैथुन गच्छेन्न कन्या न च बधकीम् ।
न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायुर्विदते महत् ॥ १८५
न चेर्ष्या स्त्रीषु कर्तव्या रक्ष्या दाराश्च सर्वश
अनायुष्या भवेदीर्ष्या तस्मादीर्ष्यां विवर्जयेत् ॥ १८६

अनायुष्य दिवा स्वप्न तथाभ्युदितशायिता ।
अनिमन्त्रितो न गच्छेत यज्ञ गच्छेत दर्शक ॥ १८७
धनुर्वेदे च वेदे च यत्न कार्यो नराधिप ।
हस्तिपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासु चैव हि ॥ १८८
यत्नवान्भव राजेंद्र यत्नवान्सुखमेधते ।
युक्तिशास्त्र च ते ज्ञेय शब्दशास्त्रं च भारत ॥ १८९
गधर्वशास्त्र च कला परिज्ञेया नराधिप ।
महात्मना च चरित श्रोतव्य नित्यमेव ते ॥ १९०
ज्ञातिसबधिमित्राणि पूजनीयानि सर्वश ।
यष्टव्य च यथाशक्ति यज्ञैर्विविधदक्षिणै ॥ १९१
अत ऊर्ध्वमरण्य च सेवितव्यं नराधिप ।
एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणा प्रकीर्तित ॥ १९२
शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्य प्रत्याहार्यो युधिष्ठिर ॥ १९३
यु० उ०—वेद प्रत्यक्षमाचार प्रमाण तत्त्रय यदि ।
पृथक्त्व लभ्यते तेषा धर्मश्चैकस्त्रय कथम् ॥ १९४
भी० उ०—धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभि ।
यद्येव मन्यसे राजस्त्रिधा धर्मविचारणा ॥ १९५
एक एव हि जानीहि त्रिधा धर्मस्य धारणम् ।
पृथक्त्वे च न मे बुद्धिस्त्रयाणामपि वै तथा ॥ १९६
उक्तो मार्गस्त्रयाणा च तत्तथैव समाचर ।
जिज्ञासा तु न कर्तव्या धर्मस्य परितर्कणात् ॥ १९७
अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतच्चतुष्टयम् ।
अजातशत्रो सेवस्व धर्म एष सनातन ॥ १९८
ब्राह्मणेषु च वृत्तिर्या पितृपैतामहोचिता ।
तामन्वेहि महाबाहो धर्मस्यैते हि दैशिका ॥ १९९
यु० उ०—अधीत्य नीतिशास्त्राणि नीतियुक्तो न दृश्यते ॥ २००
अनभिज्ञश्च साचिव्य गमित केन हेतुना
विद्यायुक्तो ह्यविज्ञश्च धनवान् दुर्मतिस्तथा ॥ २०१
यदि विद्यामुपाश्रित्य नर सुखमवाप्नुयात् ।
न विद्वान् विद्यया हीन वृत्त्यर्थमुपसंश्रयेत् ॥ २०२

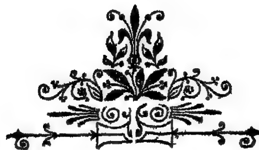
यथा पिपासा जयति पुरुष प्राप्य वै जलम् ।
दृष्टार्थो विद्यया ह्येव न विद्या प्रजहेन्नर ॥ २०३
नाभागधेय प्राप्नोति धन सुबलवानपि ।
भागधेयान्वितस्त्वर्थान् कृशो बालश्च विंदति ॥ २०४
भी० उ०—ईहमान समारभान् यदि नासादयेद्धनम् ।
उग्र तप समारोहेत् नह्यनुप्त प्ररोहति ॥ २०५
दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।
अहिंसया च दीर्घायुरितिप्राहुर्मनीषिण ॥ २०६
तस्माद्दद्यान्न याचेत पूजयेद्धार्मिकानपि ।
सुभाषी प्रियकृच्छांत सर्वसत्वाविहिंसक ॥ २०७
यदा प्रमाण प्रसव स्वभावश्च सुखासुखे ।
दशकीटपिपीलाना स्थिरो भव युधिष्ठिर ॥ २०८
कार्यते यच्च क्रियते सच्चासच्च कृताकृतम् ।
तत्राश्वसीत सत्कृत्वा असत्कृत्वा न विश्वसेत् ॥ २०९
काल एव सर्वकाले निग्रहानुग्रहौ ददत् ।
बुद्धिमाविश्य भूताना धर्माधर्मौ प्रवर्तते ॥ २१०
यदात्वस्य भवेद्बुद्धिर्धर्मार्थस्य प्रदर्शनात् ।
तदाऽऽश्वसीत धर्मात्माऽदृढबुद्धिर्नविश्वसेत् ॥ २११
नह्यधर्मभयाद्धर्म दद्यात्काल कथचन ।
तस्माद्विशुद्धमात्मान जानीयाद्धर्मचारिणम् ॥ २१२
स्प्रष्टुमप्यसमर्थो हि ज्वलतमिव पावकम् ।
अधर्म सततो धर्म कालेन परिरक्षितम् ॥ २१३
कार्यावेतौ हि धर्मेण धर्मो हि विजयावह ।
त्रयाणामपि लोकानामालोक कारण भवेत् ॥ २१४
अध्रुवो हि कथ लोक स्मृतो धर्म कथ ध्रुव ।
यत्र कालो ध्रुवस्तात तत्र धर्म सनातन ॥ २१५
एव सति न दोषोऽस्ति भूताना धर्मसेवने ।
तिर्यग्योनावपि सता लोक एव मतो गुरु ॥ २१६

५

वै० उ०—अभून्मुहूर्तं स्तिमितं सर्वं तद्राजमंडलम् ।
तूष्णींभूते ततस्तस्मिन्पटे चित्रमिवार्पिता ॥ २१७
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः ।
नृपं शयानं गांगेयमिदमाह वचस्तदा ॥ २१८
राजन्प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
तमिमं पुरयानाय समनुज्ञातुमर्हसि ॥ २१९
भी० उ०—प्रविशस्व पुरीं राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ।
यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बह्वन्नैश्चाप्तदक्षिणैः ॥ २२०
क्षत्रधर्मरतः पार्थ पितॄन्देवांश्च तर्पय ।
रंजयस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिसांत्वय ॥ २२१
अनु त्वा तात जीवंतु मित्राणि सुहृदस्तथा ।
चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं फलवंतमिव द्विजाः ॥ २२२
आगंतव्यं च भवता समये मम पार्थिव ।
विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ २२३
तथेत्युक्त्वा च कौंतेयः सोऽभिवाद्य पितामहम् ।
प्रययौ सपरीवारो नगरं नागसाह्वयम् ॥ २२४
उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्पंचाशन्नगरोत्तमे ।
समयं कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥ २२५
स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः ।
प्रस्थाप्य पूर्वं कौंतेयो भीष्मसंस्करणाय वै ॥ २२६
चंदनागुरुमुख्यानि तथा कालीयकान्यपि ।
माल्यानि च वरार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ २२७
स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ।
आससाद कुरुक्षेत्रे ततः शांतनवं नृपम् ॥ २२८
आसाद्य शरतल्पस्थमृषिभिः परिवारितम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २२९
युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जान्हवीसुत ।
प्राप्तोऽस्मि शयने राजन्नग्नीनादाय ते विभो ॥ २३०

ततश्च त बली भीष्म प्रगृह्य विपुल भुजम् ।
उद्यन्मेघस्वरो वाग्मी काले वचनमब्रवीत् ॥ २३१
दिष्ट्या प्राप्तोऽसि कौतेय सहामात्यो युधिष्ठिर ।
अष्टपचाशतं राम्य. शयानस्याद्य मे गता ॥ २३२
शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षशत तथा ।
माघोऽय समनुप्राप्तो मास सौम्यो युधिष्ठिर ।
त्रिभागशेष पक्षोऽय शुक्लो भवितुमर्हति ॥ २३३
धृतराष्ट्रमथामन्त्र्य काले वचनमब्रवीत् ॥ २३४
राजन् विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतार्थसशय ।
वेदाश्च निखिलान्सर्वान् निखिलेनानुबुध्यसे ॥ २३५
न शोचितव्य कौरव्य भवितव्य हि तत्तथा ।
यथा पाडो सुता राजस्तथैव तव धर्मत ॥ २३६
तान्पालय स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतान् ।
धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदेशे तव स्थास्यति ।
आनुशस्यपर ह्येत जानामि गुरुवत्सलम् ॥ २३७
तव पुत्रा दुरात्मान क्रोधलोभपरायणा ।
ईर्ष्याभिभूता दुर्वृत्तास्तान्न शोचितुमर्हसि ॥ २३८
एतावदुक्त्वा वचन धृतराष्ट्र मनीषिणम् ।
वासुदेव महाबाहुमभ्यभाषत कौरव ॥ २३९
भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
त्रिविक्रम नमस्तुभ्यं शखचक्रगदाधर ॥ २४०
अनुजानीहि मा कृष्ण वैकुठं पुरुषोत्तम ।
रक्ष्याश्च ते पाडवेया भवान् येषा परायणम् ॥ २४१
उक्तवानस्मि दुर्बुद्धिं मंद दुर्योधन तदा ।
यत कृष्णस्ततो धर्मो यतोधर्मस्ततो जय ॥ २४२
कृ० उ०—अनुजानामि भीष्म त्वा वसून्प्राप्नुहि पार्थिव ।
न तेऽस्ति वृजिन किंचिदिह लोके महाद्युते ॥ २४३
पितृभक्तोऽसि राजर्षे मार्कंडेय इवापर ।
तेन मृत्युस्तव वशे स्थितो भृत्य इवानत ॥ २४४

एवमुक्तस्तु गांगेय पाडवानिदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमुखाश्चापि सर्वांश्च सुहृदस्तथा ॥ २४५
सत्येषु यतितव्य व सत्य हि परम बलम् ।
आनृशस्यपरैर्भाव्य सदैव नियतात्मभि ॥ २४६
ब्रह्मण्यैर्धर्मशीलैश्च तपोनित्यैश्च भारत ।
इत्युक्त्वा सुहृद सर्वान् सपरिष्वज्य चैव ह ॥ २४७
तूष्णीं बभूव कौरव्य स मुहूर्तमरिंदम ।
धारयामास चात्मान धारणासु यथाक्रमम् ॥ २४८
सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु च ।
जगाम भित्त्वा मूर्धान दिवमभ्युत्पपात च ॥ २४९
एव स राजशार्दूल नृप शातनवस्तदा ।
समयुज्यत कालेन भारतानां कुलोद्वह ॥ २५०
ततस्त्वादाय दारूणि गंधाश्च विविधान् बहून् ।
चिता चक्रुर्महात्मान पाडवा विदुरस्तथा ॥ २५१
ततोऽस्य विधिवच्चक्रु पितृमेध महात्मन ।
यजन बहुशश्चाग्नौ जगु सामानि सामगा ॥ २५२
समवच्छाद्य गागेय सप्रज्वाल्य हुताशनम् ।
अपसव्यमकुर्वन्त धृतराष्ट्रमुखाश्रिताम् ॥ २५३
सस्कृत्य च कुरुश्रेष्ठ गागेय कुरुसत्तमा ।
जग्मुर्भागीरथीं पुण्यामृषिजुष्टा सहस्त्रिय ॥ २५४
उदक चक्रिरे चैव गागेयस्य महात्मन ।
विधिवत्क्षत्रियश्रेष्ठा स च सर्वो जनस्तथा ॥ २५५

१४ अश्वमेधपर्व.

१

कृतोदकं तु राजान धृतराष्ट्रं युधिष्ठिर ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराऽऽकुलेंद्रिय ॥ १
उत्तीर्य तु महाबाहुर्बाष्पव्याकुललोचन ।
पपात तीरे गगाया व्याधविद्ध इव द्विप ॥ २
राजा तु धृतराष्ट्रश्च पुत्रशोकाभिपीडित ।
वाक्यमाह महाबुद्धि प्रज्ञाश्चक्षुर्युधिष्ठिरम् ॥ ३
उत्तिष्ठ कुरुशार्दूल कुरु कार्यमनतरम् ।
शोचितव्यं न पश्यामि त्वया धर्मभृता वर ॥ ४
शोचितव्य मया चैव गाधार्या च महीपते ।
ययो पुत्रशत नष्ट स्वप्नलब्ध यथा धनम् ॥ ५
यु० उ०—प्रिय तु मे स्यात्सुमहत् कृत चक्रगदाधर ।
यदि मामनुजानीयाद्भवान्गतु तपोवनम् ॥ ६
नहि शांतिं प्रपश्यामि घातयित्वा पितामहम् ।
कर्णं च पुरुषव्याघ्र सग्रामेष्वपलायिनम् ॥ ७
व्या० उ०—युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मति ।
न हि कश्चित्स्वय मर्त्य स्ववश कुरुते क्रियाम् ॥ ८
आत्मान मन्यसे चाथ पापकर्माणमतत ।
शृणु तत्र यथा पापमपकृष्येत भारत ॥ ९
यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप ।
पूयन्ते नरशार्दूल नरा दुष्कृतकारिण ॥ १०
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।
बहुकामान्नवित्तेन रामो दाशरथिर्यथा ॥ ११
यु० उ०—असशय वाजिमेध पावयेत्पृथिवीपतिम् ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्त त्वं श्रोतुमिहार्हसि ॥ १२
इम ज्ञातिवध कृत्वा सुमहान्त द्विजोत्तम ।
दानमल्प न शक्नोमि दातुं वित्त च नास्ति मे ॥ १३

न तु बालानिमान्दीनानुत्सहे वसु याचितु ।
तथैवार्द्रव्रणान्कृच्छ्रे वर्तमानान्नृपात्मजान् ॥ १४
स्वय विनाश्य पृथिवी यज्ञार्थे द्विजसत्तम ।
करमाहारयिष्यामि कथ शोकपरायण ॥ १५
व्या० उ०—विद्यते द्रविण पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ।
उत्सृष्ट ब्राह्मणैर्यज्ञे मरुत्तस्य महात्मन ।
तदानयस्व कौतेय पर्याप्त तद्भविष्यति ॥ १६
मरुत्तो नाम धर्मज्ञश्चक्रवर्ती महायशा ।
नागायुतसमप्राण साक्षाद्विष्णुरिवापर ॥ १७
स यक्ष्यमाणो धर्मात्मा शातकुभमयान्युत ।
कारयामास शुभ्राणि भाजनानि सहस्रश ॥ १८
वै० उ०—ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत्प्रभु ।
सहितो धृतराष्ट्रेण स ददौ चौर्ध्वदैहिकम् ॥ १९
ततो दत्वा बहुधन विप्रेभ्य पाडवर्षभ ।
धृतराष्ट्र पुरस्कृत्य विवेश गजसाह्वयम् ॥ २०
स समाश्वास्य पितर प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अन्वशाद्वै स धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभि सह ॥ २१
समासाद्य तु राजान वार्ष्णेयकुरुपुगवौ ।
निषेदतुरनुज्ञातौ प्रीयमाणेन तेन तौ ॥ २२
अ० उ०—अथ चिरोषितो राजन्वासुदेव प्रतापवान् ।
भवन्त समनुज्ञाप्य पितर द्रष्टुमिच्छति ॥ २३
यु० उ०—पुडरीकाक्ष भद्र ते गच्छ त्व मधुसूदन ।
पुरीं द्वारवतीमद्य द्रष्टु शूरसुत प्रभो ॥ २४
समेत्य मातुल गत्वा बलदेव च मानद ।
पूजयेथा महाप्राज्ञ मद्वाक्येन यथार्हत ॥ २५
आनर्तानवलोक्य त्व पितर च महाभुज ।
वृष्णींश्च पुनरागच्छेर्हयमेधे ममानघ ॥ २६
स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि वसूनि च ।
यच्चाप्यन्यन्मनोज्ञ ते तदप्यादत्स्व सात्वत ॥ २७

इय च वसुधा कृत्स्ना प्रसादात्तव केशव ।
अस्मानुपगता वीर निहताश्चापि शत्रव ॥ २८

कृ० उ०—तवैव रत्नानि धन च केवल धरा तु कृत्स्ना तु महाभुजाद्य वै ।
यदस्ति चान्यद्द्रविण गृहे मम त्वमेव तस्येश्वर नित्यमीश्वर ॥ २९
रथे सुभद्रामधिरोप्य भाविनी युधिष्ठिरस्यानुमते जनार्दन ।
पितृष्वसुश्चापि तथा महाभुजो विनिर्ययौ राजजनाभिसवृत ॥ ३०
तमन्वयाद्वानरवर्यकेतन ससात्यकिर्माद्रवतीसुतावपि ।
अगाधबुद्धिर्विदुरश्च माधव स्वय च भीमो गजराजविक्रम ॥ ३१
निवर्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्धनास्तत स सर्वान्विदुर च वीर्यवान् ।
ततो ययौ शत्रुगणप्रमर्दन शिबिप्रवीरानुगतो जनार्दन ॥ ३२

२

कृत्वा तु पाडवा सर्वे रत्नाहरणनिश्चयम् ।
सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ ३३
अर्चयित्वा सुरश्रेष्ठ पूर्वमेव महेश्वरम् ।
मोदकै पायसेनाथ मासापूपैस्तथैव च ॥ ३४
तत प्रदक्षिणीकृत्य शिरोभि प्रणिपत्य च ।
ब्राह्मणानग्निसहितान्प्रययु पाडुनदना ॥ ३५
पाडुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
बभौ युधिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवोडुराट् ॥ ३६
सरासि सरितश्चैव वनान्युपवनानि च ।
अत्यक्रामन्महाराजो गिरिं चाप्यन्वपद्यत ॥ ३७
तस्मिन्देशे च राजेंद्र यत्र तद्द्रव्यमुत्तमम् ।
चक्रे निवेशन राजा पाडव सह सैनिकै ॥ ३८
षट्पद नवसंख्यान निवेश चक्रिरे द्विजा ।
मत्ताना वारणेंद्राणा निवेश च यथाविधि ॥ ३९

ब्रा० उ०—क्रियतामुपहारोऽस्य त्र्यबकस्य महात्मन ।
दत्वोपहार नृपते तत स्वार्थ यतामहे ॥ ४०
श्रुत्वा तु वचन तेषा ब्राह्मणाना युधिष्ठिर ।
गिरीशस्य यथान्यायमुपहारमुपाहरत् ॥ ४१

किंकराणा तत पश्चाच्चकार बलिमुत्तमम् ।
कृशरेणच मासेन निवापैस्तिलसयुतै ॥ ४२
कृत्वा पूजा तु रुद्रस्य गणाना चैव सर्वश ।
ययौ व्यास पुरस्कृत्य नृपो रत्ननिधिं प्रति ॥ ४३
तेषा पुण्याहघोषेण तेजसा समवस्थित ।
प्रीतिमान्स कुरुश्रेष्ठ खानयामास तद्धनम् ॥ ४३
तत पात्री सकरका बहुरूपा मनोरमा ।
भृगाराणि कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् । ४५
बहूनि च विचित्राणि भाजनानि सहस्रश ।
उद्धारयामास तदा धर्मराजो युधिष्ठिर ॥ ४६
तेषा लक्षणमप्यासीन्महान्करपुटस्तदा ।
नद्ध च भाजन राजन् तुलार्द्धमभवन्नृप ॥ ४७
षष्टिरुष्ट्रसहस्राणि शतानि द्विगुणा हया ।
वारणाश्च महाराज सहस्रशतसमिता ॥ ४८
शकटानि रथाश्चैव तावदेव करेणव ।
एतद्वित्त तदभवद्यदुदध्रे युधिष्ठिर ॥ ४९
षोडशाष्टौ चतुर्विंशत्सहस्र भारलक्षणम् ।
एतेष्वादाय तद्द्रव्य पुनरभ्यर्च्य पांडव ॥ ५०
महादेव प्रतिययौ पुर नागाह्वय प्रति ।
द्वैपायनाभ्यनुज्ञात पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ ५१
गौयुते गोयुते चैव न्यवसत्पुरुषर्षभ ॥ ५२
सा पुराभिमुखा राजन्नुवाह महती चमू ।
कृच्छ्राद्द्रविणभारार्ता हर्षयन्ती कुरूद्वहान् ॥ ५३
एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्यवान् ।
उपायाद्वृष्णिभि सार्द्ध पुर वारणसाह्वयम् ॥ ५४
समय वाजिमेधस्य विदित्वा पुरुषर्षभ ।
बलदेव पुरस्कृत्य सुभद्रासहितस्तदा ॥ ५५
वसत्सुवृष्णिवीरेषु तत्राथ जनमेजय ।
जज्ञे तव पिता राजन् परीक्षित्परवीरहा ॥ ५६
स तु राजा महाराज ब्रह्मास्त्रेणावपीडित ।
शवो बभूव निश्चेष्टो हर्षशोकविवर्धन ॥ ५७

ततस्त्वरितमायातीं ददर्श स्वा पितृष्वसाम् ।
क्रोशन्तीमभिधावन्तीं वासुदेव पुन पुन ।
पृष्ठतो द्रौपदीं चैव सुभद्रा च यशस्विनीम् ॥ ५८
उच्छ्रित्य बाहु दु खार्तास्ताश्चान्या प्रापतन्भुवि ॥ ५९
अब्रुवश्च महाराज सर्वा सास्राविलेक्षणा ।
स्वस्रीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥ ६०
तत स प्राविशत्तूर्ण जन्मवेश्म पितुस्तव ।
अर्चित पुरुषव्याघ्र सितैर्माल्यैर्यथाविधि ॥ ६१
द्रौपदी त्वरिता गत्वा वैराटीं वाक्यमब्रवीत् ।
अयमायाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसूदन ॥ ६२
सापि बाष्पकला वाच निगृह्याश्रूणि चैव ह ।
दृष्ट्वा गोविदमायान्त कृपण पर्यदेवयत् ॥ ६३
पुडरीकाक्ष पश्यावा बालेनेह विनाकृतौ ।
अभिमन्यु च मा चैव हतौ तुल्य जनार्दन ॥ ६४
वार्ष्णेय मधुहन्वीर शिरसा त्वा प्रसादये ।
द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्ध जीवयैन ममात्मजम् ॥ ६५
आसीन्मम मति कृष्ण पूर्णोत्सगा जनार्दन ।
अभिवादयिष्ये त्वा कृष्ण तदिद वितथीकृतम् ॥ ६६
सैव विलप्य करुण सोन्मादेव तपस्विनी ।
उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रगृद्धिनी ॥ ६७
ता तु दृष्ट्वा निपतिता हतपुत्रपरिच्छदाम् ।
चुक्रोश कुती दु खार्ता सर्वाश्च भरतस्त्रिय ॥ ६८
मुहूर्तमिव राजेंद्र पाडवाना निवेशनम् ।
अप्रेक्षणीयमभवदार्तस्वनविनादितम् ॥ ६९
प्रतिलभ्य तु सा सज्ञामुत्तरा भरतर्षभ ।
अकमारोप्य त पुत्रमिद वचनमब्रवीत् ७०
धर्मज्ञस्य सुत स त्वमधर्म नावबुध्यसे ।
यस्त्व वृष्णिप्रवीरस्य कुरुषे नाभिवादनम् ७१
दुर्मर प्राणिना वीर कालेऽप्राप्ते कथचन ।
याह त्वया विनाद्येह पत्या पुत्रेण चैव ह ।
मर्तव्ये सति जीवामि हतस्वस्तिरकिंचना ॥ ७२

अथवा धर्मराज्ञाहमनुज्ञाता महाभुज ।
भक्षयिष्ये विष घोर प्रवेक्ष्ये वा हुताशनम् ॥ ७३
श्रुत्वा स तस्या विपुल विलाप पुरुषर्षभ ।
उपस्पृश्य तत कृष्णो ब्रह्मास्त्र प्रत्यसहरत् ॥ ७४
प्रतिजज्ञे च दाशार्हस्तस्य जीवितमच्युत ।
अब्रवीच्च विशुद्धात्मा सर्वं विश्रावयन्जगत् ॥ ७५
नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन ।
न च युद्धात्परावृत्तस्तथा सजीवतामयम् ॥ ७६
यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्मणश्च विशेषत ।
अभिमन्यो सुतो जातो मृतो जीवत्वय तथा ॥ ७७
यथाह नाभिजानामि विजये तु कदाचन ।
विरोध तेन सत्येन मृतो जीवत्वय शिशु ॥ ७८
यथा कसश्च केशी च धर्मेण निहतौ मया ।
तेन सत्येन बालोऽद्य पुन सजीवतामयम् ॥ ७९
इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरतर्षभ ।
शनै शनैर्महाराज प्रास्पदत सचेतन ॥ ८०
ब्रह्मास्त्र तु यदा राजन् कृष्णेन प्रतिसहृतम् ।
तदा तद्वेश्म त्वत्पित्रा तेजसाभिविदीपितम् ॥ ८१
बभूवुर्मुदिता राजस्ततस्ता भरतस्त्रिय ।
ब्राह्मणान्वाचयामासुर्गोविंदस्यैव शासनात् ॥ ८२
ततस्ता मुदिता सर्वा प्रशशसुर्जनार्दनम् ।
स्त्रियो भरतसिंहाना नाव लब्ध्वेव पारगा ॥ ८३
उत्थाय तु यथाकालमुत्तरा यदुनदनम् ।
अभ्यवादयत प्रीता सह पुत्रेण भारत ॥ ८४
तस्य कृष्णो ददौ हृष्टो बहुरत्न विशेषत' ।
तथान्ये वृष्णिशार्दूला नाम चास्याकरोत्प्रभु ॥ ८५
सोऽवर्धत यथाकाल पिता तव जनाधिप ।
मन प्रह्लादनश्चासीत्सर्वलोकस्य भारत ॥ ८६
मासजातस्तु ते वीर पिता भवति भारत ।
अथाजग्मु सुबहुल रत्नमादाय पाडवा ॥ ८७

तान्समीपगतान्श्रुत्वा निर्ययुर्वृष्णिपुगवा ।
अलचक्रुश्च माल्यौघै पुरुषा नागसाह्वयम् ॥ ८८
पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि ।
वेश्मानि समलचक्रु पौराश्चापि जनेश्वरा ॥ ८९
देवतायतनाना च पूजा सुविविधास्तथा ।
सदिदेशाथ विदुर पाडुपुत्रप्रियेप्सया ।
राजमार्गाश्च तत्रासन्सुमनोभिरलकृता ॥ ९०
तान्समीपगतान्श्रुत्वा पाडवान्शत्रुकर्षण ।
वासुदेव सहामात्य प्रयात ससुहृद्गण ॥ ९१
ते समेत्य यथाधर्म पाडवा वृष्णिभि सह ।
विविशु सहिता राजन् पुर वारणसाह्वयम् ॥ ९२
शुश्रुवुस्ते तदा वीरा पितुस्ते जन्म भारत ॥ ९३
तदुपश्रुत्य तत्कर्म वासुदेवस्य धीमत ।
पूजार्ह पूजयामासु कृष्ण देवकिनदनं ॥ ९४
व्या० उ०—अनुजानामि राजस्त्वा क्रियता यदनतर ।
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ॥ ९५

३

वै० उ०—इत्युक्त स तु धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिर ।
वासुदेवमथाभ्येत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ९६
देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुरुषसत्तम ।
त्वत्प्रभावार्जितान्भोगानश्नीम यदुनदन ॥ ९७
पराक्रमेण बुद्ध्या च त्वयेय निर्जिता मही ।
दीक्षयस्व त्वमात्मान त्व हि न परमो गुरु ॥ ९८
त्वयीष्टवति दाशार्ह विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥ ९९
कृ० उ०—त्वमेवैतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्यरिंदम ।
त्व गति सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मति ॥ १००
त्व चाद्य कुरुवीराणा धर्मेण हि विराजसे ।
गुणीभूता स्म ते राजन् त्व नो राजा गुरूत्तम ॥ १०१

यजस्व मदनुज्ञात प्राप्य एष क्रतुस्त्वया ।
युनक्तु नो भवान् कार्ये यत्र वाञ्छसि भारत ॥ १०२
एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
व्यासमामन्त्र्य मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १०३
यदा काल भवान्वेत्ति हयमेधस्य तत्त्वत ।
दीक्षयस्व तदा मा त्व त्वय्यायत्तो हि मे क्रतु ॥ १०४
व्या० उ०—अह पैलोऽथ कौतेय याज्ञवल्क्यस्तथैव च ।
विधान यद्यथाकाल तत्कर्तारो न सशय ॥ १०५
चैत्र्या हि पौर्णमास्या तु तव दीक्षा भविष्यति ।
सभारा सभ्रियता च यज्ञार्थ पुरुषर्षभ ॥ १०६
अश्वविद्याविदश्चैव सूता विप्राश्च तद्विद ।
मेध्यमश्व परीक्षन्ता तव यज्ञार्थसिद्धये ॥ १०७
तमुत्सृज्य यथाशास्त्र पृथिवीं सागराम्बराम् ।
स पर्येतु यशो दीप्त तव पार्थिव दर्शयन् ॥ १०८
जिष्णु सहिष्णुर्धृष्णुश्च स एन पालयिष्यति ।
शक्त स हि महीं जेतु निवातकवचान्तक ॥ १०९
भीमसेनोऽपि तेजस्वी कौतेयोऽमितविक्रम ।
समर्थो रक्षितु राष्ट्र नकुलश्च विशापते ॥ ११०
सहदेवस्तु कौरव्य समाधास्यति बुद्धिमान् ।
कुटुबतन्त्र विधिवत्सर्वमेव महायशा ॥ १११
तत्तु सर्व यथान्यायमुक्त कुरुकुलोद्वह ।
चकार फाल्गुन चापि सदिदेश हय प्रति ॥ ११२
एह्यर्जुन त्वया वीर हयोऽय परिपाल्यताम् ।
त्वमर्हो रक्षितु ह्येन नान्य कश्चन मानव ॥ ११३
ये चापि त्वा महाबाहो प्रत्युद्यान्ति नराधिपा ।
तैर्विग्रहो यथा न स्यात्तथा कार्य त्वयानघ ॥ ११४
आख्यातव्यश्च भवता यज्ञोऽय मम सर्वश ।
पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति ॥ ११५
दीक्षाकाले तु सप्राप्ते ततस्ते सुमहर्त्विज ।
विधिवद्दीक्षयामासुरश्वमेधाय पार्थिव ॥ ११६

कृत्वा स पशुबधाश्च दीक्षित पाडुनदन ।
धर्मराजो महातेजा सहर्त्विग्भिर्व्यरोचत ॥ ११७
हयश्च हयमेधार्थं स्वय च ब्रह्मवादिना ।
उत्सृष्ट शास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा ॥ ११८
स राजा धर्मराड् राजन्दीक्षितो विबभौ तदा ।
हेममाली रुक्मकठ प्रदीप्त इव पावक ॥ ११९
कृष्णाजिनी दडपाणि क्षौमवासा सधर्मज ।
विबभौ द्युतिमान्भूय प्रजापतिरिवाध्वरे ॥ १२०
तथैवास्यर्त्विज सर्वे तुल्यवेशा विशापते ॥ १२१
श्वेताश्व कृष्णसार त ससाराश्व धनजय ।
आकुमार तदाराजन्नागमत्तत्पुर विभो ॥ १२२
तत शब्दो महाराज दिश ख प्रतिपूरयन् ।
बभूव प्रेक्षता नृणा कुतिपुत्र धनजयम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु व्रजारिष्ट पुनश्चैहीति भारत ॥ १२३
अनुजग्मुर्महात्मान क्षत्रियाश्च विशापते ।
विधिवत्पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥ १२४
पाडवै पृथिवीमश्वो निर्जितामस्त्रतेजसा ।
चचार स महाराज यथादेश च सत्तम ॥ १२५
अवमृद्नन्स राष्ट्राणि पार्थिवाना हयोत्तम ।
शनैस्तदा परिययौ श्वेताश्वश्च महारथ ॥ १२६
तत्र सगणना नास्ति राज्ञामयुतशस्तदा ।
येऽयुध्यत महाराज क्षत्रिया हतबाधवा ॥ १२७
किराता यवना राजन्बहवोऽपि धनुर्धरा ।
म्लेच्छाश्चान्ये बहुविधा पूर्वं ये निकृता रणे ॥ १२८
आर्याश्च पृथिवीपाला प्रहृष्टनरवाहना ।
समीयु पाडुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्मदा ॥ १२९
एववृत्तानि युद्धानि तत्र तत्र महीपते ।
अर्जुनस्य महीपालैर्नानादेशसमागतै ॥ १३०
तस्मिन्यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतुवादिन ।
हेतुवादान् बहूनाहु परस्परजिगीषव ॥ १३१

ददृशुस्त नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् ।
देवेंद्रस्येव विहित भीमसेनेन भारत ॥ १३२
ददृशुस्तोरणान्यत्र शातकुभमयानि ते ।
शय्यासनविहाराश्च सुबहून् जनसचयान् ॥ १३३
घटान्पात्री कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ।
न हि किंचिदसौवर्णमपश्यन्वसुधाधिपा ॥ १३४
स्थलजा जलजा ये च पशव केचन प्रभो ।
सर्वानेव समानीतानपश्यस्तत्र ते नृपा ॥ १३५
एव प्रमुदित सर्वे पशुगोधनधान्यत ।
यज्ञवाट नृपा दृष्ट्वा पर विस्मयमागता ।
ब्राह्मणाना विशा चैव बहुमृष्टान्नमृद्धिमत् ॥ १३६
पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणा तत्र भुजताम् ।
दुदुभिर्मेघनिर्घोषो मुहुर्मुहुरताड्यत ॥ १३७
विननादासकृच्चापि दिवसे दिवसे गते ॥ १३८
जम्बुद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुत ।
राजन्नदृश्यतैकस्थो राज्ञस्तस्य महामखे ॥ १३९
स्त्रग्विणश्चापि ते सर्वे सुमृष्टमणिकुडला ।
पर्यवेशन्द्विजातींस्तान् शतशोऽथ सहस्रश ॥ १४०
तेषा कथयतामेव पुरुषोऽर्जुनसकथाम् ।
उपायाद्वचनाद्दूतो विजयस्य महात्मन ॥ १४१
सोऽभिगम्य कुरुश्रेष्ठ नमस्कृत्य च बुद्धिमान् ।
उपायात नरव्याघ्र फाल्गुन प्रत्यवेदयत् ॥ १४२
तच्छ्रुत्वा नृपतिस्तस्य हर्षबाष्पाकुलेक्षण ।
प्रियाख्याननिमित्त वै ददौ बहुधन तदा ॥ १४३
ततो रेणु समुद्भूतो विबभौ तस्य वाजिन ।
अभितो वर्तमानस्य यथोच्चै श्रवसस्तदा ॥ १४४
तत्र हर्षकरीर्वाचो नराणा शुश्रुवेऽर्जुन ।
दिष्ट्या स पार्थ कुशली धन्यो राजा युधिष्ठिर ॥ १४५
कोऽन्यो हि पृथिवीं कृत्स्ना जित्वा हि युधि पार्थिवान् ।
चारयित्वा हयश्रेष्ठमुपागच्छेदृतेऽर्जुनात् ॥ १४६

ये व्यतीता महात्मानो राजान सगरादय ।
तेषामपीदृश कर्म न कदाचन शुश्रुम ॥ १४७
इत्येव वदता तेषा पुसा कर्णसुखा गिर ।
शृण्वन् विवेश धर्मात्मा फाल्गुनो यज्ञसस्तरम् ॥ १४८
ततो राजा सहामात्य कृष्णश्च यदुनदन ।
धृतराष्ट्र पुरस्कृत्य त प्रत्युद्ययतुस्तदा ॥ १४९
सोऽभिवाद्य पितु पादौ धर्मराजस्य धीमत ।
भीमादींश्चापि सपूज्य पर्यष्वजत केशवम् ॥ १५०
तै समेत्यार्चितस्ताश्च प्रत्यर्च्याथ यथाविधि ।
विशश्राम महाबाहुस्तीर लब्ध्वेव पारग ॥ १५१

४.

ततस्तृतीयदिवसे सत्यवत्यात्मजो मुनि ।
युधिष्ठिर समभ्येत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १५२
अद्य प्रभृति कौंतेय यजस्व समयो हि ते ।
मुहूर्तो यज्ञिय प्राप्तश्चोदयन्तीह याजका ॥ १५३
अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेऽय च कल्पताम् ।
बहुत्वात्काचनाख्यस्य ख्यातो बहुसुवर्णक ॥ १५४
ततो यज्ञ महाबाहुर्वाजिमेध महाक्रतुम् ।
बह्वन्नदक्षिण राजा सर्वकामगुणान्वितम् । १५५
तत्र वेदविदो राजश्चक्रु कर्माणि याजका ।
परिक्रमन्त सर्वज्ञा विधिवत्साधु शिक्षितम् ॥ १५६
न तेषा स्खलित किंचिदासीच्चाप्यकृत तथा ।
क्रमयुक्तं च युक्त च चक्रुस्तत्रद्विजर्षभा ॥ १५७
अभिषूय ततो राजन्सोम सोमपसत्तमा ।
सवनान्यानुपूर्व्येण चक्रु शास्त्रानुसारिण ॥ १५८
न तत्र कृपण कश्चिन्न दरिद्रो बभूव ह ।
क्षुधितो दु खितो वापि प्राकृतो वापि मानव ॥ १५९
भोजन भोजनार्थेभ्यो दापयामास शत्रुहा ।
भीमसेनो महातेजा सतत राजशासनात् ॥ १६०

ततो यूपोच्छ्रये प्राप्ते षड्बैलान्भरतर्षभ ।
खादिरान् बिल्वसमितास्तावन्त सर्ववर्णिन ॥ १६१
देवदारुमयौ द्वौ तु यूपौ कुरुपतेर्मखे ।
श्लेष्मातकमय चैक याजका समकल्पयन् ॥ १६२
इष्टिका काचनीश्चापि चयनार्थं कृताभवन् ।
शशुभे चयन तत्र दक्षस्येव प्रजापते ॥ १६३
चतुश्चित्यस्य तस्यासीदष्टादशकरात्मक ।
सरुक्मपक्षो निचितस्त्रिकोणो गरुडाकृति ॥ १६४
ततो नियुक्ता पशवो यथाशास्त्र मनीषिभि ।
त त देव समुद्दिश्य पक्षिण पशवश्च ये ॥ १६५
ऋषभा शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये ।
सर्वांस्तानभ्ययुजस्ते तत्राग्निचयकर्मणि ॥ १६६
श्रपयित्वा पशूनन्यान्विधिवद्द्विजसत्तमा ।
त तुरग यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातय ॥ १६७
तता सज्ञाप्य तुरग विधिवद्याजकास्तदा ।
उपसवेशयन्राजस्ततस्ता द्रुपदात्मजाम् ।
कलाभिस्तिसृभी राजन्यथाविधि मनास्विनीम् ॥ १६८
उद्धृत्य तु वपा तस्य यथाशास्त्र द्विजातय ।
श्रपयामासुरव्यग्रा विधिवद्भरतर्षभ ॥ १६९
त वपाधूमगध तु धर्मराज सहानुजै ।
उपाजिघ्रद्यथाशास्त्र सर्वपापापह तदा ॥ १७०
शिष्टान्यगानि यान्यासस्तस्याश्वस्य नराधिप ।
तान्यग्नौ जुहुवुर्धीरा समस्ता षोडशर्त्विज ॥ १७१
सस्थाप्यैव तस्य राज्ञस्त यज्ञ शक्रतेजस ।
व्यास सशिष्यो भगवान्वर्धयामास त नृपम् ॥ १७२
ततो युधिष्ठिर प्रादाद्ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
कोटी सहस्र निष्काणा व्यासाय तु वसुधराम् ॥ १७३
प्रतिगृह्य धरा राजन् व्यास सत्यवतीसुत ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ धर्मराज युधिष्ठिरम् ॥ १७४

वसुधा भवतस्त्वेषा सन्यस्ता राजसत्तम ।
निष्क्रयो दीयता मह्य ब्राह्मणा हि धनार्थिन ॥ १७५
युधिष्ठिरस्तु तान्विप्रान्प्रत्युवाच महामना ।
भ्रातृभि सहितो धीमान् मध्ये राज्ञा महात्मनाम् ॥ १७६
अश्वमेधे महायज्ञे पृथिवी दक्षिणा स्मृता ।
अर्जुनेन जिता चेय ऋत्विग्भ्य प्रापिता मया ॥ १७७
वन प्रवेक्ष्ये विप्राग्र्या विभजध्व महीमिमाम् ।
चतुर्धा पृथिवीं कृत्वा चातुर्होत्रप्रमाणत ॥ १७८
नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्व द्विजसत्तमा ।
इद नित्य मनो विप्रा भ्रातृणा चैव मे सदा ॥ १७९
इत्युक्तवति तस्मिंस्तु भ्रातरो द्रौपदी च सा ।
एवमेतदिति प्राहुस्तदभूल्लोमहर्षणम् ॥ १८०
ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्साधुसाध्विति भारत ।
तथैव द्विजसघाना शसता विबभौ स्वन ॥ १८१
द्वैपायनस्तथा कृष्ण पुनरेव युधिष्ठिरम् ।
प्रोवाच मध्ये विप्राणामिद सपूजयन्मुनि ।
दत्तैषा भवता मह्य ता ते प्रति ददाम्यहम् ॥ १८२
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
यथाह भगवान् व्यासस्तथा त्व कर्तुमर्हसि ॥ १८३
इत्युक्त स कुरुश्रेष्ठ प्रीतात्मा भ्रातृभि' सह ।
कोटिकोटीकृता प्रादाद्दक्षिणा त्रिगुणा क्रतो ॥ १८४
तोरणानि च यूपाश्च घटा पात्रीस्तथेष्टका ।
युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाता सर्वे तद्व्यभजन् द्विजा ॥ १८५
ततस्ते ब्राह्मणा सर्वे मुदिता जग्मुरालयान् ।
तर्पिता वसुना तेन धर्मराजेन धीमता ॥ १८६
स्वमश भगवान्व्यास कुन्त्यै प्रादाद्धि मानत ।
प्रददौ तस्य महतो हिरण्यस्य महाद्युति ॥ १८७
श्वशुरात्प्रीतिदाय त प्राप्य सा प्रीतमानसा ।
चकार पुण्यक तेन सुमहत्सघश पृथा ॥ १८८

गत्वा त्ववभृथे राजा विपाप्मा भ्रातृभि सह।
समाज्यमान शुशुभे महेंद्रस्त्रिदशैरिव ॥ १८९
पाडवाश्च महीपालै समेतैरभिसवृता ।
अशोभन्त महाराज ग्रहास्तारागणैरिव ॥ १९०
राजभ्योऽपि तत प्रादाद्रत्नानि विविधानि च।
गजानश्वानलकारान् स्त्रियो वासासि काचनम् ॥ १९१
नृपतींश्चैव तान्सर्वान् सुविभक्तान्सुपूजितान्।
प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो युधिष्ठिर ॥ १९२
गोविंद च महात्मान बलदेव महाबलम्।
तथान्यान्वृष्णिवीराश्च प्रद्युम्नाद्यान्सहस्रश ॥ १९३
पूजयित्वा महाराज यथाविधि महाद्युति ।
भ्रातृभि सहितो राजा प्रास्थापयदरिंदम ॥ १९४
एव बभूव यज्ञ स धर्मराजस्य धीमत ।
बह्वन्नधनरत्नौघ सुरामैरेयसागर ॥ १९५
सर्पि पका ह्रदा यत्र बभूवुश्चान्नपर्वता ।
रसाला कर्दमा नद्यो बभूवुर्भरतर्षभ ॥ १९६
भक्ष्यखाडवरागाणा क्रियता भुज्यता तथा ।
पशूना बध्यता चैव नान्त ददृशिरे जना ॥ १९७
मत्त प्रमत्तमुदित सुप्रीतयुवतीजनम्।
मृदगशखनादैश्च मनोरममभूत्तदा ॥ १९८
त महोत्सवसकाश हृष्टपुष्टजनाकुलम्।
कथयन्ति स्म पुरुषा नानादेशनिवासिन ॥ १९९
वर्षित्वा धनधाराभि कामै रत्नै रसैस्तदा।
विपाप्मा भरतश्रेष्ठ कृतार्थ प्राविशत्पुरम्॥ २००

१५ आश्रमावासिपर्व

१

प्राप्य राज्य महत्मान पाडवा हतशत्रव ।
धृपराष्ट्र पुरस्कृत्य पृथिवीं पर्यपालयन् ॥ १
पाडवा सर्वकार्याणि सपृच्छति स्म त नृपम् ।
चक्रुस्तेनाभ्यनुज्ञाता वर्षाणि दश पच च ॥ २
कुनिभोजसुता चैव गाधारीमन्ववर्तत ॥ ३
द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चान्या पाडवास्त्रिय ।
समा वृत्तिमवर्तन्त तयो श्वश्र्वोर्यथाविधि ॥ ४
शयनानि महार्हाणि वासास्याभरणानि च ।
राजार्हाणि च सर्वाणि भक्ष्यभोज्यान्यनेकश ।
युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् ॥ ५
व्यासश्च भगवान्नित्यमासाचक्रे नृपेण ह ॥ ६
एव सपूजितो राजा पाडवैरबिकासुत ।
विजहार यथापूर्वमृषिभि पर्युपासित ॥ ७
ब्रह्मदेयाग्रहाराश्च प्रददौ स कुरूद्वह ।
तच्च कुन्तीसुतो राजा सर्वमेवान्वपद्यत ॥ ८
वर्तमानेषु सद्वृत्तिं पाडवेषु महात्मसु ।
प्रीतीमानभवद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत ॥ ९
सौबलेयी च गाधारी पुत्रशोकमपास्य तम् ।
सदैव प्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजेष्विव ॥ १०
यदा तु कौरवो राजा पुत्र सस्मार दुर्मतिम् ।
तदा भीम हृदा राजन्नपध्याति स पार्थिव ॥ ११
तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्र जनाधिपम् ।
नामर्षयत राजेंद्र सदैव दुष्टवद्धृदा ॥ १२
अप्रकाशान्यप्रियाणि चकारास्य वृकोदर ।
आज्ञा प्रत्यहरच्चापि कृतकै पुरुषै सदा ॥ १३

अथ भीम सुहृन्मध्ये बाहुशब्द तथाकरोत् ।
सश्रवे धृतराष्ट्रस्य गाधार्याश्चाप्यमर्षण ॥ १४
स्मृत्वा दुर्योधन शत्रु कर्णदु शासनावपि ।
प्रोवाचेद सुसरब्धो भीम स परुष वच ॥ १५
अधस्य नृपते पुत्रा मया परिघबाहुना ।
नीता लोकममु सर्वे नानाशस्त्रास्त्रयोधिन ॥ १६
ताविमौ चदनेनाक्तौ चदनार्हौ च मे भुजौ ।
याभ्या दुर्योधनो नीत क्षय ससुतबाधव ॥ १७
वृकोदरस्य ता वाच श्रुत्वा निर्वेदमागमत् ।
सा च बुद्धिमती देवी कालपर्यायवेदिनी ॥ १८
नावबुध्यत तद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
श्वेताश्वो वाथ कुन्ती वा द्रौपदी वा यशस्विनी ॥ १९
तत समानयामास धृतराष्ट्र सुहृज्जनम् ।
बाष्पसदिग्धमत्यर्थमिदमाह च तान् भृशम् ॥ २०
विदितं भवतामेतद्यथावृत्त कुरुक्षय ।
ममापराधात्तत्सर्वमनुज्ञात च कौरवै ॥ २१
योऽह दुष्टमतिं मंदो ज्ञातीना भयवर्धनम् ।
दुर्योधन कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यषेचयम् ॥ २२
यच्चाह वासुदेवस्य नाश्रौष वाक्यमर्थवत् ।
बध्यता साध्वय पाप सामात्य इति दुर्मति ॥ २३
सोऽहमेतान्यलीकानि निवृत्तान्यात्मनस्तदा ।
हृदये शल्यभूतानि धारयामि सहस्रश ॥ २४
विशेषतस्तु पश्यामि वर्षे पचदशेऽद्य वै ।
अस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं नियतोऽस्मि सुदुर्मति ॥ २५
चतुर्थे नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे ।
तृष्णाविनयन भुजे गाधारी वेद तन्मम ॥ २६
करोत्याहारमिति मा सर्व परिजन सदा ।
युधिष्ठिरभयाद्वेत्ति भृश तप्यति पाडव ॥ २७

इत्युक्त्वा धर्मराजानमभ्यभाषत कौरव ।
भद्र ते यादवीमातर्वचश्चेद निबोध मे ।
सुखमस्म्युषित पुत्र त्वया सुपरिपालित ॥ २८
द्रौपद्या ह्यपकर्तारस्तव चैश्वर्यहारिण ।
समतीता नृशसास्ते स्वधर्मेण हता युधि ॥ २९
आत्मनस्तु हित पुण्य प्रतिकर्तव्यमद्य वै ।
गाधार्याश्चैव राजेंद्र तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३०
अनुज्ञातस्त्वया वीर सश्रयेय वनान्यहम् ।
चीरवल्कलभृद्राजन् गाधार्या सहितोऽनया ॥ ३१
तवाशिष प्रयुजानो भविष्यामि वनेचर ।
त्व चापि फलभाक् तात तपस पार्थिवो ह्यसि ॥ ३२
यु० उ०—अहोऽस्मि वचितो मूढो भवता गूढबुद्धिना ।
विश्वासयित्वा पूर्व मा यदिद दु खमश्नुथा ॥ ३३
किं मे राज्येन भोगैर्वा किं यज्ञै किं सुखेन वा ।
यस्य मे त्व महीपाल दु खान्येतान्यवाप्तवान् । ३४
भवान्पिता भवान्माता भवान्न परमो गुरु ।
भवता विप्रहीना हि क नु तिष्ठामहे वयम् ॥ ३५
औरसो भवत पुत्रो युयुत्सुर्नृपसत्तम ।
अस्तु राजा महाराज यमन्य मन्यते भवान् ॥ ३६
अह वनं गमिष्यामि भवान् राज्य प्रशास्तु ।
न मामयशसा दग्ध भूयस्त्व दग्धुमर्हसि ॥ ३७
न मन्युर्हृदि न कश्चित्सुयोधनकृतेऽनघ ।
भवितव्य तथा तद्धि वय चान्ये च मोहिता ॥ ३८
स मा त्व यदि राजेंद्र परित्यज्य गमिष्यसि ।
पृष्ठतस्त्वनुयास्यामि सत्यमात्मानमालभे ॥ ३९
इयं हि वसुसपूर्णा मही सागरमेखला ।
भवता विप्रहीनस्य न मे प्रीतिकरी भवेत् ॥ ४०
धृत० उ०—तापस्ये मे मनस्तात वर्तते कुरुनदन ।
उचितं च कुलेऽस्माकमरण्यगमन प्रभो ॥ ४१

चिरमस्म्युषित पुत्र चिर शुश्रूषितस्त्वया ।
वृद्ध मामप्यनुज्ञ तुमर्हसि त्व नराधिप ॥ ४२
इत्युक्त्वा स तु धर्मात्मा वृद्धो राजा कुरूद्वह ।
गाधारीं शिश्रिये धीमान् सहसैव गतासुवत् ॥ ४३
त तु दृष्ट्वा समासीनो विसज्ञमिव कौरवम् ।
आर्ति राजागमत्तीव्रा कौतेय परवीरहा ॥ ४४
यु० उ०—यस्य नागसहस्रेण शतसख्येन वै बलम् ।
सोऽय नारीं व्यपाश्रित्य शेते राजा गतासुवत् ॥ ४५
ततोऽस्य पाणिना राजन् जलर्शीतेन पाडव ।
उरो मुख च शनकै पर्यमार्जत धर्मवित् ॥ ४६
तेन रत्नौषधिमता पुण्येन च सुगधिना ।
पाणिस्पर्शेन राज्ञ स राजा सज्ञामवाप ह ॥ ४७
धृ० उ०—अष्टमो ह्यद्य कालोऽयमाहारस्य कृतस्य मे ।
येनाह कुरुशार्दूल शक्नोमि न विचेष्टितुम् ॥ ४८
व्यायामश्चायमत्यथ कृतस्त्वामभियाचता ।
ततो ग्लानमनास्तात नष्टसज्ञ इवाभवम् ॥ ४९
उपलभ्य तत प्राणान् धृतराष्ट्रो महीपति ।
बाहुभ्या सपरिष्वज्य मूर्ध्न्यजिघ्रत पाडवम् ॥ ५०
विदुरादयश्च ते सर्वे रुरुदुर्दु खिता भृशम् ।
अतिदु खात्तु राजान नोचु किंचन पाडवम् ॥ ५१
अथाब्रवीत्पुनर्वाक्य धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम् ।
अनुजानीहि मा राजस्तापस्ये भरतर्षभ ॥ ५२
ग्लायते मे मनस्तात भूयो भूय प्रजल्पत ।
न मामत पर पुत्र परिक्लेष्टुमिहार्हसि ॥ ५३
यु० उ०—न कामये नरश्रेष्ठ जीवित पृथिवीं तथा ।
यथा तव प्रिय राजन् चिकीर्षामि परतप ॥ ५४
यदि चाहमनुग्राह्यो भवतो दयितोऽपि वा ।
क्रियता तावदाहारस्ततो वेत्स्याम्यह परम् ॥ ५५
व्या० उ०—राजाय वृद्धता प्राप्त प्रमाणे परमे स्थित ॥ ५६

सोऽय मयाभ्यनुज्ञातस्त्वया च पृथिवीपति ।
करोतु स्वमभिप्राय माऽस्य विघ्नकरो भव ॥ ५७
एष एव परो धर्मो राजर्षीणा युधिष्ठिर ।
समरे वा भवेन्मृत्युर्वने वा विधिपूर्वकम् ॥ ५८
ततो राजाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्र प्रतापवान् ।
ययौ स्वभवन राजा गाधार्यानुगतस्तदा ॥ ५९
मदप्राणगतिर्धीमान् कृच्छ्रादिव समुद्वहन् ।
पदानि स महीपालो जीर्णो गजपतिर्यथा ॥ ६०
ततो रजन्या व्युष्टाया धृतराष्ट्रोऽबिकासुत ।
विदुर प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेशनम् ॥ ६१
स गत्वा राजवचनादुवाचाच्युतमीश्वरम् ।
युधिष्ठिर महातेजा सर्वबुद्धिमता वर ॥ ६२
धृतराष्ट्रो महाराजो वनवासाय दीक्षित ।
गमिष्यति वन राजन्नागता कार्तिकीमिमाम् ॥ ६३
स त्वा कुरुकुलश्रेष्ठ किंचिदर्थमभीप्सति ।
श्राद्धमिच्छति दातु स गागेयस्य महात्मन ॥ ६४
द्रोणस्य सोमदत्तस्य बाल्हीकस्य च धीमत ।
पुत्राणा चैव सर्वेषा ये चान्ये सुहृदो हता ।
यदि चाप्यनुजानीषे सैधवापसदस्य च ॥ ६५
एतच्छ्रुत्वा तु वचन विदुरस्य युधिष्ठिर ।
हृष्ट सपूजयामास गुडाकेशश्च पाडव ॥ ६६
न तु भीमो दृढक्रोधस्तद्वचो जगृहे तदा ।
उवाच वचन धीमान् जोषमास्वेति भर्त्सयन् ॥ ६७
इद मद्वचनात्क्षत्त कौरव ब्रूहि पार्थिवम् ।
यावदिच्छति पुत्राणा श्राद्ध तावद्ददाम्यहम् ॥ ६८
भीष्मादीना च सर्वेषा सुहृदामात्मकारिणा ।
मम कोशादिति विभो माभूद्भीम सुदुर्मना ॥ ६९
भीमसेने न कोप स नृपति कर्तुमर्हति ।
परिक्लिष्टो हि भीमोऽय हिमवृष्ट्यातपादिभि ॥ ७०

विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो नराधिप ।
प्रीतिमानभवद्राजन् राज्ञो जिष्णोश्च कर्मणि ॥ ७१
ततोऽभिरूपान् भीष्माय ब्राह्मणानृषिसत्तमान् ।
पुत्रार्थे सुहृदश्चैव स समीक्ष्य सहस्रश ॥ ७२
कारयित्वान्नपानानि यानान्याच्छादनानि च ।
सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासमजाविकम् ॥ ७३
कम्बलानि च रत्नानि ग्रामान् क्षेत्राण्यजाविकम् ।
सालकारान्गजानश्वान् कन्याश्चैव वरस्त्रिय ॥ ७४
उद्दिश्योद्दिश्य सर्वेभ्यो ददौ स नृपसत्तम ॥ ७५
दशाहमेव दानानि दत्वा राजाम्बिकासुत ।
बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ ॥ ७६

२

तत प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत ।
आहूय पाडवान्वीरान् वनवासे कृतक्षण ।
गाधारीसहितो धीमानभ्यनदद्यथाविधि ॥ ७७
कार्तिक्यां कारयित्वेष्टिं ब्राह्मणैर्वेदपारगै ।
अग्निहोत्र पुरस्कृत्य वल्कलाजिनसवृत ॥ ७८
बधुजनवृतो राजा निर्ययो भवनात्तत ॥ ७९
ततो राजा प्राजलिर्वेपमानो
युधिष्ठिर सस्वर बाष्पकठ ।
विमुच्योच्चैर्महानाद हि साधो
क्व यास्यसीत्यपतत्तात भूमौ ॥ ८०
तथार्जुनस्तीव्रदु खाभितप्तो
मुहुर्मुहुर्निश्वसन् भारताग्य ।
युधिष्ठिर मैवमित्येवमुक्त्वा
निगृह्याथो दीनवत्सीदमान ॥ ८१
कुती गांधारीं बद्धनेत्रा व्रजन्तीं
स्कधासक्त हस्तमथोद्वहन्ती

राजा गाधार्या स्कधदेशेऽवसज्य
पाणिं ययौ धृतराष्ट्र प्रतीत ॥ ८२
ततो निष्पेतुर्ब्राह्मणक्षत्रियाणा
विशा शूद्राणा चैव भार्या समतात् ।
तन्निर्याणे दु खित पौरवर्गो
गजाह्वये चैव बभूव राजन् ॥ ८३
स राजा राजमार्गेण नृणारीसकुलेन च ।
कथचिन्निर्ययौ धीमान् वेपमान कृताजलि ॥ ८४
स वर्धमानद्वारेण निर्ययौ गजसाह्वयात् ।
विसर्जयामास च त जनौघ स मुहुर्मुहु ॥ ८५
वन गतु च विदुरो राज्ञा सह कृतक्षण ।
सजयश्च महामात्र सूतो गावल्गणिस्तथा ॥ ८६
कृप निवर्तयामास युयुत्सु च महारथम् ।
धृतराष्ट्रो महीपाल परिदाप्य युधिष्ठिरे ॥ ८७
निवृत्ते पौरवर्गे च राजा सात पुरस्तदा ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो निवर्तितुमियेष ह ॥ ८८
सोऽब्रवीन्मातर कुतीं वन तमनुजग्मुषीम् ।
अह राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्तताम् ।
वधूपरिवृता राज्ञि नगर गतुमर्हसि ॥ ८९
इत्युक्ता धर्मराजेन बाष्पव्याकुललोचना ।
जगामैव तदा कुती गाधारीं परिगृह्य ह ॥ ९०
मुहूर्तमिव तु ध्यात्वा धर्मराजो युधिष्ठिर ।
उवाच मातर दीनश्चिताशोकपरायण ॥ ९१
पुरोद्यतान् पुरा ह्यस्मानुत्साह्य प्रियदर्शने ।
विदुलाया वचोभिस्त्व नास्मान्सत्यक्तुमर्हसि ॥ ९२
निहत्य पृथिवीपालान् राज्य प्राप्तमिद मया ।
तव प्रज्ञामुपश्रुत्य वासुदेवान्नरर्षभात् ॥ ९३
अस्मानुत्सृज्य राज्य च स्नुषा ह्येषा यशस्विनीं ।
कथ वत्स्यासि दुर्गेषु वनेष्वथ प्रसीद मे ॥ ९४

इति बाष्पकला वाच कुती पुत्रस्य श्रृण्वती ।
सा जगामाश्रुपूर्णाक्षी भीमस्तामिदमब्रवीत् ॥ ९५
किं वय कारिता पूर्वं भवत्या पृथिवीक्षयम् ।
कस्य हेतो परित्यज्य वन गतुमभीप्ससि ॥ ९६
वनाच्चापि किमानीता भवत्या बालका वयम् ।
दु खशोकसमाविष्टौ माद्रीपुत्राविमौ तथा ॥ ९७
प्रसीद मातर्मागास्त्व वनमद्य यशस्विनि ।
श्रिय यौधिष्ठिरीं मातर्भुक्ष्व तावद्बलार्जिताम् ॥ ९८
इति सा निश्चितैवाशु वनवासाय भाविनी ।
लालप्यता बहुविध पुत्राणा नाकरोद्वच ॥ ९९
द्रौपदी चान्वयाच्छ्वश्रू विषण्णवदना तदा ।
वनवासाय गच्छतीं रुदती भद्रया सह ॥ १००
सा पुत्रान् रुदत सर्वान् मुहुर्मुहुरवेक्षती ।
जगामैव महाप्राज्ञा वनाय कृतनिश्चया ॥ १०१
अन्वयु पाडवास्ता तु सभृत्यान्त पुरास्तथा ।
तत प्रगृह्य साश्रूणि पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥ १०२
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाडव ।
कृतमुद्धर्षण पूर्वं मया व सीदतो नृपा ॥ १०३
द्यूतापहृतराज्याना पतिताना सुखादपि ।
ज्ञातिभि परिभूताना कृतमुद्धर्षण मया ॥ १०४
कथ पाडोर्न नश्येत सतति पुरुषर्षभा ।
यशश्च वो न नश्येत इति चोद्धर्षण कृतम् ॥ १०५
यूयमिंद्रसमा सर्वे देवतुल्यपराक्रमा ।
मा परेषा मुखप्रेक्षा स्थेत्येव तत्कृत मया ॥ १०६
इय च बृहती श्यामा तथा ह्यायतलोचना ।
वृथा सभातले क्लिष्टा मा भूदिति च तत्कृतम् ॥ १०७
प्रेक्षतामेव वो भीम वेपतीं कदलीमिव ।
स्त्रीधर्मिणीमरिष्टाङ्गीं तथा द्यूतपराजिताम् ॥ १०८
दु शासनो यदा मौर्ख्याद्दासीवत्पर्यकर्षत ।
तदैव विदित मह्य पराभूतमिद कुलम् ॥ १०९

भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्तुर्मे विपुलं पुरा ।
महादानानि दत्तानि पीतः सोमो यथाविधि ॥ ११०
नाहमात्मफलार्थं वै वासुदेवमचूचुदम् ।
विदुलाया प्रलापैस्तैः पालनार्थं च तत्कृतम् ॥ १११
नाहं राज्यफलं पुत्राः कामये पुत्रनिर्जितम् ।
पतिलोकानहं पुण्यान् कामये तपसा विभो ॥ ११२
श्वश्रूश्वशुरयोः कृत्वा शुश्रूषां वनवासिनोः ।
तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम् ॥ ११३
निवर्तस्व कुरुश्रेष्ठ भीमसेनादिभिः सह ।
धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्ते महदस्तु च ॥ ११४
कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राजसत्तम ।
व्रीडिताः संन्यवर्तन्त पाञ्चाल्या सहितानघाः ॥ ११५
ततः शब्दो महानेव सर्वेषामभवत्तदा ।
अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा कुन्तीं तथा गताम् ॥ ११६
प्रदक्षिणमथावृत्य राजानं पाण्डवास्तदा ।
अभिवाद्य न्यवर्तन्त पृथां तामनिवर्त्य वै ॥ ११७
ततोऽब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
गान्धारीं विदुरं चैव समाभाष्यावगृह्य च ॥ ११८
युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निवर्त्यताम् ।
यथा युधिष्ठिरः प्राह तत्सर्वं सत्यमेव हि ॥ ११९
पुत्रैश्वर्यं महदिदमपास्य च महाफलम् ।
का नु गच्छेद्वनं दुर्गं पुत्रानुत्सृज्य मूढवत् ॥ १२०
गान्धारि परितुष्टोऽस्मि वध्वाः शुश्रूषणेन वै ।
तस्मात्त्वमेनां धर्मज्ञे समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १२१
इत्युक्ता सौबलेयी तु राज्ञा कुन्तीमुवाच ह ।
तत्सर्वं राजवचनं स्वं च वाक्यं विशेषवत् ॥ १२२
न च सा वनवासाय देवीं कृतमतीं तदा ।
शक्नोत्युपावर्तयितुं कुन्तीं धर्मपरां सतीम् ॥ १२३
तस्यास्तां तु स्थितिं ज्ञात्वा व्यवसायं कुरुस्त्रियः ।
निवृत्तांश्च कुरुश्रेष्ठान् दृष्ट्वा प्ररुरुदुस्तदा ॥ १२४

उपावृत्तेषु पार्थेषु सर्वास्वेव वधूषु च ।
ययौ राजा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो वन तदा ॥ १२५

पाडवाश्चातिदीनास्ते दु खशोकपरायणा ।
यानै स्त्रीसहिता सर्वे पुर प्रविविशुस्तदा ॥ १२६

तदहृष्टमनानद गतोत्सवमिवाभवत् ।
नगर हस्तिनपुर सस्त्रीवृद्धकुमारकम् ॥ १२७

धृतराष्ट्रस्तु तेनाह्ना गत्वा सुमहदन्तरम् ।
ततो भागीरथीतीरे निवासमकरोत्प्रभु ॥ १२८

३

द्विवर्षोपनिवृत्तेषु पाडवेषु यदृच्छया ।
देवर्षिर्नारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिर ॥ १२९

तमभ्यर्च्य महाबाहु कुरुराजो युधिष्ठिर ।
आसीन परिविश्वस्त प्रोवाच वदता वर ॥ १३०

वदन्ति पुरुषा मेऽद्य गगातीरनिवासिन ।
धृनराष्ट्र महात्मानमास्थित परम तप ॥ १३१

ना० उ०—स्थिरीभूय महाराज श्रृणु वृत्त यथातथम् ।
यथा श्रुत च दृष्ट च मया तस्मिंस्तपोवने ॥ १३२

कुरुक्षेत्रात्पिता तुभ्य गगाद्वार ययौ नृप ।
गाधार्या सहितो धीमान् वध्वा कुत्या समन्वित ॥ १३३

आतस्थे स तपस्तीव्र पिता तव तपोधन ।
वीटा मुखे समादाय वायुभक्ष्योऽभवन्मुनि ॥ १३४

गाधारी तु जलाहारी कुंती मासोपवासिनी ।
सजय षष्ठभुक्तेन वर्तयामास भारत ॥ १३५

अनिकेतोऽथ राजा स बभूव वनगोचर ।
ते चापि सहिते देव्यौ सजयश्च तमन्वयु ॥ १३६

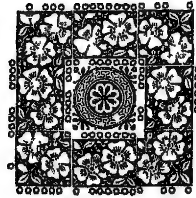
सजयो नृपतेर्नेता समेषु विषमेषु च ।
गाधार्याश्च पृथा राजन् चक्षुरासीदनिंदिता ॥ १३७

तत कदाचिद्गगाया कच्छे स नृपसत्तम ।
गगायामाप्लुतो धीमानाश्रमाभिमुखोऽभवत् ॥ १३८

अथ वायुसमुद्भूतो दावाग्निरभवन्महान्।
ददाह तद्वन सर्वं परिगृह्य समन्तत ॥ १३९
निराहारतया राजा मदप्राणविचेष्टित ।
असमर्थोऽपसरणे सुकृशे मातरौ च ते ॥ १४०
तत स नृपतिर्दृष्ट्वा वह्निमायान्तमन्तिकात्।
इदमाह तत सूत सजय जयता वर ॥ १४१
गच्छ सजय यत्राग्निर्न त्वा दहति कर्हिचित्।
वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्याम परा गतिम्॥ १४२
नैष मृत्युरनिष्टो नो निस्सृताना गृहात्स्वयम्॥ १४३
जलमग्निस्तथा वायुरथवापि विकर्षणम्।
तापसाना प्रशस्यते गच्छ सजय मा चिरम्॥ १४४
इत्युक्त्वा सजय राजा समाधाय मनस्तथा।
प्राङ्मुख सह गाधार्या कुत्या चोपाविशत्तदा॥ १४५
सन्निरुध्येंद्रियग्राममासीत्काष्ठोपमस्तदा ।
गाधारी च महाभागा जननी च पृथा तव।
दावाग्निना समायुक्ते स च राजा पिता तव॥ १४६
सजयस्तु महामात्रस्तस्माद्दावादमुच्यत।
गगाकूले मया दृष्टस्तापसै परिवारित ॥ १४७
स तानामन्त्र्य तेजस्वी निवेद्यैतच्च सर्वश ।
प्रययौ सजयो धीमान् हिमवत महीधरम्॥ १४८
एतच्छ्रुत्वा च सर्वेषा पाडवाना महात्मनाम्।
निर्याण धृराष्ट्रस्य शोक समभवन्महान्॥ १४९
अहो धिगिति राजा तु विक्रुश्य भृशदु खित ।
ऊर्ध्वबाहु स्मरन्मातु प्ररुरोद युधिष्ठिर ॥ १५०
दुर्विज्ञे या गतिर्ब्रह्मन् पुरुषाणा मतिर्मम ।
यत्र वैचित्रवीर्योऽसौ दग्ध एव वनाग्निना॥ १५१
तस्य पुत्रशत श्रीमदभवद्बाहुशालिन ।
नागायुतबलो राजा स दग्धो हि दवाग्निना॥ १५२
यं पुरा पर्यवीर्जत तालवृन्तैर्वरास्त्रिय ।
त गृध्रा पर्यवीजत दावाग्निपरिकालितम्॥ १५३

न च शोचामि गाधारीं हतपुत्रा यशस्विनीम् ।
पतिलोकमनुप्राप्ता तथा भर्तृव्रते स्थिताम् ॥ १५४
पृथामेव च शोचामि या पुत्रैश्वर्यमृद्धिमत् ।
उत्सृज्य सुमहद्दीप्त वनवासमरोचयत् ॥ १५५
धिग्राज्यमिदमस्माक धिग्बल धिक् पराक्रमम् ।
क्षत्रधर्म च धिग्यस्मान्मृता जीवामहे वयम् १५६
युधिष्ठिरस्य जननी भीमस्य विजयस्य च ।
अनाथवत्कथ दग्धा इति मुह्यामि चिंतयन् ॥ १५७
तच्छ्रुत्वा रुरुदु सर्वे समालिंग्य परस्परम् ।
पाडवा पच दु खार्ता भूतानीव युगक्षये ॥ १५८
तेषा तु पुरुषेद्राणा रुदता रुदितस्वन ।
प्रासादाभोगसवृद्धो अन्वरौत्सीत्स रोदसी ॥ १५९
तत स पृथिवीपाल पाडवाना धुरधर ।
निर्ययौ सहसोदर्य सदारश्च नरर्षभ ॥ १६०
पौरजानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृता ।
गगा प्रजग्मुरभितो वाससैकेन सवृता ॥ १६१
ततोऽवगाह्य सलिल सर्वे ते नरपुगवा ।
युयुत्सुमग्रत कृत्वा ददुस्तोय महात्मने ॥ १६२
गाधार्याश्च पृथायाश्च विधिवन्नामगोत्रत ।
शौच निर्वर्तयतस्ते तत्रोषुर्नगराद्बहि ॥ १६३
द्वादशेऽहनि तेभ्य स कृतशौचो नराधिप ।
ददौ श्राद्धानि विधिवद्दक्षिणावति पाडव ॥ १६४
धृतराष्ट्र समुद्दिश्य ददौ स पृथिवीपति ।
सुवर्ण रजत गाश्च शय्याश्च सुमहाधना ॥ १६५
यानमाच्छादन भोगान् दासीश्च समलकृता ।
ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्मात्रोर्महीपति ॥ १६६
तत स पृथिवीपालो दत्वा श्राद्धान्यनेकश ।
प्रविवेश पुर राजा नगर वारणाह्वयम् ॥ १६७

समाश्वास्य तु राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
नारदोऽप्यगमद्राजन् परमर्षिर्यथेप्सितम् ॥ १६८
एवं वर्षाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
वनवासे तथा त्रीणि नगरे दश पंच च ॥ १६९
युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा ।
धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातिबांधवः ॥ १७०

१६ अथमौसलपर्व.

१

षट्त्रिंशेऽथ ततो वर्षे वृष्णीनामनयो महान् ।
अन्योन्य मुसलैस्ते तु निजघ्नु कालचोदिता ॥ १
विश्वामित्र च कण्व च नारद च तपोधनम् ।
सारणप्रमुखा वीरा दद्दशुर्द्वारका गतान् ॥ २
ते तान्साब पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रिय यथा ।
अब्रुवन्नुपसगम्य दैवदडनिपीडिता ॥ ३
इय स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजस ।
ऋषय साधु जानीत किमिय जनयिष्यति ॥ ४
इत्युक्तास्ते तदा राजन् विप्रलभप्रधर्षिता ।
प्रत्यब्रुवस्तान्मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ५
वृष्ण्यधकविनाशाय मुसल घोरमायसम् ।
वासुदेवस्य दायाद साबोऽय जनयिष्यति ॥ ६
येन यूय सुदुर्वृत्ता नृशसा जातमन्यव ।
उच्छेत्तार कुल कृत्स्नमृते रामजनार्दनौ ॥ ७
श्वोभूतेऽथ तत साबो मुशल तदसूत वै ।
विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्म चूर्णमकारयत् ८
तच्चूर्ण सागरे चापि प्राक्षिपन्पुरुषा नृप ॥ ९
उत्पेदिरे महावाता दारुणाश्च दिने दिने ।
वृष्ण्यधकविनाशाय बहवो लोमहर्षणा ॥ १०
विवृद्धमूषिका रथ्या विभिन्नमणिकास्तथा ।
केशा नखाश्च सुप्तानामद्यते मूषिकैर्निशि ॥ ११
वीचीकूचीति वाशति सारिका वृष्णिवेश्मसु ।
अजा शिवाना विरुतमन्वकुर्वत भारत ॥ १२
नापत्रपत पापानि कुर्वतो वृष्णयस्तदा ।
प्राद्विषन्ब्राह्मणाश्चापि पितॄन्देवास्तथैव च ।
पत्न्य पतीनुच्चरत पत्नीश्च पतयस्तथा ॥ १३

एव पश्यन् हृषीकेश सम्प्राप्त कालपर्ययम् ।
त्रयोदश्याममावास्या तान् दृष्ट्वा प्राब्रवीदिदम् ॥ १४
चतुर्दशी पचदशी कृतेय राहुणा पुन ।
प्राप्ते वै भारते युद्धे प्राप्ता चाद्य क्षयाय न ॥ १५
ततो जिगमिषतस्ते वृष्ण्यधकमहारथा ।
सात पुरास्तदा तीर्थयात्रामैच्छन्नरर्षभा ॥ १६
ततो भोज्य च भक्ष्य च पेय चाधकवृष्णय ।
बहु नानाविध चक्रुर्मद्य मासमनेकश ॥ १७
निविष्टास्तान्निशम्याथ समुद्राते स योगवित् ।
जगामामन्त्र्य तान्वीरानुद्धवोऽर्थविशारद ॥ १८
ततस्तूर्यशताकीर्णं नटनर्तकसकुलम् ।
अवर्तत महापान प्रभासे तिग्मतेजसाम् ॥ १९
कृष्णस्य सन्निधौ राम सहित कृतवर्मणा ।
अपिबद्युयुधानश्च गदो बभ्रुस्तथैव च ॥ २०
तत परिषदो मध्ये युयुधानो मदोत्कट ।
अब्रवीत्कृतवर्माणमवहस्यावमन्य च ॥ २१
क क्षत्रियो हन्यमान सुप्तान्हन्यान्मृतानिव ।
तन्न मृष्यति हार्दिक्य यादवा यत्वया कृतम् ॥ २२
इत्युक्ते युयुधानेन पूजयामास तद्वच ।
प्रद्युम्नो रथिना श्रेष्ठो हार्दिक्यमवमन्य च ॥ २३
तत परमसक्रुद्ध कृतवर्मा तमब्रवीत् ।
निर्दिशन्निव सावज्ञ तथा सव्येन पाणिना ॥ २४
भूरिश्रवाश्छिन्नबाहुर्युद्धे प्रायगतस्त्वया ।
वधेन सुनृशसेन कथ वीरेण पातित ॥ २५
इति तस्य वच श्रुत्वा केशव परवीरहा ।
तिर्यक्सरोषया दृष्ट्या वीक्षाचक्रे स मन्युमान् ॥ २६
मणि स्यमतकश्चैव य स सत्राजितोऽभवत् ।
ता कथा श्रावयामास सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ २७

तच्छ्रुत्वा केशवस्याकमगमद्रुदती तदा ।
सत्यभामा प्रकुपिता कोपयन्ती जनार्दनम् ॥ २८
तत उत्थाय सक्रोध सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ।
पचाना द्रौपदेयाना धृष्टद्युम्नशिखडिनो ॥ २९
एष गच्छामि पदवीं सत्येन च तथा शपे ।
सौप्तिके ये च निहता सुप्ता येन दुरात्मना ३०
द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्मणा ।
समाप्तमायुरस्याद्य यशश्चैव सुमध्यमे ॥ ३१
इत्येवमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समीपत ।
अभिद्रुत्य शिर क्रुद्धश्चिच्छेद कृतवर्मण ॥ ३२
एकीभूतास्तत सर्वे कालपर्यायचोदिता ।
भोजांधका महाराज शैनेय पर्यवारयन् ॥ ३३
तान्दृष्ट्वा पततस्तूर्णमभिक्रुद्धान् जनार्दन ।
न चुक्रोध महातेजा जानन्कालस्य पर्ययम् ॥ ३४
ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिता कालकर्मणा ।
युयुधानमथाभ्यघ्नन्नुच्छिष्टैर्भाजनैस्तदा ॥ ३५
हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दन ।
तदनतरमागच्छन् मोक्षयिष्यन् शिने सुतम् ॥ ३६
बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यत ॥ ३७
हत दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रं च यदुनन्दन ।
एरकाणा तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशव ॥ ३८
तदभून्मुसल घोर वज्रकल्पमयोमयम् ।
जघान कृष्णस्तास्तेन ये ये प्रमुखतोऽभवन् ॥ ३९
ततोऽधकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा ।
जघ्नुरन्योन्यमाक्रदे मुसलै कालचोदिता ॥ ४०
यस्तेषामेरका कश्चिज्जग्राह कुपितो नृप ।
तृण च मुसलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत ॥ ४१
अवधीत्पितर पुत्र पिता पुत्र च भारत ।
मत्ता परिपतति स्म योधयत परस्परम् ॥ ४२

साब च निहत दृष्ट्वा चारुदेष्ण च माधव ।
प्रद्युम्न चानिरुद्ध च ततश्चुक्रोध माधव ॥ ४३
गद वीक्ष्य शयान च भृशं कोपसमन्वित ।
स नि शेष तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधर ॥ ४४

तत समासाद्य महानुभाव कृष्णस्तदा दारुकमन्वशासत् ।
गत्वा कुरून्सर्वमिद महात पार्थाय शसस्व वध यदूनाम् ॥ ४५
ततोऽर्जुन क्षिप्रमिहोपयातु श्रुत्वा मृतान् यादवान् ब्रह्मशापात् ।
इत्येवमुक्त स ययौ रथेन कुरूस्तथा दारुको नष्टचेता ॥ ४६
ततो गते दारुके केशवोऽथ दृष्ट्वान्तिके बभ्रुमुवाच वाक्यम् ।
स्त्रियो भवान् रक्षितु यातु शीघ्र नैता हिंस्युर्दस्यवो वित्तलोभात् ॥ ४७
त विश्रात सनिधौ केशवस्य दुरतमेक सहसैव बभ्रुम् ।
ब्रह्मानुशत्पमवधीन्महद्वै कूटे युक्त मुसल लुब्धकस्य ॥ ४८
ततो दृष्ट्वा निहत बभ्रुमाह कृष्णोऽग्रज भ्रातरमुग्रतेजा ।
इहैव त्व मा प्रतीक्षस्व राम यावत्स्त्रियो ज्ञातिवशा करोमि ॥ ४९
तत पुरीं द्वारवतीं प्रविश्य जनार्दन पितर प्राह वाक्यम् ।
स्त्रियो भवान् रक्षतु न समग्रा धनजयस्यागमन प्रतीक्षन् ॥ ५०
रामो वनाते प्रतिपालयन्मामास्तेऽद्याह तेन समागमिष्ये ।
दृष्ट मयेद निधन यदूना राज्ञा च पूर्वं कुरुपुगवानाम् ॥ ५१
इतीदमुक्त्वा शिरसा च पादौ सस्पृश्य कृष्णस्त्वरितो जगाम ।
ततो महान्निनद प्रादुरासीत्सस्त्रीकुमारस्य पुरस्य तस्य ॥ ५२
ततो गत्वा केशवस्त ददर्श राम वने स्थितमेक विविक्ते ।
अथापश्यद्योगयुक्तस्य तस्य नाग मुखान्निश्चरत महान्तम् ॥ ५३
सचिंतयन्नधकवृष्णिनाश कुरुक्षय चैव महानुभाव ।
मेने तत सक्रमणस्य काल ततश्चकारेंद्रियसन्निरोधम् ॥ ५४
स सन्निरुद्धेंद्रियवाङ्मनास्तु शिश्ये महायोगमुपेत्य कृष्ण ।
जराथ त देशमुपाजगाम लुब्धस्तदानीं मृगलिप्सुरुग्र ॥ ५५
स केशव योगयुक्त शयान मृगाशकी लुब्धक सायकेन ।
जराऽविध्यत्पादतले त्वरावास्त चाभितस्तज्जिघृक्षुर्जगाम ॥ ५६
ततो राजन्भगवानुग्रतेजा नारायण प्रभवश्चाव्ययश्च ।
योगाचार्यो रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या स्थान प्राप स्व महात्माऽप्रमेयम् ॥

२

दारुकोऽथ कुरून्गत्वा दृष्ट्वा पार्थान्महारथान् ।
आचष्ट मौसले वृष्णीनन्योन्येनोपसंहृतान् ॥ ५८
श्रुत्वा विनष्टान्वार्ष्णेयान्सभोजांधककुकुरान् ।
पांडवाः शोकसंतप्ता वित्रस्तमनसोऽभवन् ॥ ५९
ततोऽर्जुनस्तानामंत्र्य केशवस्य प्रियः सखा ।
प्रययौ मातुलं द्रष्टुं नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ६०
स वृष्णिनिलयं गत्वा दारुकेण सह प्रभो ।
ददर्श द्वारकां वीरो मृतनाथामिव स्त्रियम् ॥ ६१
याः स्म ता लोकनाथेन नाथवत्यः पुराभवन् ।
तास्त्वनाथास्तदा नाथं पार्थं दृष्ट्वा विचुक्रुशुः ॥ ६२
षोडशस्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः ।
तासामासीन्महान्नादो दृष्ट्वैवार्जुनमागतम् ॥ ६३
तां दृष्ट्वा द्वारकां पार्थस्ताश्च कृष्णस्य योषितः ।
सस्वनं बाष्पमुत्सृज्य निपपात महीतले ॥ ६४
ताश्च तं कांचने पीठे समुत्थायोपवेश्य च ।
अब्रुवत्यो महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ६५
ततः संस्तूय गोविंदं कथयित्वा च पांडवः ।
आश्वास्य ताः स्त्रियश्चापि मातुलं द्रष्टुमभ्यगात् ॥ ६६
तं शयानं महात्मानं वीरमानकदुंदुभिम् ।
पुत्रशोकेन संतप्तं ददर्श कुरुपुंगवः ॥ ६७
तस्याश्रुपरिपूर्णाक्षो व्यूढोरस्को महाभुजः ॥
आर्तस्यार्ततरः पार्थः पादौ जग्राह भारत ॥ ६८
वसु० उ०—यैर्जिता भूमिपाश्चैव दैत्याश्च शतशोऽर्जुन ।
तान्दृष्ट्वा नेह पश्यामि जीवाम्यर्जुन दुर्मरः ॥ ६९
यौ तावर्जुन शिष्यौ ते प्रियौ बहुमतौ सदा ।
तयोरपनयात्पार्थ वृष्णयो निधनं गताः ॥ ७०
ततः पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातॄनथ सखीनयम् ।
शयानान्निहतान्दृष्ट्वा ततो मामब्रवीदिदम् ॥ ७१

संप्राप्तोऽध्यायमस्यांत कुलस्य भरतर्षभ ।
आगमिष्यति बीभत्सुरिमां द्वारवतीं पुरीम् ॥ ७२
योऽहं तमर्जुनं विद्धि योऽर्जुनः सोहमेव तु ॥ ७३
स स्त्रीषु प्राप्तकालासु पाण्डवो बालकेषु च ।
प्रतिपत्स्यति बीभत्सुर्भवतश्चौर्ध्वदेहिकम् ॥ ७४
इमां च नगरीं सद्यः प्रतियाते धनंजये ।
प्राकाराट्टालकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ७५
अहं देशे तु कस्मिंश्चित्पुण्ये नियममास्थितः ।
कालं कर्ता सत्यमेव रामेण सह धीमता ॥ ७६
सोऽहं तौ च महात्मानौ चिंतयन्भ्रातरौ तव ।
घोरं ज्ञातिवधं चैव न भुंजे शोककर्षितः ॥ ७७
न भोक्ष्ये न च जीविष्ये दिष्ट्या प्राप्तोऽसि पाण्डव ।
यदुक्तं पार्थ कृष्णेन तत्सर्वमखिलं कुरु ॥ ७८
अ० उ०—नाहं वृष्णिप्रवीरेण बंधुभिश्चैव मातुल ।
विहीनां पृथिवीं द्रष्टुं शक्ष्यामीह कथंचन ॥ ७९
राजा च भीमसेनश्च सहदेवश्च पाण्डवः ।
नकुलो याज्ञसेनी च षडेकमनसो वयम् ॥ ८०
सर्वथा वृष्णिदारांस्तु बालं वृद्धं तथैव च ।
नयिष्ये परिगृह्याहमिंद्रप्रस्थमरिंदम ।
वज्रोऽयं भवतां राजा शक्रप्रस्थे भविष्यति ॥ ८१
सप्तमे दिवसे चैव रवौ विमल उद्गते ।
बहिर्वत्स्यामहे सर्वे सज्जीभवत मा चिरम् ॥ ८२
तां रात्रिमवसत्पार्थः केशवस्य निवेशने ।
महता शोकमोहेन सहसाभिपरिप्लुतः ॥ ८३
श्वोभूतेऽथ ततः शौरिर्वसुदेवः प्रतापवान् ।
युक्तात्मानं महातेजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ८४
ततः शब्दो महानासीद्वसुदेवनिवेशने ।
दारुणः क्रोशतीनां च रुदतीनां च योषिताम् ॥ ८५
ततः शौरिं नृयुक्तेन बहुमौल्येन भारत ।
यानेन महता पार्थो बहिर्निष्क्रामयत्तदा ॥ ८६

तस्याश्वमेधिक छत्र दीप्यमानाश्च पावका ।
पुरस्तात्तस्य यानस्य याजकाश्च ततो ययु ॥ ८७
यस्तु देश प्रियस्तस्य जीवतोऽभून्महात्मन ।
तत्रैनमुपसकल्प्य पितृमेध प्रचक्रिरे ॥ ८८
त चिताग्निगत वीरं शूरपुत्र वरागना ।
ततोऽन्वारुरुहु पत्न्यश्चतस्र पतिलोकगा ॥ ८९
तत प्रादुरभूच्छब्द समिद्धस्य विभावसो ।
सामगाना च निर्घोषो नराणा रुदतामपि ॥ ९०
ततो वज्रप्रधानास्तेवृष्ण्यधककुमारका ।
सर्वे चैवोदक चक्रु स्त्रियश्चैव महात्मन ॥ ९१
अलुप्तधर्मस्त धर्मं कारयित्वा स फाल्गुन ।
जगाम वृष्णयो यत्र विनष्टा भरतर्षभ ॥ ९२
स तान्दृष्ट्वा निपतितान्कदने भृशदु खित ।
बभूवातीव कौरव्य प्राप्तकाल चकार ह ॥ ९३
तत शरीर रामस्य वासुदेवस्य चोभयो ।
अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभि ॥ ९४
स तेषा विधिवत्कृत्वा प्रेतकार्याणि पाडव ।
सप्तमे दिवसे प्रायाद्रथमारुह्य सत्वर ॥ ९५
अश्वयुक्तै रथैश्चापि गोखरोष्ट्रयुतैरपि ।
स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणा रुदत्य शोककर्षिता ।
अनुजग्मुर्महात्मान पाडुपुत्र धनजयम् ॥ ९६
भृत्यास्त्वधकवृष्णीना सादिनो रथिनश्च ये ॥ ९७
वीरहीन वृद्धबाल पौरजानपदास्तथा ।
ययुस्ते परिवार्याथ कलत्र पार्थशासनात् ॥ ९८
निर्याते तु जने तस्मिन्सागरो मकरालय ।
द्वारका रत्नसपूर्णा जलेनाप्लावयत्तदा ॥ ९९
तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जना ।
तूर्णात्तूर्णतर जग्मुरहो दैवमिति ब्रुवन् ॥ १००
काननेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च ।
निवसन्नानयामास वृष्णिदारान्धनजय ॥ १०१

स पञ्चनदमासाद्य धीमानतिसमृद्धिमत् ।
देशे गोपशुधान्याढ्ये निवासमकरोत्प्रभु ॥ १०२
ततो लोभ समभवद्दस्यूना निहतेश्वरा ।
दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमाना पार्थेनैकेन भारत ॥ १०३
ततो यष्टिप्रहरणा दस्यवस्ते सहस्रश ।
अभ्यधावत वृष्णीना त जन लोप्त्रहारिण ॥ १०४
ततोऽर्जुनो धनुर्दिव्य गाडीवमजर महत् ।
आरोपयितुमारेभे यत्नादिव कथचन ॥ १०५
चकार सज्ज कृच्छ्रेण सभ्रमे तुमुले सति ।
चिंतयामास चास्त्राणि न च सस्मार तान्यपि ॥ १०६
वैकल्य तन्महद्दृष्ट्वा भुजवीर्ये तथा युधि ।
दिव्याना महदस्त्राणा विनाशाद्व्रीडितोऽभवत् ॥ १०७
वृष्णियोधाश्च ते सर्वे गजाश्वरथयोधिन ।
न शेकुरावर्तयितु ह्रियमाण च त जनम् ॥ १०८
मिषता सर्वयोधाना ततस्ता प्रमदोत्तमा ।
समततोऽवकृष्यत कामाच्चान्या प्रवव्रजु ॥ १०९
ततो गाडीवनिर्मुक्तै शरै पार्थो धनजय ।
जघान दस्यून्सोद्वेगो वृष्णिभृत्यै सह प्रभु ॥ ११०
क्षणेन तस्य ते राजन्क्षय जग्मुरजिह्मगा ।
अक्षया हि पुरा भूत्वा क्षीणा क्षतजभोजना ॥ १११
स शरक्षयमासाद्य दु खशोकसमाहत ।
धनुष्कोट्या तदा दस्यूनवधीत्पाकशासनि ॥ ११२
प्रेक्षतस्त्वेव पार्थस्य वृष्ण्यधकवरस्त्रिय ।
जग्मुरादाय ते म्लेच्छास्समताज्जनमेजय ॥ ११३
धनजयस्तु दैव तन्मनसा चिंतयत्प्रभु ।
दु खशोकसमाविष्टो नि श्वासपरमोऽभवत् ॥ ११४
तत ,स शेषमादाय कलत्रस्य महामति' ।
हतभूयिष्ठरत्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरत् ॥ ११५
हार्दिक्यतनय पार्थो नगर मार्तिकावतम् ।
भोजराजकलत्रं च हतशेष नरोत्तम ॥ ११६

यौयुधानीं सरस्वत्या पुत्र सात्यकिन प्रियम् ।
न्यवेशयत धर्मात्मा वृद्धबालपुरस्कृतम् ॥ ११७
इन्द्रप्रस्थे ददौ राज्य वज्राय परवीरहा ।
वज्रेणाक्रूरदारास्तु वार्यमाणा प्रवव्रजु ॥ ११८
रुक्मिणी त्वथ गाधारी शैब्या हैमवतीत्यपि ।
देवी जाबवती चैव विविशुर्जातवेदसम् ॥ ११९
सत्यभामा तथैवान्या देव्य कृष्णस्य समता ।
वन प्रविविशू राजस्तापस्ये धृतनिश्चया ॥ १२०
द्वारकावासिनो ये तु पुरुषा पार्थमभ्ययु ।
यथार्ह सविभज्यैनान्वज्रे पर्यददज्जय ॥ १२१
स तत्कृत्वा प्राप्तकाल बाष्पेणापिहितोऽर्जुन ।
अनुज्ञातो ययौ पार्थो नगर नागसाह्वयम् ॥ १२२
प्रविश्य च पुरीं वीर समासाद्य युधिष्ठिरम् ।
आचष्ट तद्यथा वृत्त वृष्ण्यधककुल प्रति ॥ १२३

१७ अथ महाप्रास्थानिकपर्व.

१.

श्रुत्वैव कौरवो राजा वृष्णीना कदन महत् ।
प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ।
काल पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते ॥ १
इत्युक्त स तु कौतेय काल काल इति ब्रुवन् ।
अन्वपद्यत तद्वाक्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य धीमत ॥ २
अर्जुनस्य मत ज्ञात्वा भीमसेनोयमौ तथा ॥ ३
ततो युयुत्सुमानाय्य प्रव्रजन् धर्मकाम्यया ।
राज्य परिददौ सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिर ॥ ४
अभिषिच्य स्वराज्ये च राजान च परिक्षितम् ।
दु खार्तश्चाब्रवीद्राजा सुभद्रा पाडवाग्रज ॥ ५
परिक्षिद्धास्तिनपुरे शक्रप्रस्थे च यादव ।
वज्रो राजा त्वया रक्ष्यो मा चाधर्मे मन कृथा ॥ ६
कृपमभ्यर्च्य च गुरुमथपौरपुरस्कृतम् ।
शिष्य परिक्षित तस्मै ददौ भरतसत्तम ॥ ७
ततोऽनुमान्य धर्मात्मा पौरजानपद जनम् ।
गमनाय मतिं चक्रे भ्रातरश्चास्य ते तदा ॥ ८
उत्सृज्याभरणान्यगाज्जगृहे वल्कलान्युत ।
भीमार्जुनयमाश्चैव द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ९
विधिवत्कारयित्वेष्टिं नैष्टिकीं भरतर्षभ ।
समुत्सृज्याप्सु सर्वेऽग्नीन् प्रतस्थुर्नरपुगवा ॥ १०
ततस्तु रुरुदु सर्वा स्त्रियो दृष्ट्वा नरोत्तमान् ।
प्रस्थितान्द्रौपदीषष्ठान् पुरा द्यूतजितान्यथा ॥ ११
भ्रातर पच कृष्णा च षष्ठी श्वा चैव सप्तम ।
आत्मना सप्तमो राजा निर्ययौ गजसाह्वयात् ॥ १२
पौरैरनुगतो दूर सर्वैरत पुरैस्तथा ।
न चैनमशक्नत्कश्चिन्निवर्तस्वेति भाषितुम् ॥ १३

युधिष्ठिरो ययावग्रे भीमस्तु तदनतरम् ।
अर्जुनस्तस्य चान्वेव यमौ चापि यथाक्रमम् ॥ १४
पृष्ठतस्तु वरारोहा श्यामा पद्मदलेक्षणा ।
श्वा चैवानुययावेक प्रस्थितान्पाडवान्वनम् ॥ १५
ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिशमास्थिता ।
ददृशुर्योगयुक्ताश्च हिमवत महागिरिम् ॥ १६
त चाप्यतिक्रमतस्ते ददृशुर्वालुकार्णवम् ।
अवैक्षत महाशैल मेरु शिखरिणा वरम् ॥ १७
तेषा तु गच्छता शीघ्र सर्वेषा योगधर्मिणाम् ।
याज्ञसेनी भ्रष्टयोगा निपपात महीतले ॥ १८
यु॰ उ॰—पक्षपातो महानस्या विशेषेण धनजये ।
तस्यैतत्फलमद्यैषा भुंक्ते पुरुषसत्तमा ॥ १९
सहदेवस्ततो विद्वान्निपपात महीतले ॥ २०
यु॰ उ॰—आत्मन सदृश प्राज्ञ नैषोऽमन्यत कचन ।
तेन दोषेण पतितस्तस्मादेष नृपात्मज ॥ २१
कृष्णा निपतिता दृष्ट्वा सहदेव च पाडवम् ।
आर्तो बधु प्रिय शूरो नकुलो निपपात ह ॥ २२
यु॰ उ॰—रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् ।
नकुल पतितस्तस्मादागच्छ त्व वृकोदर ॥ २३
तास्तु प्रपतितान्दृष्ट्वा पाडव श्वेतवाहन ।
पपात शोकसतप्तस्ततोऽनु परवीरहा ॥ २४
अवमेने धनुर्ग्राहानेष सर्वांश्च फाल्गुन ।
इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा भीमोऽथ निपपात ह ॥ २५
पतितश्चाब्रवीद्भीमो धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
भो भो राजन्नवेक्षस्व पतितोऽस्मि प्रियस्तव ॥ २६
यु॰ उ॰—अतिभुक्त च भवता प्राणेन च विकत्थसे ।
अनवेक्ष्य पर पार्थ तेनासि पतित' क्षितौ ॥ २७
इत्युक्त्वा त महाबाहुर्जगामानवलोकयन् ।
श्वाप्येकोऽनुययौ यस्ते बहुश कीर्तितो मया ॥ २८

तत सन्नादयन् शक्रो दिव भूमिं च सर्वश ।
रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥ २९

युं० उ०—भ्रातर पतिता मेऽत्र गच्छेयुस्ते मया सह ।
न विना भ्रातृभि स्वर्गमिच्छे गंतु सुरेश्वर ॥ ३०

इ० उ०—निक्षिप्य मानुष देहं गतास्ते भरतर्षभ ।
अनेनत्व शरीरेण स्वर्ग गता न सशय ॥ ३१

यु० उ०—अय श्वा भूतभव्येश भक्तो मा नित्यमेव ह ।
स गच्छेत मयासार्धमानृशस्या हि मे मति ॥ ३२

इ० उ०—स्वर्गे लोके श्ववता नास्ति धिष्ण्यमिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरति ।
ततो विचार्य क्रियता धर्मराज त्यज श्वान नात्र नृशसमस्ति ॥ ३३

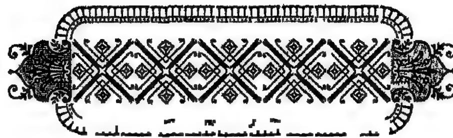
यु० उ०—भक्तत्याग प्राहुरत्यतपाप तुल्य लोके ब्रह्मवध्याकृतेन ।
तस्मान्नाह जातु कथचनाद्य त्यक्षाम्येन स्वसुखार्थी महेन्द्र ॥ ३४

तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ।
युधिष्ठिर प्रीतियुक्तो नरेंद्र श्लक्ष्णैर्वाक्यै सस्तवसप्रयुक्तै ॥ ३५

अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेधया ।
अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ ३६

अतस्तवाक्षया लोका स्वशरीरेण भारत ।
प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्या गतिमनुत्तमाम् ॥ ३७

स त रथ समास्थाय राजा कुरुकुलोद्वह ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे शीघ्र तेजसाऽऽवृत्य रोदसी ॥ ३८

१८ अथ स्वर्गारोहणपर्व.

१

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
दुर्योधनं श्रिया जुष्टं ददर्शासीनमासने ।
भ्राजमानमिवादित्यं वीरलक्ष्म्याभिसंवृतम् ॥ १
ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा दुर्योधनममर्षितः ।
सहसा सन्निवृत्तोऽभूच्छ्रिय दृष्ट्वा सुयोधने ॥ २
ब्रुवन्नुच्चैर्वचस्तान्वै नाहं दुर्योधनेन वै ।
सहितः कामये लोकान् लुब्धेनादीर्घदर्शिना ॥ ३
नेह पश्यामि विबुधा राधेयममितौजसम् ।
राजानो राजपुत्राश्च ये मदर्थे हता रणे ॥ ४
क्व ते महारथाः सर्वे शार्दूलसमविक्रमाः ।
द्रष्टुमिच्छामि तां चाहं पाचालीं धर्मचारिणीम् ॥ ५
दे० उ०—यदि वै तत्र ते श्रद्धा गम्यतां पुत्र मा चिरम् ।
इत्युक्त्वा तं ततो देवा देवदूतमुपादिशन् ॥ ६
अग्रतो देवदूतस्तु ययौ राजा च पृष्ठतः ।
पथानमशुभं दुर्गं सेवितं पापकर्मभिः ॥ ७
तमसा संवृतं घोरं केशशैवलशाड्वलम् ।
युक्तं पापकृतां गन्धैर्मांसशोणितकर्दमम् ॥ ८
स तत्कुणपदुर्गंधमशिवं लोमहर्षणम् ।
जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बहु विचिंतयन् ॥ ९
ददर्शोष्णोदकैः कीर्णां नदीं चापि सुदुर्गमाम् ।
असिपत्रवनं चैव निशितक्षुरसंवृतम् ॥ १०
युधिष्ठिरस्तु निर्विण्णस्तेन गधेन मूर्छितः ।
निवर्तने धृतमनाः पर्यावर्तत भारत ॥ ११
स सन्निवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमाहतः ।
शुश्राव तत्र वदतां दीना वाचः समंततः ॥ १२

भो भो धर्मज राजर्षे पुण्याभिजन पाडव ।
अनुग्रहार्थमस्माक तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ १३
आयाति त्वयि दुर्धर्षे वाति पुण्य समीरण ।
तव गधानुगस्तात येनास्मान्सुखमागमत् ॥ १४
तेषा तु वचन श्रुत्वा दयावान् दीनभाषिणाम् ।
अहो कृच्छ्रमिति प्राह तस्थौ स च युधिष्ठिर ॥ १५
उवाच के भवतो वै किमर्थं चेह तिष्ठत ।
इत्युक्तास्ते तत सर्वे समतादवभाषिरे ॥ १६
कर्णोऽह भीमसेनोऽहमर्जुनोऽहमिति प्रभो ।
नकुल सहदेवोऽह धृष्टद्युम्नोऽहमित्युत ॥ १७
द्रौपदी द्रौपदेयाश्च इत्येव ते विचुक्रुशु ।
ततो विममृषे राजा किं त्विद दैवकारितम् ॥ १८
किं तु तत्कलुष कर्म कृतमेभिर्महात्मभि ।
य इमे पापगधेऽस्मिन् देशे सति सुदारुणे ॥ १९
किं कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो राजा सुयोधन ।
तथा श्रिया युत पापै सह सर्वै पदानुगै ॥ २०
किन्नु सुप्तोऽस्मि जागर्मि चेतयामि न चेतये ।
अहो चित्तविकारोऽय स्याद्वा मे चित्तविभ्रम ॥ २१
एव बहुविध राजा विममर्ष युधिष्ठिर ।
दु खशोकसमाविष्टश्चिताव्याकुलितेंद्रिय ॥ २२
क्रोधमाहारयच्चैव तीव्र धर्मसुतो नृप ।
देवाश्च गर्हयामास धर्म चैव युधिष्ठिर ॥ २३
स्थिते मुहूर्तं पार्थे तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
आजग्मुस्तत्र कौरव्य देवा' शक्रपुरोगमा ॥ २४
नादृश्यत च तास्तत्र यातना पापकर्मिणाम् ।
नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह ॥ २५
तत शक्र सुरपति श्रिया परमया युत ।
युधिष्ठिरमुवाचेद सात्वपूर्वमिद वच ॥ २६
एह्येहि पुरुषव्याघ्र कृतमेतावता विभो ।
सिद्धि प्राप्ता महाबाहो लोकाश्चाप्यक्षयास्तव ॥ २७

न च मन्युस्त्वया कार्यं शृणु चेद वचो मम ।
अवश्य नरकस्तात द्रष्टव्य सर्वराजभिः ॥ २८
शुभानामशुभाना च द्वौ राशी पुरुषर्षभ ।
य पूर्वं सुकृत भुङ्क्ते पश्चान्निरयमेव स ॥
पूर्वं नरकभाग्यस्तु पश्चात्स्वर्गमुपैति स ॥ २९
भूयिष्ट पापकर्मा य स पूर्वं स्वर्गमश्नते ।
तेन त्वमेव गमितो मया श्रेयोऽर्थिना नृप ॥ ३०
व्याजेन हि त्वया द्रोण उपाचीर्ण सुत प्रति ।
व्याजेनैव ततो राजन् दर्शितो नरकस्तव ॥ ३१
कृच्छ्र पूर्वं चानुभूय इत प्रभृति कौरव ।
विहरस्व मया सार्धं गतशोको निरामय ॥ ३२
राजसूयजिताल्लोकान्स्वयमेवासिऋद्धितान् ।
प्राप्नुहि त्वं महाबाहो तपसश्च महाफलम् ॥ ३३
उपर्युपरि राज्ञा हि तव लोका युधिष्ठिर ।
हरिश्चन्द्रसमा पार्थ येषु त्व विहरिष्यसि ॥ ३४
एषा देवनदी पुण्या पार्थ त्रैलोक्यपावनी ।
आकाशगगा राजेंद्र तत्राप्लुत्य गमिष्यसि ॥ ३५
अत्र स्नातस्य भावस्ते मानुषो विगमिष्यति ।
गतशोको निरायासो मुक्तवैरो भविष्यसि ॥ ३६
गगा देवनदीं पुण्या पावनीमृषिसस्तुताम् ।
अवगाह्य ततो राजा तनु तत्याज मानुषीम् ॥ ३७
ततो ययौ वृतो देवैः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
धर्मेण सहितो धीमास्तूयमानो महर्षिभि ॥ ३८
यत्र ते पुरुषव्याघ्रा शूरा विगतमन्यव ।
पाडवा धार्तराष्ट्राश्च स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ३९
एतत्ते सर्वमाख्यातं विस्तरेण महाद्युते ।
कुरूणा चरित कृत्स्न पाडवानां च भारत ॥ ४०
एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठा स राजा जनमेजय ।
विस्मितोऽभवदत्यर्थं यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ॥ ४१

ततो द्विजातीन्सर्वास्तान्दक्षिणाभिरतोषयत् ।
पूजिताश्चापि ते राज्ञा ततो जग्मुर्यथागतम् ॥ ४२
विसर्जयित्वा विप्रास्तान् राजापि जनमेजय ।
ततस्तक्षशिलाया स पुनरायाद्गजाह्वयम् ॥ ४३
एतत्ते सर्वमाख्यात वैशपायनकीर्तितम् ।
व्यासाज्ञया समाज्ञात सर्पसत्रे नृपस्य हि ॥ ४४
जयो नामेतिहासोऽय श्रोतव्यो मोक्षमिच्छेता ।
ब्राह्मणेन च राज्ञा च गर्भिण्या चैव योषिता ॥ ४५
इतिहासमिम पुण्य महार्थं वेदसमितम् ।
व्यासोक्त श्रूयते येन कृत्वा ब्राह्मणमग्रत ॥ ४६
स नर सर्वकामाश्च कीर्ति प्राप्येह शौनक ।
गच्छेत्परमिका सिद्धिमत्र मे नास्ति सशय ॥ ४७
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
ससारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥ ४८
हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पडितम् ॥ ४९
ऊर्ध्ववाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थ न सेव्यते ॥ ५०
न जातु कामान्न भयान्न लोभात् ।
धर्म त्यजेज्जीवितस्यापि हेतो ॥
नित्यो धर्म सुखदु खे त्वनित्ये ।
जीवो नित्यो हेतुरस्यत्वनित्य ॥ ५१
इमा भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय य पठेत् ।
स भारतफल प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ५२

समाप्तं संक्षिप्तमहाभारतम् ।

